JELENA MRGIĆ-RADOJČIĆ

DONJI KRAJI
MARK OF THE MEDIEVAL BOSNIA

BEOGRAD, 2002

ЈЕЛЕНА МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ

ДОЊИ КРАЈИ
КРАЈИНА СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСНЕ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БАЊАЛУЦИ
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ У БАЊАЛУЦИ

ШТАМПАЊЕ ОВЕ КЊИГЕ ПОМОГЛО ЈЕ
МИНИСТАРСТВО ЗА НАУКУ И ТЕХНОЛОГИЈЕ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Copyright© Филозофски факултет у Београду
и аутор мр Јелена Мргић-Радојчић
Београд 2002.

Ова публикација у целини или деловима не сме се умножавати, прештампавати или преносити у било којој форми или било којим средством без дозволе аутора или издавача нити може бити на било који други начин или било којим другим средством дистрибуирана или умножавана без одобрења издавача. Сва права за објављивање ове књиге задржавају аутор и издавач по одредбама Закона о ауторским правима.

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

Реч аутора
A Word by the Author

УВОДНА РАЗМАТРАЊА
INTRODUCTION REMARKS

О изворима, истраживачима и методологији истраживања 11
On historical sources, historians and methodology of the research

Доњи Краји и Крајина – порекло и објашњење назива 26
Donji Kraji and Krajina – origin and explanation of the terms

ПОСТАНАК И РАЗВОЈ ДОЊИХ КРАЈА – КРАЈИНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ
THE MAKING AND DEVELOPMENT OF DONJI KRAJI

Од бана Кулина
до почетка владе бана Стјепана II Котроманића – (1180–1322) 34

From the time of ban Kulin
until the beginning of the reign of ban Stjepan II Kotromanić – (1180–1322)

Босанска властела Хрватинићи у Доњим крајима у XIV веку 44
Bosnian noble family Hrvatinić in Donji Kraji in 14th century

- *Карта*: Босанска држава у XIV веку
- *Map*: Bosnian state in XIVth century

Доњи Краји у време
Хрвоја Вукчића и његових наследника – (1380–1463) 71
Donji Kraji in the time
of Hrvoje Vukčić and his successors – (1380–1463)

- *Карта*: Феудална област Хрвоја Вукчића (1380–1416)
- *Map*: Feudal domain of Hrvoje Vukčić (1380–1416)

- *Карта*: Ширење „земље" Доњи Краји у средњем веку
- *Map*: Expansion of the "land" of Donji Kraji in Middle Ages

ДОЊИ КРАЈИ И ЈАЈАЧКА БАНОВИНА – (1463–1527/28) 122
DONJI KRAJI AND THE BANAT OF JAJCE – (1463–1527/28)

- *Карта*: Територија Јајачке бановине 1464/65. године
- *Map*: The territory of Banat of Jajce in 1464/65

ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ДОЊИМ КРАЈИМА 133
ECCLESIASTICAL ORGANIZATION IN DONJI KRAJI

- *Карта*: Црквена организација у Доњим крајима у средњем веку
- *Map*: Ecclesiastical organisation in donji Kraji in Middle Ages

ЖУПЕ И НАСЕЉА НА ТЕРИТОРИЈИ ДОЊИХ КРАЈА
"ŽUPAS" AND SETTLEMENTS IN DONJI KRAJI

Простор и природа тла *157*
Region and nature of the land

Жупе и њихова насеља *163*
"Župas" and their settlements

Приступ проучавању насеља *167*
Method of the settlement research

Жупа Ускопље *184* Жупа Плива *193* Жупа Лука *199*
Жупа Мел *207* Жупа Трибова *209* Жупа Земуник *213*
Жупа Врбања *226* Жупа Бањица *231* Жупа Лушци *243*
Жупа Сана *244* Жупа Врбас *249* Жупа Дубица *257*

- *Карта*: Насеља „земље" Доњи Краји у средњем веку
- *Map*: The Settlements of the "land" of Donji Kraji in Middle Ages

ПРИВРЕДА И САОБРАЋАЈ *263*
ECONOMY AND TRAFFIC

- *Карта*: Привредне области градова у „земљи" Доњи Краји
- *Map*: Economic extent of towns in the "land" of Donji Kraji

- *Карта*: Путеви у „земљи" Доњи Краји
- *Map*: Roads in the "land" of Donji Kraji

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА *297*
CONCLUSION

SUMMARY *317*

Списак скраћеница, извора и литературе *342*
List of abbreviations, historical sources and literature

Списак карата и илустрација *362*
List of historical maps and illustrations

Регистар личних имена *365*
Register of personal names

Регистар географских појмова *379*
Register of geographical names

РЕЧ АУТОРА

Књига која се налази пред читаоцем представља измењен текст магистарског рада, под насловом *Доњи Краји босанске државе у средњем веку*, који је одбрањен на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду крајем октобра 2001. године. Чланови комисије су били: академик проф. др Сима Ћирковић, проф. др Милош Благојевић, проф. др Раде Михаљчић и доцент др Синиша Мишић. На овом месту желим да се најдубље захвалим не само поменутим колегама, који су својим примедбама и личним залагањем допринели да ово дело изађе пред суд јавности, већ и свима онима који су ми пружили своју драгоцену помоћ и подршку. Посебно бих на овом месту, поред многих колега који су ми помогли својим саветима и подршком, поменула проф. др Петра Рокаиа, проф. др Александра Лому, доцента др Милоша Антоновића и доцента др Војина Дабића.

На крају, али не и по важности, желим да се захвалим својој породици и пријатељима, без чијег би разумевања и стрпљења било немогуће радити.

Сенима мог оца Ђурђа, успомени мог првог професора Ђорђа Вукова и својим данашњим професорима, породици, пријатељима, колегама, као и свима онима који су далеко од свог дома и завичаја, посвећујем наредне странице.

Аутор
У Београду,
на Ускрс 2002. године

[illegible]

„ – Да, човек је смртан, али то је најмање зло.
Лоше је то што је он
понекад изненадно смртан, у томе је ствар!"

Воланд
Михаил Булгаков, Мајстор и Маргарита

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

О ИЗВОРИМА, ИСТРАЖИВАЧИМА И МЕТОДОЛОГИЈИ ИСТРАЖИВАЊА

Средњовековна Босна је у погледу своје историје, становништва и свих аспеката друштвеног живота још увек у великој мери непозната, а то се посебно односи на простор између Врбаса на истоку, Уне на западу и Саве на северу. У средњем веку је већи део ове територије био организован у посебну управну целину босанске државе под називом Доњи Краји. У даљем излагању показаће се да се исти назив одржао у нешто измењеном облику све до данашњих дана, као Босанска Крајина. Постоји неколико разлога за слабу проученост овог подручја. У први мах се, сасвим оправдано, помишља на оскудност и фрагментарност сачуване изворне грађе. То је формално била главна, али не и једина препрека сваком темељнијем истраживању прошлости средњовековне босанске државе. Уочљиво је такође да је историографија била поприште сукоба супротстављених ваннаучних интереса, као и да правих научних расправа и сучељавања заиста није ни било.

Сачувана изворна грађа, пре свега дипломатичка, различитог је порекла и може се поделити на домаће – босанске, угарске, дубровачке, млетачке и документе папске курије и католичке цркве, и турске изворе.[1] Свака од појединих врста има своје особености, које повратно одређују приступ и методологију истраживања. Домаћи дипломатички извори сачувани су у далеко мањем броју од извора

[1] Сопидан преглед извора за историју средњовековне Босне донео је Ф. Шишић у уводу *Povijesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942, 1–38; у уводу сваког поглавља *Историје средњовековне босанске државе* С. Ћирковића наведени су главни извори; видети: P. Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1982.

средњовековне Србије, од којих заостају и у погледу разноврсности и по богатству свог топономастичког материјала. Због карактера „цркве босанске", не постоји ништа слично владарским и властеоским повељама којима су цркве и манастири били богато обдаривани у средњовековној Србији, а те повеље представљају главни извор података за историјску географију. Топониме као међнике дарованог поседа садрже само две босанске повеље. У питању је позната повеља босанског бана Приједзде из 1287. године у којој су имена насеља на међи жупе Земуник сачувана у лоше транскрибованом латинском облику, што знатно отежава њихову тачну убикацију. Други документ је повеља бана Твртка из 1366, где су широким потезима оцртане границе жупе Пливе.[2] У свим осталим повељама босанских владара којима је дарована домаћа властела, осим њиховог назива, не описују се и њихове границе. Ретки су и подаци који би послужили за реконструкцију феудално-економских односа, правног статуса насеља, обавеза зависног становништва. Највећим делом босанска дипломатичка грађа сачувана је у Дубровачком архиву и објављена у добро познатим збиркама Меде Пуцића, Фрања Миклошића и Љубе Стојановића.[3] Неопходно је претпоставити да су најзначајнији градови босанске државе, као и фрањевачки самостани, поседовали своје архиве, али су они током векова бурне историје потпуно уништени, и тај губитак је заиста непроцењив и ненадокнадив.

За истраживање средњовековне историје западне Босне – Доњих Краја највећи значај има део породичног архива властеоске породице Хрватинић, који се чувао у архиву мађарске фамилије Бањањи (Batthyány) у Керменду (Körmend). Поменуту грађу први је објавио Фердо Шишић, али су документи били лоше приређени.[4] Знатно боље издање, уз помоћ Милана Решетара, приредио је мађарски научник и политичар Лајош Талоци у два наврата. Први пут је то учинио 1906. године, у Гласнику Земаљског музеја, где је осим преписа повеља донео и њихове снимке, уз пропратну студију о политичкој историји средњовековне Босне, породице

---

[2] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 53–54; Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, Zagreb 1898, 83.

[3] М. Пуцић, *Споменици српски I–II*, Београд 1858–1862; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1, 1–2*, Београд – Ср. Карловци 1919–1929.

[4] F. Šišić, *Iz arkiva u Körmendu*, VZA VII (1905) 209–227.

Хрватинић и нешто мало дипломатичке анализе. Знатно је обимнија изворна грађа коју је Талоци публиковао 1914. у својим *Студијама о историји Босне и Србије у средњем веку*. Поред повеља Хрватинића, донео је и многе друге документе који се односе на насловну тему, обрађујући у свом писању питања из политичке историје, хералдике, просопографије и др.[5] Исти научник заслужан је за приређивање још неколико збирки угарских докумената, без којих није могуће истраживање поменуте теме. У питању су породични архиви грофова Благајских и Франкопана, затим документи са подручја угарских жупанија Врбаса, Сане и Дубице, и извори из периода Јајачке бановине.[6] Студију која прати последњу збирку превео је и посебно објавио Милан Шуфлај, и она се такође показала од значаја за ово истраживање. Поједине, усамљене вести о средњовековној Босни и Доњим Крајима налазе се и у другим збиркама извора средњовековне Угарске.[7] Укупно посматрано, угарска грађа се претежно односи на догађаје из политичке историје, а једним делом садржи и вредну топономастичку грађу. Велики број докумената угарске државе обједињен је у дипломатичкој збирци Тадије Смичикласа.[8]

Осим за војводу Хрвоја Вукчића Хрватинића, нису сачувани подаци који би говорили о непосредном контакту других чланова ове властеоске породице са Дубровачком републиком. Ипак, преостали извори могу доста да помогну у оцртавању живота и каријере овог велможе, а посредно и у истраживању области Доњих Краја. Дубровачка грађа која се односи на привредне прилике и трговачку размену са босанском државом није исходиште за

---

[5] L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva*, GZM 18 (1906) 401–444; исти, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München – Leipzig 1914.

[6] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*; исти аутори, *CD Jajcza*; L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*; исти аутори, *CD Frangepan* I–II.

[7] G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI, Budapest 1829–1844; G. Wenzel, *Magyar diplomácziai emlékek az Anjoukorból. Acta extera* I–III, Budapest 1874–1876; I. Nagy – A. Nyáry, *Magzarországi diplomácziai emlékek Mátyás király korából* I–II, Budapest 1877; L. Thallóczy – A. Áldásy, *Magyarország es Szerbia közti összekötetesek okleveltar*, Mon. Hung. Hist. 33, Budapest 1907; F. Šišić, Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća, Starine JAZU 39. (1938) 130–320; E. Mályusz, *Zsigmundkori Oklevéltár* III, V, Budapest 1993–1997.

[8] T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)* I–XVIII, Zagreb 1904–1990.

проблематику западне Босне, као што су то показала истраживања Симе Ћирковића и Десанке Ковачевић. Наиме, будући без богатих сребоносних рудника, Доњи Краји нису у већој мери привлачили дубровачке трговце да би на њиховој територији оснивали своје колоније. Ситуација се донекле изменила у другој четвртини XV века, када су босански краљеви одабрали град Јајце за седиште своје области, и на тај начин је овај град постао и политички и економски центар државе.[9]

Млетачки извори, пре свега одлуке органа Републике које је објавио Шиме Љубић, садрже неке вредне податке који превасходно помажу у оцртавању политичке каријере Хрвоја Вукчића. Записи у дневнику Марина Сануда показали су се као извор савремених података за историју Јајачке бановине (1464–1527/8).[10]

Документи папске курије, католичке цркве и фрањевачког реда драгоцени су у осликавању не само верских, већ и шире – политичких, друштвених и културних прилика у босанској држави, као и односа између ње и Угарског краљевства. Подаци о месту оснивања фрањевачких манастира могу да послуже како за добијање слике о степену урбанизације, тако и о општем привредном статусу једног насеља.[11] Питање које је сигурно једно од најпознатијих у историографији, а и шире, било је одређивање карактера „цркве босанске", тако да је радом многих истраживача настала веома обимна библиографија.[12]

Архивска грађа средњодалматинских градова – Задра, Трогира и Сплита сачувана је у далеко мањој мери од дубровачке, па ипак је за проучавање Доњих Краја од много већег значаја. Веома

---

[9] J. Gelcich, *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887; G. Čremošnik, *Kancelariski i notariski spisi* I, Beograd 1937.

[10] Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* I–X, Zagreb 1861–1891; M. Sanudo, *Odnošaji skupnovlade mletačke prema južnim Slovenom*, Arkiv 5 (1859) 1–160; 6 (1863); 8 (1865) 1–256.

[11] A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I–II, Romae 1859–1862, Osnabrück 1968; исти, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863; E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica (925–1752)*, Zagrabiae 1892.

[12] Преглед историографије о „цркви босанској" видети код: С. Ћирковић, *Историја Босне*; J. Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975; P. Anđelić, *Bibliografija*, 91–106; Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987, 17–26. Видети: Bogomils Bibliography на адреси на Интернету: www.geocities.com/Athens/Troy/9892/bhlit.html.

мали део те грађе је публикован, а један део је савесно искоришћен у делима Грге Новака, Наде Клаић, Томислава Раукара и Марка Шуњића.[13] Поменути документи могу да пруже бројне одговоре на питања из политичких, привредних и културних односа далматинских комуна и њиховог залеђа. О њима се делимично може стећи представа посредством података у делима Томе Архиђакона и Ивана Лучића.[14]

О богатству и значају извора насталих радом администрације Турског царства истраживачи се обавештавају, нажалост, посредним путем, будући да катастарски пописи (дефтери) Босанског и Клишког санџака из XV и XVI века још увек нису објављени. Кратак увид у њихов садржај доноси у једном свом раду Фехим Спахо, док њихове податке користи у својим научним радовима неколицина оријенталиста – Хамдија Крешевљаковић, Хазим Шабановић, Милан Васић и Адем Ханџић.[15] Осим прворазредног значаја за проучавање насеља, становништва и привреде, турски извори би могли да послуже као солидна основа и за реконструисање процеса демографских, етничких и верских промена и односа на прелазу из средњовековне у нововековну епоху.

Поред наведених историографских извора, као исходиште за проучавање средњовековне историје Доњих Краја послужила је и путописна грађа, која је већим делом критички приређена и

---

[13] J. Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdeis iz Piacenze* III (1349–1350), Zadar 1977; G. Novak, *Povijest Splita* I, Zagreb 1957; N. Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar II, Zadar 1976; T. Raukar, *Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću*, Radovi FF u Zagrebu, Odsjek za povijest 7–8 (1969–70) 19–79; M. Šunjić, *Bosna i Venecija. Odnosi u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1996.

[14] Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, edit et dig. F. Rački, Zagrabiae 1894; I. Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* I–II, Split 1979.

[15] Опис докумената који су се до рата 90-их чували у Оријенталном институту у Сарајеву доноси Ф. Спахо у раду *Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu*, POF 25 (1975) 45–56; исти, *Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća – diplomatički opis*, POF 34 (1984) 137–162; H. Kreševljaković, *Kamengrad*, Naše starine 6 (1959) 21–34; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982²; M. Васић, *Етничка кретања у Босанској Крајини у XVI вијеку*, ГДИ БиХ 16 (1962) 233–249; исти, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Djela ANUBiH knjiga 29, Sarajevo 1967; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, POF 25 (1975) 133–167; исти, *O značaju puteva za razvitak gradskih naselja u Bosni*, Prilozi 13 (1977) 171–177; исти, *Rudnici u Bosni od druge polovine XV vijeka do početka XVII vijeka*, Prilozi za istoriju BiH II, Sarajevo 1987, 7–38.

одавно доступна истраживачима. Тај посао је започео и годинама вредно радио Петар Матковић, објављујући путописе који се односе на југословенске земље у часопису Rad JAZU.[16] Потом су уследила нова издања појединих путописа, као што је Курипечићев и Челебијев.[17] Иако ниједан текст не потиче из периода средњег века, њихови подаци су валидни, будући да се геофизички простор и његове особине нису битно мењали све до периода индустријализације. Њихов значај је вишеструк – осим бележења назива насеља и означавања траса путева, путописи откривају истовремено поимање простора, времена и раздаљина, и тако омогућавају реалније сагледавање односа између човека и природе и осликавају савремени културни пејзаж.

Антропогеографска и етнолошка истраживања која је у Српском етнографском друштву покренуо Јован Цвијић, и чији су резултати објављени у часопису Српски етнографски зборник као серија под називом *Насеља и порекло становништва*, обухватила су велики део југословенског простора, али је већина подручја Босне и Херцеговине остала изван њиховог интересовања. На простору западне Босне издвајају се радови Милана Карановића, Владислава Скарића, Боривоја Милојевића, Рада Раките и Мирослава Нишкановића.[18] Понеке вредне етнолошке забелешке објављене

---

[16] P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI stoljeću*, Rad JAZU 56 (1881) 141–233; 62 (1882) 84–126; 124 (1895) 5–10.

[17] B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. g.*, prev. Đ. Pejanović, Sarajevo 1950. (B. Kuripešić, *Putopis*); E. Čelebija, *Putopis* I–II, prev. i prir. H. Šabanović, Sarajevo 1957; Benedikt Kuripešić, *Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I. von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, Faksimiledruck nach der Ausgabe von 1531, herausgeg. von S. M. Džaja und J. Džambo, Bochum 1983.

[18] Први број *Насеља* изашао је 1902. године, и у њему је објављена студија Ј. Цвијића – *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва* (I–CCXXXVI стр.), у којој се дају и упутства за проучавање насеља и становништва; М. Карановић, *Саничка жупа у Босанској Крајини*, Насеља 26 (1930); исти, *Још коју о жупи Земљаник*, ГЗМ 49 (1937) 105–107; исти, *Историско-етнографске цртице о жупама Рами и Скопљу*, ГЗМ 50 (1938) 73–94; исти, *Границе средњовјековне жупе Земљаник*, ГЗМ 48 (1936) 27–36; видети: Скарић, *Жупа Земљаник и стара нахија Змијање*, ГЗМ 49 (1937) 37–53; Б. Ж. Милојевић, *Купрешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље*, Насеља 13 (1923); Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, Зборник Етнографског института САНУ 9 (1979) 109–271; M. Niškanović, *Ilindanski đernek kod turbeta Đerzelez Alije u selu Gerzovu*, Новопазарски зборник 2 (1978) 163–168; исти, *Prilog proučavanju stanovništva Zmijanja – O porijeklu stanovništva G. i D. Ratkova i Stražica*, GZM n. s. – Etnologija 33 (1978) 5–18; исти,

су у часопису Развитак, који је издавало Културно друштво „Змијање".[19] Са сличним родољубивим мотивом Јован Зубовић је приредио зборник *Крајина и Крајишници*, замишљен као почетак нове едиције, која би са научног становишта требало да се бави проучавањем овог подручја и његових становника.[20] Књига Ђорђа Микића *Бања Лука на Крајини хвала*, значајнија је за период нововековне историје и аустроугарске управе, сежући до 1918.[21] Крајем прошлог столећа услед ратног вртлога и страдања становништва изгубљена је, између осталог, и драгоцена етнолошка грађа, нарочито микротопонимија. Губитак, иако знатан, могао би да се делимично надокнади систематским проучавањем старих катастарских планова, од којих се својом прецизношћу издвајају они из доба аустроугарске управе. Налазишта која су кратко описана и прецизно уцртана у *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* (ALBiH) тешко да данас одговарају сачуваном стању на терену, али ипак представљају извесну подлогу за даља проучавања.[22]

У досадашњој научној историографији простор, територијална управа и политичка историја Доњих Краја није била посебно обрађена, већ готово искључиво у оквиру неке шире теме, као што је историја средњовековне босанске државе, или онда када је пажња истраживача била усмерена на локалну властелу Хрватиниће и њеног најзначајнијег представника – Хрвоју Вукчића Хрватинића. Такав случај је са свим синтезама, почевши од Вјекослава Клаића, Владимира Ћоровића до Симе Ћирковића, као и са монографијом о војводи Хрвоју из пера Ферде Шишића. Ова књига и данас, великим делом, даје валидан приказ једне епохе на основу до тада објављених извора и литературе.[23] У свим радовима поменутих аутора чињени су покушаји да се поброје све жупе у оквиру

Становништво села Герзово у Босанској Крајини, GZM n. s. – Etnologija 40 (1985) 131–160.

[19] Захваљујемо проф. др Ђорђу Микићу, директору Историјског института у Бањалуци, који нам је омогућио да се упознамо са садржајем свих бројева поменутог часописа.

[20] *Крајина и Крајишници*, Београд 1968.

[21] Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бањалука 1995.

[22] ALBiH 1–3, Sarajevo 1988.

[23] V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416)*, Zagreb 1902; В. Ћоровић, *Историја Босне*, Београд 1940; С. Ћирковић, *Историја Босне*, Београд 1964.

области Доњих Краја и да се, у главним цртама, одреди њихова територија. Показало се да сваки од аутора доноси неки свој „списак", а велика одступања постоје како у записивању њихових имена, тако и у одређивању њихове територије.

Једно од капиталних дела историографије средњовековне Босне јесте монографија Михаила Динића о државном сабору – *станку*, на чији рад је својевремено Хрвоје Вукчић имао изразито велики утицај. Неким питањима из живота Хрвоја Вукчића и породичним приликама у новије време су се позабавили Младен Анчић и Дубравко Ловреновић.[24]

Свакако најзначајнија и најбогатија библиографија радова посвећена целокупној историји средњовековне Босне припада Сими Ћирковићу, а недавно објављен зборник *Работници, војници, духовници* учинио је да неки његови радови постану приступачни како стручној, тако и широј читалачкој публици. Од посебног су значаја истраживања посвећена друштвеној и црквеној проблематици – модели друштвено-феудалних односа и проблем цркве босанске.[25]

На пољу историјске географије основу и даље чини студија Владимира Ћоровића *Територијални развој босанске државе у средњем веку*.[26] Овај аутор је имао изузетан осећај за простор, његове геофизичке особине и утицај на државну и територијалну организацију. У погледу одређивања основних праваца развоја и ширења босанске државе, у савременој историографији његово мишљење је и даље важеће. Павао Анђелић је такође дао извесне прилоге познавању територијалног уређења и насеља средњовековне Босне, али је његово тумачење извора често неадекватно, и заслуге овог истра-

---

[24] М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955; М. Ančić, Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama, IČ 33 (1986) 37–56; исти, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću*, Zadar – Mostar 1997; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi FF u Zagrebu 20 (1987) 183–193; исти, *Da li je Jelena Nelipčić bila majka Balše Hercegovića*, IZ 7 (1986) 195–198; исти, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna 1403–1413*, Prilozi 22 (1987) 37–45.

[25] С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997; видети: *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 687–688.

[26] В. Ћоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 5–47.

живача су много веће на пољу археологије.[27] Први део књиге Марка Вега *Постанак средњовјековне босанске државе*, посвећен је питањима њеног територијалног развоја, али је излагање аутора засновано на веома слободној интерпретацији извора, које, при том, ретко наводи у критичком апарату.[28]

Питању насеља средњовековне Босне посвећена су два дела – Марка Вега, које је компилаторног и приручног карактера, и знатно подробнија аналитичка студија Десанке Ковачевић-Којић, која је заснована на дубровачкој грађи и савременој страној и домаћој литератури. Поменута ауторка је заслужна и за прву, до сада једину студију посвећену проучавању једне од најважнијих привредних грана средњовековне Босне – трговини, а значајни су и други њени радови који се односе на привредну проблематику.[29]

Посебно место у овом прегледу историографије припада радовима Милоша Благојевића и Синише Мишића, будући да њихова истраживања припадају подручју историјско-географске науке. За сваког озбиљног истраживача неозаобилазна су Благојевићева дела – *Земљорадња у средњовековној Србији*, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, али и *Град и жупа – међе градског друштва и Српске удеоне кнежевине*. Вишедеценијским напором овог аутора откривен је тачан садржај средњовековних термина попут „чести", „владаније", „државе", и утврђене су ингеренције и положај носилаца државне власти и државних службеника. На проблематику западне Босне односе се две расправе овог аутора – *Босанско Завршје*, која доноси прецизно одређење овог средњовековног појма, и *Северна граница босанске државе у XIV веку*, где су тачно утврђене границе жупа Зему-

---

[27] P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja*, GZM n. s. – Arheologija 18 (1963) 179–192; исти, *Bobovac i Kraljevska Sutjeska*, Sarajevo 1973; исти, *Crnnidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovići)*, GZM n. s. Arheologija 24 (1979) 183–217; исти, *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982; исти, *Srednji vijek*, у: Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko 1984, 101–310.

[28] M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982.

[29] M. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957; Д. Ковачевић, Трговина у средњовјековној Босни, Сарајево 1961; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978; иста, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju BiH 1, Sarajevo 1987, 89–190; видети: *Енциклопедија српске историографије*, 441.

ник и Глаж.[30] У монографији Синише Мишића – *Хумска земља у средњем веку*, показано је на који начин се историјска грађа може искористити како би се свестрано проучила прошлост једне историјске области из које је касније израсла Херцеговина. Комплементарно истраживањима М. Благојевића, овај аутор је разоткрио вишеструко значење термина „земља" у српским средњовековним изворима, и на тај начин је допунио појмовни апарат који се користио како у Србији, тако и у другим српским земљама.[31]

Као последица оскудице изворне грађе, првенствено оне дубровачког порекла, али и услед релативно скромног научног интересовања, у историографији је створена једна непотпуна и, у већој мери, нетачна слика о Доњим Крајима. Приказивани су као историјска област прилично нејасних граница, која је била од маргиналног значаја у историји средњовековне Босне, изузев у периоду политичког деловања Хрвоја Вукчића Хрватинића (1380–1416), који постаје њен препознатљиви симбол. Наспрам рудоносне средишње Босне и Подриња, Доњи Краји су изгледали као привредно заостао регион и, сходно таквом мишљењу, у њему је могло да постоји само неколико градова. Убикацију већег броја насеља донео је тек недавно М. Благојевић на својим историјским картама, али је то до сада остало без повратног дејства на историографију.[32]

---

[30] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973; исти, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, ИГ 1–2 (1976) 7–47; исти, *Босанско Завршје*, Зборник ФФ у Београду XIV–1 (1979) 129–144; исти, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 45–125; исти, *„Владаније" кнеза Лазара у Приморју*, Зборник ФФ у Београду XV–1 (1985) 97–113; исти, *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XV век), Београд – Смедерево 1992, 67–84; исти, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 59–76; исти, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45–62; исти, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997; М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000; видети библиографију радова у: Годишњак САНУ CVII (2000) 563–573.

[31] С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996; исти, *„Земља" у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1999) 133–146; *Енциклопедија српске историографије*, 521.

[32] *Историјски атлас*, гл. редактор и аутор М. Благојевић, Београд 1997, 35, 45, 51, 58; зидне и појединачне карте: *Српска Деспотовина и краљевина Босна у првој четвртини XV века*, *Српска Деспотовина и краљевина Босна половином XV века*, Београд 1997.

Тако би предмет проучавања овог рада била свеукупна прошлост Доњих Краја са становишта историјско-географске науке. То у првом реду значи омеђивање једног географског простора, који се одликује одређеним карактеристикама (у погледу тла, рељефа, климе, хидрографије), и проучавање живота људи на том подручју. Истраживању нису унапред постављени строги временски оквири, већ је сâма тема са својом проблематиком често наметала потребу да се из средњег века учини корак уназад – у *античко доба, или корак унапред – у период новог века*. Широки временски распон омогућио је јасније сагледавање лаганих, постепених и дуготрајних процеса промена.

На првом месту намеће се тражење одговора на питање одакле потиче сам назив и које је његово значење, затим, шта је представљала та област у оквиру босанске државе, како је настала и да ли је била увек иста, или се ипак, током времена мењала, како у погледу граница, тако и у погледу свог уређења. У науци је утврђено да је неколико жупа било окупљено под називом Доњи Краји, али њихов тачан број, имена, жупски центри и простор који су заузимале само су овлаш одређени. Најмање спорним чиње се догађаји из политичке историје, међутим, и на том пољу се показало да недостаје једно подробније истраживање државног уређења средњовековне Босне, њене управне и територијалне поделе. Уз осликавање црквених прилика, и то не са становишта конфесионалне или етничке историје, него у ширем значењу друштвене историје, било би то једно од тежишта овога рада.

Друго би чинила сва она питања у вези са проблематиком *простора и становништва, почевши од геофизичких особина* подручја и њихових утицаја на организацију живота у привредном и друштвеном погледу. Истраживање је тако усмерено на идентификацију и убикацију насељених места, што није крајњи циљ, већ је неопходно да се утврди њихов статус с обзиром на функцију коју су имала, њихови међусобни просторно-привредни односи и да се на тај начин оцрта једна мрежа насељених места. Утврђивање топографско-топонимијског континуитета насеља је од изузетног значаја, будући да он недвосмислено потврђује континуитет становништва на одређеном простору. Природно-географске особине простора утицале су на постанак, врсту и просторни распоред насељених места, и то се нужно одражавало на територијално-управну поделу једног подручја, те стога и једне

државе. Таква подела требало је да омогући ефикасно функционисање централне државне управе, односно распростирање државне власти на територију целокупне државе, обухватајући све становништво.

Део просторне организације представља и мрежа путних комуникација у области западне Босне, која допуњава податке о насељима и њиховом привредном статусу. Трасе главних путева изграђене су још у доба римске провинције Далмације, у првој четвртини I века н. е., и са мањим изменама су остале у употреби до данашњих дана. Једна комуникација је била уздужна и повезивала је Сплит (Salona) са Босанском Градишком (Servitium), а после Витороге и Црне горе, ишла је развођем сливова Врбаса и Сане. Други пут је био трансверзалан – од Сплита, преко Ускопља, до подручја Сребренице (Domavia), и са првим је био повезан бројним бочним огранцима. Сасвим је сигурно да су трасе античких комуникација утицале на правце територијалног ширења босанске државе, нарочито из њеног првобитног језгра око горњег тока Босне, тачније, олакшавале су превазилажење природно-географских препрека у виду високих планина и густо пошумљених крајева.[33] Будући да су Доњи Краји били знатно удаљени од Дубровника, али и без племенитих метала који би привлачили његове трговце, привредни карактер ове области и не треба посматрати у односу на ову приморску комуну, већ у односу према средњодалматинским градовима – Сплиту, Трогиру и Шибенику, као и према градовима угарске државе – Градишки, Дубици, Благају на Сани, Крупи и Бихаћу. Доњи Краји су заправо били пролазно и прелазно подручје између две географске и привредне области – Далмације и Панонije.

У науци је већ створена солидна основа објављене изворне грађе, коју је требало изнова прочитати, пажљиво тумачити и затим опрезно усагласити добијене податке. Највећи ослонац у том послу су били резултати новијих истраживања из историје средњовековне Србије и других српских земаља, који су довели до формирања прецизне терминологије. Компаративно истраживање средњовековне историје Србије и Босне показало се као изузетно плодоносно и методолошки потпуно исправно, будући да су обе

---

[33] Е. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u BiH*, Sarajevo 1960; исти, *Sabrano delo*, Sarajevo 1975.

државе поникле из заједничког темеља – једне од најстаријих српских држава која је код Константина Порфирогенита именована као *Крштена Србија*. С друге стране, широко поље интересовања довело је до увећавања базе извора и комбиновања историјских извора са археолошким артефактима, етнолошким запажањима и белешкама.

Посебно проблематичним показују се питања у вези са пореклом и развојем насељених места, како због недостатка писаних података, тако и услед слабог квалитета археолошких истраживања. То је најприсутније у ископавањима старих градова и тврђава, где је у највећем броју случајева откопан само мањи и репрезентативнији део – зидине и фортификацијски објекти.[34] Сасвим су ретки покушаји да се ослика изглед целокупног насеља, његов просторни план и распоред. Радови су често извођени само у случају хитних интервенција, када су локалитети били угрожени неким крупнијим грађевинским захватима.[35] Осим тога, многи средњовековни локалитети су неповратно уништени у доба аустроугарске управе, када су археолошке радове изводили аматери и када није било препоручљиво откривање споменика млађих од античког доба. Запањујуће је, ипак, да многи локалитети нису били предмет поновног археолошког истраживања, и да се и данас мишљење научника базира на крајње нестручним и површним оценама које су изречене крајем XIX и почетком XX века.[36]

У случају градских насеља требало би дати одговоре на читав низ питања, као што су фазе утврђивања, правци развоја насеља из његовог најстаријег језгра, положај подграђа и предграђа, правац пружања главних улица, положај главног градског трга и градских капија, и многа друга. У том циљу као историјске изворе треба искористити старе географске карте, планове града и катастар-

---

[34] Видети библиографију радова у ALBiH 1, 198–240.

[35] Тако се поступило у случају изградње ХЕ Бочац, која је изазвала подизање нивоа Врбаса и плављење великог дела историјског локалитета. Једино што је за науку сачувано јесу концизне белешке Иве Бојановског – *Bočac*, Arheološki Pregled 19, Beograd 1977, 111–113.

[36] У првом реду мислимо на ископавања које је за Земаљски музеј у Сарајеву вршио рударски саветник В. Радимски – видети библиографију његових радова у ALBiH 1. Још је погубније за обе науке да су велики градови у долини Врбаса, поред поменутог Бочца, Гребен (Крупа) и Звечај у занемарљивој мери испитани. Нажалост, исто се може рећи и за Бањалуку.

ске податке, али је од подједнаког значаја успостављање мултидисциплинарности у истраживању. У српској историографији учињен је покушај да се проблему проучавања насеља приступи систематично и организовано, и резултат таквих настојања био је зборник радова са симпозијума *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*. Критички приказ домаће и стране историографије о урбанизацији, градовима и градском друштву донео је у поменутом зборнику С. Ћирковић.[37] Проучавање сеоских насеља још увек је много више посао етнолога, демографа, социолога, него историчара, и веће интересовање се може очекивати тек објављивањем турских катастарских пописа који садрже податке за проучавање континуитета насеља и становништва, величине насеља, густине насељености и привредне делатности. Стога је неопходно упознавање са страном научном литературом, где је проучавање поменутих тема заступљено у многобројним научним институцијама и друштвима.[38] Добру основу и путоказе пружају нека већ класична дела европске историографије, као што су студије Ханса Планица и Едит Енен о средњовековним немачким и европским градовима, као и Витолда Хенсела о раној историји градова код Западних и Источних Словена.[39]

Поред потребе да се исцрпно анализира однос између средњовековне Србије и Босне, као други правац истраживања намеће се, такође, проучавање односа између Босне и Угарске. Нису у питању само вазални односи босанских владара према угарским сизеренима, јер је сâм геостратешки положај обе државе условио дуготрајну међусобну упућеност. Последице су се одразиле не само на политичке везе и односе, него и знатно шире и дубље – на друштвеноекономске и културне. Мађарска историографија је, говорећи о периоду средњег века, изузетно обимна у погледу

---

[37] С. Ћирковић, *Урбанизација као тема српске историје*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 9-18.

[38] Као пример наводимо „Arbeitkreis für genetische Siedlungsforschung in Mitteleuropa", који је основан 1974. у Бону, с примарним циљем проучавања постанка савремених и историјских градских и сеоских насеља, укључујући привреду и саобраћај. Видети и библиографију у раду С. Ћирковића цитираном у претходној напомени.

[39] H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Graz – Köln 1965²; W. Hensel, *Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*, Bauzen 1967; E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1975².

истраживања државне организације, управе, насеља, становништва и привреде, уз готово непрегледну количину објављене историјске грађе. Препреку истраживачима, међутим, представља чињеница да је претежна већина радова објављена на мађарском језику, а само неколицина на неком од важнијих страних језика. Као веома значајна за истраживање Доњих Краја, и уопште историје средњовековне босанске државе, показала су се нека дела мађарских медиевиста Елемера Маљуса, Пала Енгела, Андраша Кубињија и Ерика Фигедија.[40]

Упркос свим описаним тешкоћама, које чине ову тему додатно изазовном за проучавање, сматрамо да је потребно учинити један не мали напор како би Доњи Краји добили своје заслужено место у историографији. Број покренутих питања је, вероватно, много већи од оних која ће добити коначно решење на страницама које следе. У том смислу је ова књига само један белег за будуће истраживаче.

---

[40] E. Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437*, Budapest 1990; исти, *Zsigmondkori Oklevéltár* I-V, Budapest 1951–1997 (E. Mályusz, *ZsOkl*); P. Engel, *Magyarország világi archontológiája* I–II, Budapest 1996; исти, *Zur Frage der bosnisch-ungarischen Beziehungen im 14. und 15. Jahrhundert*, Südost Forschungen 56 (1997) 27–42 (P. Engel, *Zur Frage*); A. Kubinyi, *Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarns im XIV und XV Jahrhundert*, Die Mittelalterliche Städtebildung im südostlichen Europa, Köln – Wien 1977, 164–183; E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*, Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae 187, Budapest 1986, 1–162; исти, *Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, у: Stadt und Stadtherr im XIV Jahrhundert, Linz 1979, 165–172.

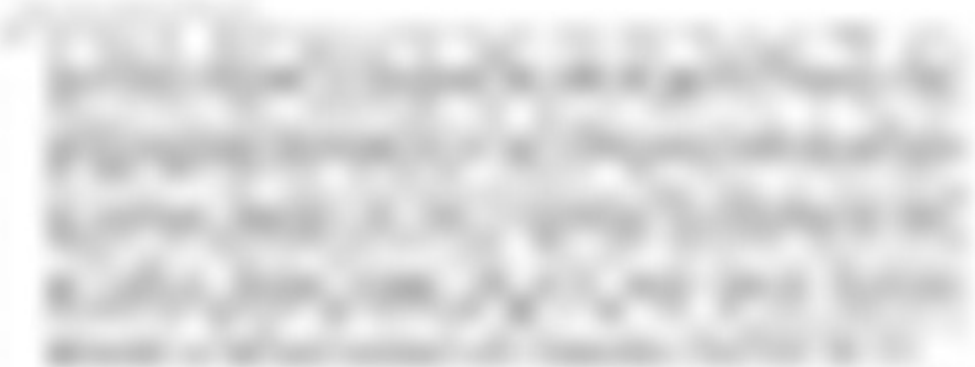

ДОЊИ КРАЈИ И БОСАНСКА КРАЈИНА – ПОРЕКЛО И ОБЈАШЊЕЊЕ НАЗИВА

Географско порекло назива Доњи Краји и семантичку повезаност овог средњовековног и савременог појма Босанске Крајине, наслутили су већ Вјекослав Клаић и Фердо Шишић, али се нису дубље упуштали у расправу о њиховом значењу. Клаић је исправно уочио неколико битних ствари: тачно је одредио први помен имена Доњих Краја у историјским изворима (1244), затим, да се територија босанске државе, која је означена под именом Доњи Краји, с временом ширила тако да је обухватила готово читаво подручје Босанске Крајине и да је назив Крајина постао од Доњих Краја. Ипак, на његово дело се не можемо ослонити у смислу одређивања првобитног обима ове области, у набрајању жупа које су је чиниле и у оцртавању њихових граница.[41]

Шишић је преузео највећи део Клаићевих навода, тиме и грешака, али је дао ближу одредницу о пореклу самог термина Доњи Краји, сматрајући да је разлог у томе „što oni odista na podnožju onih visokih planina koje ih okružuju, mnogo niže leže, nego li njima susjedni prijedjeli s istoka i zapada, a zacijelo je novije ime 'Krajina', što se još danas tamo čuje, postalo upravo od negdašnjeg naziva Donji Kraji". Аутор се, међутим, позвао на латинску повељу бана Стјепана II из 1345, у којој је лоше транскрибовано име Доњих Краја као Dolline Craine, а Шишић је помишљао да је у питању Крајина.[42] Ћоровић није довео у непосредну везу ова два термина, сумарно забележивши да су *крај* и *крајина* означавали граничне жупе, и да је назив Босанска Крајина настао „тек за време борби с Турцима".

---

41 V. Klaić, *Poviest Bosne*, 20–22.

42 F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 2–3, нап. 1; повеља код T. Smičiklasa, *CD XI*, 207–208.

Пример за реч *крај* у поменутом смислу преузео је од Владислава Скарића, који је сматрао да је река Укрина означавала „границу Усоре према Доњим Крајима". То није било могуће, будући да су Доњи Краји били у саставу исте, босанске државе, па би Укрина могла да представља границу само према Угарском краљевству.[43]

У послератној историографији интересовање за ово подручје није постојало и тек је Јован Зубовић поново покренуо ово питање и дао до сада најближе решење. Пошто је навео мишљења претходно поменутих аутора, закључио је да су Доњи Краји „географски назив области ниже од планина које је окружују", сматрајући да су оба термина настала од речи *крај*, у значењу граничне области државе.[44] Питањем постанка Босанске Крајине позабавио се Марко Вего у два наврата, и оба пута је погрешио. Према његовом мишљењу, назив Доњи Краји означавао је заправо „Доње крајe Славоније", чија је средишња област одакле су се ширили жупа Сана, и даље, да се у турско доба појам Босанске Крајине „случајно поклапао" са средњовековним називом Доњи Краји. У својим излагањима је веома тенденциозно користио изворну грађу како би поткрепио своје ставове.[45]

Крајина, крајиште, као и крајишник јесу изведенице општесловенске речи крај, чије је једно од значења граница и пограничнa областˊ.[46] У том смислу познато је неколико крајина у српским средњовековним државама. Једна крајина простирала се између планине Румије и Скадарског језера, где је у месту које се назива Крајина (данашњи Острос) био двор дукљанског владара Јована Владимира (пре 998 – †1016) са црквом Св. Марије. Била је то југоисточна пограничнa областˊ српских земаља према Визан-

---

[43] В. Скарић, *О географској номенклатури Босне и Херцеговине*, Гласник ГД 13, Београд 1922, 47–48; В. Ћоровић, *Историја Босне*, 114.

[44] Ј. Зубовић, *Име и границе области*, Крајина и Крајишници, 7–8.

[45] M. Vego, *Postanak imena Bosanska krajina*, Pregled, sv. 2, Sarajevo 1976, 185–193; исти, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 38–42.

[46] Крај – lat. finis, terminus, confinium, limes; одатле – крајина, која обухвата шири предео од саме границе и представља територијални назив за земљу на границама државе, lat. regio, provincia. – Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* 1, Београд 1863–64, 485–486; *Rječnik* JAZU V, Zagreb 1898–1903, 433–446; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* II, Zagreb 1972, 176–177; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* 10, САНУ, Београд 1978, 402–405.

тијском царству. На другом крају, у приморском појасу Паганије, настала је Крајина између река Цетине и Неретве, која се први пут помиње 1185. године. Она је представљала пограничну област државе Немањића према Угарском краљевству, и у њеном саставу остаће до 1324, када трајно прелази под власт босанских владара.[47] Појам *крајине* као шире области на граници био је, дакле, у употреби у једној од најстаријих српских држава X века – Дукљи, затим и у Србији немањићких владара од половине XII века. Оправдано је питање да ли је област са пограничним карактером постојала и у држави Босни.

Родоначелник босанске властеоске породице Хрватинића, кнез Хрватин Стјепанић, носио је 1299. године титулу кнеза Доњих Краја босанске земље (comes partium provinciarum inferiorum terre Bosnensis; comes de inferioribus confiniis Bosne).[48] Стога порекло овог термина не може да се веже за Угарску и „Доње крајеве Славоније", како је мислио М. Вего, већ је у питању домаћи назив за део босанске државе. Епитет Доњи осликава надморску висину ове области, док име Краји свакако означава пограничне области (лат. confinii) босанске државе. Као што је већ примећено у науци, овај термин је први пут забележен 1244. у повељи угарског краља Беле IV, у облику мађарског назива Olfeld (Alföld), који у дословном преводу значи „Доња земља".[49] Да би се прецизније одредило њено порекло и географски положај, потребно је утврдити територију најстарије босанске државе.

Према већ добро познатим наводима Константина Порфирогенита, „χωρίον Βόσονα" представљала је област око горњег тока реке Босне, која је заједно са Расом била у саставу простране српске

---

[47] *Летопис попа Дукљанина*, прир. Ф. Шишић, Београд 1922, 331, 340–341; *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 324 (Ј. Ковачевић). Реч Крајина се први пут јавља као лично име сина жупана Белоја, који је управљао Травунијом половином IX века. – Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, ВИИНЈ 2, прев. и коммент. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 62; T. Smičiklas, CD II, 193; В. Ћоровић, *Историја Босне*, 247; М. Благојевић, *Крајишта*, 29–30.

[48] F. Rački, *Rukopisi tičući se južno-slovinske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, Rad JAZU 18 (1872) 222; L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku*, 434; M. Brković, *Tri povelje knezova Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu*, Radovi JAZU u Zadru 32 (1990) 139–153.

[49] T. Smičiklas, CD IV, 239. Данас се реч Alföld користи у мађарском језику и као назив Панонске низије. – L. Kiss, *Földrajzi nevek etimologiai szotara*, Budapest 1976, 46.

државе – *Крштене Србије*. У Босни су постојала два „насељена града" – Котор (Κάτερα) и Десник (Δεσνήκ). У науци још увек постоје различита мишљења о локацији ових насеља и једино што може поуздано да се каже јесте да су се оба града налазила у жупним пределима Сарајевског и Височког поља. Деминутивни облик – „земљица" (χωρίον) употребљен је да означи однос величине територије Босне према обиму читаве Србије, којом је била окружена са *свих страна*.[50]

Назив Босна има овде географско значење, али се већ оцртава територијална целина која ће бити основа за развој посебне државе. Истовремено је у јединственој Србији текао процес у правцу окупљања и повезивања жупа једне географске области у чвршћу заједницу – „земљу". Матична жупа „земље" Босне и будући политички центар државе била је жупа Б о с н а , а не жупа Врхбосна, како је сматрао Ћоровић. О томе говори постојање жупе Рас и „земље" Рас, жупе Моравице и „земље" Моравице, жупе Усоре и „земље" Усоре, жупе Соли и „земље" Соли. Првобитне, ранофеудалне жупе биле су доста простране географске целине, да би потом пораст броја становника довео до потребе стварања посебне управне јединице, тако да се њихова територија уситњава одвајањем нових жупа.[51] Такав је случај са жупом Цетином, која је у X веку обухватала горњи и средњи ток истоимене реке, а затим је након два века, до 1185, настала жупа Врхрика око изворишног дела Цетине. Жупу Лаб у долини истоимене реке помиње Стефан Немања у Хиландарској повељи (1198), док се жупа Врхлаб јавља тек у време краља Милутина почетком XIV века.[52]

---

[50] Константин Порфирогенит, нав. дело, 58, ком. Б. Ферјанчић са прегледом дотадашње литературе: С. Ћирковић, *„Насељени градови"*, 23, 28; А. Лома на основу филолошке анализе предлаже идентификацију Десника са данашњим насељем Даштанско код Вареша – *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 108, 152–153. Међутим, ово насеље је смештено у крају који се назива *Врховином* и доста је удаљено од жупног подручја Височког поља. – М. С. Филиповић, *Височка нахија*, Насеља 25 (1928) 199.

[51] В. Ћоровић, *Територијални развој*, 17, 20–21; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, ЈИЧ 1–2 (2000) 28 и даље; М. Благојевић, *Историја српске државности* 1, 41–44.

[52] Константин Порфирогенит, нав. дело, 33; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 4; T. Smičiklas, *CD* II, 193; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Бео-

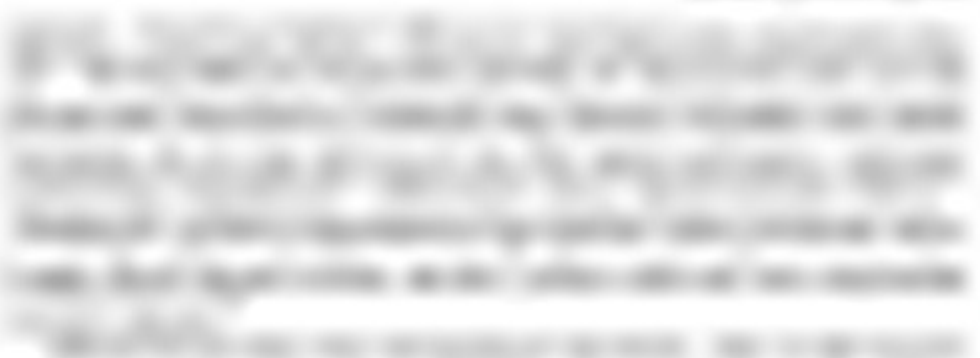

Издвајање жупе Врхбосне из жупе Босне одиграло се најкасније до 1244. године, када је први пут забележено њено име. Простирала се у Сарајевском пољу, а низводно у Височком пољу била је жупа Босна. Њих дели сутјеска Босне код села Љубнића и ниско побрђе које чини секундарно развође између Босне и Фојничке реке с Лепеницом, на простору од Рељева до Љубнића. У Височком пољу, које је најплоднији регион средње Босне, река Босна прима бројне притоке – Фојницу са Годушом и Краљушицом, Зимашницу, Радовањку с Љешевицом и Горушу, и њиховим се долинама широко отвара ка околном побрђу. На северу према Зеничком пољу границу чине висока брда Хум (1281 м), Долачко брдо (1128 м) и Ветрено брдо (1025 м) и сутјеска Босне код села Сеоче и Добриње.[53]

На основу познијих извора – дипломатичких, епиграфских и археолошких, потврђује се да је у жупи Босни, у Височком пољу било седиште босанских владара. Остаци цркве и натпис бана Кулина, који сведочи о његовој ктиторској делатности, пронађен је у селу Бискупићи код Високог. У Милима код данашњих Арнаутовића одржавао се сабор (станак) босанске државе, а ту је откривена и црква са гробницама босанских владара. Један владарски двор и центар босанске цркве био је у Моштрима, док је друга владарска резиденција била у граду Високом. У непосредној близини владара били су и његови службеници, као што су велики кнез босански и велики казнац. Стећак великог казнаца Неспине, који се датира у XIII век, нађен је у селу Мало Чајно под градом Горушом (Чајан-град). У циљу пружања заштите становништву и обезбеђивања путева изграђен је читав систем утврђења, на међусобној удаљености од 8 до 15 км.[54] Ништа слично не може да се каже за подручје жупе Врхбосне, осим што је постојао

град 1926, 97; А. Поповић, *Врхлаб-Беласица и жупа Врховина*, Годишњица НЧ 19 (1899) 241–256; Г. Шкриванић, *Именице уста и врх у топономастици*, ОП 1 (1979) 55–57.

[53] В. Трифковић, *Сарајевско поље*, Насеља 5 (1908) 6–9; М. С. Филиповић, *Височка нахија*, 198– 200.

[54] Изворна обавештења и резултате археолошких ископавања детаљно је приказао П. Анђелић у: *Visoko i okolina kroz historiju* I, Visoko 1984, 105–309; видети: S. Perić, *Srednjevekovna utvrđenja oko Visokog*, Sedmi susreti Zijo Dizdarević, Fojnica 1984, 25–26; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 35–36, нап. 29; *ALBiH* 3, regija 14.

покушај католичке цркве да се подигне катедрална црква Св. Петра босанске бискупије у Брду код Сарајева.[55]

Имена жупа које су чиниле „земљу" Босну доноси већ поменута повеља краља Беле IV из 1244. године, у делу у којем се набрајају поседи новооснованe босанске бискупије. Биле су то жупе *Врхбосна, Лепеница, Лашва, Трстивница и Брод*, којима Павао Анђелић придодаје и жупу „Vidogošću ili Vogošću sa selom Ljubnići", у долини истоимене реке, изједначавајући је са жупом „Vydogossa Lubinchi" из текста повеље. Ова идентификација, међутим, отпада, према мишљењу Александра Ломе, који сматра да назив треба читати као Вигош(т)а. Жупа Брод је заузимала простор Зеничког поља, *док су се преостале жупе простирале у долинама* истоимених Босниних притока.[56] Између њих нису постојале веће физичке препреке које би ометале окупљање и територијално повезивање.

Према савременој географској подели, „земља" Босна је обухватала уже подручје од данашње области средње Босне, под којом се подразумева поречје реке Босне до Завидовића, али и ток реке Врбас до града Јајца. У народу се, међутим, сачувала свест о томе да се долина Врбаса не сматра Босном, већ „Крајима", како је то забележио етнолог Никола Павковић у селу Врсе код Горњег Вакуфа. Развође сливова Босне и Врбаса чини низ високих планина, почевши од Вранице, Штита, Крушчице, преко Комара

---

55 T. Smičiklas, CD IV, 94–95, 239. М. Хаџијахић сматра да се катедрала налазила на локалитету Дебело брдо, поткрепљујући мишљење тиме да се у народу продужетак Сарајевског поља, у подножју овог налазишта, називао Петровим пољем. – *O nekim lokalitetimŕ iz povelje Bele IV od 20. jula 1244. godine*, Radovi ANUBiH 35 (1970) 289–291; V. Mušeta-Aščerić, *Srednjovjekovna župa Vrhbosna – problem granica i vlasti*, Prilozi XX (1985) 257–268.

56 В. Ћоровић, *Територијални развој*, 14–21; Проблемом жупе Босне, њеном територијом и седиштем, бавио се П. Анђелић у раду *Problem naselja i užeg teritorija pod imenom Bosna*, (Visoko i okolina I, 110–113), али он није у довољној мери познавао проблематику средњовековне територијалне организације. Његови закључци су, у највећој мери, погрешни стога што је полазио од изједначавања средњовековних територијално-управних јединица – жупа, са јединицама турске администрације – нахијама и са савременом поделом на општине. Ипак, аутор је заслужан за неколико значајних археолошких истраживања – Бобовац, Краљевска Сутјеска, Мили (Арнаутовићи) и Високо – видети библиографију радова у: *Pregled sadržaja GZM Arheologija 1953–1978*, у: GZM Arheologija 34 (1979) 249–250.

до Влашића, чиме се додатно наглашава њихова географска посебност.[57]

Јединствена држава Србија потрајала је до смрти кнеза Часлава (око 959), када се из њеног састава одвајају као посебне политичке целине Рашка, Травунија, Захумље, Паганија и Босна. Потврду да је Босна израсла у територијално-политичку јединицу пружа податак Барског родослова, у којем се први пут помиње владар Босне са титулом бана. У извору се наводи да је хрватски кнез Михајло Крешимир II око 969. године опљачкао жупе Ускопље, Луку и Пливу, што је натерало босанског бана да побегне у Угарску.[58] Жупа Ускопље се простирала у долини горњег Врбаса, даље низводно, око састава са Пливом, била је жупа Лука, док је жупа Плива обухватала горњи и средњи ток истоимене реке са притоком Јањем. Из наведеног податка јасно произилази да су ове три жупе биле у саставу босанске државе, као и да то представља најстарије ширење њене првобитне територије из предела око горњег тока Босне у долину река Врбаса и Пливе. Осим жупе Пливе, друге две жупе биле су раније у оквиру Србије до Часлављеве смрти.

Поменуте жупе – Ускопље, Плива и Лука, биле су језгро из којега ће се развити нова географска и територијално-управна јединица босанске државе – „земља" Доњи Краји. Оне леже у подножју високих врхова планинског развођа Босне и Врбаса, а њихово окупљање и чвршћу територијалну организацију условили су сукоби, у прво време са Хрватском, а од 1102. године са Угарском. Припајањем *Славоније, Хрватске и Далмације*, угарска држава постаје су-

---

[57] Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1970², 516–519; Н. Павковић, *Друштвени живот сточара на летњим становима у Босни*, ГЗМ н. с. – Етнологија 35–36 (1981) 101 – Захваљујемо аутору који нам је скренуо пажњу на овај драгоцени податак. С друге стране, народ у Вишеградском срезу почетком XX века није убрајао људе са Гласинца у Бошњаке, већ је сматрао да „Босна почиње с ону страну Романије према Сарајеву". – *Граница Босне по народним схватањима*, Развитак 3 (1936) 104.

[58] Писање овог извора је сасвим прецизно, јер се на овај податак везује почетак наредне, 30. главе, у којој се говори о смрти бугарског цара Петра и о освајању Бугарског царства од стране византијског цара Јована Цимискија. У науци је поуздано утврђено да је цар Петар преминуо 969, а да је до византијског освајања дошло 971. године. – *Летопис попа Дукљанина*, прир. Ф. Шишић, 324; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1993³, 278, 281; A. Babić, *O pitanju formiranja srednjevjekovne bosanske države*, Radovi ND BiH III–2 (1955) 70.

сед Босне на северу, северозападу, западу и југозападу, што ће са неким променама потрајати све до 1526. године. Овако дугачка граница наметала је потребу да се пограничка област прошири како би се заштитило политичко средиште државе и њена матична област – жупа и „земља" Босна.

Доњи Краји су, тако, имали улогу Крајине средњовековне босанске државе према западу, северозападу и северу. Ширење Доњих Краја, њихову територијално-управну организацију, политичку и друштвено-економску историју приказују наредна поглавља.

ПОСТАНАК И РАЗВОЈ ДОЊИХ КРАЈА – КРАЈИНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

ОД БАНА КУЛИНА ДО ПОЧЕТКА ВЛАДЕ БАНА СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА (1180–1322)

Смрт кнеза Часлава половином X века значајан је догађај у историји српског народа из више разлога. Угасила се прва српска династија Вишеславића, односно Властимировића, која је владала Србијом од краја VIII века. Истовремено је престала да постоји и првобитна српска држава, али су зато у њеном саставу постепено настала два политичка језгра. Једно језгро се налазило на западу, у „земљи" Босни, а друго на истоку, у „земљи" Раси. Успостављање византијске власти 971. године, а затим 976. власти цара Самуила над Рашком, потврдило је поделу кнежевине Србије. Рашка се потом поново нашла под врховном влашћу византијских царева, и то је трајало од 1018. до осамдесетих година XII века. Управо у том периоду уздигла се династија рашких великих жупана, од којих је први по имену познати Вукан (око 1085 до око 1106), и затим и сви његови наследници у XII веку. За разлику од Рашке, време од X до XII века представља најтамнији период у историји средњовековне босанске државе. Босна је сукцесивно улазила у састав Самуилове државе (око 998 до 1014), затим Византијског царства Василија II (око 1018 до око 1025), потом дукљанске државе краља Бодина, крајем XI и почетком XII века.[1] Политичка превласт ових држава није битно утицала на државну организацију и локалну управу Босне, тако да су се и њени владари уздигли из домаће средине, тачније из редова родовске аристократије. Будући да до почетка владавине бана Твр-

---

[1] *Летопис попа Дукљанина*, прир. Ф. Шишић, 336, 361; В. Ћоровић, *Историја Босне*, 146-154; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 41-42; најновије научне резултате видети код М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја српске државности* I, 18-86.

тка (1353. године) ниједан босански владар није био малолетан, то би требало да указује на начело секундогенитуре у наслеђивању врховне власти. Велики утицај на избор владара међу члановима владарске породице имала је родовска аристократија, која ће бити окупљена у институцију државног сабора – *станка*.[2]

Половином XII века забележен је први по имену познати босански владар – бан Борић (око 1154 – око 1163). За њега византијски писац Јован Кинам изричито наводи да је „егзарх далматске земље Босне", а како исти извор назива Србе *Далматима*, то значи да се Босна и тада сматрала за једну од држава српског народа. Потом наводи да река Дрина „одваја Босну од остале Србије", и даље каже да „Босна није потчињена архижупану Срба него народ у њој има посебан начин живота и управљања". Мишљење византијског писца допуњава податак Попа Дукљанина који гласи: „Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, quam et Bosnam vocavit, alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam et ad paludem Lageatidem, quam Rassam vocavit".[3] Ако се усвоји мишљење историографа, према којем поменута „mons Pini" одговара Боровој глави (1290 м), врху изнад Пиваньског поља, то би значило да се босанска држава проширила и на територију Вуковског, Купрешког и Гламочког поља, која се налазе између Борове главе и долине Врбаса, Јања и Пливе.[4]

Босна се поново нашла у оквиру Византијског царства око 1166. године, након што је цар Манојло I Комнин (1143–1180) заузео земље дате у баштину угарском престолонаследнику Бели (III) Алексију. Бан Кулин, чија се владавина у народном сећању везује за „златно доба", дошао је на власт као византијски вазал, нешто пре 1180. године, када се његово име први пут помиње у историј-

---

[2] М. Динић, *Државни сабор Босне*, 31–33; М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 48–54; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 29.

[3] Ј. Кинам, *Историјски списи*, ВИИНЈ IV, прев. Н. Радошевић, ком. Ј. Калић, Београд 1970, 28, 51; *Летопис попа Дукљанина*, прир. Ф. Шишић, 307; В. Ћоровић, *Бан Борић и његови потомци*, Глас СКА 182 (1940) 45–61.

[4] С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 48 (1880) 95–96; Б. Ж. Милојевић, *Купрешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље*, 5–7; В. Ћоровић, *Територијални развој*, 10–13.

ским изворима.[5] После смрти византијског василевса, босански владар је искористио повољну политичку ситуацију да би проширио територију своје државе. О њеном пространству и државној управи говоре нешто познији извори, домаћи и страни.

Главни извор за познавање историјске географије Босне у XII и XIII веку представља напред наведена повеља краља Беле IV из 1244. године, која у себи садржи неколико засебних правних чинова. У првом делу, угарски краљ је потврдио босанској бискупији посед Ђаково и Близну у Вуковској жупанији и дао је дозволу да босански епископ сакупља десетину у Усори, Солима и Доњим Крајима; потом је потврдио посед који је босански бан Матија Нинослав лично даровао босанској бискупији, а који се налазио у „земљи" Усори, између река Босне, Толисе и Саве, и на крају, потврдио је поседе босанске бискупије које је признао бан Нинослав са својом браћом и властелом. Ти поседи су се налазили у жупама Врхбосни, Лашви, Лепеници, Броду, Прачи, Мелу, Неретви и Ускопљу. Још увек је спорна локација топонима „Vydogossa Lubinchi", с црквом Блажене девице.[6]

С обзиром на то да је читава владавина бана Матије Нинослава (око 1233 – око 1250) протекла у ратним сукобима с угарским владарима, може се рећи да нису постојали услови за територијално проширење босанске државе, тако да се с правом узима да је она заузимала приближно исту територију у време бана Кулина и бана Нинослава. Простор на северу од „земље" Босне – Усора и Соли, био је организован у посебне „земље" најкасније до 1225. године. У време бана Матије Нинослава „земља" Усора је била и „удеона кнежевина" под управом кнеза Сибислава (око 1236 – око 1245).[7] Доњи Краји се наводе 1244. у истом значењу као „земље" Усора и Соли, тако да та година представља terminus ante quem за

---

[5] Т. Smičiklas, *CD* II, 168–169; В. Ћоровић, *Бан Кулин*, Годишњица НЧ 34 (1940) 25–37; исти, *Историја Босне*, 174–175; Ј. Ферлуга, *Византијска власт у Далмацији*, Београд 1957, 132–133; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 46–49; Ј. Максимовић сматра да је у време бана Кулина дошло до успона Босне у погледу културе, писмености и уметности. – *Уметност у доба средњовековне босанске државе*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 43.

[6] Т. Smičiklas, *CD* IV, 236–340; В. Ћоровић, *Територијални развој*, 13–17; уп: Р. Anđelić, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, Studije, 74–84; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 30, нап. 16.

[7] В. Ћоровић, *Територијални развој*, 21; Ј. Мргић, нав. дело, 29.

њен постанак. Како се ради о дуготрајном процесу развоја територијалне управе, треба претпоставити да је до стварања „земаља" Усоре, Соли и Доњих Краја, у смислу организовања територијално-управних јединица вишег ранга, дошло у време бана Кулина. Зато се у целини мора одбацити мишљење старије историографије, која је сматрала да је угарски краљ Бела IV, након што је бан Пријезда (око 1254) признао његову врховну власт, реорганизовао босанску државу тако што је домаћем владару оставио да влада над Босном и Доњим Крајима, док је одузео Усору и Соли, стварајући нови банат.[8]

Постојање неколико „земаља" у оквиру босанске државе потврђују и подаци из повеља бана Нинослава које је издао Дубровчанима. У повељи из 1240. године бан је гарантовао сигурност њиховим трговцима „и по земље и по владаније" свом и својих синова, па су тако поред „земаља" босанске државе постојала и „владанија" босанског бана и његових синова. У наредној повељи из 1249. међу сведоцима се наводе три казнаца: Грдомил, Семијун и Белхан, од којих је, судећи према редоследу набрајања, први био главни или велики казнац, задужен за прикупљање владаревих прихода у „земљи" Босни, док су друга два обављала своју дужност у преосталим „земљама" босанске државе – Усори и Доњим Крајима. Како је у ово време „земља" Босна имала у свом саставу најмање шест жупа, требало би очекивати да су и друге „земље" биле сличног пространства.[9]

Број „земаља" које су сачињавале босанску државу с временом се повећавао. У првих неколико година своје владавине, 1324–1326, бан Стјепан II је придодао босанској држави територију некадашње Бановине Усоре и Соли, а затим и већи део Хумске земље, и то је имало свој одраз у интитулацији у његовој првој сачуваној повељи, из око 1326. године. Она гласи: „Ја свети Гргур по имену бан Стјепан, син господина бана Стјепана, милошћу божијом господин *свим земљама босанским* и Соли и Усоре и *Доњим Крајима* и Хумске земље господин". Од времена бана Стјепана II па све до пропасти средњовековне Босне (1463), у владарским интитулацијама се редовно набрајају имена „свих земаља босанских" из којих

[8] V. Klaić, *Poviest Bosne*, 84; В. Ћоровић, *Историја Босне*, 205–206; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 72–73.

[9] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 7, 10–11; М. Динић, *Државни сабор Босне*, 33; М. Благојевић, *Државна управа*, 19–21, 29–30.

се она састоји.[10] Поредећи развој државно-територијалне управе у средњовековној Србији и Босни, може се приметити да су „земље" имале чвршће географске оквире и да су биле трајније управне јединице у босанској него у држави Немањића. У њој су неке од „земаља" престале да постоје као управне јединице, али се њихово име задржало као назив за одређену територију.[11]

До сада није истражено зашто су и бан Кулин и бан Матија Нинослав носили титулу *великих банова босанских*, односно да ли је епитет „велики" био само украс или је имао реалну основу (видети Табелу). Напред је указано да су оба владара имала власт над четири „земље босанске" – Босном, Усором, Солима и Доњим Крајима. Поред тога, уз бана Кулина у држави су, према његовој повељи из 1189, постојали и „чесници", који су саучествовали у власти и који се у научној историографији називају „удеони кнезови". Њихово присуство у политичком животу Србије постоји непрекидно од времена синова кнеза Мутимира па све до половине XIII века, односно владавине краља Стефана Уроша I. У време бана Кулина, *велики жупан рашки* Стефан Немања је свом најстаријем сину Вукану доделио на управу „удеону кнежевину" која је обухватала чак пет „земаља" – Дукљу, Далмацију, Требиње, Топлицу и Хвосно, док је најмлађи син Растко добио само једну „земљу" – Хум. Престолонаследник Стефан Немањић добио је титулу великог жупана и врховну власт у држави, а под директном управом имао је остатак државне територије.[12]

Имена Кулинових „чесника" нису нам позната, али се може претпоставити да је један од њих био његов син који се помиње 1203. године као „domino illius terre, filio scilicet memorati Culini". Бан Нинослав делио је своју власт са „удеоним кнезом" Сибиславом, који је владао „земљом" Усором, а вероватно и са својим синовима, које помиње као господаре „владанија" у повељи из 1240. Једног од синова бан је поставио за свог намесника у Сплиту 1243. године, након што

---

[10] L. Thallóczy, *Studien*, 7; С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. II Интитулација*, Глас СКА 92 (1913) 110–162; Ј. Мргић, нав. дело, 29–30, нап. 14, интитулације у табели – 33–35.

[11] О томе исцрпно код: С. Мишић, *„Земља" у држави Немањића*, 133–146.

[12] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 1–2; М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 45–61; С. Мишић, *Хумска земља*, 48–51; исти, *„Земља" у држави Немањића*, 135–138.

су грађани комуне изабрали Нинослава за свога кнеза.[13] Можда је и рођак бана Нинослава – Пријезда, добио на управу једну „чест", ако би се прихватило тумачење његове титуле „ubanus" као „vicebanus", што је означавало бановог заменика. Звање и функција „вицебана" није постојала у средњовековној Босни и вероватно је овај термин био латински превод за функцију „чесника" – „удеоног кнеза", који је суделовао у доношењу свих битних одлука у спољној и унутрашњој политици државе.[14] Постоји, дакле, више разлога због којих су бан Кулин и бан Нинослав узели епитет „велики": један лежи у чињеници да је босанска држава била толико пространа да су у њеном саставу постојале четири „земље босанске", а други и главни разлог је у томе што су оба владара морала да деле власт са својим „чесницима", синовима и рођацима, па је било потребно да истакну свој врховни положај у држави.

Година	*Титула*	*Извор*
1180.	nobili et potenti viro Culino *magno bano Bossine*	Писмо папског легата Теобалда
1189.	Ја бан босански Кулин	Повеља Дубровчанима
1233.	Ninoslauo *dux* de Bosna	Писма папе Гргура IX
1232/1235.	Аз раб божији Матеј а одмилом Нинослав *бан босански велики*	Повеља Дубровчанима
1240.	Аз *велики бан босански* Матеј Нинослав по милости божијој	Повеља Дубровчанима
1249.	Аз Матеј Стипан по милости божијој *велики бан босански*	Повеља Дубровчанима

Табела: *Интитулације бана Кулина и бана Матије Нинослава*

Подаци из времена бана Пријезде (око 1250 – око 1290) допуштају да се нешто више каже о пространству „земље" Доњи Крајн. Босански бан је на самом почетку своје владавине био принуђен да призна власт угарског краља, који га је непосредно укључио у феудално друштво своје државе, дајући му на управу жупанију Новаки у Славонији. Поред овог потеза, који је требало да учврсти везе сениора и вазала, Бела IV је заузео део „земаља" Усоре и Соли

[13] T. Smičiklas, CD III, 36–37; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 7; Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. et dig. F. Rački, 185–203; М. Динић, *Државни сабор Босне*, 33; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 29.

[14] T. Smičiklas, CD III, 389–390; В. Ћоровић, *Историја Босне*, 198–206.

и, ради обезбеђивања јужне границе државе, створио је Бановину Усору и Соли. У продужетку савске равнице, на делу територије „земље" Срем, из истих разлога је формирана Бановина Мачва. На западу, око доњих токова Сане, Уне и Врбаса, затим од Саве до планине Козаре, организоване су три жупаније – Дубица, Сана и Врбас. На крајњем југу, власт угарског монарха признавао је до 1254. године хумски жупан Радослав.[15]

У оваквим околностима, бан Пријезда није могао да проширује државну територију, те се стога подаци о „новим" жупама које су припадале „земљи" Доњи Краји морају посматрати као тековине које су знатно раније стечене, и то, како се показало, у доба бана Кулина. Повељом из 1287, босански бан је заједно са својим синовима Стјепаном, Пријездом и Вуком и уз сагласност босанске властеле, уступио целу жупу Земуник свом зету, најстаријем сину славонског бана Стјепана Бабоњића (Бабонежића).[16] Ова породица је успела да у својој власти окупи, поред осталог, и територије јужно од Саве, непосредно уз границу босанске државе, па је тако брат поменутог бана, кнез Радослав Бабоњић, био 1285. године „господар Глажа, Врбаса и Сане".[17] Према локацији села која се наводе у описивању граница жупе Земуник, она се пружала у поречју Врбаса на потезу од ушћа Угра до ушћа речице Црквене, на подручју данашње Бањалуке. На западу је обухватала горњи ток Гомјенице, а на истоку је допирала до подножја Осмаче, Тисовца и Чемернице.[18]

Из садржаја повеље види се да је у питању породична баштина бана Пријезде, коју је он наследио од својих претходника („donavimus...

---

[15] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 2–3; T. Smičiklas, *CD IV*, 594; литература о Мачванској бановини изузетно је обимна и зато доносимо само један њен део: М. Динић, *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 270–284; С. Ћирковић, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, на истом месту, 78–92; С. Мишић, *„Земља" у држави Немањића*, 140–141; за Банат Усоре и Соли – Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 31–32; за жупана Радослава – С. Мишић, *Хумска земља*, 53.

[16] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 53–54; T. Smičiklas, CD VI, 588–589.

[17] T. Smičiklas, *CD* VI, 544; L. Thallóczy, *Historička istraživanja o plemeni goričkih i vodičkih knezova*, GZM 9 (1897) 333–390; *Hrvatski Biografski Leksikon* 1, Zagreb 1983, 306–310 (S. Antoljak).

[18] О насељима и границама жупе Земуник, као и другим жупама Доњих Крајa, биће речи у посебном поглављу ове књиге.

sub iisdem metis terminis et limitationibus, quibus predecessores nostri et nos possedimus hucusque"). Учествовање тројице синова било је неопходно, будући да се одричу свог дела наслеђа, али би то говорило и о њиховом суделовању у државној власти. Поред тога, Бабоњићи су до око 1314. године поседовали две жупе у долини Укрине, у „земљи" Усори, а до 1322. и жупу Врбању, у долини истоимене реке, у непосредном суседству жупе Земуник и усорских жупа, која је такође била саставни део „земље" Доњи Краји. О томе да је жупа Врбања такође припадала овој породици, говори повеља бана Стјепана II Котромањића из око 1326. године, којом је кнез Вукослав Хрватинић добио у баштину жупе Бањицу и Врбању, јер је отказао послушност према „хрватском господину и Бапишићима", односно према бану Младену II Шубићу и према Бабоњићима. Како је његов отац, кнез Хрватин, господар жупе Бањице, признавао власт Шубића, вероватно је кнез Вукослав признавао власт Бабоњића у жупи Врбањи.[19]

Враћајући се на питање територије „земље" Доњи Краји, на основу изложених изворних обавештења, показује се да се њена првобитна територија – жупе Ускопље, Плива и Лука, проширила даље низ Врбас, обухватајући жупе Земуник и Врбању, али су се оне, крајем XIII века, нашле у склопу породичних поседа породице Бабоњић. Није познато када су тачно дошли у посед жупе Врбање, али се може претпоставити да се то одиграло у време наследника бана Пријезде.

Бан Стјепан I Котроман (око 1290 – † 1310) изгледа да је, бар у прво време, делио власт са својим братом Пријездом (II), будући да је једно писмо папе Николе IV из 1290. адресирано на „nobilibus viris Stephano et Brisde banis Bosne", што указује на извесно учешће Пријезде у државној власти, које је било познато и на папском двору.[20] Бан Стјепан је уживао подршку свог таста, бившег краља Стефана Драгутина, од када се 1284. оженио његовом ћерком Јелисаветом. Драгутин је у исто време добио на управу Мачванско-усорско војводство, које се у ширину простирало негде од ушћа Колубаре на истоку до ушћа Врбаса на западу. Ипак, босански бан се нашао усамљен пред освајачким походом хрватско-далматинског бана Павла I Шубића, с обзиром на то да је од око 1299. године његов таст био ан-

---

[19] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 73; L. Thallóczy, *Studien*, 7–8; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 30–31.

[20] T. Smičiklas, *CD* VII, 2.

гажован у сукобима с краљем Милутином.[21] Исте године, бан Павле узима титулу „господара Босне", и то сведочи о томе да је босанска властела прешла на његову страну. Затим је 1302. потиснуо бана Стјепана чак до Дрине, али се бан задржао у једном делу државе све до своје смрти (1310). Тада је његова удовица Јелисавета била принуђена да се са синовима склони у Дубровник, управо због тога што је босанска властела одбила да призна Стјепана II за свог господара. На бански престо дошао је Павлов брат – бан Младен I (1302 – † 1304), а затим син – бан Младен II (1304–1322).[22]

Слабљење, а потом и растакање централне власти у држави, властела је увек користила да би ојачала свој положај стицањем нових поседа. У сукобима претендената око престола, њено опредељивање је било одлучујуће, те стога и богато награђивано од заинтересованих страна, док је погрешан избор, с друге стране, значио губитак свих поседа, често и живота. Негде у време бана Пријезде започео је успон босанског властеоског рода на чијем челу се тада налазио кнез Стјепан († пре 1299), будући да је његов син – Хрватин Стјепанић (пре 1299 – † око 1305) успео да се уздигне у ред крупне властеле. Пошто је веома рано признао бана Павла I Шубића за свог господара, и тиме допринео његовом учвршћивању у босанској држави, Хрватин је проширио власт своје породице на област Доњих Краја, и за узврат је добио потврду своје власти. Њега су и напуљски краљ Карло II и Шубићи, као владари Угарске и Босне, у периоду од 1299. до 1305. ословљавали као „кнеза Доњих Краја Босне (босанске земље)". (видети Табелу)

Нешто познији извори конкретно наводе жупе које су биле у његовој власти. Матични посед овог рода била је жупа Лушци, око изворишног дела реке Сане, јер у повељи бана Стјепана II за кнеза Вукослава Хрватинића, из око 1326. године, изричито стоји да је он прешао на страну босанског владара из ове жупе. Уједно се наводе имена ситних властеоских породица, вазала кнеза Вуко-

---

[21] Драгутин је после 11. јуна 1284. преузео управу над Мачвом, Усором и Солима, а до свадбе је дошло у новембру исте године. – *Hazai okmánytár* VIII, 234–235; G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi* I, 136–137; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 61.

[22] T. Smičiklas *CD* VII, 366; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 25–27, 302–303 (коммент. С. Ћирковић); V. Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubić*, Zagreb 1897, 82; S. Antoljak, *Ban Pavle Šubić „Croatorum dominus"*, Radovi JAZU u Zadru 19 (1972) 5–62.

слава, које то *нису хтеле* да уради – Бенковићи, Калошевићи и Дивјеновићи. Бан Стјепан II је овом приликом титулисао кнеза Вукослава као „сина кључког кнеза Хрватина", из чега следи да је Хрватин имао власт и над жупом Бањицом, чије је седиште било у граду Кључу (видети Табелу). Али и у тој жупи властела није хтела да призна власт овог босанског бана, већ је остала на страни „хрватског господина", односно бана Младена II.[23]

Као што су Бабоњићи држали две жупе „земље" Доњи Краји – Земуник и Врбању, тако је и кнез Хрватин, на челу свог рода, сигурно поседовао друге две жупе – Лушци и Бањицу, у долини Сане, док за остале жупе недостају подаци. То је све што се може закључити из историјских извора за овај период, али су зато у наредној генерацији синови кнеза Хрватина успели да окупе готово читаву територију „земље" Доњи Краји у својој власти.

Датум/место	*Титула*	*Извор*
1299, у Напуљу	Comes *partium provinciarum inferiorum* terrae Bocznensis	Повеља краља Карла II кнезу Хрватину
1301, у Скрадину	Horvatinus, *filius condam* Stephani, *de inferioribus Bosne confinibus comes*	*Прва повеља* бана Павла Шубића кнезу Хрватину
1304, у Сплиту	Horvatinus comes *de inferioribus confiniis* Bosne	*Друга повеља* бана Павла Шубића кнезу Хрватину
1305, у Скрадину	comes Horvatinus (... de suo dominio et *toto comitatu inferiorum partium* Bosne)	*Трећа повеља* бана Павла Шубића кнезу Хрватину
1305/15, у Саници	*Nos comes Vhosslaus* filius quondam comitis Heruatini	*Повеља кнеза Вукослава Хрватинића*
око 1326, на Миљех и на Моишпри	кнезу Вукославу, *сину* кнеза Хрватина кључкога	*Две повеље* бана Стјепана II кнезу Вукославу Хрватинићу[24]

Табела: *Интитулације кнеза Хрватина Стјепанића и кнеза Вукослава Хрватинића*

[23] L. Thallóczy, *Studien*, 8, 11.

[24] F. Rački, *Rukopisi tičući se južnoslovinske povjesti*, Rad JAZU 18 (1872) 222; L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku*, 434–436; L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 79; M. Brković, *Tri povelje knezova Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu Stjepaniću*, Radovi JAZU u Zadru 32 (1990) 139–153.

БОСАНСКА ВЛАСТЕЛА ХРВАТИНИЋИ У ДОЊИМ КРАЈИМА У XIV ВЕКУ (1322–1382)

Као што је кнез Хрватин у право време признао власт Шубића и због тога био богато награђен, тако су и његови синови исправно проценили у којем смеру су текли догађаји након повратка Стјепана (II) Котроманића у Босну. То се одиграло најкасније 1319. године, када се бан Младен II обратио папи Јовану XXII, с молбом да одобри брак између Стјепана и ћерке корушког грофа Мајнхарда Ортембуршког, јер су били у четвртом степену сродства.[25] То говори о веома добрим односима између бана Младена и Стјепана, који је вероватно већ управљао неким баштинским поседима. Према писању Мавра Орбина, Стјепан је још из Дубровника преговарао с босанском властелом око свог повратка на очев престо, и сасвим је разумљиво да је по свом доласку појачао те везе. Уз такве припреме, долазак Стјепана II на власт у босанској држави 1322. године само је олакшала побуна далматинских градова и хрватске властеле против Младена II. У томе је имао сагласност свих босанских великаша, чији избор је потврдио и угарски краљ Карло I Роберт (1301–1342).[26]

Бан Стјепан II (1322–1353) требало је да поново окупи „све земље босанске", што је и урадио у првих неколико година своје владавине. Јасно је сасвим да је окупљање почело опет око „земље"

---

[25] T. Smičiklas, CD VIII, 508, са датумом 18. јули 1318 – међутим, писмо истог папе са истим датумом из 1319. године упућено је бану Младену – нав. дело, 535–536.

[26] I. Lučić, *Povijestna svjedočanstva o Trogiru* II, 392–410; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 142, 342 (С. Ћирковић); F. Šišić, *Pad Mladena Šubića, bana hrvatskog i bosanskog*, GZM 14 (1902) 335–366; B. Homan, *Geschichte des ungarisches Mittelalter* II, Berlin 1940, 288–300; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 84–88.

Босне, где су се налазили баштински поседи Котроманића и политичка седишта државе. Најраније сачуване повеље, из око 1326, донете су „на Милима", код данашњих Арнаутовића (Високог) и „на Моиштри", у данашњим Горњим Моштрама, дакле у самој жупи Босни.[27] Босанска властела у „земљи" Усори и Солима признала је власт бана Стјепана II најкасније до половине 1323, али вероватно и раније, будући да је наследник „сремског краља" Драгутина, Владислав II, био у заточеништву од 1316. до 1321. године, а затим је био ангажован у борбама око престола у Србији.[28]

Синови кнеза Хрватина – кнез Вукослав, Павле и Вукац, такође су веома рано прешли на страну домаћег владара. Према сачуваним изворима, најраније је то учинио кнез Павле Хрватинић, јер се он већ 1323. године помиње као господар жупе Земуник, где је имао свог казнаца Толислава и свог писара – дијака Иваниша Ивановића. Иако није сачувана посебна повеља о даровању ове жупе, то се посредно сазнаје из садржаја поменутог документа, јер се каже: „То се уписа пред кнезом Павлом Хрватинићем и Земуничанима у то време, када беше Стјепана бана син у свој Босни господин највећи, а кнез Павле Хрватинић му беше веран господин свом Земунику".[29]

Бан Стјепан II није желео да призна титулу „кнеза од Доњих Краја Босне" ниједном од Хрватинових синова, већ је поступао тако да сузбије утицај рода и успостави вазалне односе са сваким појединачно, на основу њихове личне „верне службе". То је, с једне стране, довело до цепања рода на поједине породице, које су затим отпочеле међусобне сукобе око баштинских поседа, као што се то већ десило Бабоњићима и Шубићима.[30] С друге стране, с обзиром на пространство дарованих поседа са имунитетским правима, власт босанског бана у Доњим Крајима непосредно је зависила од верности Хрватинића.

Најстарији син кнеза Хрватина – кнез Вукослав, издао је две латинске повеље – једну 1305/15. године у Саници, селу у жупи Ба-

---

[27] L. Thallóczy, *Studien*, 7–8, 11.

[28] *ИСН* I, 472, 497–498, нап. 9 (С. Ћирковић); J. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 30, нап. 14.

[29] L. Thallóczy, нав. дело, 12–13.

[30] С. Ћирковић, *Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву*, *ИГ* 3–4 (1958) 155–164; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 349–356, 517–520, 594–596.

њици, и другу 25. маја 1325. „in castro nostro Cluc", у Кључу, у присуству свог капелана Гргура и кнеза Радека. У њима се титулише само као кнез и као син (покојног) кнеза Хрватина, не наводећи име свог господара.[31] У прве две сачуване повеље бана Стјепана II, из око 1326, Вукослав је ословљен као кнез и „син кнеза Хрватина кључког", чиме је босански бан порекао власт кнеза Хрватина над целим Доњим Крајима, како су му признавали напуљски двор и Шубићи. Оба документа пружају обиље података за упознавање друштвених односа у средњовековној Босни, а ништа мањи значај немају ни за реконструкцију њеног територијалног обима и државне управе на почетку владе Стјепана II.

Првом повељом бан је заједно са својим братом, кнезом Владиславом, наградио кнеза Вукослава за његову „верну службу", која се огледала у томе што је напустио бана Младена II Шубића и Бабоњиће и признао Стјепана II за свог господара. За узврат је добио две жупе са њиховим управним центрима – жупу Бањицу с градом Кључем и жупу Врбању с градом Котором (данашњи Котор Варош), које су биле „неверне", односно, чија се властела супротставила бану Стјепану и држала је страну Младену II. Оне су изричито дате у баштину само кнезу Вукославу и његовим потомцима, „а не ниједном његовом брату ни синовцу", а ако буде без деце, може да их дâ коме год буде хтео. Тиме је искључена могућност да се ове две жупе нађу у рукама осталих синова кнеза Хрватина, и њихових синова. Међутим, босански бан се овом приликом одрекао и свог регалног права на „одумртне" поседе, односно на оне поседе без директних (мушких) наследника. То је слабило основу власти босанских банова, јер је исцрпљивало њихов земљишни фонд из којег су припадници верне властеле добијали нове поседе. Даље, одређено је да у овим жупама своје дужности врше само они „владалци" који су у служби кнеза Вукослава, што значи да није био могућ приступ представницима централне државне управе. Тиме је практично онемогућена директна власт босанског бана над одређеним подручјем, тачније становништвом. Поред овог управног, вероватно и судског имунитета, кнез Вукослав је добио и финансијски имунитет на овим поседима, јер је ослобођен свих давања босанском владару, осим оних које добровољно

---

[31] L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku*, 436; L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 79, 96–97.

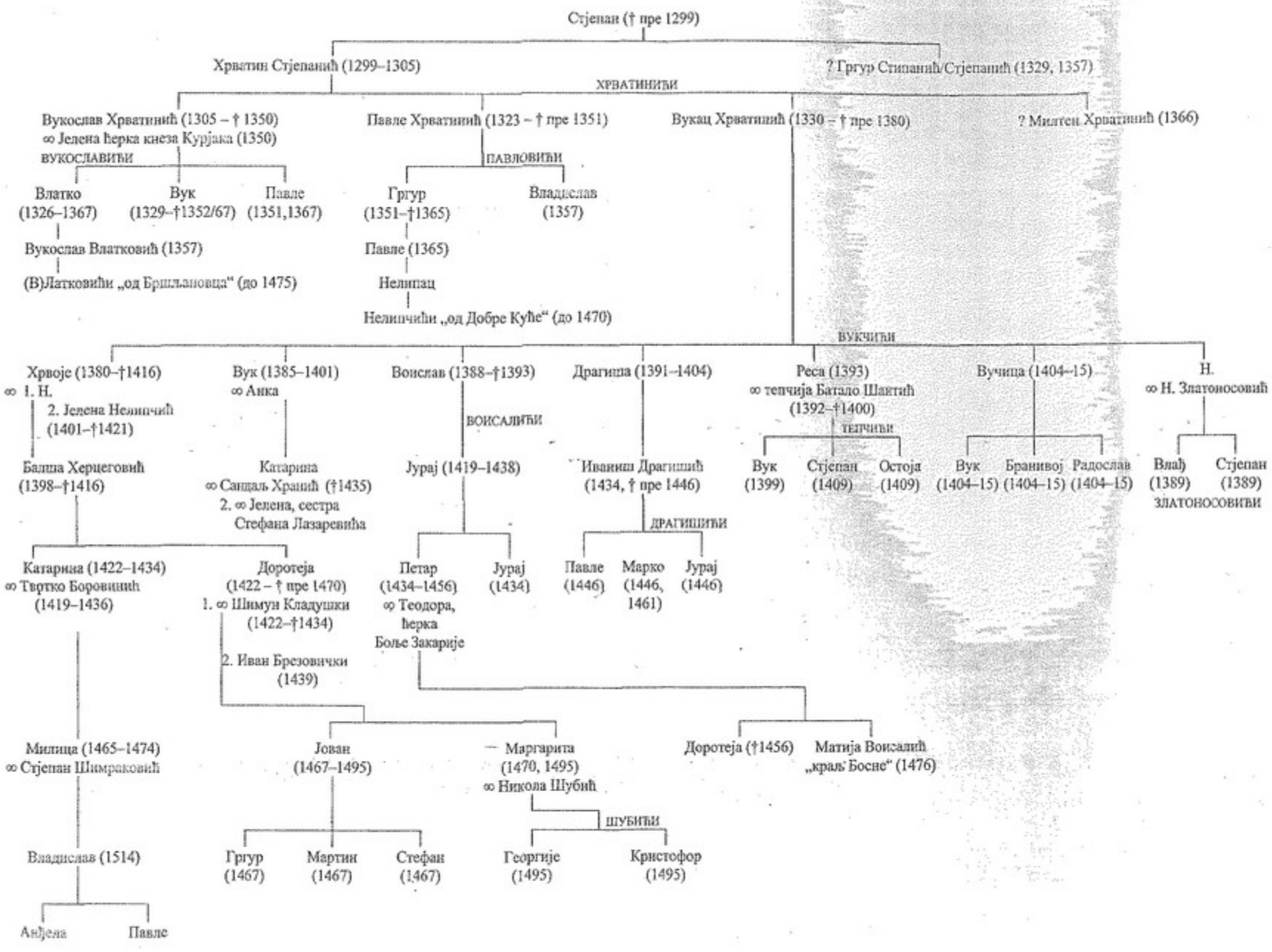
Стјепан († пре 1299)
Хрватин Стјепанић (1299–1305)
? Гргур Стипанић/Стјепанић (1329, 1357)
ХРВАТИНИЋИ
Вукослав Хрватинић (1305 – † 1350)
∞ Јелена ћерка кнеза Курјака (1350)
ВУКОСЛАВИЋИ
Павле Хрватинић (1323 – † пре 1351)
ПАВЛОВИЋИ
Вукац Хрватинић (1330 – † пре 1380)
? Милтен Хрватинић (1366)
Влатко (1326–1367)
Вук (1329–†1352/67)
Павле (1351,1367)
Гргур (1351–†1365)
Владислав (1357)
Вукослав Влатковић (1357)
Павле (1365)
(В)Латковићи „од Бршљановца“ (до 1475)
Нелипац
Нелипчићи „од Добре Куће“ (до 1470)
ВУКЧИЋИ
Хрвоје (1380–†1416)
∞ 1. Н.
2. Јелена Нелипчић (1401–†1421)
Вук (1385–1401)
∞ Анка
Воислав (1388–†1393)
ВОИСАЛИЋИ
Драгиша (1391–1404)
Реса (1393)
∞ тепчија Батало Шантић (1392–†1400)
ТЕПЧИЋИ
Вучица (1404–15)
Н.
∞ Н. Златоносовић
Балша Херцеговић (1398–†1416)
Катарина
∞ Сандаљ Хранић (†1435)
2. ∞ Јелена, сестра Стефана Лазаревића
Јурај (1419–1438)
Иваниш Драгишић (1434, † пре 1446)
ДРАГИШИЋИ
Вук (1399)
Стјепан (1409)
Остоја (1409)
Вук (1404–15)
Бранивој (1404–15)
Радослав (1404–15)
Влађ (1389)
Стјепан (1389)
ЗЛАТОНОСОВИЋИ
Катарина (1422–1434)
∞ Твртко Боровинић (1419–1436)
Доротеја (1422 – † пре 1470)
1. ∞ Шимун Кладушки (1422–†1434)
2. Иван Брезовички (1439)
Петар (1434–1456)
∞ Теодора, ћерка Боље Закарије
Јурај (1434)
Павле (1446)
Марко (1446, 1461)
Јурај (1446)
Милица (1465–1474)
∞ Стјепан Шимраковић
Јован (1467–1495)
Маргарита (1470, 1495)
∞ Никола Шубић
ШУБИЋИ
Доротеја (†1456)
Матија Воисалић „краљ Босне“ (1476)
Владислав (1514)
Гргур (1467)
Мартин (1467)
Стефан (1467)
Георгије (1495)
Кристофор (1495)
Анђела
Павле

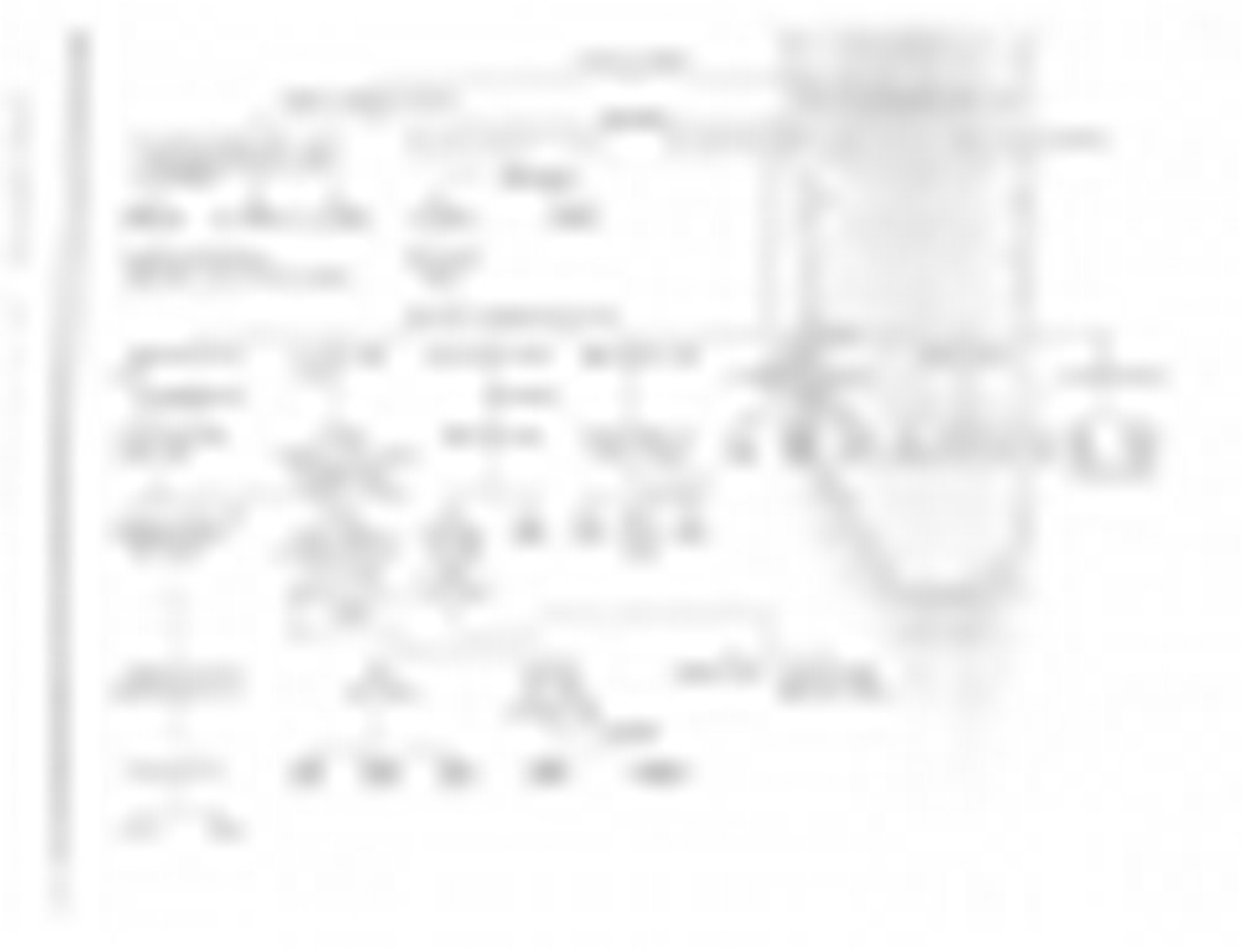

дарује. Једина обавеза коју је кнез Вукослав био дужан да врши према свом сениору – бану Стјепану II, била је војна служба, дакле да предводи одред војске коју би прикупио од својих вазала и од сељака са својих поседа.[32]

На првом месту међу сведоцима у овој повељи наведен је тепчија Радослав, што је и разумљиво, будући да је босански бан овом приликом уступио део државне територије у вечну баштину кнезу Вукославу. Тепчије су у Босни, као и у Србији водиле рачуна о државним – владаревим поседима, о томе ко их „држи" и под којим условима, и водили су рачуна о међама тих поседа.[33] Набрајање сведока почиње од „добрих Бошњана", који потичу из жупа „земље" Босне, потом из појединих жупа – Загорја, Раме, Ускопља и Треботића, и „земаља" босанске државе – Усоре и Соли. При томе је очигледно да се жупе и „земље" наводе по географском принципу, односно према положају који су имале у односу на „земљу" Босну – кружним током, од југа (Загорје), југозапада (Рама), преко запада (Ускопље), севера (Усора), североистока (Соли) и истока (Треботић). На челу управе „земље" Усоре је војвода Војко, „земље" Соли – жупан Будош и челник Хлап, а пристав од двора је Вук Штитковић са титулом војводе босанског.[34] Упадљива је чиње-

---

[32] L. Thallóczy, *Studien*, 7–8. Имовинско-правни односи у средњовековној босанској држави познати су у веома малој мери, али се на основу аналогије са Србијом Немањића може доћи до одређених закључака. У патримонијалним државама развило се схватање да је врховна својина над земљом (ius eminens) припадала владару, односно држави, док је властела уживала директну својину (ius directum) и посредовала између владара и потчињених категорија становништва. Одредбе о забрани приступа владаревих службеника (владалаца) на поседе властеле садржане су у бројним повељама Немањића, како световној властели, тако и црквама и манастирима. Према 41. члану Душановог законика, властелину који нема деце или му деца помру, баштина по његовој смрти остаје пуста, све док се не нађу законски наследници до трећег братучеда. – Видети: Т. Тарановски, *Историја државног права*, у: Историја српског права у немањићкој држави, Београд 1996², 85, 273–274, 285 и другде према регистру; исти, *Историја грађанског права*, на истом месту, 662–667; А. Бабић, *О односима властелинства у средњовјековној Босни*, ГИД БиХ 6 (1954) 35–36 и даље; *Владалац, Војска*, у: Лексикон српског средњег века, 85–86 (М. Благојевић), 99–102 (А. Веселиновић).

[33] М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, ИГ 1–2 (1976) 7–47; исти, *Државна управа*, 25–30; *Тепчија*, у: Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 728 (М. Благојевић).

[34] Ј. Мргић, нав. дело, 32.

ница да се међу сведоцима не налази ниједан од браће кнеза Вукослава, нити из жупе Земуник, коју држи кнез Павле Хрватинић.

Друга повеља представља „вјеру господску" бана Стјепана II, али и кнеза Владислава, и њоме је кнезу Вукославу пред представницима „цркве босанске" потврђено даровање двеју жупа и гарантовано да неће бити осуђен за „неверу" пре него што му се дозволи да се оправда „пред свом црквом и пред свом Босном".[35] Пошто су поновљене одредбе о наслеђивању, управи и војној служби, босански бан му је дао још једну значајну повластицу, а то је да из жупе Лушци, одакле је кнез Вукослав пришао бану Стјепану II, има право да у наредних десет година пресели у жупе Бањицу и Врбању све оне људе који су вољни да му прију. С обзиром на то да су радне и натуралне дажбине зависних људи чиниле економску основу власти, увек се строго пазило на њихову припадност феудалним господарима и строго се санкционисало њихово преотимање. Осим имена старешина „цркве босанске", овом приликом се не наводе припадници босанске властеле, на које се односи одредница „сва Босна".[36]

Трећи син кнеза Хрватина – кнез Вукац, добио је сличне гаранције за себе и своју децу (синове), али се овог пута уз бана Стјепана II не заклиње кнез Владислав, већ њихова мајка – баница Јелисавета. Одређено је да се кнезу Вукцу и његовој деци „не сврже вјера", односно да му се не укида владарева заштита и не одузима баштина све док њихову „неверу" не утврде четрнаесторица босанских великаша који су се раније били заклели кнезу Вукославу, заједно са баном Стјепаном, његовом „господом" и баницом Јелисаветом. За датирање ове повеље, коју Талоци оквирно стављају у период 1323–1331. године, не постоје довољно чврсте основе, али, пошто се директно позива на повељу издату кнезу Вукославу (око 1326), сматрамо да нису одвојене неким већим временским размаком. Повеља је записана у Рибићима, данашњем Рибнику (Горњем и Доњем), у селу које је припадало жупи

---

[35] L. Thallóczy, *Studien*, 11; А. Бабић, нав. дело, 35–44; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник ФФ у Београду VI–2 (1962) 95–112 (= Работници, војници, духовници, 318–335).

[36] О „проводу" и „прејему људском" говори неколико чланова Душановог законика – 93, 115, 140. – *Законик цара Стефана Душана*, издао и превео Н. Радојчић, Београд 1960, 115, 121; Т. Тарановски, *Историја државног права*, 100–104.

Бањици према повељи из 1353. године.[37]

Поменуте три повеље говоре да је сваки од браће Хрватинић посебно ступао у службу босанског бана, да је на основу појединачних заслуга – обједињених под називом „верна служба", добијао баштинске поседе и „вјеру господску" као израз владареве „милости". Из наслеђивања поседа су били искључени сви осим директних мушких потомака, а у случају да њих изостане, бар је кнез Вукослав могао да их поклони било коме. Занимљиво је, међутим, да се одмах уз бана Стјепана, као дароватељ „милости" јавља његов брат – кнез Владислав, а у последњој и њихова мајка – баница Јелисавета, што би указивало на то да се у босанској држави и даље примењивао принцип деобе власти између владара и његових „чесника". То се изгледа односило само на унутрашња питања босанске државе, јер се у повељама Дубровнику (1332, 1333), Трогиру (1339) и кнезу Ивану Нелипчићу (1345) као једини носилац власти јавља бан Стјепан II.[38] Из тога следи да је учешће владареве породице у управи зависило од подршке босанске властеле, и да је то био један вид додатног притиска на босанског бана да испоштује одредбе записане „милости".

Важно је запазити да се у горе наведеним повељама први пут јавља појам владареве „милости", чије је порекло у држави Немањића, којима је припадала баница Јелисавета – ћерка краља Драгутина. Како је поуздано утврдио Милош Благојевић, термин „милост" означавао је правну радњу посебне садржине, коју је владар *чинио* и *стварао верној властели* у замену за њено „правоверно поработаније", односно „верну службу". Најчешће је у питању била потврда баштинских поседа и даровање нових, а у Босни је подразумевала и пружање заштите личности властелина и његове породице и баштине, уз могућност да се евентуално кршење „вере", дакле „невера", јавно оповргне пред окупљеним представницима босанске властеле. У Србији од времена краља Драгутина (1276–1282), уговори са Дубровачком републиком престају да буду *билатералног карактера и од тада су представљали акт владареве*

---

[37] L. Thallóczy, нав. дело, 15-16, 21; о датирању кермендских повеља – С. Ћирковић, *Историја Босне*, 359, нап. 1; *Вера*, у: Лексикон српског средњег века, 75-77 (С. Ћирковић).

[38] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 43–47; T. Smičiklas, *CD* X, 494–495; *CD* XI, 207-208.

„милости", којом су дубровачки трговци добијали повластицу слободног кретања и трговине, личну и имовинску заштиту, али су за узврат били дужни да српском владару редовно плаћају трибуте (могориш), а од 1333. и Стонски доходак. Те исте године, бан Стјепан II у својој повељи Дубровнику први пут је употребио овај термин и то у истоветном значењу. Он је, позивајући се на услуге које су Дубровчани чинили његовим прецима и њему лично, у виду своје „милости" признао њихове нове поседе – Стон са Пељешцем, али уз обавезу да и њему, као и краљу Душану, плаћају Стонски доходак.[39]

Роду Хрватинића је можда припадао и велики кнез Гргур Стипанић (Стјепанић), коме је бан Стјепан II око 1329. поклонио пет села у жупи Ненавишту, у „земљи" Усори. Наиме, властелин са истим именом се јавља у једном документу из 1357, који се заједно са Гргуром и Владиславом Павловићем, синовима кнеза Павла Хрватинића, наводи као „nobilibus de Greben et Glamoch". Такође, у повељи босанског бана из 1345. међу сведоцима се помиње и „Paulus filius Chorwatini", што би одговарало имену Павла Хрватинића.[40]

У сваком случају, цепање овог властеоског рода на посебне породице („куће") синова кнеза Хрватина постало је потпуно изражено у последњој сачуваној повељи бана Стјепана II из 1351. године, чији садржај је изузетно вредан.[41] „Милошћу" босанског бана и његовог брата кнеза Владислава потврђени су баштински поседи синовима кнеза Вукослава Хрватинића – кнезу Вуку и кнезу Павлу Вукославићу. Њихов отац је, како је напред речено, око 1326. године добио у баштину жупу Бањицу с градом Кључем и жупу Врбању с градом Котором. У овој повељи је изричито наглашено да су „сви племенити људи", дакле сва властела босанска, потврдили да је жупа Бањица „племенита баштина" Вукославића. Међутим, из текста се види да су кнезу Вуку и Павлу припала само нека села у овој жупи, док се из позније повеље (1353) сазнаје да је њен центар – град Кључ, са одређеним бројем села, припадао трећем сину – кнезу Влатку Вукославићу. Иста

---

[39] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 32–33, 45–47; М. Благојевић, *Државна управа*, 64–72.

[40] L. Thallóczy, *Studien*, 14–15; G. Wenzel, *Acta extera* II, 487; F. Šišić, *Iz arkiva u Željeznom*, VZA 7 (1905) 144; T. Smičiklas, *CD* XI, 208.

[41] L. Thallóczy, нав. дело, 17–18.

подела важила је и за жупу Врању, односно кнез Вук и Павле су имали три села и једну тврђаву, кнезу Влатку су 1353. припадала такође три села, а за град Котор није познато ко га је „држао" у то време.[42] Села у жупи Бањици и Врбањи дата су кнезовима Вуку и Павлу „у исклад", у вечну баштину и то само њима и њиховим потомцима. Пошто је на *станку* донета одлука о записивању ове „милости", накнадно су се појавили, тачније иступили кнез Гргур Павловић са „братијом" и кнез Влатко Вукославић, који су одредили да се жупа Земуник призна као баштина Павловића, а жупа Бањица – Вукославића. Вероватно је на њихов захтев одлучено да овај споразум буде записан, чиме је он био додатно оснажен, јер је и за његово поштовање јамчила властела која се на крају повеље наводи у јединственој функцији „пристава и сведока".

Осим у погледу топографске грађе за територију жупа Бањице и Врбање, повеља пружа и друге историјско-топографске податке. Она је јединствена и по опширном набрајању заслуга кнеза Вука Вукославића, које су обједињене термином „верна служба". У питању су искључиво војни подухвати којима се кнез истакао у неколико сукоба. Босански бан наводи да је прву службу кнез Вук учинио „када бих у Раси и би ми рвана и ту Вук свога коња пода ме подмаче и ту њега (Вука) исикоше на смрт". Описани догађај *се односи на поход бана Стјепана II у Полимље око 1329*, када је, према једном запису, манастир Светог Николе у Дабру (у Бањи код Прибоја) пострадао од *проклетих бабуна*. Одред српске војске који је предводио „млади краљ" Душан, потукао је војску босанског владара, а затим је продро и у његову државу и наставио да пустоши.[43] О жестини директног сукоба две војске говори чињеница да је босански владар изгубио бојног коња, нашта је кнез Вук, не штедећи себе, прискочио у помоћ и уступио му свог коња. Тиме је он био принуђен да се бори као пешак и због тога је задобио тешке и скоро смртоносне ране.

Други пут се кнез Вук истакао када је цар Душан освојио банов град Нови на Неретви, што се одиграло 1350. Наиме, сестра Душанова Јелена била је удовица брибирског кнеза Младена III Шубића

---

[42] L. Thallóczy, нав. дело, 21–22.

[43] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1, Београд 1906, 25–26, бр. 55; A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*, GID BiH 5 (1953) 81–88; *ИСН* I, 501 (С. Ћирковић).

и после његове смрти (1348) управљала је Омишом, Клисом и Скрадином, за које су били заинтересовани Венеција и Угарска. Сукоб Стјепана II и српских владара није се ни прекидао још од 1326, када је босански бан искористио побуну локалне властеле Бранивојевића како би заузео долину Неретве. Сада је Душан заузео то подручје, али је због сукоба у Македонији морао брзо да одступи. Иако је својој сестри оставио војну помоћ, она није била довољна да се одупре снагама босанског владара, чија се власт трајно учврстила у Хумској земљи. На свом повратку, царска породица се новембра 1350. накратко задржала у Дубровнику.[44] Кнез Вук Вукославић успео је да заузме, сигурно не сам већ на челу одреда војске, град Нови и том приликом је поново био рањен. Трећи и последњи догађај који се у повељи описује односи се на период између 1337. и 1340. године, када је цетински кнез Нелипац, који се одметнуо од угарског краља Лајоша, освојио град Висући на Цетини, који је припадао босанском владару. Тада је кнез Вук, заузимањем града Трилја, где је био прелаз („брод") преко Цетине, омогућио да бан Стјепан II поново дође у посед Висућег.[45]

Из повеље произилази да су у босанској држави, поред војвода, и властелини са титулом кнеза командовали војском, вероватно „баштинском", односно одредом који су чинили њима потчињена ситна властела – „властеличићи" и зависно становништво с њихових баштинских поседа. Сходно овако великим војничким заслугама кнеза Вука, о чему говоре и његове повреде, бан Стјепан II му је узвратио великом привилегијом – „да не служи ином тер штитом и сулицом", што значи да је на следећи позив владара могао да дође сâм и то без бојног коња, као пешак опремљен само штитом и копљем. У питању је економска повластица, јер су трошкови сакупљања и опремања војске (оружје, коњи, провијант) били веома високи.

Занимљиво је да се опис битке и страдања верног властелина, сличан ономе у Србији 1329. године, у повељи кнезу Вуку налази у спису византијског цара Јована Кантакузина. У питању је једна епизода из јуна 1344, у јеку грађанског рата у Византији, када се родопски великаш војвода *Момчило* сукобио с војском Јована

---

[44] В. Ћоровић, *Хисшорија Босне*, 271–272; *ИСН* I, 550 (С. Ћирковић – Р. Михаљчић); С. Мишић, *Хумска земља*, 57–63, 144–145.

[45] В. Ћоровић, нав. дело, 257–258.

Кантакузина, и приморао је на повлачење. Догађај је толико сликовито испричан да заслужује да буде наведен у целости: „Пошто су се сви дали у бекство, када су они из предњег реда непријатеља били близу цара (заостао је као последњи од осталих), притешњен бранио се од оних који су први стигли; и пао је коњ цара док се борио са непријатељима. А један од царевих пратилаца по имену Лазарет, сишавши с коња даде га цару и уједно га подиже да га узјаши. Док се пео, неко га пришавши удари мачем у главу, али ништа не нашкоди, јер је шлем добро одолео ударцу. Одатле, бранећи се целим путем, ударајући и примајући ударце, јер су га сустизали многи од непријатеља, стигао је цар у Кумуцину, чудесно спашен. А Лазарета су мачевима и копљима ранивши и верујући да је убијен (јер ранили су га осамнаест пута) оставили још у животу... Цар, пославши доведе још живог Лазарета у Кумуцину; и обасут великом бригом за кратко време поново је био здрав и читав, ништа од удова због удараца не изгубивши; и уживао је велику милост и част код цара, а изгледа да је био достојан и већих него што беху због показане ревности према њему (цару)".[46]

За разлику од верног Лазарета, за кога се не зна чиме је заправо био награђен, нешто више се може рећи о награди коју је за своју пожртвованост и јунаштво примио кнез Вук. У једном необјављеном дубровачком податку из септембра 1352. помиње се Мирко Радославић као „човек Вука Вукославића из Бишћа" („homo Volchi Volkoslavich de Biseçe"). Бишће-поље на левој обали Неретве је било средишњи део Хумске земље, у којем је изграђен и њен политички центар – град Благај. Ништа подробније се не може рећи о поседима кнеза Вука у Бишћу – да ли су у питању била нека села или властелинство с потчињеним људима, осим да их је кнез Вук стекао у периоду између новембра 1350. и септембра 1352. године, а битно је и да се утврди његово присуство у овом подручју које је доста далеко на југу у односу на Доње Краје.[47]

---

[46] Кумуцина је данашња Комотина у Грчкој. – Јован Кантакузин, *ВИИНЈ 6*, Београд 1986, 463–464 (С. Ћирковић и Б. Ферјанчић); видети и: Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 150–152.

[47] HAD, Div. Canc. XVII, fol. 61; 8. septembar 1352 – податак нам је уступио проф. др Милош Благојевић и овом приликом му се на томе захваљујемо; о Бишћу видети: P. Anđelić, *Bišće i Blagaj, Politički centar Humske zemlje u srednjem*

На основу сачуваних повеља бана Стјепана II може се подробније сагледати територијално-управна организација „земље" Доњи Краји, нарочито ако се упореди са оном која је у исто време постојала у другим двема „земљама" босанске државе – Усори и Солима. Главни извор података јесу интитулације босанског владара и титуле и функције сведока који се помињу у документима (видети Табелу).

Већ око 1326. године „земље" Усора и Соли су биле чврсто организоване као територијално-управне јединице. На челу управе у Усори био је војвода усорски, као што је то војвода босански био у „земљи" Босни. Осим војне функције која је очигледна, сигурно је да је „војвода усорски" вршио и врховну цивилну и судску власт, јер се наводи испред кнеза, и да је био један од „силних" – припадао је најугледнијој, најутицајнијој и најбогатијој властели. Слично се може рећи и за властелу која је носила титулу кнеза, јер је један од њих био Дивош Тихорадић који је остао упамћен као наручилац богато илуминираног рукописа познатог као *Дивошево јеванђеље*.[48]

У „земљи" Соли „силнима" је припадала породица жупана Будоша са сином Иваном Будисалићем, али о њој немамо подробнијих података. Друга моћна властеоска породица била је породица челника Хлапа, за кога се претпоставља да је био наручилац другог рукописа – *Манојловог (Мостарског) јеванђеља*. Порекло титуле челника може да се објасни управом Стефана Драгутина над територијом некадашње Бановине Усоре и Соли, у периоду од 1284. до 1316. године. У држави Немањића челници су имали различите функције: старешине села, предводници пастира, заштитници црквених и манастирских властелинстава, а током времена добили су још неке функције. Оскудност изворних обавештења не допушта

---

vijeku, Hercegovina 1, Mostar 1981, 41–72; С. Мишић, нав. дело, 11, 15–17, и другде према регистру.

[48] Од времена цара Душана у Србији почиње процес уздизања војвода, чији удео у локалној и централној управи све више расте. У члану 129 Душановог законика истиче се да је у рату војвода царев заменик и да има врховну судску власт. – *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчић, 67, 124; М. Благојевић, *Државна управа*, 288–290 и другде; В. Ј. Ђурић – Р. Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тјехорадића*, ЗРВИ 7 (1961) 153–160; И. Грицкат, *Дивошево Јеванђеље. Филолошка анализа*, Јужнословенски филолог 25 (1961–62) 227–291; Ј. Максимовић, *Сликарство миниjатура у средњовековној Босни*, ЗРВИ 17 (1976) 175–186; P. Anđelić, *Postojbina i rod Divoša Tihoradića*, Slovo 25–26, Zagreb 1976, 231–239.

да се у потпуности одреде функције челника у босанској држави, али се може искључити њихова делатност везану за цркву, с обзиром на то да „црква босанска" није имала своје феудалне поседе. Оно што се може рећи јесте да је челник Хлап био представник централне државне управе и да је заповедао војним посадама оних тврђава које су биле у непосредној власти босанског бана. Његови синови – Радослав, Штитко и Прибислав Хлаповић (Хлапотић) и Стипоје Челничић, затим Поручен Прибиславић, син Прибислављев, постали су најистакнутија властела у Солима, а од 1351. и у „земљи" Усори. Наиме, те године је „земља" Соли ушла у састав „земље" Усоре, која је на тај начин на истоку допрла до Дрине, а на југу до Дрињаче.[49]

Од седам повеља бана Стјепана II које су овде узете у разматрање, само се у две наводе сведоци од целе „земље" Доњи Краји (1329, 1351) – жупан Породош и (жупан или кнез) Ратко Лужац, чије презиме указује на порекло из жупе Лушци, која је припадала домену босанског бана. Доњи Краји су око 1329. били приближно истог ранга као „земља" Соли, будући да их представљају жупани. Иако су Породош и Ратко Лужац без сумње припадали угледним и моћним властеоским породицама, сигурно је да су њихови поседи у погледу пространства далеко заостајали за онима у власти Хрватинића. Од њихових чланова једино се кнез Павле Хрватинић, господар жупе Земуника, јавља као сведок у повељама босанског владара (1333, 1345), док је упадљиво одсуство кнеза Вукослава Хрватинића, господара жупа Бањице и Врбање. Такође није сигурно да је овом роду припадао и Хрватин Вучковић из жупе Ускопље (1326).

Завршје је 1332. године организовано као посебна судска област која је обухватала жупу Земуник, „земљу" Усору, „земљу" Соли и жупу Треботић.[50] Ако се погледа њен састав и положај централне власти у овим територијално-управним јединицама, можда би то могло да се протумачи као издвајање Земуника из Доњих Краја и повезивање са оним подручјима где се власт босанског владара непосредно осећала. Нови, изворно географски

---

[49] О Хлапу као могућем поручиоцу другог рукописа из радионице Манојла Грка видети: В. Ј. Ђурић, *Уметност у Босни између приморских градова и Србије*, ИСН II, 356–357, нап. 39; о функцији челника исцрпно код М. Благојевића, *Државна управа*, 208–245; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 32–33.

[50] М. Благојевић, *Босанско Завршје*, 129–144.

термин – Завршје, није могао да заживи, јер се на читаву територију, изузимајући жупу Земуник, до 1351. године проширио појам „земље" Усоре. Остаје отворено питање да ли се ради о грешци писара у исправи из 1333, када се Доњи Краји не наводе нити у титули босанског бана, нити су присутни сведоци из ове области. Повеља је издата у подграђу Сребрника на Мајевици, где су уз властелу из Усоре и Соли, били присутни сведоци из „земље" Босне и из жупе Треботић.[51] Ако се и прихвати да је састав сведока условљен њиховим присуством у непосредној близини владара, изостанак Доњих Краја из владарске титуле указивао би на неки озбиљнији разлог. С друге стране, међутим, није познато да ли се нешто крупно, попут побуне властеле, десило те године у Доњим Крајима.

Оно што је уочљиво јесте да се власт босанског бана осећала само у појединим жупама „земље" Доњи Краји које нису дате у баштину Хрватинићима, пре свега кнезу Вукославу, са широким имунитетским правима у погледу управе, судства и финансија. То су жупе Ускопље, Плива, Лука и Лушци, које су још увек припадале владарском домену. Ради потпуније дипломатичке анализе треба указати и на титулу „господин", која се у босанској држави први пут помиње у интитулацијама Стјепана II. Титула „господин" је означавала владарски ранг у српским средњовековним државама. Она је одговарала латинској титули „dominus naturalis" или византијској „δεσπότης", односно врховном земаљском сениору који је стајао наспрам врховног духовног господара – Исуса Христа. То значи да је у свим наведеним „земљама босанским" – Босни, Усори, Солима, Доњим Крајима и Хумској земљи, Стјепан II био врховни феудални господар – сениор и самостални владар, и да је сва босанска властела као „слуге" своју „верну службу" дуговала само њему. Њихов међусобни однос био је учвршћен узајамним повереньем – „вером".[52] У првој сачуваној повељи из око 1326. у интитулацији се чак на три места потенцира да је: отац бана Стјепана II био „господин", да је он сâм „милошћу божијом", дакле самодржавни „господин" и то „свим земљама босанским", које се потом наводе редом, да би на крају

[51] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 45–47; Ј. Мргић, нав. дело на истом месту.

[52] *ИСН* I, 374–375 (М. Благојевић); исти, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 190–191.

Годиште	*Интитулација*	*Сведоци „од Доњих Краја"*	*Сведоци „од Усоре"*	*Сведоци „од Соли"*
око 1326, *Милн*	Ја свети Гргур, по имену бан *Стјепан, син господина бана* Стјепана, милошћу божијом господин свим земљама босанским и Соли и Усоре и *Доњим Крајима* и Хумске земље господин	нема сведока од „земље" *Доњи Краји*, већ само од жупе Ускопље – Хрватин Вучковић, без титуле	*војвода* Војко Бранош Чепрњић Витан Тихорадић (пристав)	*жупан* Будош *челник* Хлап
око 1329, Мошћре	Ја свети Гргур, по имену бан Стипан, милошћу божијом господин свим земљама босанским и солским и усорским и *Доњим Крајима* и Хумској земљи господин	„од Доњих Краја" – *жупан* Породош	*војвода усорски* Војко *кнез* Витан Тихорадић	*жупан* Будош
1332, 15. августа	(иза списка сведока и имена дијака) господин све земље босанске и хумске и *Доњих Краја* господин	„од Завршја" и од жупе Земуник – *кнез* Павле Хрватинић и Станац Воисалић	Дивош Тихорадић Гоисав Воисиловић Бранош Чепрњић	*челник* Хлап Иван Будисалић
1333, Сребрник	Ми господин Стефан милошћу божјом бан Босни и Усори и Соли и господин Хумској земљи	нема сведока, нити помена Доњих Краја у титули	Витан Тихорадић Дивош Тихорадић (пристав)	Радослав Хлаповић Штитко Хлаповић (пристав)
1345, Книн	Nos Stephanus dei gratia banus Bosne necnon terrarum Usure, Salis, *Dolline Crayne*, Rame ac totius Chelm princeps et dominus	Paulus filius Chorwatini (Павле Хрватинић)	Tichcimus filius Vitani (Тихчин Витановић)	*comites* Pribislaus Chlappouik (кнез Прибислав Хлаповић) Stephanus *Chelnik* (Стипоје Челничић)
1351.	Ја бан Стипан милошћу божијом, и мој брат кнез Владислав, господин свих босанских земаља и Усоре и Хумске земље и *Доњих Краја*	„од Доњих Краја" – Ратко Лужац	Прибислав Хлапотић Стипоје Челничић Поручен Прибиславић	

Табела: *Преглед интитулација и сведока од Доњих Краја, Усоре и Соли у повељама бана Стјепана II*

још једанпут истакао своју чврсту, реалну власт над поменутим територијама и поновио титулу „господин". Још је упечатљивија његова интитулација у латинској повељи из 1345, где је као и 1333. године употребљена „pluralia maiestatis", која додатно потенцира владарско достојанство и која у преводу гласи: „Ми Стефан милошћу божијом не само бан Босне већ и земаља Усоре, Соли, Доњих Краја, Раме и целог Хума владар и господин". Може се дакле закључити да је бан Стјепан II радио на уздизању ауторитета владара, на успостављању јасних феудалних односа између владара и властеле и на организовању чврсте централне управе. О томе сведочи употреба титуле „господин" и давање „милости" верној босанској властели, која је подразумевала пружање „вјере господске", давање нових и потврду старих баштинских поседа.

У последњим годинама владавине бана Стјепана II, око 1350, дошло је до смене генерација у породицама Хрватинових синова. У једном документу из Задарског архива, садржани су подаци који бацају нешто више светла на њихове породичне прилике. У питању је одлука манастира Светог Николе у Задру од 28. фебруара 1350, којом је одређен представник који ће потраживати мираз монахиње Јелене, удовице кнеза Вукослава, „filii olim domini comitis Heruatini de Chluçi". Поменута Јелена је, како се наводи, била ћерка покојног кнеза Курјака († 1304) и сестра кнезова крбавских – Будислава, Павла и Гргура, и Владиславе, супруге кнеза Нелипца († 1344) и мајке цетинског кнеза Ивана Нелипчића. Овим браком Хрватинићи су се повезали са истакнутим хрватским властеоским породицама – Курјаковићима и Нелипчићима.[53]

Друга занимљивост јесте да ће поменути представник тражити мираз у износу од „mille libras denariorum Venetorum", као и у добрима, и то од наследника покојног кнеза Вукослава у Шибенику или где год та добра могу да се пронађу. По питању мираза, у документу се

---

[53] Кнез Гргур Курјаковић помиње се у повељи краља Душана о уступању Стона са Пељешцем Дубровчанима, издатој у Пологу 22. јануара 1333 (Ј. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 51). В. Ћоровић се позива на једну исправу из Дубровачког архива из исте године у којој се помиње да је неки Младен као „homo comitis Gregorii de Coriac", кастелан Скопља, које, по његовом мишљењу, означава Ускопље код Дубровника – *Историја Босне*, 257–258. Према новијим истраживањима, реч је о граду Скопљу у Македонији. – М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34 (1995) 168, нап. 25.

позива на исправу шибеничког нотара од 16. априла 1343, што значи да је до склапања брака између кнеза Вукослава и Јелене дошло око те године.[54] Наиме, уговор о миразу могао је да се састави пре склапања брака, али и после. Након смрти мужа, његови наследници су исплаћивали мираз удовици, и то половину у новцу а половину у покретним и непокретним добрима, о чему јасно говори овај документ. С обзиром на то да се његови синови кнез Вук, кнез Павле и кнез Влатко Вукославић јављају самостално у повељама 1351, 1353. и 1354. године, а нарочито због тога што је „војничка каријера" кнеза Вука отпочела најкасније 1329, требало би претпоставити да су они потекли из неког ранијег брака кнеза Вукослава.[55]

Судећи према повељи из 1351. године, у којој кнез Гргур Павловић на челу своје „братије" иступа и споразумева се са кнезом Влатком да је жупа Земуник баштина Павловића, може се закључити да је до те године и кнез Павле Хрватинић преминуо. Очигледно је да су нестабилни односи са браћом натерали трећег Хрватиновог сина – кнеза Вукца Хрватинића, да тражи и добије „вјеру господску" баронице Јелисавете и бана Стјепана II. Како се његова активност бележи тек у време бана Твртка I, може се претпоставити да је он био доста млађи од остале браће.

После смрти бана Стјепана II половином 1353. за новог владара Босне одређен је његов братанац Твртко, син кнеза Владислава. Да ли је у питању био споразум између Стјепана II и Владислава, или избор босанске властеле на станку, са или без притисака од стране угарског двора, не може се са сигурношћу утврдити. Али, чињеница је да је по први пут у дотадашњој историји босанске државе на власт дошао малолетни владар, и да је то имало далекосежне последице. Оне би говориле у прилог претпоставци о

---

[54] J. Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze III (1349–1350)*, 116–117; V. Klaić, *Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić*, Rad JAZU 134 (1898) 190–214, са родословном таблицом. Либра је била обрачунска јединица, која је имала 24 мала млетачка динара, па би поменути износ од 1.000 либара означавао суму од 240.000 малих млетачких динара. Према табели коју Златко Херков даје, 1343. године у 1 велики млетачки динар (грош) улазило је 43 мала динара, па би цео износ од 1.000 либара малих динара одговарао цифри од око 7.058 млетачких великих динара (гроша). – Z. Herkov, *Građa za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske* I, Zagreb 1956, 301–303.

[55] О миразу у земљама угарског права – A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940, 363–366.

интервенцији угарског краља Лајоша I (1342–1382), који се исте (1353) године оженио Јелисаветом, ћерком Стјепана II.[56]

Прве године Тврткове владавине обележило је савладарство свих чланова породице, што би донекле могло да подсећа на ситуацију у породици Лазаревића после 1389. године. Као „auctori" две повеље за кнеза Влатка Вукославића из 1353. наводе се „господин" кнез Владислав, „госпоја" кнегиња Јелена, „господин" бан Тврткo и његов брат кнез Вук. Повељама недостаје формална интитулација са набројаним „земљама босанским", а на основу порекла сведока из повеља тешко се може утврдити у којем обиму је власт овог намесништва признавана у босанској држави. Међу дванаест „добрих Бошњана" прво су наведена имена десеторице властелина без територијалне одреднице, а затим посебно „од Доњих Краја" – Нинослав Новаковић и Станац Гапиловић, без титула. Функцију пристава вршили су у обе повеље, сходно дипломатичкој пракси босанске државе, један пристав „од двора" – Богдан Бјелханић, и други „од владаниja", односно од стране кнеза Влатка Вукославића – Стипоје Хрватинић, можда као припадник рода Хрватинића. Интересантно је да се Вукац Хрватинић помиње у првој групи сведока, међу којима су војвода (босански) Пурћа (1354, 1357, 1366, 1367) и Вучихна *Тепчић – син тепчије Радослава „од Босне"* (1326, 1329).

Слично повељама за кнеза Вукослава Хрватинића из око 1326. године, и ове две исправе представљају јединствену целину, али обе пружају „вјеру господску" кнезу Влатку Вукославићу и његовој деци, са истим сведоцима и приставима. Једном повељом су се чланови владарске породице заклели заједно са дванаесторицом „добрих

---

[56] Бан Стјепан II био је „верни клетвеник" угарског краља Карла I Роберта (1301–1342), и попут бана Призде, и он је добио на управу одређене територије у угарској држави – у питању су биле чак две жупаније, Толна и Фехер, којима је владао преко својих поджупана од 1340. године па до своје смрти. Међутим, бан је покушао да искористи смену на угарском престолу, уз ослонац на Млетачку републику – у догађајима око борбе за наследство кнеза Нелипца 1344. и нарочито у време млетачке опсаде Задра 1346, његово држање је крајње сумњиво, али он ипак није проглашен за „отпадника". Одлично проценивши ситуацију, Лајош I се на почетку посветио настојању да учврсти своју власт у Хрватској и Далмацији, а затим се окренуо Босни и у том светлу треба тумачити брак са Јелисаветом и избор малолетног Тврткa за новог босанског владара. – В. Ћоровић, *Историја Босне*, 262–268; М. Динић, *Државни сабор*, 24; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 113–117; P. Engel, *Zur Frage*, 32.

Бошњана" да ће поштовати „онај лист који је писао господин бан Стјепан кнезу Вукославу" и да ће се поштовати „онај закон" који је у том „листу" – повељи наведен. Другом исправом је с нешто више детаља потврђена „вјера господска", као и поименице сви поседи које је у тренутку смрти бана Стјепана II „држао" кнез Влатко. При томе је изричито наглашено да нико нема право на њих – „ни његов брат, ни његов братучед, ни његов синовац, нико", осим њега и његове деце, и даље да „нико не сме да прими Влаткова човека", па ни сам бан Твртко ни његов брат Вук без одобрења кнеза Влатка. У погледу поседа, на првом месту се наводи град Кључ, седиште жупе Бањице, који је око 1326. добио његов отац, а затим је, према повељи, бан Стјепан II дао кнезу Влатку одређена села „под Кључ" – Иг, Липовци, Рудинице, Рибићи, Љубиње и Света Гора, која су заправо била задужена да издржавају господара Кључа у виду радних и натуралних обавеза. Потом се наводе два села у жупи Земуник, а у жупи Врбањи кнезу Влатку су били потчињени „властеличићи" – локална, мала властела Латичићи, који су имали три села – Кабле, Јакотино и Подблизак.[57]

Изгледа да све ове гаранције ипак нису биле довољне кнезу Влатку и да се он у своме „држанију" осећао прилично несигурно, а и смрт кнеза Владислава је вероватно утицала на то да он обнови „веру" која му је потврђена 1353. Тако је већ следеће, 1354. године, кнез Влатко поново добио „вјеру господску" од „госпоје" Јелисавете, „господина" бана Твртка и кнеза Вука, и дванаесторице „добрих Бошњана" (иако су по имену наведена само једанаесторица). Правни чин – полагање заклетве и одлука о записивању, одиграо се по повратку „госпоје мајке бана" и кнеза Вука из Угарске, „на станку све земље Босне и Доњих Краја и Загорја и Хумске земље". Понавља се одредба да су поседи баштина искључиво кнеза Вука и његове деце, а да у случају клевете или његове „невере", кнезу Влатку се јамчи да ће уживати заштиту све „доколе га не огледа Босна и Доњи Краји и Хумска земља", и све док не буде у својој кући у граду Кључу.[58]

Неколико битних чињеница произилази из ове повеље и прилика у којима је настала. Мотив за одлазак владареве мајке и млађег брата на угарски двор јесте настојање да се регулише положај државе тиме што би се добила сагласност угарског краља са избором

---

[57] L. Thallóczy, *Studien*, 19–22; С. Ћирковић, *„Верна служба"*, 103–105.

[58] L. Thallóczy, *Studien*, 23–24.

Тврткa за новог владара, као и потврда вазалних обавеза босанског бана према угарском сизерену.[59] О нешто јачем положају владајуће породице него што је био прве године, сведочило би набрајање „земаља" босанске државе – Босне, Доњих Краја, Загорја и Хумске земље, уз упадљив изостанак Усоре и Соли, о чему ће још бити речи. На исти начин требало би тумачити појаву државних службеника међу присутним сведоцима: на првом месту је казнац Болеслав (Дукојевић, 1353), затим тепчија Ивахн (Ивановић, син жупана Ивана „од Треботића", 1326–1332), кнез Влај Добровојевић („од Усоре" око 1370/74), војвода (босански) Пурћа (1367), кнез Мркоје (Шћитовљанин, 1351), жупан Црнуг (1367, 1373), кнез Владислав Обрадовић (1357), жупан Вучихна Тепчић (син тепчије Радослава „од Босне", 1353), кнез Мастан Бубањић (из Дрежнице у Хумској земљи), кнез Влатко Обриновић и кнез Богдан Бјелханић (1353). Посебно су у овој повељи, у оном делу где се обично уписују „пристави", овога пута наведена два „ручника" – тепчија Ивахн и кнез Мркоје, који су већ били уписани као сведоци. Они су били лица која је именовао владар јер су могли да утичу на поштовање садржаја повеље. Највећи број властеле потицао је, колико је то било могуће да се одреди, из „земље" Босне. Тепчија Ивахн Ивановић из жупе Треботић се нашао међу њима будући да је био представник државне управе, а о баштинским поседима Мастана Бубањића сведочи натпис на његовом стећку. Иако би било за очекивање да се међу сведоцима налазе и сведоци „од Загорја" и „од Доњих Краја", то није било могуће поуздано утврдити а, с друге стране, јасно се примећује одсуство представника Усоре и Соли.[60]

У следеће две године – 1355. и 1356, бан Тврткo је издао три исправе, од тога две Дубровчанима и једну босанском бискупу, а у наредне две године остао је сасвим по страни великог сукоба који се

---

[59] В. Ћоровић, *Краљ Твртко Котроманић*, Београд 1925, 1–3; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 121–122.

[60] L. Thallóczy, *Studien*, 23–24. Загорје се у овој исправи први пут наводи у истом рангу са осталим „земљама" босанске државе – Босном, Доњим Крајима и Хумском земљом. Као једини посебан сведок „од Загорја" наводи се жупан Познањ Пурћић повељама из око 1326. и 1329. Баштински поседи његове породице налазили су се у жупи Неретви и у Загорју – о области Загорја видети: С. Мишић, *Хумска земља*, 28, 29, 35, 59, 61, 146 и 189; P. Anđelić, *Mesnovići, Masnovići, Bubanjići – humska i bosanska vlastela*, Hercegovina 2, Mostar 1982, 79–89; исти, *Barones regni и државно вијеће средњовјековне Босне*, Prilozi 11–12 (1976) 36–40; М. Благојевић, *Тепчије*, 29–31; исти, *Државна управа*, 144–151;

у Далмацији одвијао између краља Лајоша I и Венеције.[61] Угарски монарх је систематски јачао централну власт и наметао је строго поштовање регалних права, настојећи да врати све крунске поседе. У том циљу увео је једну новину – узимао је важне поседе својим вазалима и за узврат им је додељивао друге, али у унутрашњости угарске државе. Одвајајући их од домаће средине и људи, спречавао је могућност организовања побуне и на тај начин је обезбеђивао њихову верност. Тако су 1347. кнез Гргур II Шубић и његов синовац Јурај III у замену за град Островицу добили град Зрињ у Славонији, а затим је Гргур Галешић 9. новембра 1356. уступио град Бистрички (Ливно) за посед Чаву (Бужим) у загребачкој жупанији.[62]

Упоредо са учвршћивањем своје власти у Хрватској и Далмацији, краљ Лајош I је тежио да успостави контролу и над далматинским залеђем, у које су, у ширем обиму, улазили и западни Хум и Доњи Краји. До крупних промена за босанску државу дошло је крајем 1356. и почетком 1357. године. Према повељи од 1. новембра 1356. којом је бан Твртко I потврдио посед Дубицу цркви Св. Петра у Усори, може се закључити да је босански владар тек тада дошао до власти над Усором и Солима. За разлику од титула у претходним повељама, босански бан се сада титулише као „Твртко милошћу божијом бан не само читаве Босне већ и читаве Усоре и Соли".[63]

С друге стране је, међутим, угарском краљу пошло за руком да под своју власт стави и један део Доњих Краја. Синови кнеза Павла Хрватинића – кнез Гргур и Владислав Павловић, заједно са кнезом Гргуром Стипанићем, понудили су своју „верну службу" Лајошу I убрзо пошто је Гргур Галешић уступио Ливно. Сачувано је писмо угарског краља од 14. марта 1357, које је упућено поменутој властели, ословљеној као „nobilibus de Greben et Dlamuch". У њему се каже да ако они буду остали чврсти у свом обећању, Лајош I им гарантује да ће добити потврду свих баштинских поседа и права, истовремено их изузимајући од власти босанског бана и стављајући их под своју непосредну заштиту. Град Гребен је био један од градова у долини Врбаса, у жупи Земуник, али уз њега су сигурно ишла и нека села, као што је град Кључ имао себи подређена села. Град Гламоч

---

[61] Š. Ljubić, *Listine* III, 275, 312; L. Thallóczy, нав. дело, 331.

[62] T. Smičiklas, *CD* XI, 380–381; *CD* XII, 376–377; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 598–606, 610–634; P. Engel, *Zur Frage*, 32–33.

[63] L. Thallóczy, *Studien*, 331–332; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 34, 36.

је био седиште истоимене жупе, која се простирала у истоименом крашком пољу, тако да се може претпоставити да је уз овај град био везан највећи број сеоских насеља у тој жупи. Према једном податку с краја 1341, кнез Павле и Вукослав Хрватинић имали су своје људе у Гламочу. На овај начин је угарски краљ дошао до непосредне власти над знатним деловима босанске државе – жупе Гламоч и дела жупе Земуник.[64]

Град Гребен није дуго остао у краљевом поседу јер га је Лајош I већ крајем 1374. дао у баштину Будиславу и Гргуру, синовима кнеза Гргура Курјаковића. У повељи се каже за Гребен да се налази „in confinibus regni Bozne", што говори о томе да је тадашња босанско-угарска граница била негде у близини овога града, а затим се помиње да овом граду „припада област Врховина" („... districtu Werhouina vocato olim ad dictum castrum Gereben pertinenti... "), која је изузета од даровања у баштину Курјаковићима.[65]

О даљој судбини Павловића постоје делимично сачувана обавештења, на основу којих се може сазнати како се осамосталила једна грана породице Хрватинић. Већ априла 1358. кнез Гргур се јавља као господар тврђаве Добра Кућа у Крижевачкој жупанији, североисточно од Дарувара. Његови потомци постаће племићи Нелипчићи „од Добре Куће", названи тако по кнезу Нелипцу, унуку Гргуровом. Они су стекли бројне поседе у Крижевачкој, али и у Врбашкој жупанији, од којих је најзначајнији био Левач. Ова лоза одржаће се све до 1470, а њихов породични архив сачуван је у архиву мађарских грофова Понграца.[66]

---

[64] G. Wenzel, *Acta extera* II, 487; T. Smičiklas, *CD* XII, 396–397; *И. Руварац, Три додатка к расправи...*, 617–618; P. Engel, *Zur Frage*, 32, нап. 30. О граду Гребену биће речи у поглављу о насељима. Нови податак из 1341. о припадности неких људи из Гламоча Хрватинићима доноси М. Анчић, цитирајући исправу из Povijesnog Arhiva Zadra – *Putanja klatna*, 133, нап. 74.

[65] L. Thallóczy, *Studien*, 344–346. Поменути кнез Гргур Курјаковић био је рођени брат Јелене, удате за кнеза Вукослава Хрватинића и 1352. био је кастелан краљевског града Добре Куће, који је 1357. дат у баштину Гргуру и Владиславу Павловићу. – P. Engel, *Archontologia* I, 304; II, 132; видети и: V. Klaić, *Rodoslovlje knezova Krbavskih od plemena Gusić*, 195–202 и даље.

[66] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 86, 95–97, 174–180; F. Šišić, *Iz arkiva grofova Pongrácz*, Starine JAZU 36 (1918) 31–80; P. Engel, *Archontologia* I, 304; II, 174; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 81, 87–88, 98, 291; Đ. Szabo, *Srednovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 110–111; K. Dočkal, *Srednjovjekovna naselja oko Dobre Kuće*, Starine JAZU 48 (1958) 85–167.

Последице преласка двојице Павловића под власт угарског краља биле су многоструке и далекосежне. Непосредно након тога, исте 1357. године, њихов брат од стрица – кнез Влатко Вукославић са сином Вукославом, добио је гаранције од бана Твртка, „господина" кнеза Вука и банице Јелисавете да неће страдати због Гргурове „неверe". Овај податак је од изузетне важности за проучавање историје права у средњовековној босанској држави. Он на првом месту указује на постојање реалне опасности да читав род одговара за издају једног свог члана и уједно означава прелаз са принципа колективне на принцип индивидуалне одговорности.

Нешто раније, 1349. године, такву промену у кривичном законодавству у погледу „неверe" по први пут је забележио Душанов законик у члану 52, у којем се каже: „За неверу, за сваку кривицу, брат за брата, и отац за сина и рођак за рођака, који су одељени у својим кућама од онога који није скривио, ти да не плате ништа, осим онога који је скривио, његова и кућа да плати." Овим је, дакле, кривична одговорност ограничена само на „кућу", односно само на оне чланове породице који су живели под једним кровом и на неподељеној баштини. Уобичајена казна за „неверу", која је увек била у јурисдикцији владаревог суда – врховног суда државе, била је конфискација имовине, а веома често и смрт. У повељи краља Твртка I за кнеза Хрвоја Вукчића из 1380. стоји: „ако би неко од њих (Хрвоје или његови наследници) неку неверу нама учинили или нашем наследнику његов наследник, због чега би им се могла одузети речена села – да им се она не одузимају, него да плаћа онај који је сагрешио, главом својом или благом, како га Босна осуди, а остали нека остану у вери и нек држе поменута села и осталу своју племениту баштину". Тако постаје сасвим јасно због чега је кнез Влатко инсистирао да добије потврду босанског владара, његове породице и босанске властеле да његова породица („кућа") не сноси одговорност за издају кнеза Гргура Павловића, од које је била „одељена", и то „хлебом и имањем". Посебну појаву представља јединствено обједињавање функција у личности кнеза Вукца Хрватинића, који се у овој повељи јавља и као сведок и као „ручник и пристав", што говори да је он био особа која је у великој мери могла да утиче на одржавање задате „вере господске".[67]

[67] L. Thallóczy, *Studien*, 24–25; *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчић, 53, 81, 103, 140; видети и чл. 71 – нав. дело, 56, 109; Đ. Šurmin, *Hrvatski spo-*

Друга, много тежа последица било је испуњење захтева угарског краља који је на име мираза своје супруге Јелисавете, ћерке бана Стјепана II, тражио Хум у замену за признавање власти бана Твртка и кнеза Вука над банатом Босне и Усоре. Поред тога, браћа су се обавезала да ће увек један од њих боравити на двору угарског краља и да ће водити борбу против јеретика. О овом „споразуму" говори писмо једног угарског каноника упућено 17. јула 1357. загребачком бискупу, тако да овај датум представља само горњу временску границу за датирање овог догађаја. Под управом Лајоша I нашло се подручје западног Хума, од Неретве до Цетине, али и економски значајни трг Дријева, а на северу још и Ливно и Гламоч и део Земуника.[68]

Упркос одузимању великог дела територије босанске државе, угарски монарх се није зауставио на томе, већ је поново одлучио да прошири своју власт тако што је у лето 1363. организовао војни поход под плаштом борбе против јеретика. Почетком јуна дубровачка влада је позвала све Дубровчане у Босни да се повуку ка приморским крајевима и да се под претњом казне никако не смеју склонити у тврђаве у Босни. То наређење је поновљено и половином истог месеца.[69] Угарски извори пружају више обавештења о догађајима који су се тада одиграли. Главни део угарске војске коју је предводио краљ лично био је усмерен на град Сокол, седиште жупе Пливе, док је други, предвођен острогонским надбискупом Николом и палатином Николом Контом, покушао да освоји град Сребреник на Мајевици. Већ 8. јула Лајош I је издао две повеље „у Пливи", а 10. јула још једну „у табору наше војске под градом Соколом".[70]

---

tepici, 92; Т. Тарановски, *Историја кривичног права*, у: Историја српског права у немањићкој држави, 376–379, 412–413, 477–481.

[68] Писмо архиђакона Гала „de Bexin" први је објавио И. Ткалчић (*Izvadci iz listinah*, 35), а правилно датирање донео је И. Руварац, *Баковање Твртка бана*, 5–7; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 50–54; С. Мишић, *Хумска земља*, 64, 70–72.

[69] Г. Чремошник, *Писма и упутства Дубровачке републике* I, Београд 1935, 112–114.

[70] *Hazai okleveltar*, 268–269; Š. Ljubić, *Listine* IV, 57; F. Šišić, *Studije iz bosanske istorije. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I godine 1363*, GZM 15 (1903) 319–325; P. Engel, *Zur Frage*, 33–34.

Тај сукоб је оставио трага и у једном домаћем извору у којем се каже: „У оно време, кад се подиже против мене угарски краљ по имену Лудовик и дође у Пливу под Сокол". То је део повеље коју је бан Твртко I три године касније (1366) издао кнезу Вукцу Хрватинићу за његову „верну службу", а то је била одбрана опседнутог града Сокола. Као награду босански бан му је дао у вечну баштину поменути град са целом жупом Пливом „од међе до међе", ослобађајући га свих давања владару. Пораз је доживела и друга угарска војска у Усори, при чему је украден велики краљев печат, и тај се инцидент касније често помиње у његовим повељама.[71]

Иако је доживео пораз на бојном пољу, Лајош I је опет имао успеха у придобијању вазала босанског бана. Овога пута је „неверу" учинио кнез Влатко Вукославић, који је одлучио да преда свој град Кључ у замену за град Бршљановац у Крижевачкој жупанији, а потврду о томе издао је угарски краљ 5. маја 1364. Као и у случају града Земуника, и овом приликом је под угарску управу дошао знатан део жупе Бањице, која се граничила на северу са жупанијом Саном. У питању су села која се 1353. наводе да су дата „под Кључ". Размишљајући о мотивима овог чина, као пресудним се чини ширење власти Лајоша I на рачун слабљења власти домаћег владара, као и породични раздор који је постојао међу Хрватинићима. Слично Павловићима, и ова грана је постала угарска племићка породица под називом (В)Латковићи „од Бршљановца", а после губитка матичног поседа – „од Слобоштине и Могора".[72] Занимљивом се чини претпоставка чувеног мађарског медиевисте Пала Енгела по којој је и брат кнеза Влатка – кнез Павле Вукославић, поменут у повељи из 1351, прешао на страну угарског краља. Наиме, 1394. године јавља се један властелин по имену „Павле син Павла од Пећи" (Пећиград код Бихаћа), који је

---

[71] Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 83–84. Губитак краљевог печата значио је да све раније издате повеље морају да буду потврђене његовим новим печатом. – G. Fejer, *CD* IX–3, 395, 397, 399 и другде. Изгледа да су војне акције нешто дуже трајале, с обзиром на то да је дубровачка влада 20. септембра упутила два писма свом човеку у Задру да се распита о скором доласку угарског краља. – Г. Чремошник, нав. дело, 115–116.

[72] L. Thallóczy, *Studien*, 339–341; T. Smičiklas *CD* XIII, 364–365; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 80–81; Đ. Szabo, *Srednovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 106–107; P. Engel, *Archontologia* I, 278, 343; II, 103.

1409. вршио функцију бана Хрватске и Славоније. Мишљење овог историчара да је кнез Павле прешао у Славонију већ 1364. заједно са кнезом Влатком не може да се усвоји, пошто је из 1367. године сачувана повеља бана Твртка I којом му је задата „вјера господска".[73]

Враћајући се на проблематику Доњих Краја, извори показују да је од тројице синова кнеза Хрватина једино лоза кнеза Вукца Хрватинића остала верна домаћим владарима. Пошто је босански бан 11. августа 1366. уступио у баштину кнезу Вукцу град Соко са целом жупом Пливом, то значи да је раније ова жупа била владарски домен. Поменути властелин је 1363. године могао да буде банов службеник у жупи Пливи, као кастелан – челник града Сокола, или да буде предводник војног одреда који је послат граду Соколу у помоћ. Према једном дубровачком податку, у феудалну област („contrata") кнеза Вукца 1373. године улазила је и жупа Трибова, у долини Црне ријеке, у широј околини данашњег Мркоњић Града. Негде око те године, 1370/74, Вукац је добио титулу великог војводе босанског. У лоше транскрибованој повељи бана Твртка I за Стјепана и Вука Рајковића на првом месту међу сведоцима налази се војвода Вукац. Да је у питању титула великог војводе сазнаје се из повеље краља Твртка I из 1380. у којој се наводи да је после смрти војводе Вукца и након што се посаветовао с властелом, и „видевши да је поменути кнез Хрвоје достојан части свога оца дадосмо му велико војводство наместо поменутог војводе Вукца". Када је 1393. године млетачка влада доделила војводи Хрвоју право грађанства у Републици, он је ословљен и као „filius quondam voyvode Bossinensis".[74]

Судећи према дипломатичком материјалу, нарочито према сведоцима који се наводе у њему, може се установити да је „земља" Доњи Краји у периоду од 1354. до 1380. године престала да функционише као управна јединица босанске државе (видети Табелу). Међутим, она је и даље била територијална целина, односно историјска област и географско подручје с јасно одређеним границама. Нестанак централне управе у

---

[73] L. Thallóczy, нав. дело, 26–27; P. Engel, *Zur Frage*, 34, нап. 38 и 39.

[74] Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 83–84; 91–93; М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, бр. 68, стр. 28; J. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Zbornik radova FF u Zagrebu II (1954) 41.

Доњим Крајима био је резултат дуготрајног односа босанских банова према Хрватинићима. У време бана Стјепана II њима су у баштину уступљене чак три жупе – Земуник, Бањица и Врбања, у којима су они имали сву управну, судску, војну и економску власт. Од 1357. територија Доњих Краја је знатно окрњена, јер су под директну управу угарског краља дошли велики делови жупа Бањице и Земуника, чиме је непосредно угрожена власт бана Твртка I. Кнез Вукац је имао у поседу жупу Пливу и жупу Трибову, вероватно и жупу Врбању. Наиме, његов син Хрвоје је 1412. поклонио својој супрузи град Котор са целом жупом Врбањом, што је могао да учини само у случају баштинског поседа. У погледу интитулације босанског бана у овом периоду, Доњи Краји се помињу први пут тек 1366, а потом доста касније – 1380. године, када је Стефан Твртко I проширио своју краљевску титулу банском. У поменутој исправи за кнеза Вукца из 1366. године наведена су тројица тепчија: Вучихна (син тепчије Радослава), Милат и Сладоје Дивошевић, који су своје функције вршили у „земљама" Босни, Хуму (источно од Неретве) и Усори.[75] Није, дакле, било таквог представника централне управе на територији „земље" Доњи Краји, што је још једна потврда да је она престала да буде административна јединица босанске државе. Што се тиче сведока у домаћим повељама, кнез Вукац Хрватинић се у две повеље јавља као сведок међу „добрим Бошњанима", а једном и као „ручник и пристав". За Милтена Хрватинића је сасвим сигурно да је припадао роду Хрватинића, будући да су они раније баштинили и жупу Лушци.

Титула и функција кнеза која се везује за управу над „земљом" Доњи Краји од времена кнеза Хрватина (1299), обновљена је тек 1380, што је вероватно било резултат јачања власти Твртка I након крунисања за краља „Срба, Босне, Поморја и Западних Страна". Кнез Младен Станчић, који се те године јавља као сведок „од Доњих Краја", био је представник централне власти само над оним делом ове „земље" која је била под врховном влашћу босанског краља. То су биле жупе Ускопље, Лука и Лушци, можда и жупа Мел, али се она после 1244. не помиње у изворима.

[75] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 31; М. Благојевић, *Тепчије*, 33–34; исти, *Државна управа*, 29–30.

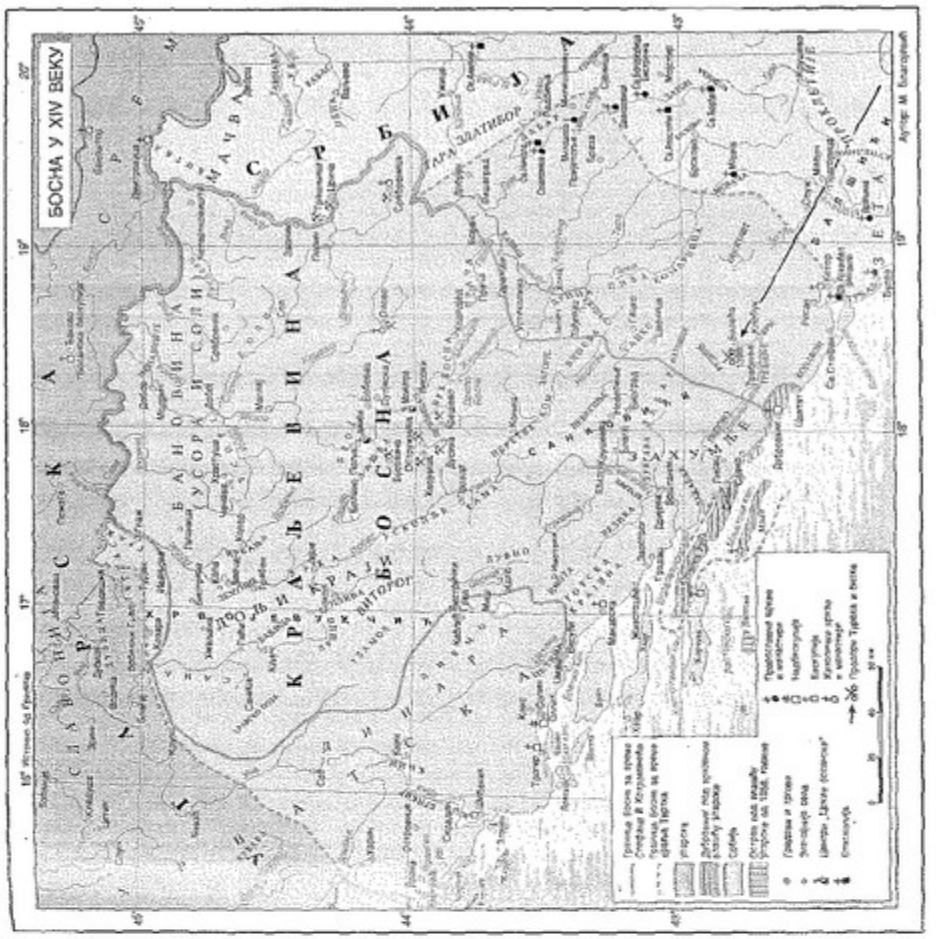

Датум место	*Интитулација*	*Сведоци*	*Извор*
1353, у Сухој на Прозрачци у Хумској земљи	нема формалне интитулације	међу „добрим Бошњанима" – кнез Вукац Хрватинић, „од Доњих Краја" – Нинослав Новаковић и Станац Гапиловић	Повеље бана Твртка за кнеза Влатка Вукославића
1354, у Милима	нема формалне интитулације	нема сведока „од Доњих Краја"	„Вера" бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу
1357.	нема формалне интитулације	кнез Вукац Хрватинић је сведок, ручник и пристав, *али нема сведока „од Доњих Краја"*	исто
1366, 11. августа у подграђу Прозора, у жупи Рами	Ја раб божији и *светога Гргура* а именом господин бан Твртко, син господина кнеза Владислава и синовац великога и славнога господина бана Стипана, по милости божијој господин многим земљама Босни и Соли и Усори и Доњим Крајима и Подрињу и хумски господин	нема сведока „од Доњих Краја", већ само „од Лужац" – жупан Стјепко Вуковић и жупан Милтен Хрватинић	Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу
1367.	није сачувана	нема сведока „од Доњих Краја"	„Вера" бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу
1370/74.	Ја раб божији и *светога Гргура*, а именом господин бан Твртко по милости божијој господин многим земљама босанским, господин босански и усорски (српски!) и солски и подрињски и многим странама босанским	први међу „добрим Бошњанима" – кнез Вукац Хрватинић, али нема сведока „од Доњих Краја"	Повеља бана Твртка за кнеза Стјепана Рајковића
1378.	Благоверни и богомпостављени Стефан, краљ Срба и Босне и Поморја и Западних страна	нема сведока *„од Доњих Краја"*	Повеља краља Стефана Твртка I Дубровчанима
1380.	Ја Стефан Твртко по милошћу господа бога краљ Срба, Босне, Приморја, Хумске земље, Доњих краја, Западних страна, Усоре, Соли и Подриња и шире	„од Доњих Краја" – кнез Младен Станчић	Повеља краља Стефана Твртка I Хрвоју Вукчићу

Табела: *Преглед интитулација и сведока „од Доњих Краја" у повељама бана и краља Стефана Твртка I од 1353. до 1380. године*

ДОЊИ КРАЈИ У ВРЕМЕ ХРВОЈА ВУКЧИЋА И ЊЕГОВИХ НАСЛЕДНИКА (1380–1463)

Велики војвода Вукац Хрватинић имао је седморо деце, са супругом или супругама које су остале непознате по имену. Његови синови су били: Хрвоје, Вук, Воислав и Драгиша Вукчић. Поред њих, имао је и три ћерке – Ресу, која је удата за тепчију Батала Шантића, Вучицу и ћерку непознатог имена удату за стрица усорских војвода Вукмира и Вукашина Златоносовића (видети Родословну таблицу Хрватинића). Синови кнеза Вукца активно су учествовали у крупним догађањима која су се збила у периоду између 1380. и 1416. године, али је све њих у томе наткрилио Хрвоје. Није сигурно да ли је он био најстарији или се наметнуо као најспособнији. То би могло да се закључи из садржаја поменуте повеље краља Твртка из 1380, у којој каже за Хрвоја да је „достојан части свога оца" и да му због тога додељује титулу великог војводе (босанског). На избор који је учинио владар утицала је и воља властеле Босанског краљевства, и у овом случају она га је потврдила, па је тек тада записана одлука – повеља, на краљевском двору у Мостри. То свакако говори о великом поверењу и угледу који је Хрвоје уживао и код босанског владара и код домаће властеле. Треба претпоставити да је Хрвоје, као син високог службеника босанског владара, део своје младости провео на двору бана Твртка, где се упознао са државним пословима, а такође и са другим припадницима властеоског сталежа. Основу политичког угледа и моћи једног властелина чинило је пространство његових земљишних поседа. Као што је већ речено, кнез Вукац је био господар жупе Пливе и жупе Трибове. Његове поседе наследили су синови, али у прво време, непосредно после његове смрти (најкасније 1380), није познато како су их они уживали – као подељену или неподељену баштину.

Изузимајући један непроверени архивски податак из 1376. године, Хрвоје се у цитираној исправи први пут бележи у изворима, и такође је први поменут од свих синова кнеза Вукца.[76] Уз титулу великог војводе, он је том приликом добио у лични посед три села у жупи Лашви – Трибоушу, Лупницу и Билу. Овога пута у повељи се не помиње изричито да су из наслеђа искључена Хрвојева браћа и синовци, нити се јављају одредбе о повластицама (управним, финансијским), ни о дужностима према владару (војна служба), као што је то био случај у повељама за кнеза Влатка Вукославића. Захваљујући сачуваном топономастичком материјалу могуће је да се прецизно убицирају поменута насеља. Данас постоје два села Требеуше – Горња и Доња, удаљена свега неколико километара југозападно од рушевина града Торичана, некадашњег центра жупе Лашве. Сâм назив указује да је насеље настало на крчевини, „требљењем" земљишта. Село Лупница одговара данашњем селу Лупнице, на реци Лупници, десној притоци Лашве, која се у њу улива код Витеза. Село Била се такође очувало до данашњих дана и смештено је на левој обали речице Биле, док се на супротној обали налази Гуча Гора (видети карту Феудална област херцега Хрвоја Вукчића).[77]

Нестанак снажне личности краља Лајоша I са историјске сцене (1382) означио је почетак дугогодишње кризе угарске државе, која је потрајала све до око 1410, а имала је изразито велики утицај и на Босанско краљевство. Непосредан повод било је питање наслеђа угарске круне, будући да Лајош I није оставио мушко потомство, већ само ћерке Марију и Хедвигу. Марија је већ 1373. била верена

---

[76] У питању је повеља краља Лајоша I од 21. јуна 1376, чији текст је сачуван у исправи Сплитског капитола од 1. фебруара 1379, коју у целости доноси М. Анчић (*Putanja klatna, 262–263*). Из њеног садржаја се сазнаје да је угарски краљ под своју власт примио синове војводе Мастана – Радослава и Мирослава, и да је у томе посредовао „fidelis miles noster comes Keruoya, filius Wolkaz woyuode boznensis". Ради се о потпуно новом податку који би говорио о веома рано успостављеним вазалним односима кнеза Хрвоја и краља Лајоша I, и о ближим везама властеле западног Хума и Хрвоја. Оно што је сумњиво јесте чињеница да је овај документ промакао пажњи свих истраживача који су предано радили у архиву Сплита, од Грге Новака до Марка Шуњића. Како нисмо у прилици да лично проверимо податак, узимамо га с резервом.

[77] Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 91–92; L. Thallóczy, *Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski*, GZM 9 (1897) 183–191, са снимком повеље; за значење *требити/тријебити* – видети P. Skok, *Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* III, 501–502; географска карта 1 : 100.000 и 1 : 50.000, секција Травник.

[illegible]

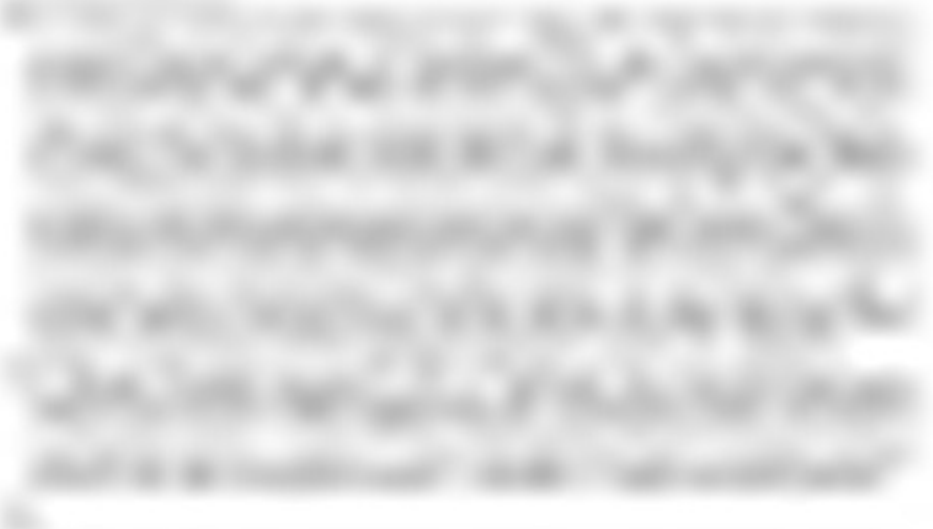

за Жигмунда, сина немачког цара Карла IV Луксембуршког, али је само дан после смрти свог оца крунисана за владара у Стоном Београду (Székesfehérvár), што је био преседан у средњовековној историји Угарског краљевства. Будући да је она била малолетна, регентску власт је вршила краљица-мајка Јелисавета, ћерка босанског бана Стјепана II и сестра од стрица краља Твртка I. Државом је заиста управљао један човек – палатин Никола Горјански, који је уживао безгранично поверење обеју краљица. Око питања избора Маријиног будућег мужа, тиме и угарског краља, формиране су две противничке странке. Једну је чинила краљица-мајка Јелисавета са палатином Николом Горјанским и његовим вазалима, који су планирали брак Марије и Луја Орлеанског, брата француског краља Шарла V. То би уједно значило везивање за папску курију у Авињону и раскидање односа са римском куријом и, нарочито, са Немачким царством, као и поништавање воље Лајоша I. Све то, као и бескрајна власт једног великаша – палатина, створило је велико незадовољство међу угарским клером и крупним племством.[78]

Противстранку је формирао загребачки бискуп Павле Хорват, окупивши опоненте политике угарског двора и палатина. Поред њега, странку су водили његова браћа Ладислав и Иваниш Хорват, мачвански бан, и приор Вране Иван Палижна. Ове велможе су настојале да се оствари брак Марије и напуљског краља Карла III Анжујског (1381–1386), који је био у блиском сродству са Лајошем I и једно време је управљао Војводством Славоније и Хрватске (1371–1376). Иако су успели да њихов кандидат буде ожењен и крунисан за краља Угарске, Карло II Мали био је 7. фебруара 1386. убијен у завери иза које је стајао палатин Никола Горјански. Тек након што је Хорватима одузета Мачванска бановина, њихова странка је организовала побуну у јужним деловима Угарске, где ће се развити два главна попришта сукоба – Славонија, у којој су побуњенике водили браћа Хорват, и Далмација, где је њихово упориште било седиште витезова Јовановаца у Врани, на челу са приором Иваном Палижном. Половином исте године дошло је до битке код Горјана, у којој је убијен палатин Никола Горјански, док су обе краљице биле заробљене и одведене у Новиград (у Каринском заливу). Период Маријиног заточеништва искористио је

[78] E. Mályusz, *Kaiser Sigismund*, 8–16.

Жигмунд Луксембуршки, који се крајем марта 1387. крунисао и успео да формира своју лигу угарских барона на челу са палатином Стјепаном Лацковићем и бискупом егерским Јованом Кањишким. Њему су, међутим, предстојали тешки задаци: требало је да ослободи краљицу, да се ожени с њом и да придобије велики део угарског племства.[79]

Смену на угарском престолу и унутрашње сукобе искористио је у потпуности краљ Стефан Твртко I, у првом реду да врати све оне територије које су одузете Босни у време Лајоша I, а потом да широко размакне границе своје државе. С обзиром на то да се 1380. године у његовој титули наводе и „Западне стране", може се претпоставити да су већ тада под власт босанског краља дошле *жупе које су обухватале крашка поља* – Дувно, Купрес, Гламоч, Можда и Ливно. До краја 1382. припојен је западни Хум са тргом Дријева на Неретви, а пошто је 1385. године признао власт угарских краљица Марије и Јелисавете, Твртко I је за узврат добио град Котор. Добијање ова два „трга солска" било је од изузетног економ*ског значаја за босанску државу.*[80] *Након што су краљице заробље*не, а Јелисавета је затим убијена, босански краљ је почео отворено да помаже побуњенике против Жигмунда, јер му није одговарало да у Угарској дође до консолидовања краљевске власти. Хрвати *су добили од Твртка I поседе у Усори и подигли град Добор, док је* усорска војска помагала њихове акције у суседним славонским жупанијама.[81]

Хрвоје и његова браћа *су у свему томе имали велики лични* интерес – да врате некадашње баштине свога рода и да верном службом стекну нове, што се уклапало у циљеве политике босанског краља. Већ на самом почетку 1385. војвода Вук Вукчић је освојио град Гребен у Земунику, који су 1357. године Павловићи уступили угарском краљу. Када су Хрвати освајали Загреб у марту 1387, босанску војску је предводио велики војвода Хрвоје и *поменути брат Вук. Исте године су власт краља Твртка I признали* градови Омиш и Клис, а заједно са вранским приором вршен

---

[79] E. Mályusz, нав. дело, 17–32; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 67–70.

[80] Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 91; I. Kukuljević, *Izvadci iz listina*, 36; С. Мишић, *Хумска земља*, 72.

[81] М. Орбин, *Краљевствиво Словена*, 152–153; I. Bojanovski, *Dobor u Usori*, Naše starine 14–15 (1981) 11–35.

је притисак на остале градове у далматинском приморју. Новембра следеће, 1388. године, велики војвода Хрвоје и његов брат Воислав дошли су у Книн, који је очигледно већ био у босанским рукама, да би у име босанског краља приволели далматинске градове на предају.[82] Из наведених података произилази да је Хрвоје у функцији великог војводе босанског био не само главни заповедник босанске војске, већ је као владарев представник водио изузетно важне дипломатске преговоре, и то је најречитији доказ о његовом истакнутом положају у државној управи Босанског краљевства.

Сличне дужности је велики војвода Хрвоје обављао и наредне године (1389), али овога пута не са својом браћом, већ са војводом Влатком Вуковићем, који је добио овлашћење да представља босанског владара „у крајевима Далмације и Хрватске". Они су том приликом позвали трогирског бискупа на преговоре, који су се сигурно тицали признавања босанске власти.[83] Нису поближе познате активности Хрвоја и његове браће у току 1390. године, када су Сплит, Шибеник, Трогир, Брач и Хвар дошли под власт краља Твртка I, чиме су границе босанске државе допрле до реке Зрмање и Каринског залива.[84]

Ипак, може се претпоставити да су они у току те године ступили у контакт с новим претендентом на угарски престо, са сином убијеног краља Карла II, малолетним Ладиславом Напуљским. Да би стекао присталице које би му обезбедиле пут ка круни, он их је богато даривао. Тако су 17. јула 1391. Хрвоје и његов брат Вук именовани за банове Хрватске и Далмације, а то говори и о доброј сарадњи браће. Да је њихова власт била реална види се из исправе којом је у Сплиту 8. новембра 1391. бан Вук Вукчић узео у заштиту сплитску цркву, обећавши да ће то исто учинити и његов подбан и кастелани Книна, Клиса, Омиша и Бистрице (Ливна). И четврти брат Драгиша добио је од Ладислава Напуљског 17. јула за своје заслуге два поседа: село Среду „in prouincia Saue" и село „Zabich in pertinentiis castri Kluz". Јасно је да је овде у питању само

---

[82] L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku*, 443–444; T. Smičiklas, CD XVII, 73–74; L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 186–187; I. Lučić, *Povijesna istraživanja o Trogiru* II, 756.

[83] *Notae Ioannis Lucii*, ed. F. Rački, Starine JAZU 13 (1881) 248.

[84] Š. Ljubić, *Listine* IV, 280–282; T. Smičiklas, *CD* XVII, 297–298, 306–308, 312–313; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 73–78.

потврда већ заузетих територија, с обзиром на то да поменути претендент није имао никакву стварну власт у Угарском краљевству. Убикацију ових поседа отежава чињеница да је повеља објављена у чак три различите транскрипције. Клаић и Шишић сматрају да је ове године кнез Драгиша дошао у посед града Глажа, што се сигурно десило најкасније 1. априла 1404, када се наводи са титулом кнеза „de Glas". Проблем је што је у жупи Сани („Saue") постојало село Средица, које се помиње 1446. године као посед Драгишиних унука, али се, према истом извору, и подграђе – варош града Глажа називало Среда. На основу поменутих извора из нешто каснијег времена (1404), сигурније је тумачење да се ради о граду Глажу и његовом подграђу Среди. Ако се усвоји читање назива другог села, које је припадало граду Кључу, као „Жабић", не може поуздано да се идентификује. Међутим, можда је у питању село Рибићи, како је преписао Венцел у свом издању, а оно се помиње још у повељи из 1353, као село дато „под Кључ", и поново се наводи 1446. године.[85]

Угарски жупани у жупанијама Врбас и Сана последњи пут се помињу 1383. и 1385. године, тако да се поуздано може закључити да су Хрвоје, Воислав, Вук и Драгиша успели да до 1391. не само освоје некадашње баштинске поседе – Гребен и Кључ, вероватно и Гламоч, него су заузели и суседну територију угарске државе. Од источног дела жупаније Врбас, између Врбаса, Саве и Борне с Осорном, формирана је жупа Глаж са седиштем у истоименом граду. О насељима у овој жупи сазнајемо тек 1446. године, када су унуци кнеза Драгише добили потврду својих поседа од босанског краља Стефана Томаша.[86]

---

[85] Код Г. Венцела записано је овако: „villam Svidam in prouincia Saue, et villam Ribichine in pertinentiis castri Glum positas" (*Acta extera* III, 703); Ф. Рачки наводи следеће: „villam Srida in prucia sane et villam Zabich in pertinentiis catri Kluz positas" (*Izvadci iz kraljevskog osrednjeg arkiva u Napulju*, Arkiv VII, 34), док код Т. Смичикласа стоји: „villam Sridam in prouincia Sane et villam Zabich in pertinentiis castri Cluz" (CD XVIII, 372); V. Klaić, *Poviest Bosne*, 21; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 5.

[86] L. Thallóczy, *Istraživanje o postanku*, 443–444; L. Thallóczy – S. Horváth, CD *Alsoszlavonia*, 97–98. Повеља из 1446. код: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 239; М. Благојевић, *Северна граница*, 69–75. О насељима жупе Глаж биће речи у посебном одељку ове књиге.

Жупа Сана је убрзо дошла у привремени посед тепчије Батала Шантића пошто се оженио Ресом, ћерком Вукца Хрватинића. О томе говори неколико извора, од којих је први запис на Јеванђељу тепчије Батала из 1393. у којем се каже: „Ову књигу направи тепчија Батало који беше много славан, који држаше Торичан и Лашву, а његова беше госпођа Реса, Вукца војводе кћи, а беше њој један брат војвода босански, други кнез босански а трећи бан хрватски. А тада Батало тепчија држаше Сану и возише му колима вино из Кремоне у Торичан".[87] Подаци о Ресиној браћи су јако занимљиви: први – „војвода босански", био је Хрвоје, а последњи – „бан хрватски", био је Вук. Пошто су поменута само тројица, то значи да је један од браће већ преминуо, а како се Драгиша помиње и 1404. као кнез Глажа, то се титула „кнеза босанског" из записа односи на њега, тако да произилази да је Воислав тада већ био покојни.

Други извор који говори о управи тепчије Батала над жупом Саном је исправа санског жупана Вукца од 25. маја 1396, који у граду Козари, у име војводе Хрвоја гарантује безбедност трговцима. На основу нешто каснијег податка сазнајемо да је поменути „владалац" био заправо Вук, син Милоша Дружића из Гуче Горе у Лашви.[88] Како је тепчија Батало био господар жупе Лашве, несумњиво је дакле да је Вук био његов „човек" и да је у његово име управљао жупом Саном. Тако је било све до смрти Баталове, када је његова удовица Реса имала право да јој се врати територија коју је донела у мираз. Како се тепчија последњи пут јавља као сведок у повељи из 1400. године, претпоставља се да је убрзо потом преминуо. Његова гробница, осликана фрескама, откривена је на локалитету Црквине у данашњем селу Варошлуку, које се налази на месту некадашњег подграђа града Торичана. Синови Батала и Ресе – кнез Вук, Стјепан и Остоја, носили су презиме Тепчић, изведено из титуле њиховог оца.[89]

---

[87] Lj. Stojanović, *Jedan prilog k poznavanju bosanskijeh bogumila*, Starine JAZU 18 (1886) 230–232. Кремона је град у северној Италији, на левој обали реке По, југоисточно од Милана.

[88] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 116; L. Thallóczy, *Studien*, 354–355.

[89] Тепчија Батало се последњи пут јавља у повељи краља Остоје из 1400. – F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 247–250; видети: Ć. Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije Batala*, GZM 27 (1915) 365–374; ALBiH 2, 13. 28.

Смрт краља Тврткa I у марту 1391. дала је убрзање процесима развоја феудалних односа који су водили у правцу осамостаљивања најмоћнијих босанских великаша – „господе русага босанског", а први такав велможа биће Хрвоје Вукчић. Стефан Дабиша (1391–1395) је 15. априла 1392. издао повељу војводи Хрвоју, кога назива „краљевства мога свесрчани и велможни витез и верни наш војвода". Будући да је босанском краљу у жестоком бою против Турака послужио „витешки, верно и срчано", овом приликом је војвода Хрвоје стекао село Какањ у жупи Трстивници и село Храст у жупи Лушци. Прво поменуто насеље одговара данашњем граду Какњу, познатом по рудницима угља, док се друго село није одржало, али се његово име сачувало у облику назива за једно брдо – Раст, у изворишном делу Сане.[90]

Ова повеља је од изузетног значаја јер је босански владар изричито назвао Хрвоја „витезом", који му је у бою с Турцима „витешки" послужио. То не би могла да буде само случајност, већ је у питању до сада незапажени податак да је овај босански велможа заиста био витез, онакав какав је представљен у портрету Мисала. Истраживачи се слажу да је овај рукопис настао око 1403/4, дакле пре 1408. године, када је херцег Хрвоје уврштен у Змајев ред угарског краља Жигмунда. Сачувани портрет (видети репродукцију) приказује Хрвоја на белом бојном коњу који се пропиње, у сјајном оклопу, носећи на глави турбан са челенком. У десној руци Хрвоје држи дугачко копље са заставом, док му се у левој налази штит са хералдичким симболима – две попречне црвене паралелне траке, испод у левом пољу црвени лав окренут на леву страну и у десном пољу рука у оклопу која држи мач. Заиста је тешко претпоставити да овако минуциозан приказ ње-

---

[90] Опис битке против Турака, која се одиграла вероватно негде у северном делу босанске државе, изузетан је по својој епској лепоти и заслужује да га овде цитирамо: „... и тада паде на краљевство моје сва моћ војске турске и уније изненада у област краљевства мога, и тада брзо скупих краљевства мога бољаре, војводе, банове, кнезове, тепчије, жупане и друге велможе, властеле и властеличиће, и потегох на војску турску дању и ноћу, и божијим хтењем и тајним својим милостима он ми се смилова, а трудом срчаним наших верних речену војску турску побисмо и под мач бацисмо и гледасмо нашим очима где наши верни поливају своје свето оружје крвљу турском, од ударца мачевима крепке им деснице, не штедећи се да нам послуже, а своје мишице да насладе крвљу погáном..." – Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 95–98; С. Ћирковић, *„Русашка господа"*, ИЧ 21 (1974) 5–17 (Работници, војници, духовници, 306–317; географске карте 1 : 100.000 и 1 : 50.000, секције Зеница и Јајце.

гове појаве не одговара стварности.[91] Стога се отвара питање када је Хрвоје, на који начин и од стране ког владара могао да буде примљен у неки витешки ред.

Према досадашњим сазнањима о „почтеним витезовима" у босанској држави, утврђено је да су ове титуле носили коморници херцега Стефана Вукчића Косаче, који су своје титуле и инсигније добили од напуљског краља Алфонска Арагонског, а подаци се односе на период после 1430. Тако би повеља краља Дабише пружала убедљив доказ о постојању витезова знатно пре ове године. Ако се размотри време њеног издавања - 1392. година, постоји неколико могућих решења питања од кога је Хрвоје могао да добије наслов витеза. Једна одредница је двор напуљских Анжујаца, међутим, томе се противи чињеница да Ладислав Напуљски никада у сачуваним изворима није ословио Хрвоја као „miles (strenuus, fidelis)", већ само као „consiliarius et fidelis noster", што су епитети краљевског вазала. Јасно је, такође, да краљ Жигмунд није био даровалац ове титуле пре краја 1408. године и оснивања свог Змајевог реда. С обзиром на блиске везе Вукославића и Павловића са краљем Лајошем I, могло би се помислити да је и Хрвоје своју титулу витеза стекао вољом овог владара, који је имао свој витешки ред. И на крају, могућа је претпоставка о домаћем пореклу, с обзиром на то да је протовестијар краља Твртка I, чувени Трипе Бућа ословљен 1390. године као „aule regie miles".[92]

---

[91] *Missale Hervoiae Ducis Spaletensis croatico-glagoliticum*, ed. B. Graber, A. Nazor, M. Pantelić, sub red. V. Štefanić, Zagreb – Ljubljana – Graz 1973 (fototipsko izdanje), f. 242v.; L. Thallóczy, *Glagolski misal hercega Hrvoja u Eski-saraju u Carigradu*, GZM 4 (1892) 104–107; исти, *Vojvoda Hrvoje i njegov grb*, на истом месту, 170–187; Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 124–125, 146–148 и другде; П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, Београд 1968, 33, 40; исти, *О неким видовима средњевековне ношње у Bosni i Hercegovini*, Simpozijum: Srednjevjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 257; M. Pantelić, *Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva Misala*, Slovo 20, Zagreb 1970, 39–94.

[92] У већ помињаној повељи краља Лајоша из 1376. у књизи М. Анчића, Хрвоје је ословљен као „fidelis miles noster" или „верни наш витез", што би у потпуности потврђивало наше мишљење које је горе наведено. Међутим, због непроверености целог документа не може се за сада ништа коначно закључити. – Š. Ljubić, *Listine* IV, 283 (1. август 1390); С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ у Београду X-1 (1968) 259–275; Đ. Tošić, *Tripe Buća, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića*, GDI BiH 20 (1972–1973) 25–40.

Исцрпљујући податке из повеље краља Дабише, треба рећи да се међу сведоцима, први пут од 1380. године, јавља и посебан сведок „од Доњих Краја" – кнез Павле Влатковић. То би говорило о покушају да се „земља" Доњи Краји обнови као управна јединица на челу са кнезом, али је реална власт војводе Хрвоја и његове браће спречавала успостављање чвршће власти босанских владара у овом подручју. Ниједан од остале браће – Вук, Воислав и Драгиша, не јавља се у савременом домаћем дипломатичком материјалу. Из једног извора сазнајемо да су 8. септембра 1392. бан Вук Вукчић и његов подбан Иван Мишљеновић примљени за задарске грађане, а затим да је 10. октобра бан Вук дао дозволу сплитском надбискупу да гради тврђаву у градском дистрикту. Овај податак говори о томе да се власт бана Вука признавала у далматинским градовима и у њиховом ширем залеђу.[93]

Блиски односи с напуљским двором и даље су одржавани, па је тако 15. октобра 1392. године Ладислав Напуљски војводи Хрвоју и бану Ивану Хорвату дао сва овлашћења у Угарском краљевству, чиме је потврђено њихово вођство над странком противника краља Жигмунда. Изгледа да се Хрвоје, ипак, поколебао следеће године, будући да се 23. августа 1393. заклео на верност краљу Жигмунду и краљици Марији, с тим да ће наставити да служи и краљу Дабиши, осим уколико он не нападне угарског владара.

Писмо је писано у тврђави „Zuchan" (Сучани), која се, према истраживању Младена Анчића, налазила у непосредној близини Бихаћа.[94] Бан Вук Вукчић је фебруара месеца заробио синове Ивана Палижне, јер нису хтели да му предају градове Островицу и Врану. До сличне промене односа према угарским побуњеницима дошло је потом и у држању краља Дабише – 5. јуна 1394. он је упутио писмо Корчуланима, Хваранима и Брачанима и, називајући Иваниша Хорвата „бунтовником и неверником", наредио им да освоје град Омиш који је овај тада држао.[95] У бици код Добора, око 20. јула те године, браћа Хор-

---

[93] *Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskog*, prir. F. Šišić, VZA VI (1904) 16; T. Smičiklas, *CD* XVII, 458–460.

[94] T. Smičiklas, *CD* XVII, 529–530; M. Ančić, *Bihaćki kraj od 1261. do početka XV stoljeća*, GADAR BiH 25 (1985) 202.

[95] *Ljetopis Pavla Pavlovića*, 17; T. Smičiklas, *CD* XVII, 596–597.

ват и велика војска побуњеника страховито су поражени од стране краља Жигмунда. Босански краљ је био принуђен да се одрекне Хрватске и Далмације и да призна власт угарског сизерена, који је планирао да након Дабишине смрти дође на престо Босанског краљевства.[96]

Овај догађај је условио и разлаз међу браћом Вукчићима, јер је бан Вук одлучио да преда Книн војсци краља Жигмунда, признавајући га за свог сениора. Нешто касније, половином 1396. године, добио је као награду градове Крупу и Острожац на Уни, и Велики Калник (Nagy Kemlek) у Крижевачкој жупанији. Славонским поседом управљао је преко својих кастелана, који се помињу у изворима у периоду од априла 1397. до марта 1405. Нажалост, није познато да ли је имао наследнике и каква је била њихова судбина.[97]

Насупрот Вуку, војвода Хрвоје, као и кнез Драгиша, остао је привржен Ладиславу Напуљском све до 1408. године, и пресудно је утицао како на догађаје у Босни, тако и у суседној Хрватској и Далмацији. Краљ Жигмунд није могао да искористи прилику да после Дабишине смрти (1395) заузме босански престо, јер је био заузет у борбама против Турака. Следеће године је припремао велики крсташки поход који се завршио катастрофалним поразом хришћанске војске код Никопоља (18. септембра 1396). У Угарској се

---

[96] На овакав споразум су пристали жупан Вукмир Семковић и његова браћа, *који су били властела у западном Хуму*. – *T. Smičiklas, CD XVII, 604–605;* С. Мишић, *Хумска земља*, 86. Слом браће Хорват и битку код Добора, Жигмунд *помиње у неколико повеља које је издао за браћу Кањижаје и Горјанске*. – G. Fejer, *CD* X-4, 52, 666; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 280. Излагање П. Живковића у *чланку Битка код Добора 1394* (Значења 5, Добој 1984, 55–61), немогуће је проверити због потпуног изостављања критичког апарата. Нови податак *о датуму Доборске битке доноси Пал Енгел у свом раду, позивајући* се на необјављено писмо краља Жигмунда које је он 20. јула издао „под градом Добором". – *Zur Frage*, 37, нап. 48. *Опширније о овим догађајима код:* С. Ћирковић, *О „Баковићком уговору"*, ИГ 1–4 (1962) 3–10.

[97] *У повељи краља Жигмунда за браћу Николу и Ивана Горјанског*, од 1. августа 1406, међу њиховим војним заслугама се помиње, непосредно после битке код Добора, и пораз који су они нанели бану Вуку Вукчићу код Книна. – F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 280. Као кастелани Великог Калника помињу се: Драгош, Петар Вуковић, Андреј Стрезивојевић и Твртислав Галешић. – J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije*, Zbornik HI JAZU 2 (1959) br. 1173, 1278, 1281; P. Engel, *Zur Frage*, 29–30.

дуго није ништа знало о краљевој судбини, пошто је он био приморан да се враћа веома заобилазним, поморским путем, на шта је утрошио неколико месеци. То је условило јачање положаја присталица Ладислава Напуљског, али само накратко, јер су њихове воће убијене крајем фебруара 1397. године.[98]

Уздизање великог војводе Хрвоја на положај најмоћнијег босанског велможе јасно се огледа у догађајима из 1398. године. Вољом властеле окупљене на „станку", а првенствено Хрвојевом вољом, за новог босанског краља изабран је Стефан Остоја (1398–1404, 1409–1418), чиме је Жигмунду поново онемогућено стицање врховне власти у Босни. Зато је он покушао да уклони главну препреку на том путу и средином јула 1398. лично је повео војску против војводе Хрвоја, претходно га оптужујући да сарађује с Турцима. Једно писмо је краљ Жигмунд упутио 20. јула из свог војног табора под Врбашким Градом. Међутим, угарска војска није имала никаквог успеха, напротив, изазвала је контранапад у коме је Балша, син војводе Хрвоја, заузео град Дубицу, седиште Дубичке жупаније. Иако је његова власт над овим подручјем релативно кратко трајала – до половине 1402. године, догађаји јасно сведоче о војној моћи којом је Хрвоје располагао.[99]

У току 1399. и 1400. године угарски извори говоре о неколико војних похода који су вођени „versus partes Bozne". Сукоби су се највероватније одигравали у пограничним областима Босне и Угарске – у Усори и славонским жупанијама, очигледно без већих територијалних промена.[100] Средином јануара 1399. краљ Остоја је издао повељу о продаји Сланског приморја Дубровчанима у Лишњи, код Прњавора, а први међу сведоцима је војвода Хрвоје. Крајем следеће године, 8. децембра, босански краљ је војводи Хрвоју и његовом сину Балши даровао град Бистрчки (Ливно) са целом жупом Ливном.[101]

---

[98] E. Mályusz, *Kaiser Sigismund*, 46–48, 131–135.

[99] T. Smičiklas, *CD* XVIII, 345, 349–350; L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 116–117, 122–123; М. Динић, *Државни сабор*, 27; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 185; P. Ćošković, *Dubica u bosansko-ugarskim odnosima 1398–1402. godine*, IZ 2 (1981) 43–53.

[100] E. Mályusz, *ZsOkl* I, br. 5557, 5558, 5561; *ZsOkl* II–1, br. 417, 424, 445.

[101] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 422, 426; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 247–250.

Колики је удео у догађајима тог времена имао војвода Хрвоје, кога дубровачки хроничар Јуније Растић бележи 1396. године са титулом „грофа Јајца", сазнаје се на посредан начин. Наиме, дубровачка канцеларија је увек пажљиво пратила догађања у свом ближем и даљем суседству, тако да су све промене оставиле траг у савременим документима. Тако се види да је Хрвоје био први босански велможа кога су Дубровчани ословили са титулом „господина", која је до тада припадала искључиво босанским владарима од времена бана Стјепана II, означавајући владарски ранг над одређеном територијом и народом. У питању је била одлука дубровачке владе од 25. фебруара 1399. да се „славни и велможни господин војвода Хрвоје", због изузетног залагања у преговорима око продаје Сланског приморја, уврсти у ред дубровачке властеле и да му се додели једна палата у граду. Како се у Хрвојевој повељи за његову супругу Јелену из 1412. године помињу „куће" његове у Дубровнику, вероватно је касније стекао још коју поред поменуте палате.[102] Када је дубровачка влада извршила деобу новостечене територије, војвода Хрвоје, а потом и његов син Балша добили су своје „делове".[103]

Шта је конкретно значила појава ове титуле уз име Хрвоја Вукчића, може се утврдити ако се упореди са савременим односима Дубровачке републике и кнеза Стефана Лазаревића. Иако се у аутоинтитулацији кнез Стефан већ 1392. године назива „благоверним господином Срба и Посавине и страна Подунавских", у дубровачкој канцеларији су његов успон и учвршћивање власти у Србији знатно спорије текли. То је бележено градацијом епитета којима га ословљава дубровачка влада. Тако је он током 1395. и 1396. био само кнез, 1397. године – „почтен" и „многопочтен кнез", 1398. „всем почтени велики кнез" и „славни кнез", да би га тек 9. априла 1400. именовала као „славног и велможног господина

---

[102] *Chronica Ragusina Junii Resti*, dig. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 181; Љ. Стојановић, нав. дело, 446–447. Занимљиво је да се у документима млетачке владе Хрвоје већ 1393. године наводи са титулом „dominus". – Š. Ljubić, *Listine* IV, 309.

[103] J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399–1405*, Arhivski Vjesnik XI–XII, Zagreb 1968, 125–135; уп: М. Благојевић, *Величина делова у Сланском приморју*, ИЧ 20 (1973) 139–147.

кнеза Стефана".[104] Дакле, тек годину дана после војводе Хрвоја њему је признат владарски ранг од стране Дубровачке републике.

На основу свега изложеног може се поуздано закључити да је од почетка 1399. године Хрвоје Вукчић сматран за самосталног обласног господара. Томе је, у очима Дубровчана, сигурно допринела и чињеница да је браком с Јеленом, сестром црногорског кнеза Иваниша Нелипчића, дошао у посед града Омиша, код ушћа Неретве.[105] У време када је ослабио притисак угарског краља, од 1401. до 1403. године, што је било последица његовог утамничења, а затим одсуства из државе, војвода Хрвоје и краљ Остоја су блиско сарађивали. Они су настојали да, формално у име краља Ладислава Напуљског, врате власт над далматинским и хрватским градовима. До краја 1402. године покорили су се сви градови у Далмацији осим Сплита и Дубровника, који је 16. маја упутио писмо Хрвоју у којем се позива на „официјале наредбенике господства вашег" у Шибенику.[106]

Проценивши да његова странка односи победу, напуљски краљ је половином исте године послао маршала Сицилије, адмирала Алдемариска, као свог намесника у Угарској, да у његово име успостави власт у држави. Неометан од Млечана, адмирал је крајем августа стигао у Задар, да би се одмах затим састао у Земунику са војводом Хрвојем и његовим братом Драгишом, где су се договорили о даљој сарадњи. Већ 6. септембра су Алдемариск са 300 војника и војвода Хрвоје са својих 500 коњаника кренули да освоје Врану, која се предала месец дана касније, затим тврђаву Љубач код Нина и Сплит.[107] Број коњаника који је Хрвоје могао да сакупи – делом су то били његови вазали а делом плаћеници, говори о његовом великом личном богатству.[108]

---

[104] Кнегиња Милица (*монахиња Јевгенија*) је у дубровачким изворима ословљена као „госпоја кир Евгенија" већ од 1395. – Љ. Стојановић, нав. дело, 180; за кнеза Стефана видети исто дело, 180–192; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 185–198.

[105] Брак је вероватно склопљен најкасније до 15. јула 1401, јер се у изворима први пут помиње Хрвојева супруга, али, треба додати, без њеног имена. – F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 170–171; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, 184.

[106] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 452.

[107] *Ljetopis Pavla Paviovića*, 35; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 195; М. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 90–93.

[108] С. Ћирковић, *Цена најамника у југоисточној Европи*, Војне крајине у југословенским земљама до Карловачког мира 1699, Београд 1989, 9–25 (*исто*, Ра-

Али праву прекретницу у Хрвојевој каријери представљало је стицање титуле „хèрцега сплитског", коју му је доделио краљ Ладислав Напуљски приликом свог боравка у Задру, октобра 1403. Прва сачувана исправа коју је Хрвоје издао у новој функцији потиче од 4. новембра а реч је о споразуму којим су се завађене странке племића у Сплиту помириле пред херцегом и пред надбискупом сплитским (видети Табелу 1). У писму маршала Сицилије Млетачкој републици од 15. новембра 1403, говори се о Хрвоју, јер се помиње „dominus dux Spaleti et regium vicegerentis Dalmatie et Croatie". Хрвоје је јула следеће године јавио млетачкој влади како га је краљ Ладислав поставио за „ducham et dominum civitatis Spaleti et vicarium generalem in partibus Dalmatie et Croatie". Поред власти у Сплиту и намесништва над Хрватском и Далмацијом, херцег Хрвоје је добио на управу и острва Брач, Хвар, Корчулу и Вис. То је била награда за босанског великаша који је, према речима краљевог канцелара, био најзаслужнији што су Далмација и „omnes partes Sclavoniae" пристали уз Ладислава. За град Сплит се везивала титула херцега на основу сачуване традиције о византијској управи у периоду између 1170. и 1180. године, када је у њему било седиште „дукса Далмације и Хрватске".[109] На тај начин је феудална област најмоћнијег босанског велможе обухватила огромно пространство – од јадранских острва до Саве. Ништа мање битна јесте чињеница да се у њеним оквирима нашла цела траса античког пута од Сплита до Босанске Градишке, тако да је највећи део прихода од транзитне трговине, а нарочито од трговине сољу, ишао у херцегову благајну.

Управо у чињеници да је Хрвоје због положаја намесника краља Ладислава толико надрастао свог сениора – босанског владара, био је главни разлог сукоба с краљем Остојом. Против њега је херцег 15. јануара 1404. склопио савез са Дубровником, пристајући да се за новог босанског владара прогласи „господин" Павле Радинић, који је припадао роду Котроманића. Већ у мају је Остоја био приморан да бежи на двор краља Жигмунда, о чему језгровито прича натпис на стећку Вигња Милошевића код Кочерина, који је

ботници, војници, духовници, 349–366).

[109] F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 207; Š. Ljubić, *Listine* V, 28, 45; I. Lučić, *Povijesna istraživanja o Trogiru* II, 838; Ј. Ферлуга, *Византијска власт у Далмацији*, Београд 1957, 137–141.

преминуо у време када „дође и посваћа се Остоја краљ с херцегом и с Босном и у Угарску пође Остоја...". О томе се говори и у одлуци млетачке владе од 15. јануара 1411, о извесном дугу који је краљ Остоја имао код једног Млечанина од пре шест година, када је „propter potentiam domini Charvoie de regno ipso fuit expulsus".[110] Непосредно после збацивања Остоје, Хрвоје је заузео Сребреницу – најбогатији сребоносни рудник у босанској држави, и Кучлат, град са улогом важне раскрснице путева који су водили дуж Дрине, и преко у Србију. Потом је успео да присвоји и добар део прихода од трга Дријева. То богатство је одмах добило свој јасан израз у виду новца – сребрних гроша и полугроша, које је херцег ковао у Сплиту, од 1404. до 1413. године. На аверсу је био лик заштитника града – светог Дујма, док је на реверсу био херце-

Новац херцега Хрвоја Вукчића са херцешким и породичним грбом

гов грб са натписом M(ONETA) HERVOII DUCIS (видети цртеж). Уживајући огромне приходе, Хрвоје је подигао неколико гра-

[110] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 455; M. Vego, *Natpisi* I, br. 1; Š. Ljubić, *Listine* VI, 134; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 196–204.

[illegible]

[illegible]

дова и тврђава – град Прозор у жупи Врхрици, тврђаве Бродар и Сусед у Усори, а по предању и град Комотин и тврђаву Бобас (Бобац) у Котору, у жупи Врбањи. Највише пажње посветио је наравно граду Јајцу, где је изградио свој двор и породичну гробницу. Поред градова, статусни симбол тог времена биле су рукописне књиге, а херцег је био наручилац чак две богато илуминиране – *Хвалов рукопис* и *Хрвојев мисал*.[111]

Негде у то време, 1404/1405. године, херцег Хрвоје је раскинуо веридбу своје братанице Катарине, ћерке бана Вука и банице Анке, која је требало да се уда за Карла Курјаковића, сина крбавског кнеза Павла. Наиме, херцег је прво тражио дозволу папе јер су будући младенци били у четвртом степену сродства, и 1401. добио је одобрење од папе Бонифација IX, да би потом поново послао писмо у којем је навео да су они у трећем степену сродства, што је изазвало поништење од стране папе Иноћентија VII.[112] Тако је у складу са новим политичким интересима склопљен брак Катарине и великог војводе босанског Сандаља Хранића, чији су поседи били у источном Хуму. На овај догађај упућује и нов начин на који га ословљава дубровачки кнез у писму од 8. августа 1404, почињући писмо овако: „славном и велможном великом војводи босанском господину Сандаљу". Све од 1397. године па до овог датума, Сандаљ је за дубровачку владу и кнеза био само „пријатељ", сматрајући да припадају истом хијерархијском нивоу велможа. Треба додати да је нешто пре тога, тачније 26. марта 1404, дубровачка влада одговорила на писмо херцега Хрвоја у којем је стајало „да примимо кнеза Павла за пријатеља као и кнеза Вукца и војводу Сандаља", и овом приликом му је јављала да је тако и учинила. Сва тројица великаша

---

[111] G. Stockert, *La monete del comune di Spalato*, Bulletino 40-2 (1917–1919), Prilog I, str. 56–68; J. Gelcich, *Dipl. Rag.*, 195; I. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 81; М. Динић, *За историју рударства* I, 55–56; М. Динић, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, 382; D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić-Hrvatinić i splitska komuna 1403–1413*, 43. О градовима ће бити речи у поглављу о насељима.

[112] Писмо папе Иноћентија VII од 29. марта 1405. донео је Л. Талоци у својој расправи о Хрвојевој нећаци – *Die Nichte Hervoja's*, (*Studien*, 135–141), а потом је Шишић донео одлуку претходног папе из 1401. – *Nekoliko isprava*, 172–173. За сада остаје непознато због којих су брачних веза Катарина Вукчић и Карло Курјаковић били у трећем степену сродства. О питању Сандаљевих супруга видети новије тумачење: М. Ančić, *Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama*, ИЧ 33 (1986) 37–56.

помињу се без титуле „господина".[113] Стога се може закључити да је на уздизање војводе Сандаља у ред највише босанске властеле пресудно утицало склапање блиских родбинских веза са херцегом Хрвојем. Катарина је војводи Сандаљу у мираз донела два града – Скрадин и Островицу, које је он покушао да претвори у пуноправни посед, *јер је 23. марта 1407. добио потврду краља Ладислава Напуљског за све поседе које држи, а посебно за ова два града.*[114]

Колика су били моћ и углед херцега, најбоље сведочи чињеница да су Дубровчани помишљали да би он могао да буде изабран за новог босанског краља, па су њихови посланици добили упутство да му то лично предложе. Херцег се ипак није одлучио на тај последњи, формални корак до врховне власти, свестан вероватно да би тиме изазвао већину босанске властеле против себе, с обзиром на то да није припадао владарском роду Котроманића. Зато је крајем маја 1404. на босански престо дошао син краља Твртка I – Стефан Твртко II (1404–1408), и то опет вољом херцега. Није то било никакво ласкање када су му Дубровчани писали: „знамо што заповедиш у Босни, то ће бити". То се јасно огледа и у речима новог краља када је следеће године издавао повељу Дубровчанима, након што је „бив на купи с господином херцегом Хрвојем сплитским и кнезом Доњих Краја", који је са владарском титулом „господина" први и једини пут уписан и међу сведоцима.[115] Твртко II признао је Хрвоја за самосталног обласног господара и владара.

Краљ Жигмунд је у неколико наврата покушавао да војнички порази херцега Хрвоја, кога је сматрао својим најмоћнијим противником, и који је стајао између њега и круне Босанског краљевства. Већ у марту 1405. Дубровчани су сазнали да угарски монарх планира поход против херцега и обавештавају га о томе, а почетком лета

---

[113] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 253, 255, 257, 261, 458; о Сандаљу Хранићу видети С. Мишић, *Хумска земља*, 74–77, и даље; М. Благојевић, *Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији – Брат и браћа*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001, Београд 2001, 123–124, и даље.

[114] F. Rački, *Izvadci iz kraljevskog osrednjeg arkiva u Napulju*, 66–68. Да су у питању поседи који су чинили Катаринин мираз види се из чињенице да су у њиховој продаји Млечанима осим војводе Сандаља учествовале и баница Анка и госпођа Катарина. – Š. Ljubić, *Listine* VI, 127–128.

[115] Љ. Стојановић, нав. дело, 461, 490–494; М. Динић, *Државни сабор*, 28, 75; P. Živković, *Tvrtko II*, 20–27.

ове припреме се убрзавају. Од 16. до 24. августа Жигмунд борави у Костајници, у Дубичкој жупанији, а у то време су славонски бан Павле Бешењи и Петар Перењи успели да од херцега преотму Бихаћ. Потом се краљ у септембру спустио на ратиште, где је 28. и 29. издао три исправе – две у војном логору под Соколом, а једну у самом граду Бихаћу, у коме је остао до 18. октобра. Изгледа да је овога пута херцег остао без овог важног града на Уни. Успеха је имала и угарска војска предвођена баном Иваном Моровићем, који је освојио Сребреник у Усори. То је било упориште за даље продирање угарске војске у босанску државу.[116] Септембра наредне године (1406) краљ Ладислав је потврдио херцегу жупу Врхрику, око горњег тока Цетине, и у њој град Прозор, који је он о сопственом трошку подигао и утврдио, затим и град Зрињ, који је припадао краљевом „невернику" Павлу Зрињском. Истом приликом војвода Сандаљ је добио Дрежник, Цетин и Слуњ, који су припадали кнезу Николи Франкопану.[117]

И следећих година се спорадично јављају вести о војним акцијама „adversus Herwoyam, nostrum notorium infidelem", али је прави преокрет наступио тек после страховитог пораза босанске војске 1408. године под Добором у Усори. Жигмунд је ту боравио у свом војном логору негде од 26. маја до око 5. јуна, а према писању његовог биографа, краљ је наредио да се са високе стене баци у реку Босну мноштво босанских великаша. У септембру је уследио још један поход, у којем је угарски владар такође лично учествовао и овога пута је допро све до Маглаја, у чијем подграђу је од 18. до 21. септембра издао неколико исправа. Према речима једног савременика, угарска војска је у свом походу попалила многе градове и побила много „побуњеника".[118]

---

[116] G. Fejer, *CD* X–4, 397, 724; J. Gelcich, *Dipl. Rag.*, 163–166; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 256; E. Máluysz, *ZsOkl* II–1, br. 4100, 4108, 4110, 4168, 4170, 4171, 4193; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 37. Утврђење Сокол налазило се на око 4 километра од Бихаћа. – M. Ančić, *Bihaćki kraj od 1262. g. do početka XV stoljeća*, 198–199, 202–203.

[117] F. Rački, *Izvadci iz kraljevskoga osrednjeg arkiva u Napulju*, 58–61.

[118] E. Mályusz, *ZsOkl* II–1, passim; L. Thallóczy, *Studien*, 350–351; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 287–288, 291, 306–310; М. Динић, *Вести Еберхарда Виндекса о Босни*, ЈИЧ 1 (1935) 352–367; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 204–210; P. Živković, *Tvrtko II*, 49–59; P. Engel, *Zur Frage*, 30, 36–39.

Најзначајнија последица је била да се херцег Хрвоје покорио угарском краљу, заједно с осталим босанским велможама и са својим шураком кнезом Иванишем Нелипчићем. Према споразуму који је међу њима постигнут, Жигмунд је требало да буде крунисан за владара Босне онако како је то учинио Твртко I.[119] Крајем исте године, Хрвоје је отпутовао на угарски двор у Будиму, где га је угарски краљ уврстио у новоосновани витешки ред Змаја, чиме је херцег ушао у највиши круг угарског племства.[120] Што је још битније, угарски краљ му је потврдио сплитско херцештво и власт над свим територијама које је држао. Како би осигурао његову верност Жигмунд му је, после 24. јуна 1409. године, доделио на управу Пожешку жупанију и град Сегест у Шомођској жупанији. Пристајање херцега Хрвоја уз краља Жигмунда сигурно је било условљено и тиме што је Ладислав Напуљски започео преговоре око продаје Далмације Млетачкој републици. Жигмундов интерес је био да придобије најмоћнијег обласног господара у западном делу Балкана, и да преко њега учврсти своју власт на том подручју.[121]

У Босанском краљевству су поново отпочеле смутње, јер су краљ Остоја и један део властеле, предвођен војводом Сандаљем, одбили да Жигмунда признају за господара. Хрвоје је почетком 1409. напао властелу Радивојевиће, присталице краља Остоје, и потпуно их потиснуо из њихових поседа у западном Хуму. Они су, према једној фалсификованој повељи, држали највећи део територија између

---

[119] Измирење са херцегом Хрвојем и осталим босанским велможама краљ Жигмунд помиње у својој повељи за сребреничке кастелане Николу Горажду и Ладислава Силађија. – S. Barabás, *CD Teleki* I, 345–349; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 312–314; С. Ћирковић, *„Сугуби велаш"*, Зборник ФФ у Београду VIII–1 (1964) 343–370 (Работници, војници, духовници, 277–305).

[120] I. Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Vindobonae 1758, libri IV, 253. О витешком реду Змаја видети: G. Fejer, *CD* X–4, 682–693; E. Mályusz, *Kaiser Sigismund*, 75–77; М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1990–1992) 15–24.

[121] Последњи пожешки жупан пре Хрвоја је Держ Горјански (24. јуни 1409), после којега нема помена све док се 11. новембра 1412. као Хрвојев „vicecomes" Пожеге не јавља „magister Lach". – J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JAZU*, Zbornik Historijskog Instituta JAZU 2, br. 1449; E. Mályusz, *ZsOkl* III, br. 1687; P. Engel, *Archontologia* II, 165. Краљ Ладислав Напуљски продао је своја права на Далмацију Млетачкој републици 9. јуна 1409. – Š. Ljubić, *Listine* V, 181–199.

Неретве и Цетине.[122] Остаје отворено питање да ли је можда Хрвоје већ раније имао упориште у долини Неретве, тачније у Бишћу где је 1352. кнез Вук Вукославић имао своје људе. Крајем те године босанска властела је по други пут за краља изабрала Остоју или, како су то Дубровчани записали: „господа русага босанског опет хтеше и пољубише господина краља Остоју за свога господина". Херцег је као присталица краља Жигмунда учествовао у његовим војним акцијама у босанској држави наредне 1410. године. Тада је, међутим, био принуђен да Жигмунду врати Сребреницу, Кучлат, Бродар и Сусед, али је за узврат, према дубровачким вестима, био проглашен за босанског вицекраља. То је значило да је Хрвоје постао намесник угарског краља у оном делу босанске државе који је признавао његову власт. Он је затим позвао Сплићане да одузму краљу Остоји кућу у њиховом граду, јер је у савезу с Турцима и с противницима краља Жигмунда.[123]

С обзиром на то да су се у овим догађајима нашли на супротним странама, дошло је и до разлаза херцега Хрвоја са војводом Сандаљем. Он је отео херцегу трг Дријева, а следеће године се растао од Катарине и оженио се Јеленом, сестром деспота Стефана Лазаревића. У пролеће 1412. изгледа да је дошло до привременог помирења јер су се на будимском двору нашли на окупу краљ Остоја и велики број босанских велможа – херцег Хрвоје са супругом Јеленом, војвода Сандаљ, кнез Павле Раденовић и многи други. Босанске велможе су се нарочито истакле у витешким играма које су тада приређене.[124] Због позајмице коју је тим поводом добио од супруге, укупно десет хиљада дуката, херцег је 2. априла исте године поклонио Јелени град Котор са целом жупом Врбањом и куће које је имао у Дубровнику. У повељи су наведени сведоци из следећих жупа: Луке, Земуника, Врбање, Глажа, Сане и

---

[122] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 385–386; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 315–317; М. Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, 363–365; С. Мишић, *Хумска земља*, 76–78.

[123] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 439; J. Gelcich, *Dipl. Rag.*, 127–131, 379; М. Динић, нав. дело, 361; E. Mályusz, *ZsOkl* II–2, passim; I. Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* II, 284 (pismo hercega od 27. aprila 1411); P. Živković, *Tvrtko II*, 65–66; P. Engel, *Zur Frage*, 39.

[124] F. Pesty – T. Ortvay, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez* I, Poszony 1896, 471–472; V. Klaić, *Poviest Bosne*, 244; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 224; *ИСН* II, 89 (Ј. Калић).

Врбаса. Како је у питању документ за „унутрашњу употребу", није било потребе да буду присутни сви херцегови „владалци", већ су ту само они који су се затекли на његовом двору у граду Јајцу.[125]

Херцег ипак није дуго уживао у свом богатству и моћи, јер је 1413. дошло до сукоба, у којем су се удружили сви његови непријатељи, како у Угарској тако и у Босни. Формални повод било је то што је Хрвоје поново освојио трг Дријева у време када је војвода Сандаљ помагао свом шураку у Србији. Краљ Жигмунд је тада боравио на сабору у Констанци, тако да су херцегови супарници – славонски бан Павле Чупор и усорски војвода Иван Горјански, искористили прилику да преко краљице Барбаре утичу на след догађаја. Хрвоје је био проглашен за одметника од угарског краља, који је упутио позив својим вазалима да му одузму све поседе. У писму Дубровачкој републици од 17. јуна 1413. године Жигмунд најављује да ће против Хрвоја кренути велика војска предвођена загребачким и печујским епископима, славонским баном и тамишким жупаном. Хрвоје је заправо био лишен Жигмундове „вере", тако да се нашао без икакве личне и имовинске заштите, окружен непријатељима који су били спремни да распарчају његову феудалну област. Поменути угарски барони су прво освојили херцегове славонске поседе – Пожешку жупанију и град Сегест, а затим су припремали поход на његове територије јужно од Саве. Вук Дружић, син Милоша Дружића од Гуче Горе у Лашви, је најкасније до 16. јуна предао град Козару у руке угарског краља. Тог дана је Жигмунд доделио „districtus de Zana" браћи Падиславу, Антонију и Иванишу, кнезовима Благајским. Негде у то време враћена је угарска власт и над Врбашким Градом. Град Сплит је већ 4. јуна збацио власт херцеговог „фамилијара" – кнеза Цвитка Толихнића, а убрзо је Дубровачка република, по Жигмундовом наређењу, заузела острва Хвар, Брач, Корчулу и Вис.[126]

У почетку је Хрвоје покушао да се оправда у једном писму краљици Барбари, нудећи у залог своје „вере" градове Врбас и Козару, и упозоравајући на опасност која је претила – да Босанци имају намеру да се удруже с Турцима. Позвао се и на „регулу" Змајевог

---

[125] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 549–551.

[126] Š. Ljubić, *Listine* VII, 123–124; L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 232; L. Thallóczy, *Studien*, 354–355; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 227; G. Novak, *Povijest Splita* I, 236–239; D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna*, 44.

реда којем је припадао, према којој није могао ниједан члан да буде осуђен без сагласности и учешћа других чланова. Такође је апеловао на краљицу да не дозволи да умре као јеретик.[127] Када су његове молбе одбијене, херцег је почео да се припрема за одбрану од предстојећег напада, па је тако ступио у ближи контакт с Турцима. Према писању дубровачког хроничара Јунија Растића, Хрвоје је био бесан због губитка Сплита и планирао је да га поново освоји. Зато се обратио Млечанима с молбом да му пошаљу галије како би освојио Сплит, а када су они то одбили, обавестио их је да је турски султан спреман да му упути помоћ од 30.000 војника.[128]

То заиста није било далеко од истине, јер је херцег упутио свог протовестијара Михаила Кабужића, можда чак у Једрене, и он је маја 1414. довео турску војску у Босанску краљевину. Турци су прво дошли у Ускопље, где је Хрвоје фебруара те године поново освојио град Веселу Стражу, а затим су се поделили у три војске – једна је остала у Ускопљу, друга се упутила „ка Дубочцу, до земље Ивана Моровића", а трећа ка Загребу.[129] Одлучујући сукоб се збио тек јула следеће године – 1415, у жупи Лашви. Тада је у окршају с херцеговом и турском војском страдао славонски бан Павле Чупор, а многи племићи и великаши су пали у турско заробљеништво – усорски војвода Иван Горјански, бивши мачвански бан Иван Моровић, Мартин Держ од Сердахеља и Ладислав Тетеш (Гитушевић). Хрвоје, међутим, није стигао да дуго ужива у својој победи, пошто је већ априла 1416. преминуо, а растакање његове области се наставило.[130]

---

[127] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 147–150; I. Lučić, нав. дело, 853–857.

[128] *Chronica Ragusina Junii Resti*, 163; Š. Ljubić, *Listine* VII, 127–128, 137–138.

[129] J. Gelcich, *Dipl. Rag.*, 245; С. Ћирковић, *Две године босанске историје (1414–1415)*, 31.

[130] J. Thwrocz, *Chronica Hungarorum*, apud J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum* I, Vindobonae 1756, 289–290; J. Gelcich, нав. дело, 250–251; L. Thallóczy, *Povijest Jajca*, 257; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 235; С. Ћирковић, нав. дело, 33–38; P. Rokai, *Istorija porodice Maroti*, Beograd 1983, 213–226 (докторска дисертација у рукопису); P. Živković, *Prvi ugarsko-turski sukobi na tlu Bosne. „Dobojska bitka" 1415. godine*, Značenja 3–4, Doboj 1983, 149–157.

II

Да би се у потпуности сагледао један историјски период са свим својим карактеристикама у погледу феудалних друштвених односа, привредних и културних прилика, неопходно је да се исцрпно проучи активност првог и највећег самосталног обласног господара у средњовековној Босни. Приказ политичких догађаја послужио је да би се прецизније одредиле фазе у друштвеном и хијерархијском успону Хрвоја Вукчића. Његова политичка моћ, утицај и власт заснивали су се на великој економској моћи, коју су чинили: његови баштински поседи, поседи које је добио у баштину од стране босанских и угарских владара, поседи његових вазала и рођака, као и привремено освојене територије. Реч је, заправо, о уживању прихода са тих поседа, а затим и о узурпацији и коришћењу регалних права, која су била велики извор богатства.

Област која се с временом нашла под директном влашћу херцега Хрвоја, обухватала је, грубо узевши, око једне трећине укупне територије босанске државе. То је на првом месту читава „земља" Доњи Краји, као географска целина и историјска област, којој су на северу прикључене жупаније Врбас и Сана, а једно време и Дубица. Неколико села које је херцег добио у баштину била су у „земљи" Босни – Трибоуша, Лупница и Била у жупи Лашви, и Какањ у Трстивници. Његов зет, тепчија Батало, био је господар жупе Лашве, тако да је и ова област била индиректно укључена у сферу Хрвојевог утицаја. Веома су значајни поседи које је имао у „земљи" Усори, на првом месту богати рудник Сребреница, затим град Кучлат и тврђаве Бродар и Сусед. У „земљи" Западне стране, његово је било читаво Ливно са Бистричким градом. Женидбом са Јеленом Нелипчић Хрвоје је добио град Омиш, а након потискивања Радивојевића, присајединио је највећи део западног Хума – од Цетине до Неретве. Његов таст кнез Иваниш Нелипчић био је господар Цетинске и Клишке жупе, док је Хрвоје држао жупу Врхрику са градом Прозором. Уз титулу херцега сплитског ишла је управа над самим градом и острвима (Хвар, Брач, Корчула и Вис), али су једно време његову власт признавали и сви хрватски и далматински градови све до Зрмање. У кратком периоду од 1409. до 1413. године Хрвоју је била поверена ста-

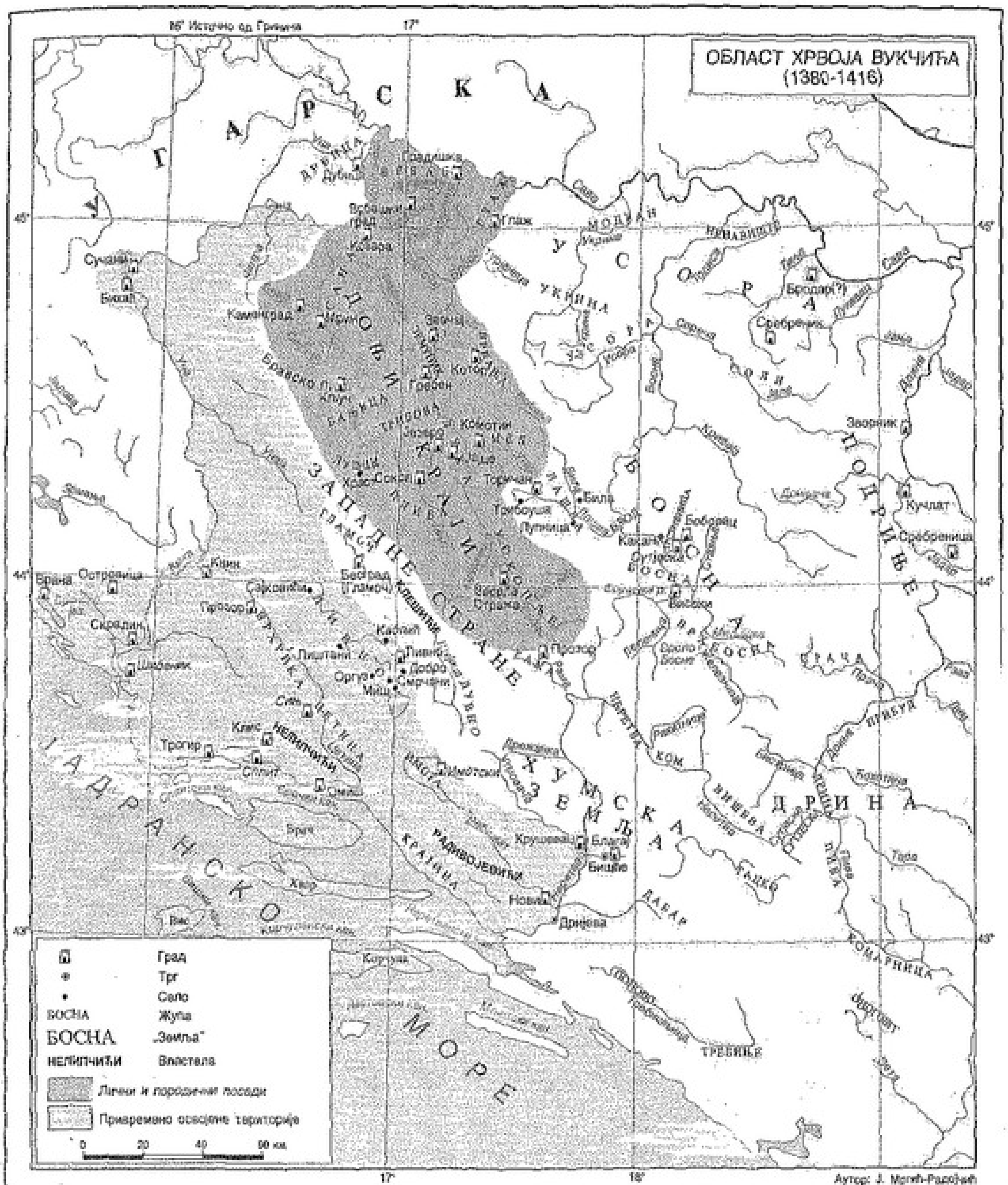
ОБЛАСТ ХРВОЈА ВУКЧИЋА
(1380-1416)
Град
Трг
Село
БОСНА Жупа
БОСНА „Земља"
НЕЛИПЧИЋИ Властела
Лични и породични поседи
Привремено освојене територије
0 20 40 60 км
17°
18°
Аутор: Ј. Мргић-Радојчић
УГАРСКА
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ХУМСКА ЗЕМЉА
ДРИНА
ПОДРИЊЕ
УСОРА

ра славонска жупанија Пожега и град Сегест у Шомођској жупанији. Када се на овај начин прикаже величина области Хрвоја Вукчића, онда постају сасвим јасни узроци његовог сукоба са краљем Остојом и краљем Жигмундом, као и херцегов успех у одупирању и очувању своје власти.

Као властелин, Хрвоје је уживао приходе са својих поседа, које су чинили приходи од основног пореза становништва („дукат по огњишту") и од феудалне ренте – од продаје вишка аграрних и сточних производа (восак, мед, коже, месо, сир, вино), који су били прикупљани у виду разних „десетака". Ипак, много су значајније повластице које је добио од владара, а нарочито она регална права која је сам присвојио. У првом реду, највећи приход доносила је власт над Сребреницом, од које је деспот Стефан Лазаревић 1418. године добијао око 24.000 дуката.[131]

Осим узурпације права на урбуру – десетине од ископане руде и десетине од топљеног метала, херцег је присвојио још једно владарско право – право ковања новца, а своју ковницу је имао у Сплиту. О пространству у којем је његов новац био у употреби говори податак да су оставе пронађене у Јајцу, Гламочу и Сарајеву. Ништа мање богатство није била власт над Сплитом са поменутим острвима, јер су се у херцегову ризницу сливали огромни приходи од многих „царина", на првом месту од увоза и трговине соли, а затим и од сваке друге робе („тридесетина"). Привилегијом краља Ладислава из 1407. било му је допуштено да из Напуљске краљевине увезе жито, што је значило да је могао да одреди његову почетну цену у Сплиту, али да и даље утиче на њу. Наиме, на потезу од Сплита до Градишке, дакле читавом трасом римског пута, цео трговачки промет био је под контролом херцега. Треба у то урачунати и разне „мимоходне" царине и „бродарине" на Цетини, Врбасу и Сави, а поготово приходе са градских тргова – Сплит, Прозор, Ливно, Гламоч, Сокол, Јајце, Кључ, Звечај, Котор, Гребен, Глаж, Врбас и Козара, затим и Сребреница, Кучлат, Пожега и Сегест. У вези са контролом трговине, Хрвоје је

---

[131] Исцрпно о властелинствима и феудалној ренти у средњовековној Србији видети: М. Благојевић, *Земљорадња*, 335–402; *Десетак*, у: Лексикон српског средњег века, 144–146 (М. Благојевић); упор: J. Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980, passim; о „дукату по огњишту" видети: И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 74–77.

могао да успостави и искључиво право виноточја, право првокупа његовог меса и право одржавања сајмова, како недељних тако и годишњих.[132]

С обзиром на то да је херцег у својој области имао врховну власт, на тај начин је могао да без изричитог одобрења владара подиже утврђења и градове на својим поседима. Ова насеља су представљала не само војна упоришта – ради одбране и заузимања нових територија, већ су била и значајна економска средишта своје аграрне околине. Права слика се добија ако се упореди број градова и тврђава које је Хрвоје подигао са бројем оних које су поседовали његови савременици у Угарском краљевству. Изворна грађа показује да је херцег утврдио град Јајце и из темеља подигао град Прозор, тврђаве Бродар и Сусед, а према сачуваном предању – град Комотин и градско утврђење Котора на Врбањи. Он је, дакле, подигао и утврдио шест градова и тврђава, а под његовом влашћу је било још око 16 градова и тврђава. У држави краља Жигмунда прекретницу означава оснивање Змајевог реда. Наиме, према истраживањима Пала Енгела, Петра Рокаиа и Ерика Фигедија, два најистакнутија барона после 1408. године – Херман Цељски, краљев зет и војвода Стибор Стиборовић, пре ове године нису имали нити једну тврђаву, а краљевим донацијама су добили чак 14, односно 11. Једино је породица Перењи имала

---

[132] „Тридесетина" је била значајно краљевско право на порез у висини око 1/30 вредности робе која се увозила, извозила или провозила. Краљ Ладислав Напуљски је 1. априла 1404. уступио краљу Остоји половину овог прихода у Трогиру и Шибенику, а посебном повељом је задужио херцега Хрвоја да уведе Остојиног службеника на дужност и да пази на остатак дажбине која је припадала напуљском двору. – F. Rački, *Ispisi iz kraljevskoga osrednjeg arkiva*, 53–54; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 238–239. Постојале су разне дажбине у вези с прометом робе и путника, уопштено називане „трговина" или „малтарина", (telonium, camera banalis), које су означавале разне врсте „царина" – путарина, мостарина, „бродарина", „вратарина" (ius portae – дажбина на градским капијама), тржне таксе (tributum fori, сајмовнина), царина на увоз соли („кумерк солски" – camera salis); о свему томе у Угарском краљевству видети: Z. Herkov, *Građa za finansijsko-pravni rječnik* II, 106, 490–494, 534–538, и даље према посебним одредницама; Д. Ковачевић, *Трговина у средњовјековној Босни*, 161–163 и другде; о режиму продаје соли у Сплиту – G. Novak, *Povijest Splita* I, 476–478; видети поменуте одреднице у *Лексикону српског средњег века*.

својих 6 старих тврђава, док су само Моровићи подигли три нове (Моровић, Валпово и Ђула).[133]

Да би могао ефикасно да спроводи своју власт над читавом територијом, херцег Хрвоје је морао да поседује и веома добро уређен и разгранат управни апарат. Средиште његове управе и феудалног двора била је канцеларија, која га је пратила приликом сваке промене места боравка. Од свих херцегових „владалаца" свакако најистакнутији положај припадао је његовом протовестијару. Захваљујући новијим истраживањима Милоша Благојевића, у потпуности је осветљена функција коју је вршио овај високи дворски службеник. У његов делокруг су улазили сви финансијски послови – руководио је свим приходима и издацима, одређивао је царине и дажбине, бринуо се о поштовању права везаних за стицање прихода и контролисао је њихово прикупљање, као и измирење дугова и прибављање кредита. Ништа мање значајно јесте да је у питању била особа од највећег поверења, па је стога могла да обавља и најделикатније дипломатске мисије и преговоре. Право да свог финансијског „владалца" именује са титулом протовестијара, Хрвоје је имао тек када је постао „херцег сплитски", дакле након 1403, али су сачувани подаци о томе веома оскудни. Херцегов протовестијар Микац, односно Михаило Кабужић († 1428) помиње се први пут у сплитским изворима јануара 1412, када је заправо херцег наредио Великом већу да се он и кнез Цвитко Толихнић приме у ред сплитских племића. Реч је о Дубровчанину који је припадао истакнутом властеоском роду (Caboga). О финансијским пословима које је водио, познато је само да је почетком 1413. године у Дубровнику преговарао у вези са херцеговом палатом и „деловима" у Сланском приморју. О чему је била реч наслућује се из одлуке дубровачке владе да се забрани свим Дубровчанима и онима који станују у граду да приме или добију неку од кућа или поседа које је Република дала страној властели и владарима. Они су имали право само да своје поседе дају у годишњи закуп, уз редовна писма о закупу. Као што је напред поменуто, Михаилу Кабужићу је 1414. херцег поверио да води преговоре с Турцима у Једрену око пружања војне помоћи. Према дубровачким изворима, Михаило је фебруара исте године

[133] H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, 168–169; E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary*, 125, 128, 143; P. Rokai, *Istorija porodice Maroti* (rukopis doktorske disertacije), passim; P. Engel, *Archontologia* I–II, passim.

довео турске војне одреде у Ускопље. Чак и овако концизна обавештења потврђују закључак о угледном, поверљивом и високом положају протовестијара у области херцега Хрвоја. Сам чин увођења овог звања говори о херцеговој тежњи да се изједначи са босанским краљем, ако не и да га једног дана замени. Тако помисао Дубровчана да је Хрвоје 1404. године могао да буде нови владар Босне добија сасвим реалну основу. У истом смислу треба тумачити и одлуку краља Жигмунда о херцеговом именовању за вицекраља Босне.[134]

Поред протовестијара, треба претпоставити да је херцег имао посебне службенике задужене за двор и његово снабдевање, као што су то чинили „дворски" босанских владара. Ту је била и латинска и ћирилска канцеларија која је пратила Хрвоја Вукчића на његовим путовањима, будући да су повеље издаване у различитим местима: у тврђави Сучани код Бихаћа, у Косову пољу код Книна, под Сињем, у Бистрици (Ливно), у Звечају и у Јајцу (видети Табелу 1 – Аутоинтитулације). Од његових дијака – писара помињу се једино дијак Миливоје (1404) и Хвал крстјанин, који је за херцега написао чувени јеванђелистар и о томе оставио свој запис.[135]

Херцег Хрвоје је стајао на врху своје феудалне пирамиде, односно био је сениор великом броју „фамилијара" преко којих је спроводио своју власт. На првом месту су то били кнезови у Сплиту и у Сребреници. Као херцегови кнезови у Сплиту помињу се: Петрица Јурјевић из Врбаса (децембар 1403 – до 1405), Рауп Драговић из Сане (пре 26. марта 1405) и Цвитко Толихнић из Раме (1408 – 4. јуни 1413), а јавља се и службеник са титулом жупана, у вези са издавањем под закуп Хрвојевих земљишних поседа. Херцег је своју резиденцију сместио у кулу код источних врата Диоклецијанове палате, коју је адаптирао у кастел. Он је практично укинуо сваки облик самоуправе у овој комуни, тако да се период Хрвојеве управе називао „фараоновим ропством". Власт над Сребреницом би-

---

[134] *Chronica Ragusina Junii Resti*, 163; J. Gelcich, *Dipl. Rag*, 245; G. Novak, *Povijest Splita* I, 312–313; М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ 9–10 (1959) 147–148; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 168; D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna*, 40; М. Благојевић, *Државна управа*, 117–121, 186–203; *Протовестијар*, у: Лексикон српског средњег века, 596–597 (М. Благојевић).

[135] Đ. Daničić, *Hvalov zbornik*, Starine JAZU 3 (1871) 1–146; В. Ј. Ђурић, *Минијатуре Хваловог рукописа*, ИГ 1–2 (1957) 39–52.

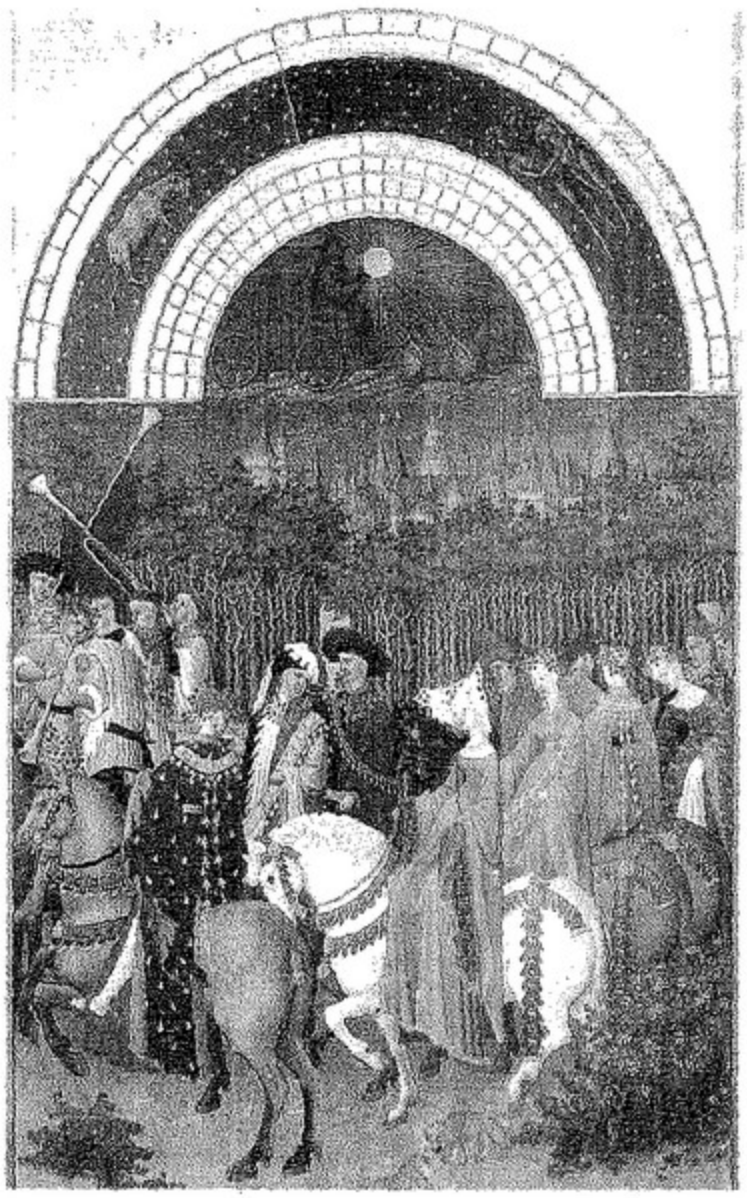

ЖИВОТ ПЛЕМСТВА У ЗАПАДНОЈ ЕВРОПИ: илустрација за месец мај у *Часловцу* војводе од Берија (1340–1416), брата француског краља Шарла V и једног од највећих колекционара и мецене у доба готике; рад браће Лимбург 1413–1416, Музеј Конде, Шантили.

БОСАНСКИ ВИТЕЗ У ПУНОМ СЈАЈУ: портрет сплитског херцега Хрвоја Вукчића у његовом *Мисалу*, рад непознатог (домаћег?) аутора око 1403/4; фототипско издање *Missale Hervoiae Ducis Spalatensis croatico-glagoliticum*, Zagreb–Ljubljana–Grac 1973, f. 242 v.

ВРЕМЕ ВИТЕШТВА – САВРЕМЕНИЦИ ХЕРЦЕГА ХРВОЈА: портрет угарског краља и немачког цара Жигмунда Луксембуршког (1387–1437) у уводу књиге „Bellifortis", рад непознатог немачког аутора око 1410, Библиотека Мађарске академије наука, Будимпешта.

ВРЕМЕ ВИТЕШТВА – САВРЕМЕНИЦИ ХЕРЦЕГА ХРВОЈА: портрет Пипа Спана (Пипе од Озоре, Филипа Сколарија †1426), тамишког жупана и витеза Змајевог реда, рад италијанског сликара Андреа дел Кастање око 1450, Галерија Уфици, Фиренца.

СВЕТАЦ ЗАШТИТНИК РАТНИКА И ВИТЕЗА – култ светог Георгија – Ђурђица који убија аждају, симбол Зла, био је веома раширен и поштован у свим хришћанским црквама; икона светог Георгија је рад сестара манастира Ћелије код Ваљева, и рађена је према византијском узору.

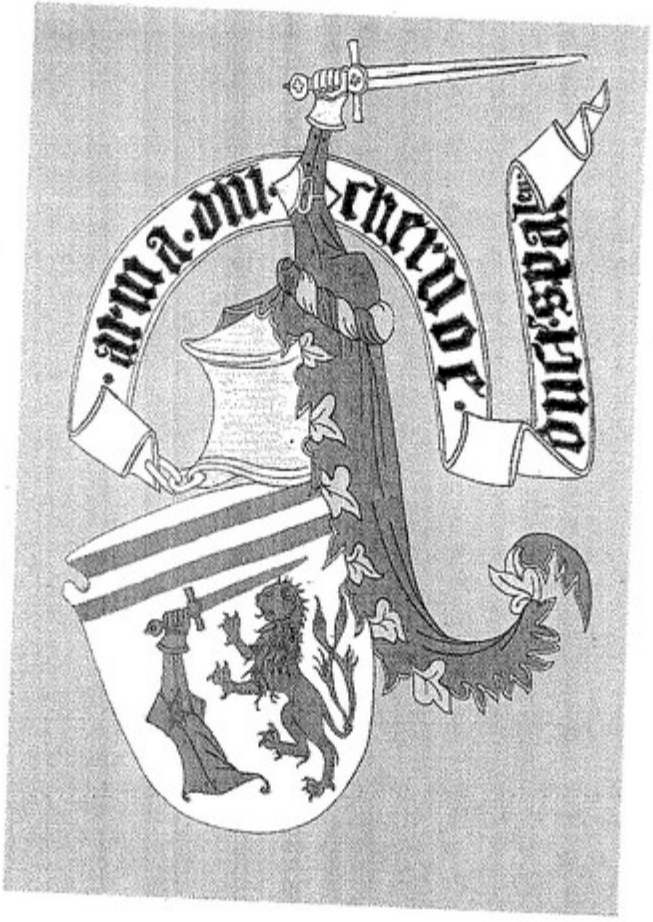

РАЗВОЈ БОСАНСКЕ ХЕРАЛДИКЕ: грб сплитског херцега Хрвоја Вукчића у његовом *Мисалу*, рад непознатог (домаћег?) аутора око 1403/4; фототипско издање *Missale Hervoiae Ducis Spalatensis croatico-glagoliticum*, Zagreb–Ljubljana–Grac 1973, f. 242 r.

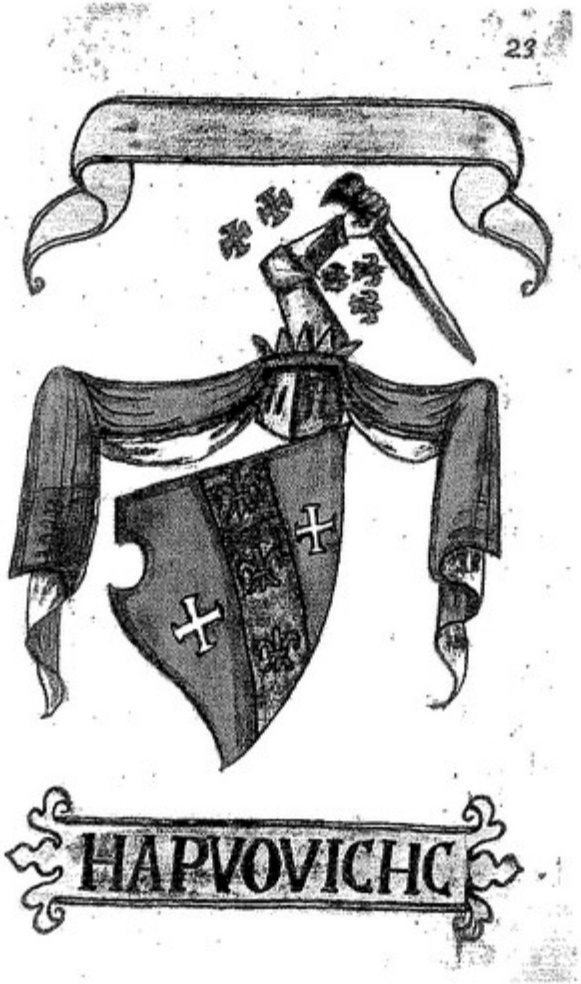

СЛАВА КОЈА ТРАЈЕ: грб породице Хрвојевић (Хрватинић) у Фојничком грбовнику с краја XVII века; фототипско издање, Сарајево 1972, f. 23.

СЕНИОР, АЛИ И ЉУТИ НЕПРИЈАТЕЉ: *портрет Жигмунда Луксембуршког* (1387–1437), рад италијанског сликара Антонија Пизана (Пизанела) (око 1395 – † око 1450), Кунстхисторишес музеј, Беч.

ла је поверена другом Дубровчанину – Дабиживу Латиници, који је обављао дужност градског кнеза. Њему је херцег, наводно као „знак племства", доделио неке поседе у Сребреници и околини, за које су његови унуци добили потврду краља Матије Корвина крајем 1463. године.[136]

Поверљиве послове свакако је за херцега обављао његов „слуга" Ратко Мишановић, који се помиње у неколико наврата у посланству у Дубровнику, које се најчешће односи на преношење Хрвојевих писама и усмених порука. Ову службу обављао је за Хрвоја и кнез Рауп најкасније од 1399, када је заједно са слугом краља Остоје послат у Дубровник по Стонски доходак. Колики је његов углед и утицај био код Хрвоја сведочи једно писмо Дубровчана од 27. јануара 1403. Наиме, кнез Рауп је преко Дабижива Латинице јавио Републици како се он заузео за њу у вези са забраном продаје соли у Суторини, па им поручује да му пошаљу свог трговца који ће с њим говорити код „господина војводе". Кнез и влада су му се захвалили и још једном замолили да се код Хрвоја заложи како би он утицао на краља по питању продаје соли. Поред тога, затражили су му и „лист слободни" за неке галије, чији је капетан одбијао да им уручи Хрвојево *писмо о слободном пролазу*. Када су му 26. марта 1405. честитали што је постављен за кнеза Сплита, Дубровчани су подвукли да је он њихов „почтени Дубровчанин", и да га сматрају „за срдачна пријатеља и брата". Кнез Рауп је, дакле, био у положају да посредује и да утиче на одлуке војводе и херцега Хрвоја, што је показао у односу према Дубровачкој републици. Поред ових службеника, постојали су *војводе, кнезови и жупани* у појединим жупама – војвода Припко из Врбање, војвода Иваниш Петровић из Глажа, кнез Милат Чучић из Луке, кнез Боровац Чемеровић из Земуника, Гашпар Дијанишевић из Сане и Петар Јочић из Врбаса. Ту је био и његов поджупан „magister Lack" у Пожешкој жупанији, затим заповедници појединих градова и тврђава –

---

[136] J. Gelcich, *Dipl. Rag*, 620–621 – Чудно је да је херцег Хрвоје даровао поседе у околини Сребренице Дабиживу Латиници „у знак племства", јер се поменути дубровачки трговац у изворима Републике никада не наводи са титулом „сер". – А. Веселиновић, *Дубровачко Мало вијеће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, 3–8, 20, 27, 47, 56 и даље према регистру. Друга сумњива ствар је да су његови унуци краљу Матији Корвину поднели на увид само препис повеље и то *глагољицом*, јер наводно због несигурних путева нису хтели да носе оригинале.

кастелани, као у случају града Сегеста, онда службеници нижег ранга – „дукатници", „десетничари" и управници властелинстава.[137]

III

Приказ личности Хрвоја Вукчића и времена у којем је живео не би био потпун уколико би се изоставило истраживање његове каријере – „cursus honorum"-а, која се огледала у његовим титулама. Добијени подаци су драгоцени и за проучавање управног уређења средњовековне Босне, његовог развоја и промена током времена. Хрвојева каријера се може оквирно поделити у три периода, који су остали забележени у домаћим, дубровачким, млетачким, напуљским и угарским изворима (видети Табеле 1–5).

Први период би обухватио време од 1380. до 1399, када је он израстао од кнеза, преко великог војводе босанског до „славног и велможног господина", дакле самосталног обласног господара. Хрвоје је потицао из једног старог властеоског рода, који је у „земљи" Доњи Краји био најугледнији и најутицајнији од краја XIII века. Поверење које је краљ Твртко I 1380. указао кнезу Хрвоју доделивши му „част" и службу великог војводе босанског било је једним делом засновано на великим заслугама његовог оца војводе Вукца, али највише на његовим личним способностима и угледу који је уживао како на двору, тако и код босанске властеле. У почетку, раме уз раме са својим братом Вуком, Хрвоје је одиграо одлучујућу улогу у успостављању власти босанских владара, затим напуљског краља у Далмацији и Хрватској од 1388. до 1403. године, и то како на војном, тако и на пољу дипломатије. Стога је сасвим разумљива одлука краља Ладислава да управо Хрвоје буде његов главни заступник и ослонац на путу ка заузимању угарског престола, што је отпочело 1391. године када је Хрвоја и његовог

[137] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 423, 449, 451, 453, 461, 464, 479–480, 551; E. Mályusz, *ZsOkl* III, 1687, 2932; М. Динић, *За историју рударства* I, 55–56, 97; исти, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, 145; G. Novak, *Povijest Splita* I, 231–244, 296–339; *M. Pantelić, Povijesna podloga ilustracija Hrvojeva Misala*, 53; М. Благојевић, *Државна управа*, 31–33.

брата Вука поставио за банове Хрватске и Далмације. Управо су до те године сва четворица браће успела да поново стекну некадашње баштинске поседе свога рода и да их потом доста прошире, припајајући угарске жупаније Врбас и Сану. Племенито порекло и војничке способности осликава наслов витеза који је Хрвоје носио најкасније од 1392. године, иако нема поузданих података о начину његовог стицања. Из овог најранијег периода сачувана је само једна Хрвојева исправа – вазална заклетва краљу Жигмунду (1393), у којој се он јавља са титулом „војводе Доњих Краја". Исте године је, заједно са братом Вуком, примљен у редове млетачких грађана, а још је занимљивије да је у том документу ословљен као „egregius et magnificus vir dominus" – као „господин". У повељама краља Ладислава из 1391. и 1392. титула војводе се изричито односи на босанску државу. Од 1392. до 1398. године у домаћим изворима Хрвоје се такође јавља само са титулом војводе, без одреднице „велики", од тога два пута у функцији сведока „од Доњих Краја". Упоредивши ове податке са каснијим начином титулисања, може се приметити извесна недоследност и неуједначеност Хрвојевих титула, што је вероватно била последица „смутних" времена у босанској држави, као и његовог успона на хијерархијској лествици.

Друга етапа Хрвојевог успона била је веома кратка – од 1399. до 1403, али изузетна по свом значају. Он је у потпуности искористио околности, тачније учестале смене на босанском престолу које су слабиле централну власт, како би се издвојио од свих босанских велможа. Утицај који је он имао на „станак" био је видљив приликом избора Остоје за краља (1398), а касније и приликом његовог збацивања (1404). Ту промену и уздизање у ранг самосталних обласних господара приметили су Дубровчани, увек добро обавештени о догађајима у босанској држави. Најкасније од 25. фебруара 1399. у њиховим документима Хрвоје је увек ословљаван са титулом „господина", и ту се његова пуна титула најраније устаљила и најдоследније поштовала. Може се такође приметити да је он у овом периоду придавао највећи значај титули великог војводе босанског. Посебно је то уочљиво у његовим латинским исправама где је епитет „велики" замењен са „summus" (supremus), дакле „врховни", што је суперлатив. Поред тога, уз Босну је додао и одредницу „Рашку", односно Србију, сходно титули босанских краљева у латинским документима. Друга карактеристика јесте

његова доследна употреба „pluraliae maiestatis" („краљевске множине") којом почиње своју аутоинтитулацију – „Nos Hervoye... ", „Ми господин Хрвоје...". Лако се може пратити развој Хрвојеве интитулације – сходно његовим амбицијама, она постаје дужа, прецизнија и звучнија.

Преломни моменат у животу Хрвоја Вукчића Хрватинића било је стицање титуле „dux Spaleti", односно „херцега сплитског", новембра 1403, чиме је заправо његова самосталност нашла свој формални израз. Чињеница да је ову титулу добио од страног, напуљског владара, као и због огромног пространства под његовом непосредном управом, неминовно је водила до сукоба са босанским краљем. Ову титулу су признавали и Дубровачка и Млетачка република, и краљ Твртко II у кратко време своје прве владавине (1404–1409). Херцег је, с друге стране, присвојио нека од најважнијих регалних права – експлоатацију рудника, ковање сопственог новца, истицање својих хералдичких симбола, подизање градова и тврђава. Веома мали корак делио га је од преузимања босанског престола, али се он ту зауставио због сасвим извесног сукоба са свом осталом „русашком господом". Његову политичку моћ признао је краљ Жигмунд када га је уврстио у свој витешки ред Змаја децембра 1408, а затим и 1410. године када је Хрвоја именовао за вицекраља Босне. Хрвоје употребљава формулу „Dei gratia" само у својим исправама намењеним за „унутрашњу употребу", као што је то био савез са Дубровчанима против краља Остоје и повеља херцеговици Јелени, а њу користи и Дубровачка република. Будући да је херцег био вазал босанског и напуљског, потом и угарског краља, сасвим је разумљиво да насупрот њима он није могао да истиче своју „самодржавност", тако да се не представља као „по милости божијој" у исправама намењеним далматинским градовима.

Крстјанин Хвал је у свом запису ословио Хрвоја као „урума", што је било почасно ословљавање једног слуге упућено свом сениору са значењем „мој господин", а пореклом је из Угарске. С друге стране, херцег је 1412. употребио јединствену титулу „велики протођер краљевства босанског", чији су корени у Византијском царству – „μεγας πρωτογερος". „Протођер" је означавао „првог међу једнакима", али је то делом наткрилио епитет „велики". Овај угарско-византијски утицај сасвим је разумљив с обзиром на то да је Хрвојева област на југу обухватала Сплит, некадашње седиште ви-

зантијског „дукса Далмације и Хрватске", а на северу, северозападу и западу је била у непосредном додиру са Угарским краљевством.[138]

Ако се погледа положај Доњих Краја у склопу Хрвојеве области, може се закључити да се ради о основи и исходишту његовог успона, матичној територији око које је с временом ширио своју власт. Посматрајући титуле, Хрвоје је на првом месту био херцег сплитски, затим велики војвода босански и, напослетку, кнез Доњих Краја, како и приличи рангирању у феудалној хијерархији. У дубровачким изворима је знатно касније забележена још једна Хрвојева титула, али веома необична – „dux de Glas", о чему ће бити речи даље у тексту.

Завршавајући приказ о Хрвојевој каријери и његовом времену, остаје још да се види какву су оцену донели старији историографи. В. Клаић за њега каже: „Preko četvrt stoljeća bijaše on najmoćniji velmoža bosanske države, koji je tresao ne samo Bosnom, nego i sudbinom Dalmacije i Hrvatske, a i Ugarske... Bijaše junak dušom i tielom, ali opore i nasilne ćudi, koji nije birao sredstva za svoje ciljeve niti je praštao svojim dušmanom. Nu tko bi našao u Evropi petnaestoga stoljeća drugih ljudi? Zar nije i Hrvoje bio čedo svoga vieka?". На крају своје монографије, Ф. Шишић у целости преузима коначни суд од Л. Талоција, који такође подвлачи паралелу Хрвојевог индивидуализма са савременом Италијом и пише следеће: „... doveo je Turke u zemlju, ali je opet bio, i ako ne bolji, a ono ni gori nego većina njegovih suvremenika. Njegovu krepku, silovitu, samovoljnu lakomu osobu kao živu gledamo pred sobom; bio je prava orlušina, grabljivac, ali silan." Иако донекле обојена романтизмом, у основи се може прихватити оваква слика о Хрвоју Вукчићу, с тим да нешто треба и појачати, а то је да је реч, на првом месту, о ратнику – крајишнику и о срчаном витезу, о првом босанском „господину" чија се власт протезала далеко изван граница Босанског краљевства. Најтачније би, ипак, било поређење са војводама Бургундије – Филипом Смелим (1363–1404), и његовим сином Јованом

---

[138] Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 515; 2, 468; *Rječnik JAZU* 12 (1936) 459; И. Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 49 (1881) 52; Н. Радојчић, *О једном наслову великога војводе босанскога Хрвоја Вукчића*, ИЧ 1–2 (1948) 37–53; Г. Острогорски, *Урум – деспот. Почеци деспотског достојанства у Византији*, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела 3, Београд 1970, 205–218.

Неустрашивим (1404–1419), који су имали одлучујућу улогу у држави Шарла VI (1380–1422), а њихов двор је био један од највећих центара витешке културе.[139]

Година/Датум/ Место	*Интитулација*	*Извор*
1393, 23. августа у тврђави Сучани	Nos Hervoya, Inferiorum Bozne parcium wayuoda	Заклетва војводе Хрвоја краљу Жигмунду – T. Smičiklas, *CD* XVII, 529.
1401, око 15. јуна у Косову пољу код Книна	Nos Hervoye supremus voyvode regni Bosnae ac vicarius generalis principum serenissimorum regis Vladislavi et regis Ostoye	Војвода Хрвоје нуди савез Задранима – F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 170.
1402, 13. маја у Цетини, под Сињем	Nos Hervoye regnorum Rasie et Bosne summus voyvoda	Војвода Хрвоје и кнез Иваниш Нелипчић у име краља Остоје потврђују привилегије Шибенику – F. Šišić, нав. дело, 183.
1402, 13. маја у Цетини под Сињем	Nos Hevoye regnorum Rasie et Bosne supremus voyvoda ac in partibus Dalmacie et Croacie serenissimi principis et domini nostri naturalis, domini Ladislavi, dei gracia Ungarie etc. incliti regis, vicarius generalis	Војвода Хрвоје у име краља Ладислава потврђује привилегије Шибенику – F. Šišić, нав. дело, 185.
1403, 1. маја у Бистрици (Ливно)	Nos Heroe voyvoda supremus Bozne necnon vicarius generalis illustrissimi principis domini et domini nostri regis Ladislavi etc.	Писмо војводе Хрвоја Нинском каптолу – F. Šišić, нав. дело, 200.

[139] V. Klaić, *Poviest Bosne*, 255–256; L. Thallóczy, *Vojvoda Hrvoje i njegov grb*, 180; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 236–237; Ј. Хојзинга, *Јесен средњег века*, Београд 1991, 33 и другде.

1403, 4. новембра у Лазанима код Сплита	excellenti domino Hervoye, duce Spalati, Dalmatie Croatieque regii vicemgerentis ac Bosne summi voyvoda necnon partium inferiorium comes	Акт о измирењу странака у Сплиту пред херцегом Хрвојем – F. Šišić, нав. дело, 224.
1404, 15. јануара у Звечају	Ми господин Хрвоје милошћу божијом славни дука сплитски и велможни велики војвода краљевства босанског и још	Споразум херцега Хрвоја и Дубровника о савезу против краља Остоје – Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–1, 455.
1412, 2. априла у Јајцу	Ми господин Хрвоје херцег сплитски и кнез Доњих Краја и велики протоџер краљевства босанског	Повеља херцега Хрвоја својој жени Јелени – Љ. Стојановић, нав. дело, I–1, 549.

Табела 1. *Аутоинтитулације Хрвоја Вукчића*

Година/ Датум	*Интитулација*	*Извор*
1380, 12. марта	видећи реченога кнеза Хрвоја достојна части свога оца дадосмо му велико војводство уместо реченога војводе Вукца	Краљ Твртко даје кнезу Хрвоју титулу великог војводе – L.Thalloczy, GZM IX (1897) 184–185; Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, 91–92.
1392, 17. јула	војвода Хрвоје	Повеља краља Дабише Дубровчанима – F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 222.
1395, 26. априла	од Доњих Краја – војвода Хрвоје	Повеља краља Дабише ћерки Стани – F. Miklosich, нав. дело, 225.
1395, 17. маја	од Доњих Краја – војвода Хрвоје с братијом	Повеља краља Дабише Вукмиру Семковићу – F. Miklosih, нав. дело, 226.
1398, 20. новембра	војвода Хрвоје	Повеља краља Остоје Дубровчанима – F. Miklosich, нав. дело, 232.
1400, 8. децембра	војвода Хрвоје	Повеља краља Остоје војводи Хрвоју – F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 248–249.

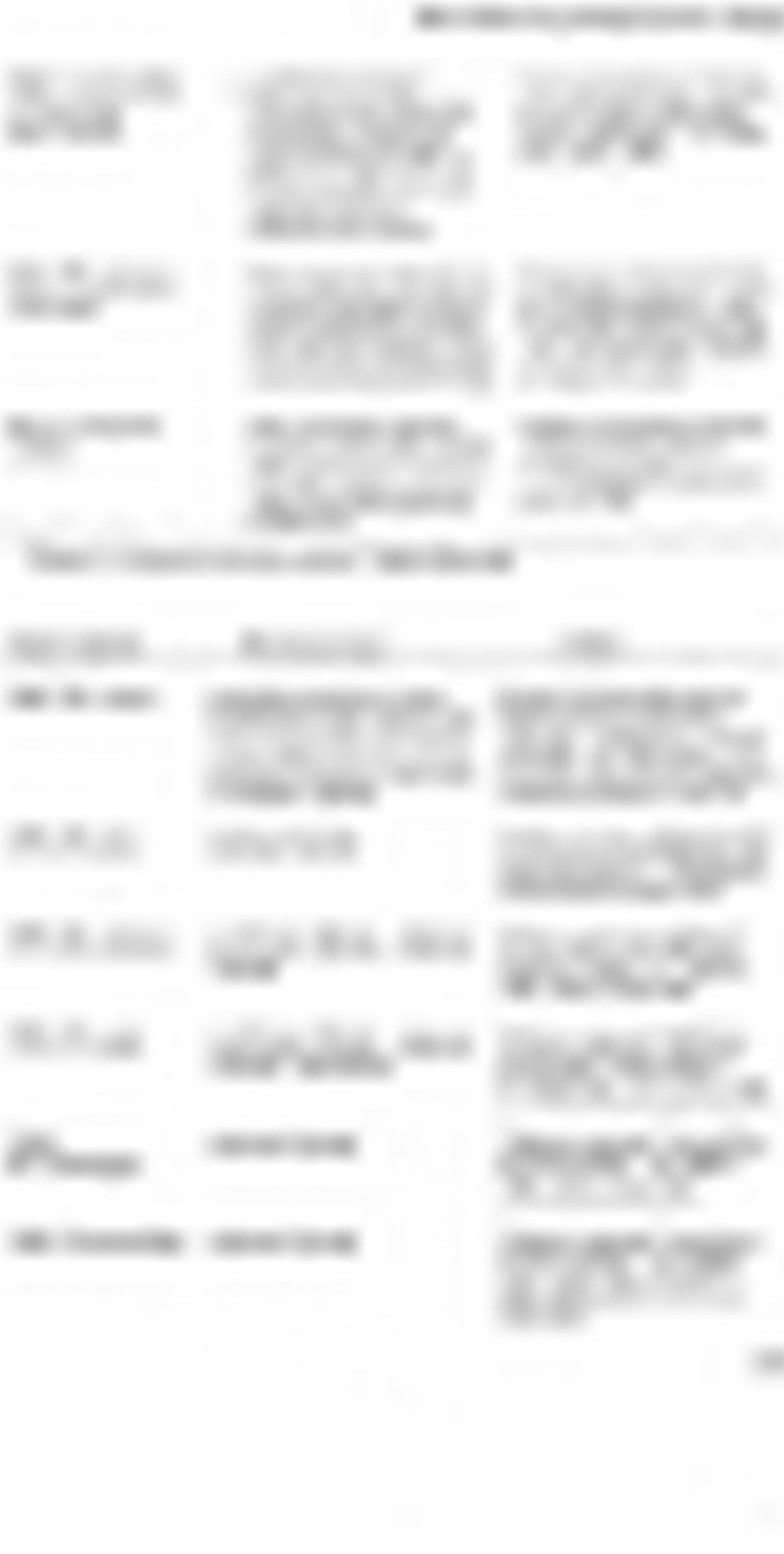

1402, 15. јуна	magnifici viri domini Harvoye, regnorum Raxie et *Boszne summus* vayvoda	Краљ Остоја потврђује повеље Шибенику – F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 189.
1404.	Урум Хрвоје велики славни војвода босански. А ову књигу написаше Хвал крстјанин у част славноме господину Хрвоју, херцегу сплитском и кнезу Доњих Краја и многим другим земљама	Запис из Хваловог Јеванђеља – F. Miklosich, нав. дело, 253.
1405, 24. јуна	господин херцег Хрвоје сплитски	Повеља краља Твртка II Дубровчанима – F. Miklosich, нав. дело, 256.

Табела 2. *Интитулације Хрвоја Вукчића у домаћим изворима*

Година/Датум	*Интитулација*	*Извор*
1391, 17. јула	magnificis viris Hervoye Vayvade Boznensi, et Vulco Bano fratribus	Повеља краља Ладислава – T. Smičiklas, *CD* XVII, 375–376.
1392, 15. октобра	Heruoie voywode Bosnensi, regnorum nostrorum Dalmatie et Croatie bano	Повеља краља Ладислава – T. Smičiklas, *CD* XVII, 460.
1403, 4. септембра	vir magnificus Hervoya regnorum Rassie et Bosne summus voyvoda, ac in partibus Dalmatie et Croatie vicarius generalis	Повеља краља Ладислава – Š. Ljubić, *Listine* V, 15.
1404, 21. фебруара	spectabilis et magnificus vir Hervoja dux Spalati et summi vojvode Bosnensis	Писмо краља Ладислава Шибенику – Š. Ljubić, *Listine* V, 36.
1404, 1. априла	Spectabili et magnifico viro Hervoye duci Spaleti, Serenissimo Vayvode Boznensi, nostroque in regnis nostris Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. generali Vicario	Повеља краља Ладислава – F. Rački, Arkiv VII, 53.

1406, 15. септембра	spectabilis et magnifici viri Hervoye ducis Spaleti et comitis partium inferiorum	Повеља краља Ладислава – F. Rački, Arkiv VII, 58.
1407, 27. јула	spectabili et magnifico viro Hervoye duci Spaleti et comiti Partium Inferiarum, vicario nostro in regnis nostris Hungarie, Dalmatie, Croatie, Sclavonie etc.	Повеља краља Ладислава – F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 292.

Табела 3. *Интитулације Хрвоја Вукчића у папуљским изворима*

Година/Датум	*Интитулација*	*Извор – Писма Дубровачке општине*
1399, 25. фебруара	Славном и велможном господину војводи Хрвоју	Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 446–447.
1400, 8. априла	Славном и велможном великом војводи Хрвоју	исто, 448.
1403, 27. децембра	Славном и велможном господину Хрвоју херцегу сплитском и великом војводи краљевства босанског и још	исто, 455.
1404, 26. марта	Славном и велможном господину Хрвоју херцегу сплитском и кнезу Доњих Краја	исто, 458.
1405, 6. фебруара	Славном и велможном господину Хрвоју милошћу божијом херцегу сплитском и кнезу Доњих Краја	исто, 460.
1415, 25. марта	Славном и велможном господину Хрвоју милошћу божијом херцегу сплитском и кнезу Доњих Краја	исто, 474.

Табела 4. *Интитулације Хрвоја Вукчића у дубровачким изворима*

Година/Датум	*Интитулација*	*Извор*
1393, 13. јула	*egregius ac magnificus vir dominus Chervoye voyvoda, filius quondam voyvode Bossinensis*	Млечани додељују право грађанства војводи Хрвоју и бану Вуку – Š. Ljubić, *Listine* IV, 309.
1403, 9. октобра	dominus Hervoja magnus voivoda Bosinensis	Упутство за млетачког посланика – Š. Ljubić, *Listine* V, 22.
1406, 8. јуна	*magnificus dominus* Crevoya ducha seu comes Spaleti	Писмо краља Ладислава и херцега Хрвоја – Š. Ljubić, *Listine* V, 78.
1407, 23. децембра	*magnifici domini* Cravoye duche Spaleti (ducha Cravoya)	Одговор млетачке владе посланику босанског краља и херцега Хрвоја – Š. Ljubić, *Listine* V, 107.
1415, 10. маја	magnifici domini ducis Cravoie	Š. Ljubić, *Listine* V, 200.

Табела 5. *Интитулације Хрвоја Вукчића у млетачким изворима*

IV

Велика брзина којом се распадала феудална област херцега Хрвоја највећим делом је била последица чињенице да није оставио никог ко би се за то наслеђе борио. Имао је само једног сина, Балшу, за кога се претпоставља да је преминуо исте године када и отац (1416). Ни Балша није имао среће са својим породом, будући да је имао само две ћерке – Катарину и Доротеју. Пошто су се баштински поседи наслеђивали по степену сродства – „по ближичству", право на удео у наслеђу имали су и херцегови братанци – синови кнеза Воислава и кнеза Драгише. Удовица Јелена Нелипчић је имала право на свој мираз – Омиш са Крајином, уз све оно што јој је Хрвоје поклонио 1412. године – жупу Врбању са градом Котором, његову кућу у Дубровнику и земљишне поседе у Сланском приморју.

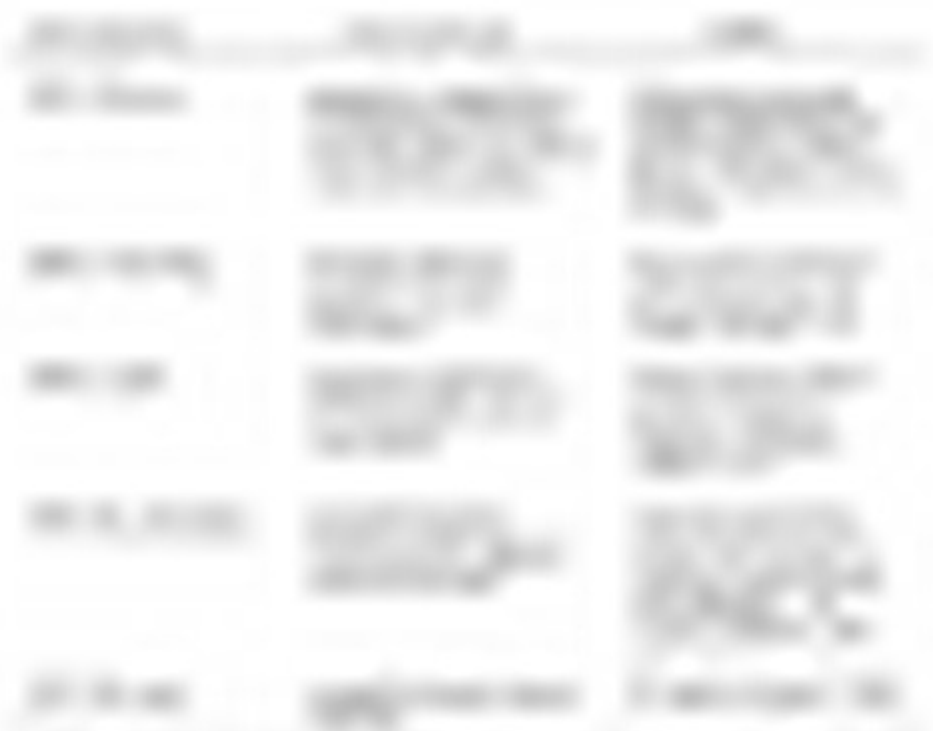

Кнез Балша Херцеговић је имао добре односе са својим оцем и уживао је велико поверење. Његов први ангажман, и истовремено велики успех, забележен је 1398. када је предводио војску која је освојила Дубицу и Дубичку жупанију. Како је командовање у боју подразумевало и одређену физичку спремност, с правом се претпоставља да је морао да има негде око 18 година, па се година рођења може оквирно ставити у 1380. Тиме се искључује могућност да је његова мајка била Јелена Нелипчић, с обзиром на то да се тај Хрвојев брак најраније помиње 1401. Тако би Балша био дете из његовог првог и у изворима незабележеног брака.[140] Он се затим помиње заједно с оцем 1400. године, када им је краљ Остоја поклонио у „вечну баштину" град Бистрички (Ливно) са целом жупом Ливно. Последњи пут се јавља у домаћим изворима у повељи краља Твртка II из 1405. године, као кнез Балша Херцеговић, изводећи презиме из високе титуле свога оца. У редове сплитског племства примљен је 1403, да би му Хрвоје 1405. поверио да управља острвима Брачом, Хваром, Висом и Корчулом. Изгледа да је на том положају остао негде до 1410. године, јер се више не помиње у исправама корчуланских нотара.[141] Вероватно му је тада херцег дао на управу град Сегест, где је почетком 1412. један властелин тражио од краља Жигмунда заштиту „contra et adversus Balsa filium Heruoe illustris principis domini ducis, necnon familiares eiusdem".[142] Од тада остаје непозната његова активност све до краја живота (1416).

---

[140] Овим питањем се у два наврата успешно позабавио Д. Ловреновић – *Da li je Jelena Nelipčić bila majka Balše Hercegovića*; исти, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, 184.

[141] М. Пуцић, *Споменици српски* I, 116; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 494; I. Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* II, 837. На полеђини једне исправе корчуланског нотара и канцелара од 24. јануара 1407. налази се текст о датирању: „Regnante serenissimo principe et domino nostro domino Ladislao dei gratia Ungarie, Apullie, Dalm., Croatie etc. rege inclitus, tempore magnifici et potentis domini Balse illustris ducis Cheuoe (!) filii, insularum Curzule, Lesne et Brachie comitis...". Али у исправи корчуланског нотара од 13. октобра 1410. датирање је другачије: „Regnante Sigismundo..., tempore quidem magnifici et potentis domini domini Cheruoe eodem dei gratia ducis Spalet ac partium inferiorium nec non insolarum comitis...". – HAD, Miscellanea III, kutija III, br. 5 i 7 – у питању су исписи академика С. Ћирковића, који нам их је љубазно уступио, на чему смо му дубоко захвални.

[142] E. Mályusz, *ZsOkl* III, br. 1687.

Касније обавештења ипак допуштају претпоставку да је Балша Херцеговић био много више упућен и везан за северне делове Хрвојеве области, на граници Угарског краљевства. О томе најраније говори поменута вест о освајању Дубичке жупаније 1398. године, управа над градом Сегестом, али понајвише брачне везе његове ћерке Доротеје. Према мишљењу старијих историчара – Клаића и Шишића, Балшина ћерка је прво била удата за кнеза Иваниша Благајског, а након што је 1442. остала удовица, склопила је други брак са кнезом Мартином Франкопаном. Њему је 1448. дала град Козару, седиште Санске жупаније.[143] У прилог овим брачним везама наводила се повеља краља Стефана Томаша од 25. маја 1446, којом је узео у своју заштиту Доротеју „оставшу кнеза Иваниша Благајског" и њеног сина Николу, односно „Миклоуша господина благајског". Том приликом им је босански владар потврдио све повеље које су добили од угарских краљева, као и њихову „племенштину", изузимајући оне поседе који су прешли у руке сина бана Николе (Франкопана).[144] Као други аргумент узимао се запис из повеље кнеза Мартина из 1455. године у којој се каже да је он, између осталог, „владао Врбашким градом и био жупан све земље Врбас и града Козаре, који је у Босни".[145]

Поменуте исправе би могле да се тумаче тако да је Доротеја Балшина својим мужевима у мираз носила простране територије жупанија Врбаса и Сане. Томе се, међутим, противе угарски и дубровачки извори. Наиме, краљ Жигмунд је Врбашки Град и жупанију већ 1413. године дао на управу свом главном канцелару и загребачком бискупу Еберхарду од Албена и његовим сестрићима, Јаношу и Петру. То је потрајало све до 1433. када је краљ доделио ову жупанију кнезу Иванишу Благајском, који је 1435. добио и њу и Санску жупанију у закуп. Поменути кнез је заиста био ожењен Доротејом, али из породице Банфи од Доње Лендаве. Она је била ћерка Стефана Банфија, славонског бана (1381–1385), и Кларе. Занимљиво је да се Доротејина мајка после 1415. године удала за кнеза Ладислава Благајског, рођеног брата кнеза Иваниша. У свом пр-

---

[143] V. Klaić, *Krčki knezovi Frankopani*, Zagreb 1901, 233, нап. 211, 212 – за град Козару аутор се позива на исправу из Архива Загребачког каптола, али не наводи њену сигнатуру; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 21–22.

[144] Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 164–165.

[145] Đ. Šurmin, нав. дело, 205.

вом браку Доротеја Банфи је имала сина Николу, док из другог брака са кнезом Мартином Франкопаном није имала порода.[146]

У дубровачким изворима обе Балшине ћерке и њихови потомци јављају се у вези са закупом куће и земљишног поседа које је херцег имао у граду и у Сланском приморју, и уједно пружају решење проблема Доротејиних бракова. Сачувано је, наиме, неколико писама дубровачке владе које је она почетком марта 1423. упутила госпођи Катарини, Доротејиној сестри и жени кнеза Тврткa Боровинића, затим босанском краљу Тврткy II и краљу Жигмунду. Њихов садржај је веома сличан: Дубровчани објашњавају да је приходе од куће и земље које је Хрвоје имао у Републици, након његове смрти добијала удовица Јелена Нелипчић, која је постала босанска краљица, а то је херцег записао у својој повељи 1412. Након њене смрти, они су знали да је Балша иза себе оставио две ћерке, али пошто нису знали где су оне, дали су земљу и кућу у закуп. Готово истовремено су у Републику стигли посланик босанског краља у име Катарине Боровинић и посланик угарског краља у име госпође Доротеје, који су захтевали приходе од херцегове заоставштине. Стога су Дубровчани одлучили да свакој од Балшиних ћерки припадне половина прихода.[147]

У Дубровачком архиву је сачувано неколико исправа Загребачког каптола, које се тичу Доротејиног дела прихода. Тако је 23. марта 1433. године Доротеја, „ћерка покојног Балше, сина Хрвоја херцега Глажа, супруга Шимуна сина Георгија од Кладуше" („filia quidam Balsa, filii Hervoye ducis de Glas, consors vero Simonis filii Georgii de Cladusa"), пред Каптолом изјавила да је управу над поседима у Дубровнику раније била препустила свом супругу, поменутом Шимуну Кладушком.[148] То се слаже са писмом

---

[146] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 235, 237, 253 и даље према регистру; P. Engel, *Archontologia* I, 18; II, 21 – за Доротеју Банфи и град Козару 1448. аутор доноси сигнатуру документа из Архива Загребачког каптола: DF Zágrábi kapt. It B 21–408; исти, *Zur Frage*, 41, пар. 68; о породици Еберхарда од Албена видети: E. Mályusz, *Kaiser Sigismund*, 59, 69–75; P. Engel, *Archontologia* I, 89, 366, 381, 400; II, 10.

[147] М. Пуцић, *Споменици српски* I, XXXI (Cons. Rog, 26. II 1423); J. Gelcich, *Mon. Rag.*, 288–289; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 510–511; I–2, 4–5.

[148] HAD, Miscellanea saeculi XV, III – Litt. script. domination Ragusii, br. 14 (23. III 1433).

чија је година накнадно уписана – 1434, а које су Дубровачкој републици упутили заједно госпођа Доротеја и кнез Шимун Кладушки. Том приликом су подсетили дубровачку владу да су они пре четири године уступили своју половину прихода „нашем свађу" – кнезу Тврtку Боровинићу, а од тада је прошло још две године, и сада траже да им се пошаље доходак.[149] Према исправи Загребачког каптола од 6. маја 1434. године Доротеја је већ остала удовица, јер се назива „оставша покојног Шимуна, сина Георгија од Кладуше, ћерка покојног Балше, сина покојног Хрвоја херцега од Глажа" („relicta condam Symonis, filii Georgii de Cladussa, filia videlicet condam Balse, filii condam Herwoya ducis de Glas").[150]

У вези са подизањем прихода од херцегове куће и земље такође је сачувана потврда дубровачке владе од 7. маја 1470. да су Јован и Маргарита, деца Доротеје и Шимуна Кладушког, законити наследници овог дохотка. Такође се сазнаје из једног акта од 11. јула 1495. да је Маргарита била удата за Николу, сина Михача Шубића, са којим је имала два сина – Георгија и Кристофеора, а они су имали право да наследе поменуте приходе у Дубровачкој републици.[151] Доротејин син Јован је такође имао потомство, тројицу синова – Гргура, Мартина и Стефана, али се они помињу само у угарским изворима, и то не у вези са херцеговом заоставштином.[152]

Доротеја се још једанпут удавала, јер се у исправи Загребачког каптола од 7. фебруара 1439. помиње као „оставша покојног Шимуна сина Георгија од Кладуше, сада супруга Јована сина Николе сина Ивана од Брезовице" („relicta condam Simonis filii Georgii de Cladussa, nunc vero consors Johannis filii Nicolai filii Iwan de Brezowycza").[153] Иако се порекло Брезовичких

---

[149] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 33.

[150] HAD, Miscellanea saeculi XV, III – Litt. script. domination Ragusii, br. 16 (6. V 1434) – исписи С. Ћирковића; N. Jorga, *Notes* II, 320 (3. VII 1434).

[151] HAD, Div. Notariae, vol. 54, f. 135 v (7. VII 1470, in margine: 11. VI 1495) – исписи др Ђ. Крекића које нам је уступио академик С. Ћирковић, коме се најтоплије захваљујемо.

[152] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 336 (20. VIII 1467).

[153] HAD, Miscellanea saeculi XV, III – Litt. script. domination Ragusii, br. 22 (7. II 1439); N. Jorga, *Notes* II, 363, нап. 2 (25. IV 1439).

може пратити у изворима уназад до половине XIV века, изненађује њихов релативно низак друштвени статус, будући да се у њиховом поседу помиње једино Брезовица, село надомак Загреба.

Стриц поменутог Јована, Иван, син Ивана од Брезовице, јавља се 1408. као вазал Петра Перењија са функцијом загребачког поджупана.[154] Изгледа да Доротеја није имала потомства из овог брака, тако да се једино њени потомци из првог брака, тачније унуци, могу пратити у изворима до 1495. године. Осим поменутог удела у приходима од херцегових поседа у Дубровнику, није познато шта је она својим мужевима донела у мираз.

У прилог томе да Доротеја Балшина није она иста Доротеја којој је краљ Томаш издао повељу 1446. говори и чињеница да је херцегова унука увек истицала своје порекло, као што се види из напред поменутих извора, и босански владар то сигурно не би пропустио да наведе. Јединствена титула „dux de Glas" са којом се наводи Хрвоје у поменутим исправама из 1433, 1434. и 1439. веома збуњује, будући да је територија жупе Глаж била веома мала у поређењу са читавом „земљом" Доњи Краји. Питање је да ли је њу Хрвоје узео после 1413, када је изгубио власт над херцештвом Сплита, или је можда Балша био тај који је свом оцу приписао ову титулу. Највероватније је ову титулу исковао први Доротејин муж – кнез Шимун Кладушки, и у њој треба видети његову жељу да се издигне у виши феудални ранг.

Друга Балшина ћерка, Катарина, удата је за домаћег великаша – кнеза Тврткa Боровинића, који се јавља као сведок у повељама краља Стефана Остојића и Тврткa II у периоду од 1419. до 1436. године.[155] Сачуване су његове четири исправе од 1428. до 1436. у вези са дохотком од куће и земље херцега Хрвоја у Дубровнику и види се да су о томе бринули у његово име „прокуратор" кнез Михоч и Мароје Растић, Дубровчани. Две од поменутих исправа кнез Тврткo је издао у граду Високом, у чијем подграђу је био један од дворова босанских краљева.[156] Занимљиво је да се у латинској повељи краља Тврткa II од 26. јануара 1436. Тврткo Боровинић наводи са титулом „палатина краљевства нашег Босне"

---

[154] P. Engel, *Archontologia* I, 258; II, 42.

[155] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 513, 561, 625, 640.

[156] Љ. Стојановић, нав. дело I–2, 8–11.

(„palatino regni nostri Bosnae"), да би се он у свом писму дубровачкој влади од 28. октобра исте године титулисао као „по милости божијој велики кнез босански".[157] Ипак, због недостатка исцрпнијих изворних обавештења тешко је повући паралелу између службе палатина и великог кнеза босанског, осим што се може рећи да је била једна од највиших државних функција. Претпоставља се да је Тврткo Боровинић био у блиском сродству са кнезом Остојом, Тврдиславом и Вукмиром Боровинићем, који се помињу као чланови „племена" и „братства" војводе Радослава, Иваниша и Петра Павловића у њиховим повељама из 1423, 1427, 1432, 1442. и 1454. године.[158]

Катарина је, дакле, била „госпођа" једног од најугледнијих босанских велможа, како је и приличило унуци херцега Хрвоја. Она и кнез Тврткo имали су кћер Милицу која је удата за хумског властелина Стјепана Шимраковића, па су на њу прешла права на доходак од херцегове куће и земље у Дубровнику. Тако се сазнаје да је половина годишњег закупа ове куће 1472. износила 20 перпера. Милица и Стјепан су имали сина Владислава, а он је имао кћер Анђелу и сина Павла, који се почетком наредног века јављају као наследници поменутог херцеговог имања. Ту се за сада губи траг Хрвојевим директним потомцима.[159] Крајем XV века и у првим деценијама XVI века у дубровачким изворима се помиње Синан-паша Боровинић, који је био санџак-бег Босне (1496, 1513) и затим Херцеговине (1504–1506). Ћиро Трухелка претпоставља да је он био син кнеза Тврткa Боровинића. Међутим, Синан-паша Боровинић би пре могао бити Тврткoв унук, с обзиром на то да их дели временски распон од 60 година.[160]

Судбина Херцегове удовице Јелене Нелипчић није била нимало срећна. Краљ Стефан Остоја се одмах по Хрвојевој смрти растао од своје супруге Кујаве и оженио се Јеленом. На тај начин је дошао до њеног мираза и наслеђа, и успео је потом да врати делове „краљеве земље" које је Хрвоје укључио у своју феудалну област. Његов син из првог брака и следећи владар на босанском престолу –

---

[157] Е. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 150–151; Љ. Стојановић, нав. дело I–2, 10.

[158] Љ. Стојановић, нав. дело I–1, 591, 604, 624; I–2, 102, 150.

[159] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 37–38.

[160] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 377–378; Ć. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, GZM 23 (1911) 346, 349; 444–446.

краљ Стефан Остојић (1419–1421), непосредно по доласку на власт утамничио је краљицу Јелену, и ту је она нашла свој крај. Није познато да је Јелена имала порода нити из првог брака са Хрвојем, нити из другог брака са босанским краљем. На наговор Михаила Кабужића, некадашњег херцеговог протовестијара, а потом огорченог противника Дубровачке републике, краљ Стефан Остојић је 1419. истакао своје претензије на Хрвојеву имовину, али га је дубровачка влада одбила. То је учинила и 1422. када је Твртко II изнео исти захтев.[161]

По питању „расапа" херцегове области, најмање је познато које су територије непосредно после његове смрти прикључене „земљи" босанског краља. На основу каснијих вести сазнаје се да су то у првом реду били: град Јајце са жупом Луком, град Звечај у жупи Земуник, град и жупа Ливно и град Весела Стража у Ускопљу. Стефан Остојић је једну своју повељу од 5. марта 1419. издао у граду Звечају, где је некад био Хрвојев двор. Изгледа да од времена краља Твртка II (1422–1443) босански владари почињу да користе и његов двор у граду Јајцу, које највише добија на значају у време краља Стефана Томаша (1443–1461) и Стефана Томашевића (1461–1463). Последњи босански владар је 1461. године богато обдарио свог стрица Радивоја Остојића поседима у жупи Луки.[162]

Истинским наследником херцега Хрвоја показао се његов братанац Јурај (Ђурађ) Воисалић, син војводе Воислава. Први пут се у изворима јавља у поменутој повељи Стефана Остојића из 1419. године, као сведок „од Доњих Краја" са титулом кнеза. Исту титулу носи и 1420, да би се 1421. појавио са титулом војводе.[163] Потом следи период ћутања извора све до 1434. када је Јурај Воисалић

---

[161] Љ. Стојановић, нав. дело I-1, 549–551, 551–552. – Дубровчани су тек 29. априла 1418. одобрили краљици Јелени да има право на кућу и све остало што јој је херцег опоручио, а то су правдали тиме да су тек недавно добили на увид херцегову повељу о том даривању; P. Živković, *Tvrtko II*, 76, 135–136; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, 190–192.

[162] Љ. Стојановић, нав. дело I-1, 554–556; Š. Ljubić, *Listine* IX, 180, 189–190, 356; Pop P. Kajer i V. Vuletić-Vukasović, *Listina Stefana Tomaša od 19. februara god. 1450* (sic! 1459), GZM 17 (1905) 254; Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 220–222; M. Brković, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, Radovi HAZU u Zadru 40 (1998) 97–141.

[163] Љ. Стојановић, нав. дело I-1, 556, 504, 508.

„војвода Доњих Краја и веће", наступао као жестоки противник великог војводе босанског Сандаља Хранића, односно као савезник краља Твртка II. Уназад две године босански владар је био стално угрожен присуством турске војске у Босни, под чијом заштитом је иступао противкраљ Радивој Остојић, а који је боравио у области војводе Сандаља. Краљ Жигмунд је послао у помоћ краљу Твртку II своју војску на челу са баном Матком Таловцем. Он је успео да у лето 1434. освоји од Турака неколико најзначајнијих градова у долини Врбаса – Јајце, Бочац и Комотин, и у долини Босне – Ходидјед и Врандук.[164]

Истовремено са овим походом угарске војске, војвода Јурај је заузео Сандаљеве поседе у западном Хуму, ослободивши њему потчињену властелу Радивојевиће, које је двадесетак година раније херцег Хрвоје приморао на покорност. Својом повељом од 12. августа 1434, издатој у Поткрешеву, војвода Јурај је заједно са својим синовима, кнезом Петром и кнезом Јурјем, потврдио Радивојевићима све поседе које су имали и предао их је у заштиту фра Жуана. Списак наведених сведока пружа податке о територији на којој се признавала власт „војводе од Доњих Краја и веће", али сигурно је у питању и већа област, јер се потписала само она властела која је овом приликом била присутна. Тако су наведени следећи сведоци: „од Хумске земље" кнез Вук Рупчић и кнез Павко Комлиновић – за овог другопоменутог властелина познато је да су се његови породични поседи налазили у жупи Брођно, у западном Хуму; „од својти" је уписан војвода Иваниш Драгишић, син Драгише Вукчића и Јурјев брат од стрица, који је имао велике поседе у жупи Бањици, Сани и Глажу; „од Земуника" – војвода Марко и кнез Петар Брсачић; „од Сане" – кнез Јурај Мишљеновић и кнез Мартин Дијанишевић, и „од Пливе" – кнез Твртко Милатовић и кнез Радоје Чуклић.[165]

Јасно је, дакле, да је титула војводе Јурја Воисалића одговарала политичкој реалности, јер је у његовој власти била већина жупа Доњих Краја, затим западни Хум, а вероватно и територија која се

---

[164] L. Thallóczy – A. Áldásy, *CD Magyarország es Szerbia*, 116, 125; V. Klaić, *Povijest Hrvata* 3, 166; P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda* (1435–1437), 100–102; P. Živković, *Tvrtko II*, 172–176.

[165] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 377–379.

налазила између ове две области и чинила територијалну везу (Гламоч, Ливно). Поменути кнез Мартин Дијанишевић је сигурно био у сродству са Гашпаром Дијанишевићем који је био сведок такође „од Сане" у Херцеговој повељи из 1412. Разлика је, међутим, постојала по питању територије жупе Сане 1412. и 1434. Наиме, у време Хрвоја под његовом влашћу је била цела некадашња жупанија Сана са градом Козаром, док је у власти војводе Јурја био само њен најјужнији део. Та територија је такође била организована као жупа Сана, слично као што је од дела угарске жупаније Врбас под босанском влашћу дошло до стварања жупе Глаж од једног њеног дела. То се јасно види из повеље краља Стефана Томаша синовима војводе Иваниша, којима је 1446. потврдио и поседе у жупи Сани – град Мрин са подграђем, град Кијевац са селом Ки, и још неколико села око ушћа Санице у Сану. У погледу жупе Земуник, град Звечај је припао босанским краљевима, али је вероватно остатак био под управом војводе Јурја. Град Крешево је улазио у састав „краљеве земље" до децембра 1433. када га је заузео војвода Сандаљ, а онда је овај град успео да врати војвода Јурај у лето 1434. године.[166]

Краљ Жигмунд је очекивао помоћ војводе Доњих Краја у даљем току сукоба са Сандаљем, нарочито у освајању Хума након смрти великог војводе босанског априла 1435. Тог месеца је војвода Јурај заузео трг Дријева и угарски краљ се обратио Дубровчанима са захтевом да њему исплате приход од царине. Ипак, његова управа је кратко трајала, јер је убрзо стигао Жигмундов опуномоћеник Ђурађ Кер, који је, међутим, био приморан да се већ у августу панично повуче пред Турцима. Последњи пут се војвода Јурај помиње септембра 1438, када му се бан Матко Таловац обраћа у вези са жалбама Дубровчана против војводе Стефана Вукчића Косаче.[167] У вези са градовима које је поменути бан освојио од Турака у Босни 1434, неки од њих, именом непознати, били су још увек у његовим рукама и септембра 1437, али већ почетком 1438. године изгледа да више нису.[168]

---

[166] F. Miklosich, нав. дело, 438–440; P. Živković, нав. дело, 168, 173.

[167] L. Thallóczy – S. Barabás, CD *Frangepan* I, 266; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 8–9, 28, нап. 48; P. Rokai, *Posledнje godine balkanske politike kralja Žigmunda*, 99–103.

[168] L. Thallóczy – A. Áldásy, нав. дело, 116, 125.

Наследник у имању и части војводе Јурја био је његов старији син Петар, који 1434. године носи титулу кнеза, као и његов млађи брат Јурај. Супруга војводе Петра Воисалића била је Теодора, унука Које Закарија, господара Дања, и ћерка Боље, удовице Балше III Балшића. Старија сестра Теодоре била је Јелена, која се новембра 1424. удала за војводу Стефана Вукчића. До женидбе војводе Петра са Теодором дошло је можда пред крај живота војводе Јурја како би се изгладили односи са наследником војводе Сандаља. Добри међусобни односи потрајали су све до 1446, када је војвода Петар Воисалић био упадљиво одсутан са венчања краља Томаша и Катарине, ћерке војводе Стефана, које је прослављено маја месеца у Милодражу код Високог. Још само пар података говори о породичним приликама војводе Петра – он се јавља као посредник 4. августа 1452, када је његова ташта одлучила да преда Дањ и још неке поседе Млечанима, и 1456. помиње се његова ћерка Доротеја, али већ као покојна.[169]

Једине сачуване вести о политичкој активности војводе Петра Воисалића односе се на његов сукоб са херцегом Стефаном Вукчићем, који се одвијао у току 1451. и 1452. године, у којем је он поступао као савезник Дубровачке републике. Република је зато апеловала на Јанка Хуњадија, гувернатора Угарског краљевства, да заштити Петра Воисалића од напада херцеговог савезника – кнеза Улриха Цељског. Изгледа да разлоге за непријатељство између војводе Петра и херцега Стефана треба тражити у чињеници да је Сандаљев наследник био турски вазал. Затим се због савеза херцега са цељским кнезом, војвода Петар нашао у процепу и настојао је да се ослободи притиска на његову област са запада и са истока, па је подржао и херцеговог сина Владислава у његовом одметању од оца. Како су се сукоби углавном одвијали у подручју Неретве и западног Хума, треба претпоставити да је војвода Петар задржао оне области које су се налазиле под управом његовог оца Јурја.[170]

---

[169] Š. Ljubić, *Listine* IX, 440; X, 90–92; М. Динић, *Државни сабор*, 78–79; *Историја Црне Горе* II–2, 109, нап. 2, 129, 214 (И. Божић); С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 92–93; И. Божић, *Господин Којчин*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 206–217.

[170] J. Gelcich, *Dipl. Rag.*, 519–520; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 162, 178–179; I. Voje, *Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Simpozijum: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 53–67.

Изгледа да је негде у пролеће 1452. дошло и до сукоба у редовима херцегових противника, тачније између краља Томаша и војводе Петра Воисалића. Измирење је постигнуто уз посредовање папског легата, бискупа хварског Томе, и старешине босанских фрањеваца Марина, а о томе говори писмо папе Николе V од 1. јула 1452. Оно је, међутим, интересантно и због тога што сликовито описује како се тада ратовало и мирило. У њему се каже да су између босанског краља и „војводе Доњих Краја Босне" („Voivodam parcium inferiorum Bosne") и њихових поданика учињена „многа пустошења, уништавања села, убијања, бројне погибељи и штете". Краљ је посредством поменутог бискупа и фрањевачког старешине примио Петра, а они су га привели краљу и његовом сину кнезу Стефану (Томашевићу). У присуству бројних племенитих људи – „војвода, барона, кнезова, племића и витезова поменутог (Босанског) краљевства, краљ је примио (Петра) уз пољубац измирења и обећао је душом својом и светом римском столицом" да ни он нити његов син Стефан неће наносити штету војводи Петру, његовим племићима, земљама и добрима, нити са својом нити са туђом војском. Потом се и војвода Петар заклео краљу, признавши га за свог „земаљског господара" („naturali domino"), као и његовог сина кнеза Стефана, и обећао је да ће му увек „правоверно служити" („recte et fideliter serviet") и помагати свом својом војском и моћи, лично се борити против побуњеника или непријатеља, докле год је жив. Све ово је записано од речи до речи у исправама босанског краља и војводе Петра које су они потврдили својим печатима. Ова церемонија, тачније ритуал којим су поново успостављени вазални односи између босанског владара и једног од босанских велможа, вероватно се одвијао на двору краља Томаша, уз присуство властеле „русага босанског". Занимљиво је да је истог дана папа потврдио и измирење краља Томаша са војводом Владиславом Клешићем, кога је босански владар прогласио за „неверника" и непријатеља зато што није дошао када га је краљ звао у службу, односно одбио је да пружи своју „верну службу", на коју је био обавезан као краљев вазал – „слуга".[171]

Због недостатка сачуваних извора у потпуности је непозната активност војводе Петра Воисалића у Доњим Крајима. Једино

[171] A. Theiner, *Monumenta Hungariam* II, 265–266.

што је остало забележено тиче се његовог православља, односно привржености католичкој цркви, о чему ће посебно бити речи. Сличнo се може рећи и за другог братанца херцега Хрвоја – војводу Иваниша Драгишића. О добрим односима са војводом Јурјем говори чињеница да је у његовој повељи из 1434. године Иваниш присутан као сведок „од својти". Не зна се ништа о његовим породичним односима, али се може претпоставити да је до 22. августа 1446. преминуо, будући да се у повељи коју краљ Томаш издаје кнезу Павлу, кнезу Марку и кнезу Јурју, наводи да су они „синови почтеног споменућа војводе Иваниша Драгишића". Овом приликом босански владар им је потврдио „градове, жупе, села и све приходе који им припадају, дукате и друге дохотке", који су им били „у држанију". У питању су били бројни поседи, као што су град Кључ са жупом Бањицом, град Глаж са жупом Глаж, град Мрин и Кијевац у жупи Сани, село које је припадало граду Градишки и два села у жупи Ускопљу. Исправно је претпоставити да је ове поседе успео да окупи њихов отац војвода Иваниш, а његови синови су држали ову баштину као неподељену.

Ако се погледа распоред њихових поседа, види се да су они били непосредни суседи угарских жупанија Сане и Врбаса. Тиме се може објаснити потреба која је натерала удовицу кнеза Иваниша Благајског да добије заштиту босанског краља, јер се може претпоставити да су њени поседи били угрожени од стране наследника војводе Иваниша Драгишића. Друга занимљивост ове повеље јесте да се као јемац „вере господске" босанског краља јавља „дид" Милоје испред јеретичке „цркве босанске". То је учињено непосредно пошто је краљ Томаш постао „верни син" католичке цркве, док су и имена Иванишевих синова изразито хришћанска. Њихова даља судбина није позната и једино се кнез Марко Драгишић јавља 1461. године као сведок у повељи краља Стјепана Томашевића.[172]

Овде се исцрпљују сви трагови средњовековне прошлости Доњих Краја и директних потомака кнеза Драгише Вукчића, унука кнеза Хрватина. Како ће показати ново време, дуготрајно постојање „западне крајине" Босанског краљевства није остало без после-

---

[172] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 379, 438–440, 488; Е. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 198.

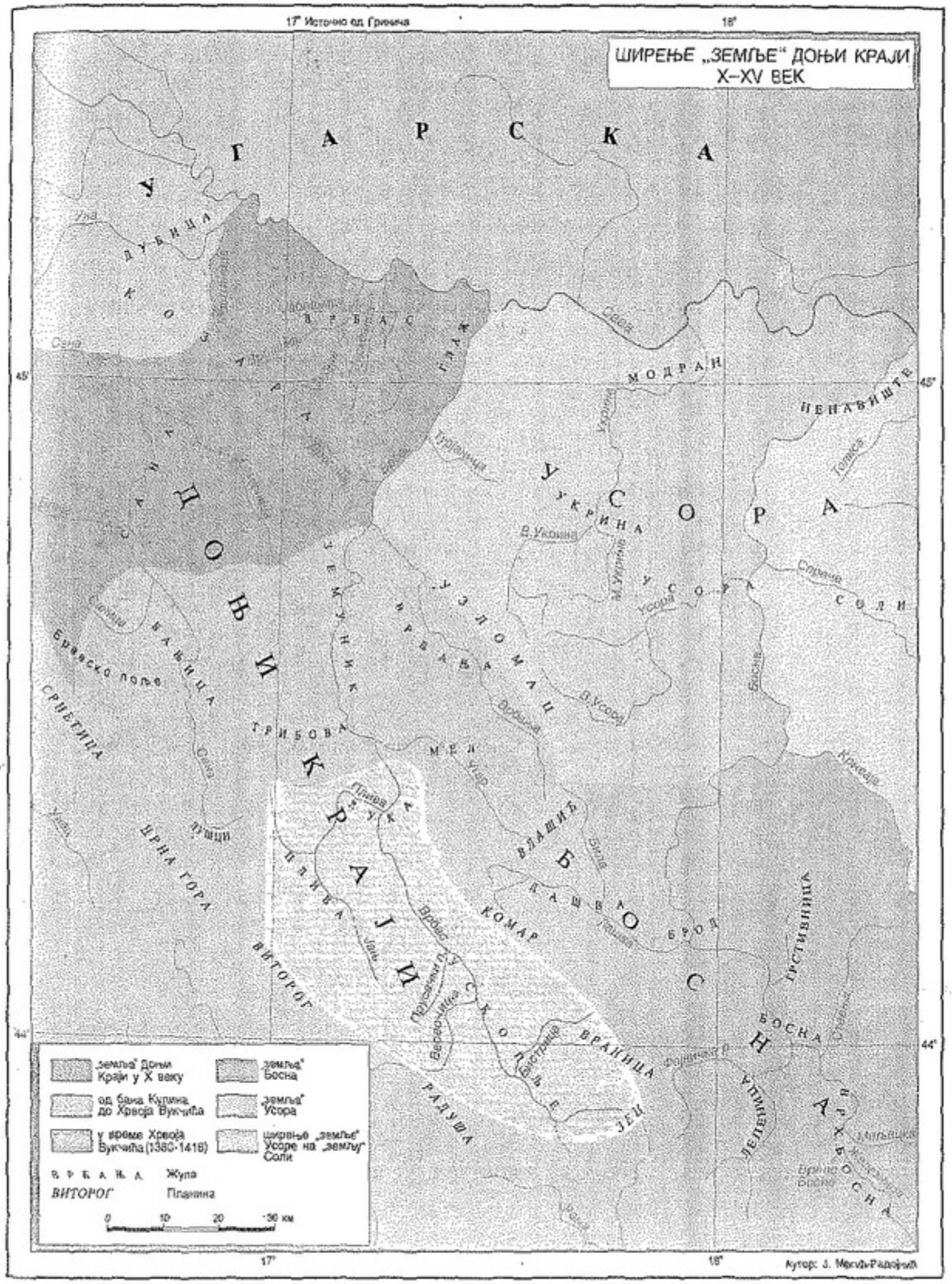
ШИРЕЊЕ „ЗЕМЉЕ" ДОЊИ КРАЈИ
X–XV ВЕК
17° Источно од Гринича
18°
45°
44°
ГАРСКА
ДОЊИ КРАЈИ
УСОРА
БОСНА
ДУБИЦА
КОЗАРА
ВРБАС
ГЛАЖ
МОДРАН
НЕНАВИШТЕ
УКРИНА
УСОРА
СОЛИ
ЗЕМУНИК
ВРБАЊА
УЗЛОМАЦ
ТРИБОВА
МЕЛ
ВЛАШИЋ
ЛАШВА
КОМАР
БРОД
ГРСТИВНИЦА
ЛЕПЕНИЦА
БОСНА
ВРАНИЦА
ЗЕЦ
РАДУША
ВИТОРОГ
ЦРНА ГОРА
СРНЕТИЦА
БАЊИЦА
Бравско поље
Сана
Уна
Сава
Турјаница
Укрина
Тотиса
Спрече
Босна
Крнеаја
Плива
Пливa
Врбас
Јаћ
Бистрица
Фојничка р.
Мљацка
„земље" Доњи Краји у X веку
„земље" Босна
од бана Кулина до Хрвоја Вукчића
„земље" Усора
у време Хрвоја Вукчића (1380-1416)
ширење „земље" Усоре на „земљу" Соли
ВРБАЊА Жупа
ВИТОРОГ Планина
0 10 20 30 км
Кутор: Ј. Мркић-Радојчић

дица. Политичка власт и околности су се промениле, али не и погранични, крајишки карактер овог подручја. Он је само добио нови облик и израз.

ДОЊИ КРАЈИ И ЈАЈАЧКА БАНОВИНА (1464–1527/28)

Територија Доњих Краја била је поприште догађаја који су у вези са последњим моментима средњовековне босанске државе и живота краља Стефана Томашевића. Пошто је расла опасност од коначне офанзиве Турака, који су се од шесте деценије XV века трајно учврстили у жупи Врхбосни, седиште босанског владара се преместило у град Јајце. Опасност с истока и очекивање помоћи од западних и јужних суседа – пре свега краља Матије Корвина и Млетачке републике, учинили су да ова „западна крајина" босанске државе добије на свом значају. Доњи Краји су били на удару главног освајачког правца турске војске који је водио ка северозападу и западу – ка Угарској, и даље, ка средњој Европи, а из њих су водили путеви и у залеђе далматинских градова и ка Истри и Крањској.

Као што је познато, у турској офанзиви која је отпочела половином маја 1463. прво је освојена „земља" Ковачевића у Подрињу и „земља" Павловића у источној Босни, а затим су освојени градови Бобовац, Горушa и Травник у „земљи" Босни. Потом је главни удар усмерен на град Јајце, где је султан очекивао да ће затећи краља Стефана Томашевића. Покушавајући да се склони што даље од надолазеће пропасти, босански владар је бежао ка северозападу, али успео је да стигне само до града Кључа на Сани. Ту је био заробљен, и његов се живот окончао нешто касније, пред султаново повлачење половином јуна. Погибија краља и великог дела босанског племства условила је брзу предају градова босанске

државе турским освајачима и онемогућила организовање озбиљнијег покрета против освајача.[1]

Иако су и територије херцега Стефана Вукчића биле изложене турским нападима, управо је одатле кренула акција за ослобођење. Она је започета првих дана јула, неколико месеци пре похода краља Матије. Херцегов син Владислав је проширио своје деловање и ван граница очевих поседа, тако да је успео да освоји жупу и град Ливно, жупу Ускопље са Веселом Стражом и жупу Раму с Прозором. Због заслуга у борби против турског освајача, угарски краљ му је 6. децембра 1463. издао потврду за ове поседе.[2] У заустављању даљег продора турске војске истакао се и кнез Мартин Франкопан који је одбранио град Каменград у Сани. Затим се у једној повељи из 1473. године наводи како Никола Секељ „већ десет протеклих година", значи од 1463, брани град Козару у Сани, и две тврђаве које јој припадају - „Byliczky" и „Nouistrwsich". Ова утврђења није могуће данас поуздано идентификовати, и може се само претпоставити да су се налазила на око 15-так километара од града Козаре.[3]

Дуго очекивани поход угарске војске уследио је тек у јесен, почетком октобра, и усмерен је ка градовима у долини Врбаса и освајању Јајца, престонице некадашње босанске државе. Иако је подграђе релативно брзо запоседнуто, турска посада у тврђави одолевала је све до пред крај децембра, када се коначно предала. Знатну помоћ угарском краљу пружили су тада херцег Стефан и Владислав Херцеговић. Након освајања Јајца, краљ Матија је,

---

1 К. Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, прев. Ђ. Живановић, Београд 1966, гл. 34, 152–155; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 165–174; 353–354 (С. Ћирковић); L. Thallóczy, *Povijest Jajca*, 64–68; В. Ћоровић, *Историја Босне*, 553–560; С. Ћирковић, *Властела и краљеви у Босни после 1463*, ИГ 3 (1954) 123–131; исти, *Историја*, 329–330; D. Kovačević, *Pad bosanske države prema dubrovačkim izvorima*, GDI BiH 14 (1954) 205–219; G. Škrivanić, *Vojničke pripreme srednjovekovne bosanske države pred propast (1463. g.)*, на истом месту, 221–228; ИСН II, 390–402 (С. Ћирковић); M. Šunjić, *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)*, Glasnik AD BiH 29 (1969) 139–157; S. Kovačić, *Pad Bosne i Hercegovine pod Turke u spisima bosansko-hercegovačkih franjevaca*, у: Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979, 60–85; Ђ. Тошић, *Босанска краљица Катарина*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 73–111.

2 L. Thallóczy, *Studien*, 418–422; S. Ćirković, *Herceg Stefan*, 254–257.

3 L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Frangepan* II, 54, 57–60; L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 208–211.

према писању Бонфинија, стекао још 27 тврђава, чија нам имена не открива. У граду Звечају се предала посада јаничара којима је заповедао Константин Михаиловић из Островице, аутор *Јаничарове хронике*.[4]

У лето наредне, 1464. године, турска војска је покушала да поново освоји Јајце, али је то остало без успеха, као што је без резултата прошла акција угарског краља у јесен када је смерао да заузме Зворник. Ипак, да би осигурао стечене територије јужно од Саве и тако консолидовао одбрамбени појас Угарске, краљ Матија је формирао две бановине на територији бивше босанске државе. Од градова у „земљи" Усори, између Врбаса, Дрине и Саве, створена је Сребреничка бановина, са седиштем у граду Сребренику на Мајевици. На западу, тачније на простору Доњих Краја, али без жупе Ускопље која је била у поседу Владислава Херцеговића, створена је Јајачка бановина с центром у истоименом граду. Сматрајући се и поступајући као босански владар, краљ Матија је Емерику Запољи доделио власт над овим двема бановинама с титулом „губернатора босанског краљевства", а 1471. године је био приморан да свог великог опонента, Николу Илочког, именује за краља Босне. Мађарски историчар Сакаљи наводи да су пограничне тврђаве Угарског краљевства и Босне текле у два паралелна низа: први су чиниле Оршава, Београд, Сремска Митровица, Шабац, Сребреничка бановина, Бањалука, Јајце, Книн, Клис и Скрадин, док је друга почињала од Темишвара, преко Карансебеш-Лугоша, Серемсега, Дубице, Крупе, Оточца, Бихаћа до Сиња.[5]

Са своје стране, Турци су од дела заузете територије 1465. године оформили „Босанско краљевство" и за „владара" су поставили прво Матију Шабанчића, сина Радивоја Остојића, а потом Матију Воисалића. Он је био можда брат или син војводе Доњих Краја Петра Воисалића. Управо је његов покушај у пролеће 1476. да успостави сарадњу с угарским краљем Матијом довео до коначног укидања ове творевине, која је требало да омогући тур-

---

[4] A. Bonfinii Rerum Ungaricarum Libri XLV, Lipsiae 1771, 546; К. Михаиловић из Островице, нав. дело, 155; L. Thallóczy, *Povijest Jajca*, 71–86; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 560–569; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 331–332

[5] К. Михаиловић из Островице, нав. дело, гл. 35, 156; L. Thallóczy, *Povijest Jajca*, 87–96, 107–109; В. Ћоровић, нав. дело, 569–574, 592–593; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare Before The Battle of Mohacs (1356–1526)*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 33 (1), Budapest 1979, 99.

ским властима да уз подршку домаћег племства и „владара" задобију Јајце. „Краљ" Матија Воисалић је имао управу над шест градова, који још увек нису идентификовани, и у историографији постоје различита мишљења. Хазим Шабановић смешта његову област на подручје између Врандука, Травника и Маглаја, док Адем Ханџић сматра да су у питању градови Добој, Тешањ, Маглај и Жепче, а можда и Градачац и Соко.[6]

Остављајући по страни политичка збивања и сукобе, даље излагање биће посвећено питању територије Јајачке бановине за време њеног постојања од 1464. до 1527/28. године, што до сада није било пажљивије проучено.[7] На почетку треба са жаљењем констатовати да извори који би највише могли да допринесу доношењу коначног одговора, а то су турски дефтери босанског санџака из 1468/69, 1485. и 1489, још увек нису објављени. Стога су истраживачи и даље упућени на дипломатички зборник за историју Јајачке бановине који је, пре готово једног века, уредио Лајош Талоци, уз његову пропратну студију, као и на друге изворе угарске провенијенције. Грађу из поменутих дефтера користили су у својим радовима познати оријенталисти као што су Хазим Шабановић, Хамдија Крешевљаковић, Милан Васић, Недим Филиповић и Адем Ханџић, али се њихови резултати понегде доста разликују и упозоравају на опрезност.[8] Дакле, основни задатак биће да се утврди који су градови чинили Јајачку бановину, тако да се добије слика о њеној територији и да се утврди којим су редом градови потпадали под турску власт.

---

[6] I. Nagy – A. Nyáry, *Magyarországi diplomácziai emlékek Mátyás király korából* I, Budapest 1877, 380–385; II, 316–318; С. Ћирковић, *Властела и краљеви у Босни после 1463. године*, 123–131; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 119; A. Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Simpozijum: Srednjevjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 385–386.

[7] Сматрајући да, с једне стране, у периоду од 1466. до 1520. влада извесни status quo у турско-угарским сукобима, Ф. Сакаљи закључује да су Турци ипак успели да наметањем „статичног рата" потпуно исцрпе економију угарске државе и тиме стекну недостижну надмоћ у предстојећим војним сукобима. Од 1521. до 1524. турским освајањем Оршаве, Београда, Земуна, Шапца, Книна и Скрадина, уништен је угарски систем пограничних тврђава. – *Phases*, 99–106, 109.

[8] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*; L. Thallóczy, *Povijest Jajca*; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 41–43, 55 и даље; H. Kreševljaković, *Kamengrad*, Naše starine 6 (1959) 21–34; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku*, 233–249; N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Godišnjak ANU BiH 7 (1970) 141–147; A. Handžić, *Nahija Brod*, 385–386 и даље.

У једном од прилога у „Povijesti Jajca (banovine, grada i varoši)", Лајош Талоци доноси списак градова Јајачке бановине и за већину даје упутнице за Дипломатар. Према његовом мишљењу, у питању су следећи градови, њих укупно 21: Бањалука, Билај, Бочац, Черепвар (Csérepvár), Гребен, Грмеч-град, Јајце, Језеро, Каменград, Комотин, Котор, Козара, Крупа на Врбасу, Оштреград (Истреград), Перга, Прусац (Београд), Сокол на Пливи, Травник, Винац (Koszoruvár), Врбенац-град и Звечај.[9] Проблем су дотакли и Вјекослав Клаић и Хазим Шабановић, који доносе исти, и знатно краћи, списак од 11 градова: Јајце, Бањалука, Гребен, Сокол, Левач, Комотин, Језеро, Вијенац, Бочац, Звечај и Врбашки Град.[10] Иако су сви наведени градови сасвим сигурно улазили у састав Јајачке бановине, сматрамо да је њихов број био нешто већи. Зато треба почети с анализом Талоцијевог списка од 21 града, у који нису укључена чак три изузетно важна града: Врбашки Град, Левач и Кључ, тако да се број градова пење на 24.

Убрајање града Билаја, данашњег Бјелаја код Босанског Петровца, као и Грмеч-града, чији се остаци налазе на истоименом планинском масиву, међу градове Јајачке бановине нема своју потврду у изворима, а тешко би било оправдано и са војно-географског становишта. За град Черепвар (Cerepvar, Cherepvar, Serepwar), који се помиње у периоду 1496–1527/28. године, не може да се прихвати Талоцијева идентификација с Телепировом кулом код Бугојна, будући да се она налазила на територији жупе Ускопље, која је остала изван Јајачке бановине. Назив свакако упућује на цреп, тако да именом одговара данашњем Цријепову код Шипрага, али према садашњој евиденцији археолошких истраживања, у близини овог насеља нису откривени остаци утврђења. За Оштреград Талоци не наводи изворе, тако да је отворено питање да ли се може идентификовати са остацима Оштрц града у Доњим Коријанима, на саставу Угра и Иломске реке.[11]

Талоцијева транскрипција имена града „Перга" није тачна, пошто се он најчешће јавља у облику „Pech" или „Peech", тако да је у питању тврђава Пећ. У списку расхода Јајачке бановине за 1494. и

[9] L. Thallóczy, *Povijest Jajca*, 228–233.

[10] V. Klaić, *Povijest Hrvata* 5, 25; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 42.

[11] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 124, 137, 204, 357; M. Petrić, *Porijeklo stanovništva u Imljanima*, GZM n. s. – Etnologija 17 (1962) 13, 18–19; *Именик насељених места ФНРЈ*, Београд 1951; географска карта 1 : 100.000 и 1 : 50.000, секција Травник.

1495. годину помиње се Стефан Војковић (Waykovych) који „близу Јајца држи Пећ". Поред тога, помињу се и становници „Pech de Tribovo", дакле ово утврђење је подигнуто на територији жупе Трибово, касније нахије Тријебово.[12] Према наводима Ивана Франа Јукића, Мркоњић Град је био удаљен само четири сата од Јајца, а село Тријебово се налази на око 7 километара севернije.[13]

Град Крупа на Врбасу, који се налази у непосредној близини Гребена, не наводи се у изворима, већ се подаци односе на истоимени град на Уни.[14] Жупу Ускопље с градовима Веселом Стражом, Прусцем (Биоград-Акхисар) и Сусједом, турска војска је освојила од Владислава Херцеговића у лето 1465, а већ 1488. подигнута је прва џамија у Прусцу.[15] Заузимањем горњег тока Врбаса, створена је основа за даље турско освајање, тако да Винац (Вијенац) постаје предстража Јајца и Јајачке бановине. За град Травник има више аргумената због којих га не би требало придружити градовима Јајачке бановине. Наиме, Травник је заједно с читавом нахијом Лашвом пописан већ у првом турском дефтеру из 1468/69, а ако се узме у обзир турско освајање жупе Ускопље 1465. и географски положај Травника, одвојеног масивом Вланића и Комара од долине Врбаса, чини се да је угарска војска тешко могла да задржи овај истурени положај. Град Врбовац се налазио код данашњег села Заграђа, 9 километара североисточно од Травника, тако да ни њега не убрајамо у градове Јајачке бановине.[16] Изгледа да се иза назива градова „Jarbelyca" („Врхбелица") и „Prepolyca" у уговорима из 1503. и 1519. године управо крије град Врбовац, пошто се оба пута наводи између Травника и Врандука, што одговара његовом положају на терену.

Дакле, када се с почетног Талоцијевог списка од 21 града уклоне они за које нема потврде у изворима или су остали неубицирани,

---

[12] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 114, 120.

[13] M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 240, 244; I. F. Jukić (Slavoljub Bošnjak), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, 25; географске карте 1 : 100.000 и 1 : 50.000, *секција Јајце*.

[14] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 72, 119, 306, 308, 346.

[15] С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 257; А. Хаџић износи мишљење да је Ускопље остало континуирано у турској власти после 1463. године, што говори о ауторовом непознавању угарских извора и домаће литературе – *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, POF 25 (1975) 137, 143.

[16] A. Handžić, *Nahija Brod*, 385; ALBiH 2, 13. 201.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

укупно седам горенаведених, остаје њих 14. Град Левач и Врбашки Град су засигурно били у саставу Јајачке бановине, а сматрамо да њима треба додати и град Кључ на Сани. Наиме, ово последње уточиште босанског краља није могло да остане у поседу турске војске након противофанзиве краља Матије крајем 1463. и почетком 1464. године, будући да је са свих страна било окружено угарским територијама. Прилазе Кључу бранио је с југоистока град Сокол на Пливи, а даље и Весела Стража у Ускопљу и град Ливно, који су до 1465. били у поседу Владислава Херцеговића. Тврђава Камичак, која се налазила код истоименог данашњег насеља на левој обали Сане, око 15 километара низводно од Кључа, последњи пут се пред пад под турску власт помиње 1495, док се за Каменград зна да је освојен 1499. године.[17] Стога и освајање Кључа треба приближити последњој деценији XV века. На основу свега претходно изложеног происходи да су Јајачку бановину у почетку чинили следећи градови, укупно 17 на броју: Врбашки Град, Левач, Козара, Бањалука, Котор, Звечај, Гребен, Бочац, Комотин, Пећ, Јајце, Винац, Језеро, Сокол, Кључ, Камичак, Каменград. На свај начин се добија једна јасно оцртана и заокружена територија, која се, изузевши жупу Ускопље, поклапа с територијом Доњих Краја (видети карту Територија Јајачке бановине 1464/65).

Из својих упоришта у Ливну, Ускопљу и средњој Босни, Турци су главни правац свог освајања усмерили ка северу и северозападу. Етапе осипања Јајачке бановине могу да се донекле прате захваљујући сачуваним изворима, нарочито тексту угарско-турских мировних споразума из 1503. и 1519. године.[18] У оба извора се прво сумарно наводе градови под влашћу угарског краља, а затим се, после набрајања градова у земљи херцега („terra ducis"), наводе градови које је султан освојио (видети Табелу). Списак ових градова је уређен по одређеном географском принципу, тако да почиње од крајњег северозапада и завршава се на истоку, односно североистоку и северу, описујући замишљени полукруг око угарских територија.

---

[17] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 107; H. Kreševljaković, *Kamengrad*, 24; ALBiH 2, 10. 110, 10. 111.

[18] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 279–286 (1519); L. Tallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 167–170 (1503).

	Уговор 1503. одине	Уговор 1519. одине
Угарски поседи	1. Јајце са тврђавама које му припадају 2. Београд 3. Северин 4. Сребреник 5. Шабац...	1. Јајце 2. Бања Лука 3. Звечај 4. Врбашки Град 5. Шабац 6. Београд...
Турски поседи	1. Каменград 2. Кључ 3. Ливно 4. Београд (Гламоч) 5. Винац 6. Комотин 7. „Wratnyk" (Врандук) 8. „Jarbelyca" (Врхбелица) 9. Травник 10. Добој 11. Маглај 12. „други Београд" (Акхисар-Прусац) 13. Сусед 14. Торичан 15. Фенарлик 16. Прозор 17. „Dobowacz" (Бобовац) 18. Дубровник 19. „Звонград" (Зворник)	1. Каменград 2. Кључ 3. Сокол (у Пливи) 4. Синь 5. Врхрика 6. Бочац 7. Котор (на Врбањи) 8. „Heewan"? 9. Београд (Гламоч) 10. Винац 11. Комотин 12. Травник 13. „Prepolyca" 14. Врандук 15. Маглај 16. „други Београд" (Акхисар-русац) 17. Сусед 18. Торичан 19. Фенарлик 20. Прозор 21. Бобовац 22. Дубровник 23. Зворник 24. Соко (у Усори) 25. Сребреник

Табела: *Преглед градова под угарском и турском влашћу 1503. и 1519. године*

Турци су већ 1491. године освојили Винац (Вијенац), који је према речима Иванишa Корвина био „clavis et porta arcis Jaycze" и тако се примакли на десетак километара јужно од Јајца.[19] Потом су, заобилазећи Сокол и Јајце, из правца Ливна и Гламоча усмерили своје нападе на долину Сане, где су до краја XV века освојили Кључ, Камичак и Каменград. На тај начин је Јајачка бановина изгубила своје залеђе и само је са севера могла да добије преко потребну помоћ. Према писању Бонфинија, Јајце је било удаљено 4 дана пута од Саве, што је била знатна раздаљина у случају хитне потребе.[20] Првих дана априла 1501. турска војска је спалила у пепео подграђе града Левача, али је оно већ наредне године, изнова саграђено.[21]

До 1519. године Турци су још више стегли обруч око града Јајца, освојивши Комотин, који је удаљен око 9 км у правцу североистока, и Бочац на Врбасу, чиме су угрозили комуникацију између седишта бановине и остатка територије на северу. Град Бочац је освојен пре 21. маја 1516, када је Фрањо Бериславић од Грабарја јавио славонском вицебану да босански паша намерава да поправи и поново утврди Бочац, упозоравајући какву то опасност значи за Јајце.[22] Опасност се приближавала и са југозапада, пошто је под турску власт пао и Сокол у Пливи. Изгледа да се податак код Марина Сануда да су Турци септембра 1518. освојили тврђаву у близини Јајца односи на град Језеро, пошто се у истом извору каже да је августа 1519. тамо стигло 2.000 турских коњаника како би га утврдили.[23] Турско напредовање је ишло и долином Врбање, где је освојен град Котор.[24]

Падом Сребреничке бановине (1519/20), Турци су појачали притисак на Јајачку бановину с истока, а након Мохачке битке

---

[19] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 80.

[20] A. Bonfinii Rerum Ungaricarum Libri XLV, 546; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 234–236.

[21] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 253–254; M. Sanudo, *Odnošaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom*, Arkiv 6 (1863) 224–226; M. Mesić, *Građa mojih razprava u „Radu"*, Starine JAZU 5 (1873) 139.

[22] M. Mesić, нав дело, 168.

[23] M. Sanuda, *Odnošaji*, Arkiv 8 (1865) 43, 65.

[24] Изгледа да је и град Котор освојен до 1516, пошто Н. Филиповић наводи да се те године у попису босанског санџака бележе власи у нахији Врбањи. – *Istorija naroda Jugoslavije* II, 132.

(1526) њена судбина је запечаћена. Паду Јајачке бановине допринеле су борбе око угарског престола између Фердинанда I и Јована Запоље, као и хронична беспарица угарске државе. Крајем 1527. и почетком 1528. године босански санџак-бег Гази Хусрев освојио је Јајце и преостале градове Јајачке бановине: Пеħ, Језеро, Звечај, Гребен, Бањалуку, Левач, Козару и Врбашки Град.[25]

Гравира града Каменграда из путописа Бенедикта Курипечића

Прецизнијим утврђивањем територијалног обима Јајачке бановине показало се да се она у највећој мери поклапала са територијом „земље" Доњи Краји. Изузетак представља жупа Ускопље, која је већ 1465. године била у саставу турске државе. Подручје некадашњих Доњих Краја је и за угарску и за турску власт имало

[25] О стању у управи и снабдевању градова Јајачке бановине опширно код Л. Талоција (*Povijest Jajca*) и код В. Клаића (*Povijest Hrvata* 4 и 5); видети: V. Klaić, *Pad Obrovca, Udbine i Jajca. Prilog za hrvatsku povijestnicu god. 1527–1528*, VZA 7 (1905) 57–67; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 56–57; P. Ćošković, *Banjaluka i pomaganje Jajcu 1525. godine*, IZ 8 (1987) 13–35.

улогу војне крајине, тако да је географски назив Крајина, означавајући подручје нешто севернији од изворног, након што је први пут забележено у изворима 1593, наставио да живи до данашњих дана. Према савременом схватању, у науци се под појмом (Босанске) Крајине подразумева област, чију границу на северу чини Сава до ушћа Врбаса, на западу Уна са Унцем, на југу граница иде линијом која повезује планине Шатор (1872 м надморске висине), Виторог и Влашић (1943 м). На истоку граница иде источним међама општина Србац, Челинац и Котор Варош, што значи да долина Врбање улази у целости у састав Крајине, која обухвата и територије на десној обали доњег тока Врбаса. У средњем веку то је припадало „земљи" Усори, тако да је Врбас низводно од Бањалуке био граница између Доњих Краја и Усоре.[26]

[26] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, 249; ЕЈ 2, Загреб 1985, 89–91, са географском картом.

ТЕРИТОРИЈА ЈАЈАЧКЕ БАНОВИНЕ
1464/1465.
16° Источно од Гринича
17°
18°
45°
44°
УГАРСКА
ЈАЈАЧКА БАНОВИНА
СРЕБРЕНИЧКА БАНОВИНА
"БОСАНСКО КРАЉЕВСТВО"
ТУРСКО ЦАРСТВО
ХЕРЦЕГ СТЕФАН И ВЛАДИСЛАВ ХЕРЦЕГОВИЋ
ШАТОР
БИТОРОГ
Зрињ
Дубица
Благај
Нови
Врбас
Левач
Козара
Острожац
Крупа
Бихаћ
Каменград
Бања Лука
Звечај
Камичак
Билај
Гребен
Котор
Кључ
Бочац
Пећ Језеро
Цроп Град
Комотин
Јајце
Оштрц Град
Сокол
Винац
Травник
Врбовац
Врандук
Жепче
Маглај
Тешањ
Добој
Соко
Добор
Градачац
Сребреник
Бобовац
Дубровник
Високи
Ходидјед
Прозор
Ливно
Сусјед
Весела Стража
Прусац (Београд)
Београд (Гламоч)
Б.Грахово
Книн
Срб
Коњиц
Зајачка бановина
Сребреничка бановина
Угарска
Херцег Стефан и Владислав Херцеговић
Турско царство
"Босанско краљевство"
Границе Босанске крајине
0
20
40
60 км
Аутор: Ј. Мрић-Радојчић

ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ДОЊИМ КРАЈИМА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

У ред најтежих питања у историји средњовековне босанске државе улази и проблем црквене историје, тачније идентификације црквених организација и њихових седишта. Босанска држава се до половине XIV века налазила окружена са севера, северозапада и запада Угарским краљевством, с истока и југоистока Србијом, док се у њој самој формирала јеретичка „црква босанска". О црквеним приликама сведоче извори различитог порекла – домаћи, српски, угарски, дубровачки, затим документи папске курије, католичке цркве и фрањевачког реда. На велику несрећу истраживача и овде се показује да непознавање вести које садрже најстарији турски катастарски пописи (дефтери) представља велики проблем у стварању једне потпуне и веродостојне представе о овом питању. Интерпретација поменутих турских извора од стране појединих оријенталиста изузетно је тенденциозна и стављена у службу добијања сасвим одређене верске, нарочито етничке слике на простору средњовековне Босне.[1] Докле год не буду објављени турски дефтери који би могли у знатној мери да пруже одговоре и на ово питање, проучавању црквених прилика треба приступати уз пуно опреза.

У историографији се до сада није појавило дело које би ову тематику посматрало у границама Доњих Краја. Прикази црквене историје се налазе у свим синтезама посвећеним историји средњовековне босанске државе, а неки радови се баве и питањем верске оријентације Хрвоја Вукчића Хрватинића. Својим обимом и ширином

---

1 Најочигледнији пример представља начин излагања А. Хандића, који припаднике српског народа назива Власима, али њихово присуство на тлу западно од Дрине тумачи искључиво у вези са доласком и успостављањем турске власти. – Видети: *Tuzla i okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975.

приступа издваја се библиографија радова о јеретичкој „цркви босанској".[2] С обзиром на то да је примарни задатак овог поглавља да се одговори на питање које су цркве биле присутне на подручју Доњих Краја и где су се налазили њихови центри, сасвим по страни остаје разматрање порекла и доктрине јеретичке „цркве босанске", будући да они не пружају одговор на постављена питања. Добијени подаци биће искоришћени и у истраживању географије насеља и неких привредних активности, као што је виноградарство.

За сада би најверодостојнију слику црквених прилика у босанској држави, дакле и у Доњим Крајима, пружало писмо папе Гргура XI од 3. фебруара 1373. који каже да је сазнао да „у крајевима Босне, живе скоро све шизматици и јеретици, осим оних који су милошћу божијом преобраћени ... такође и на границама Босне према Угарској, као у месту званом Глаж и у многим другим местима, помешано живе како хришћани, тако јеретици и шизматици; тамо су уређене парохије и парохијски свештеници удаљени чак на два или три дана". С друге стране, према изворима истог порекла – у преписци папске курије, од 1187. до 1238. године Босна, која је припадала подручју дубровачке надбискупије, наводи се као „краљевство Србије, која је Босна" („regnum Servilie, quod est Bosna").[3]

---

[2] Све поменуте изворе и литературу видети у уводном поглављу овог рада.

[3] T. Smičiklas, *CD* II, 207 (28. mart 1187); 226 (21. jun 1188); *CD* III, 274 (24. juli 1227); *CD* IV, 54 (26. mart 1238); *CD XIV*, 494 (3. februar 1373). Схватање римских црквених поглавара да је Босна била део државе Србије није било усамљено, већ то потврђују и други писани извори, независно једни од других. Најстарије је писање *Константина Порфирогенита* из прве половине X века, о држави Србији у оквиру које се налазила Босна, као географска област са два града (*Спис о народима*, ВИИНЈ 2, 58; С. Ћирковић, *„Насељени градови"*, 23–31). Јован Кинам назива босанског бана Борића (око 1154 – око 1164) „егзархом далматске земље Босне", при чему исти писац назива Србе „Далматима". Затим наводи да река Дрина одваја Босну од „остале Србије" (*Историјски списи*, ВИИНЈ 4, 28). У њему савременом извору, у *Летопису попа Дукљанина*, стоји да се Србија („Загорје") дели на Расу, од Дрине на западу до Лиješана и Лаба на истоку, и на Босну, која се простире од Дрине на истоку до Борове планине на западу (*Летопис попа Дукљанина*, прир. Ф. Шишић, 306–307). У истом смислу сведоче и повеље великог бана босанског Матије Нинослава, који у повељама издатим Дубровачкој општини своје поданике изричито назива Србима. Према одредби повеља предвиђа се „ако тужи Србин Влаха, да се суде пред кнезом дубровачким, а ако тужи Влах Србина, да се суди пред баном" (Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 8, 10). До истицања

Подручје Доњих Краја не помиње се у изворима који се односе на борбу папске курије и угарских владара против босанских јеретика, која се великим интензитетом одвијала у време бана Матије Нинослава (око 1233 – око 1250). У већ поменутој повељи угарског краља Беле IV из 1244. године, Доњи Краји су заједно са Босном, Усором и Солима били једно од подручја, прецизније „земаља" у којима је босански бискуп имао право да прикупља црквену десетину. У попису седишта босанске бискупије на територији Доњих Краја помиње се црква Светог Јована у жупи Ускопљу, и црква Светог Кузме и Дамјана у жупи Мел.[4] Првопоменута црква би можда могла да се идентификује са остацима средњовековне цркве са некрополом у Чипуљићима код данашњег Бугојна. На основу археолошких истраживања остатака грађевине и некрополе која броји 770 гробова, дошло се до закључка да је цео локалитет био у употреби у периоду од IX до XV века. То је уједно и једини пронађени траг средњовековне сакралне грађевине на територији где се простирала жупа Ускопље – у долини горњег тока Врбаса, између Горњег и Доњег Вакуфа, као и једино сачувано писано сведочанство о присуству католичке цркве на овом простору.[5]

Мехмед Хајијахић је идентификовао цркву посвећену Светим врачима – Кузми и Дамјану, са топонимом Скузмадањ који се на-

---

посебне државности Босне долази у време бана Стјепана II Котроманића (1322–1253), и то је резултат самодржавности босанског владара у односу на Немањиће. Они су у својој владарској титули имали етничку одредницу: „краљ све српске земље и Диоклије и Далмације и Травуније", „краљ све српске земље и поморске", „краљ и самодржац свих српских земаља и приморских". Стога бан Стјепан II назива државу Немањића „Рашком", и цара Душана „царем рашким", а не „царем Срба и Грка", јер би из тога произилазило да је босански бан, који такође влада Србима, био у вазалном положају према Душану (L. Thallóczy, *Studien*, 16–19). Одлазак у манастир Милешеву и крунисање Твртка за „краља Срба, Босне, Поморја и Хумске земље" 1377. године сасвим је разумљив корак који происходи из државне традиције Босне. Највише због одсуства подршке Српске патријаршије, која је припала кнезу Лазару Хребељановићу, Стефан Твртко I није могао да одигра улогу обновитеља јединствене државе српског народа (Љ. Стојановић, нав. дело, 76–77; М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја српске државности* 1, 234–239, 290).

4 T. Smičiklas, *CD* IV, 240. О војним походима угарских владара детаљно видети: J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni*, Zbornik FF u Zagrebu III (1955) 11–40, 245 (= *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 177–209).

5 ALBiH 1, 12. 103.

лази у селу Мокринама, на десној обали горњег тока Лепенице. Према овој локацији, црква би се налазила на територији жупе Лепенице, а не жупе Мел, и зато је неопходно да се пронађе неко друго решење. Исти аутор, међутим, сматра да жупа под оваквим називом (Мел) није ни постојала и да назив означава само црквени посед, док су неки ранији историографи предлагали идентификацију Мела са Милима и Милодражом код Високог или Милетићима у Пашви. Не спорећи могућност да је на локалитету Скузмадањ вероватно постојала црква посвећена овим светитељима, најприхватљивијим решењем на основу филолошког, али и географског критеријума чини се везивање жупе Мел за долину средњег тока Угра, где су до данас сачувана насеља под називом Мелина и Имљани. Ово подручје није археолошки испитано, већ су податке са терена прикупили етнолози. Неки индихативни називи забележени су на топографским картама у размери 1 : 50.000. Тако у селу Имљанима постоји планина Црквени бријег (1118 м), два километра јужније је извор под називом Фратарска вода, а у селу Борак постоји топоним Црквиште, који уопште није испитан.[6]

Први босански владар који је ступио у непосредни контакт са католичком црквом био је велики бан босански Кулин, чије се име сачувало управо у једном писму папског легата Теобалда. Знатно познији писац Мавро Орбин записао је да је Кулин подигао две цркве у Босни, које је после 1194. године освештао сплитски надбискуп Бернард. О једној од тих цркава сведочи ктиторски натпис бана Кулина који је пронађен у Бискупићима код Високог, на левој обали Босне. Сачуван је такође и натпис великог судије Градеше који је подигао цркву Светог Јурја (Ђурђа) у селу Подбрежју, код Тетова у близини Зенице.[7] Ове најраније вести говориле би о присуству

---

[6] M. Hadžijahić, *O nekim lokalitetima iz povelje Bele IV od 20. jula 1244. godine*, Radovi ANUBiH 35 (1970) 292–293; географске карте 1 : 50.000, секција Травник. О жупи Мел биће речи у даљем излагању.

[7] М. Орбин, *Краљевство Словена*, 140, 341 (С. Ћирковић). Текст натписа бана Кулина и симболика орнамената различито су тумачени у историографији: Ć. Truhelka, *Natpis bana Kulina*, GZM 10 (1898) 617–622; В. Ћоровић, *Бан Кулин*, Годишњица НЧ 34 (1921) 25–37; P. Anđelić, *Revizija čitanja Kulinove ploče*, GZM n. s. – Arheologija 15–16 (1961) 287–308; J. Kovačević, *Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu*, на истом месту, 309–316. Текст натписа великог судије Градеше: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 35–36, бр. 8.

католичке црквене организације у средишњој области босанске државе – у „земљи" Босни, тачније у жупи Босни и у жупи Брод. У доба бана Матије Нинослава предузета је изградња катедралне цркве Св. Петра босанске бискупије у месту Брдо у жупи Врхбосни, које се са доста сигурности може идентификовати као данашњи локалитет Дебело Брдо у Сарајеву, на левој обали Миљацке.[8]

Посматрајући проблем учвршћивања организације католичке цркве у босанској држави, односно разлоге због којих је седиште босанске бискупије већ 1244. године измештено изван њених граница, у Ђаково у Вуковској жупанији, треба узети у обзир неколико чињеница. На првом месту, босанска владарска породица није пружила одлучну подршку настојањима папске курије и католичког свештенства. С друге стране, босанска властела је такође одбијала да подржи организовање католичке цркве тако што није дозвољавала да сакупља црквену десетину нити да ужива поседе које је њој уступио босански владар, а то је био услов без којег она није могла да постоји.

О томе говоре подаци из преписке папе Гргура XI и бана Матије Нинослава. Бан се 1233, према речима папе, пожалио да су његови претходници, иако заражени клицом јереси, могли да сходно „старом обичају" босанској властели „додељују и одузимају жупе и села према свом нахођењу", али да се томе сада противи „јеретичка" властела, која дрско задржава подељене јој поседе против његове воље. Босански владар је, заправо, хтео да римски поглавар стекне сасвим одређену слику о приликама у његовој држави, па је своју наводну немоћ да подржи учвршћивање организације католичке цркве оправдавао отпором који је његовој власти пружала босанска властела. Католичка црква је стицањем поседа заиста угрожавала интересе властеле, тако да је њено противљење сасвим разумљиво. У савременој историографији формирано је мишљење да је јеретичка „црква босанска", управо због тога што јој њено учење није дозвољавало да има и ужива земљишне поседе у босанској држави, стекла велики број присталица међу босанском властелом.[9]

---

[8] T. Smičiklas, CD IV, 240; F. Šišić, *Studije iz bosanske istorije. Historički pregled katoličke biskupije bosanske*, GZM 15 (1903) 330 и даље; M. Hadžijahić, нав. дело, 289–291; ALBiH 3, 15. 68.

[9] T. Smičiklas, CD III, 388–389; М. Динић, *Државни сабор*, 19; А. Бабић, *О односима вазалитета у средњовјековној Босни*, 32–34; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 58–69.

Занимљиво је да се међу подацима о продаји робља из последње четвртине XIII века помиње само једна од жупа које су чиниле „земљу" Доњи Краји – жупа Ускопље, где су 1283. и 1300. године забележена само три случаја трговине робљем из овог подручја. Међутим, велики део сачуваних података односи се на суседно подручје Угарске краљевине. Наиме, само у кратком периоду од 1280. до 1283. године жупаније Сана и Врбас се помињу чак 18, односно 12 пута као простор са којега потиче становништво које је продато као робље и као такво је забележено у архивској грађи Дубровачке општине. Такви подаци би указивали на то да је становништво овог простора у великој мери било некрштено, што потврђује и чињеница да су имена ових особа била искључиво народна – словенска. Међу њима далеко предњаче жене – робиње, које најчешће носе имена као што су Радост (Радослава), Драгост (Драгослава), Гојислава, Стојна и Доброслава.[10] Тек готово један век касније, 1373. године, помиње се једна робиња по имену Станислава, кћи Стојка, за кога се каже да је „из Трибове, из области Вукца Хрватинића".[11] На основу овог усамљеног податка немогуће је нешто више рећи о становништву Доњих Краја, тачније у којој мери је оно било покрштено, али се на посредан начин о томе ипак може стећи одређена представа.

Најранији сачувани подаци о присуству организације католичке цркве у непосредној близини Доњих Краја – на територији угарских жупанија Дубице, Сане и Врбаса, потичу из 1334. године. У питању је попис парохија загребачке бискупије које су биле организоване у оквиру дубичког архиђаконата, подељеног у три котара: дубички, врбашки и сански. С обзиром на то да је црквена организација пратила управну организацију државе, може се претпоставити да се територија ових котара поклапала са територијама истоимених жупанија. Стога се убикацијом црквених седишта може реконструисати територијални обим поменутих управ-

---

[10] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi* I, жупа Ускопље: бр. 336, 442 и 443; жупа Сана: бр. 38, 86 а, б, 137, 144, 178, 179, 185, 243, 272, 305, 322, 339, 342 и 347; жупа Врбас: бр. 50, 51, 66, 72, 86 е, 208, 221, 235, 242, 286, 290 и 333; V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali HI JAZU u Dubrovniku 1953, 137–138; P. Živković, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, Prilozi 10–2 (1974) 334–335; исти, *Млетачка трговина босанским робљем у средњем вијеку*, ГДИ БиХ 20 (1976) 53.

[11] М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, Београд 1967, 28, бр. 68.

них јединица угарске државе.[12] Према наведеном извору, дубички котар је имао 12 парохија (жупа) са седиштима у Дубици, Греди, Слабињи, Брекињи, Стригови и другим местима чија убикација није поуздана. Врбашки котар је обухватао отприлике исти број парохија с центрима у црквама које су се налазиле у подграђу Врбашког Града (данашњи Горњи Подграци), Војсци, Турјаку, Градишки, Вилусима, Иванској и Глажу, за који се каже да је „на граници Усоре". Сански котар су чиниле парохије с центрима у Пухарској, Козари, Подбријежју код Санског Моста, Оштрој Луци, Вусушју (Врше код Каменграда), Мрину, Благају, Водици, Јапри и Трговишту. Цело ово подручје – на северу до Саве и на западу до Уне, ушло је у састав феудалне области Хрвоја Вукчића након 1385, па су тако и католичке цркве на овом простору дошле под његову власт.[13] (Видети карте: Црквена организација у „земљи" Доњи Краји, Феудална област Хрвоја Вукчића Хрватинића 1380–1416)

У време када је настао овај спис, дакле у току владавине бана Стјепана II Котроманића (1322–1353), долази до снажнијег продора католичке цркве у босанској држави захваљујући активности фрањевачког монашког реда, што је довело до оснивања фрањевачке босанске викарије 1340/42. године. Њихови самостани са црквама подижу се у близини владарских седишта, као што је то био случај са црквом Светог Николе у Милима код Високог и у Краљевој Сутјесци, а ктитор обе цркве био је босански бан. Најважније је ипак било оснивање фрањевачких центара по рударским насељима и по градовима босанске државе, дакле као и у осталим европским државама овај монашки ред је деловао у урбанизованим срединама. Зато подаци о локацији њихових самостана посредно сведоче о градском статусу насеља у којем су подигнути. Тако се у ово време помињу фрањевачки самостани у Стону, Новом на Неретви, Би-

---

[12] У Србији Немањића територија Браничевске, Моравичке, Рашке, Топличке, Сремске, Серске и Хвостанске епископије поклапала се са територијом истоимених територијално-управних јединица – „земаља". – С. Мишић, *„Земља" у држави Немањића*, 139 и даље.

[13] F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, Starine JAZU 4 (1872) 211–213; исти, *Hrvatska prije XII vieka*, Rad JAZU 56 (1881) 100–103; уп: T. Ortvay, *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV*, I–2, Budapest 1892, 741–744.

шћу (подграђе Благаја на Буни), Имотском и Коњицу, који су заправо били саграђени у њиховим подграђима.[14]

Домаћи извори, међутим, говоре не само о постојању јеретичке „цркве босанске", већ и о доста значајној улози коју је имала у босанској држави и друштву. Бан Стјепан II је око 1326. године издао повељу кнезу Вукославу Хрватинићу у „хижи" (дому) високог достојанственика „цркве босанске", „великог госта" Радослава у данашњим Моштрама, на подручју жупе Босне. Ова исправа представља допуну повеље коју је босански владар издао непосредно пре или непосредно после, којом је поменутом властелину даровао жупу Бањицу са градом Кључем и жупу Врбању са градом Котором, и која је издата у Милима код Високог. Овом приликом је бан кнезу Вукославу дао своју „вјеру" којом му је пружио гаранције личне и имовинске сигурности све док не почини „невјеру" према бану и све док се кнезу Вукославу не пружи прилика да се оправда пред босанском властелом и пред „црквом босанском". Њени представници се поимснце наводе: највиши достојанственик – поглавар носио је титулу „дједа" („дида") и сада је то био Радослав, нижег ранга био је „велики гост", такође по имену Радослав, а затим су следили „старац" Радомир, Жунбор и Вучко.[15]

Из овог времена, међутим, нема изворних података о постојању „хижа", односно јеретичких центара на територији Доњих Краја, али је свакако значајно да је представник најмоћније властеле овог подручја добио у извесној мери и заштиту јеретичке „цркве босанске". Како је у науци утврђено, „црква босанска" је с временом стекла улогу једног друштвеног чиниоца, који је својим угледом посредовао у односима између босанских владара и њихове властеле, а поједини њени представници обављали су и дипломатске мисије у име обласних господара. Овакво мишљење је највећим делом засновано на догађајима у вези са сукобом краља Остоје и

---

[14] D. Mandić, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava bosanske vikarije (1340-1735)*, Rim 1968, 43–53; P. Anđelić, *Bobovac i Kraljevska Sutjeska*, Sarajevo 1973, 226–230; исти, *Pogled na franjevačko graditeljstvo*, Simpozijum: Srednjevekovna Bosna i evropska kultura, 201–206; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 281–282; С. Мишић, Хумска земља, 130–133.

[15] L. Thallóczy, *Studien*, 7–8, 11; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, 102, 105; П. Ћошковић, *О гостима „цркве босанске"*, ИЗ 4 (1983) 7–40; исти, *Ustrojstvo „crkve bosanske" i njezina uloga u XV stoljeću*, Beograd 1987 (рукопис докторске дисертације), 165–330 и даље.

Павла Клешића 1403. године, и на делатности „госта" Радина Бутковића на двору Стефана Вукчића Косаче. *Из периода* 1370–1374. године сачувана је повеља бана Твртка за Стјепана Рајковића у којој се поменутом властелину пружа посебна „вјера дединьа" или „вјера крстјанска".[16]

Подаци из папске преписке осветљавају верске прилике у босанској држави и око ње, пружајући бар делимичан увид у просторни распоред католика, „шизматика" – православаца и јеретика. Тако је 1357. године било допуштено кнезу Дионисију Бабоњићу да прими фрањевце да се населе код цркве Светог Дионисија у граду Отоци на Уни, јер је кнез хтео да сачува своје поданике од „патаренске секте", будући да се његова област налазила на граници Босне.[17] Исте године папа је дао дозволу и кнезу Ивану Нелипчићу да „у својој земљи Цетини" додели фрањевцима једно место да подигну свој дом. Овај фрањевачки самостан подигнут је у Цетинграду, на левој обали реке југоисточно од Сиња, и помиње се у једном папском документу из 1469. године.[18]

Снажнија акција римске курије и босанске фрањевачке викарије осетила се седамдесетих година XIV века, када је папа поделио неке повластице фрањевачком реду, као што су вршење духовне службе, подизање самостана и прикупљање милостиње. Гргур XI је босанским фрањевцима исправом издатом јуна 1372. дозволио да подигну цркве, капеле, ораторије, гробља и друго што је добро за службу „у (Угарској), такође Рашкој, Бесарабији (Влашкој) и другим крајевима који су у њиховој околини, где живе многи шизматици и јеретици". Затим је дозволио да преузму и оснују „у тргу Руднику који припада области племенитог мужа Николе Алтомановића под влашћу краља Србије два места, и у области Глажа под влашћу краља Угарске једно место, и других девет места у којим год градовима и крајевима поменуте Босне и

---

[16] J. Gelcich, *Dipl. Rag.*, 116–117; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 434–435; J. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Stjepana Rajkovića*, Zbornik FF u Zagrebu II (1954) 37–48; S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, 221–225; P. Ćošković, *O ustrojstvu crkve bosanske*, 67–68.

[17] T. Smičiklas, *CD* XII, 418–420. Оригинал исправе се налази у Љубљани. – G. Čremošnik, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi ND BiH 3 (1955) 15–16.

[18] T. Smičiklas, *CD* XII, 406; A. Theiner, *Monumenta Hungariam* II, 410; S. Gunjača, *Topografska pitanja na području stare Cetinske županije*, Split 1937, 24–25.

Рашке и Бесарабије,", „у којима су јеретици или шизматици", јер како каже „не постоји ни једна дијацеза".[19] Истог месеца папа је упутио писмо свим провинцијалима, кустодима и гвардијанима фрањевачког реда у којем описује успехе босанског викара и фрањеваца и каже да „у крајевима Босне, у којима живи мноштво шизматика и јеретика", многе од њих су босански фрањевци преобратили.[20]

Почетком наредне године, фебруара 1373, уследило је писмо папе у којем говори о томе да „у крајевима Босне живе скоро све шизматици и јеретици, осим оних који су милошћу божијом преобраћени", али такође и „на границама Босне према Угарској, као и у месту званом Глаж и у многим другим местима, помешано живе како хришћани, тако јеретици и шизматици".[21] У одговору на молбу викара и босанских фрањеваца, папа им је 1. јуна 1373. дозволио да, „пошто у крајевима Босне и Влашке и око граница Угарске, у којима боравите, проповедајући реч божију неверницима, обраћајући чак и шизматике на пут истине, у градовима као и у селима, у којима верници бораве, мало је плебана и ректора цркве, ... такође и међу Власима шизматицима, од којих неки станују на пашњацима и под шаторима", подигну шест нових места „у земљама, градовима или селима на границама Угарске око Себеша и Велике Влашке, и око граница Босне у Алшану и у Крбави, чије год дијацезе католичке или шизматичке да постоје". Поименце су наведени Себеш, који одговара данашњем Карансебешу, односно Турну Руиени на Тамишу, и Алшан, чије се име сачувало у називу поља Машањ код Посавских Подгајаца, на левој обали Саве преко пута Брчког. Крбава је назив крашког поља и жупе, али и истоимене дијацезе католичке бискупије која је обухватала шири географски простор.[22]

Викар и босански фрањевци упутили су 1372/73. године римској курији једну листу од двадесет и три питања – „сумње" („Dubia") која се тичу поступка према „шизматицима" и њиховим свештеницима, затим питање брака код босанских јеретика, о поступцима

---

[19] A. Theiner, *Monumenta Hungariam* II, 116; J. Šidak, *Franjevačka „Dubia" iz 1372/3. kao izvor za povijest Bosne*, Studije o „Crkvi bosanskoj", 238.

[20] A. Theiner, нав. дело, 117; G. Čremošnik, *Ostaci arhiva*, 18–21.

[21] T. Smičiklas, CD XIV, 494.

[22] A. Theiner, нав. дело, 140; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske prošlosti*, Osijek 1910, 161.

према католичком свештенству. У папским одговорима се јасно разликују три конфесионалности на територији босанске викарије: католици, „шизматици" и јеретици, као што је то већ Рачки исправно уочио. О православним верницима на тлу босанске државе изричито говори одговор на осмо питање у којем су босански фрањевци замолили да прошире своје активности и „на границе и околину Босне, где је свештенство искварено и нису установљене провинције". Папа је потврдно одговорио, „пошто у Босни са њеним границама односно укључујући земље и градове", према његовим речима, „живе неверници и шизматици".[23]

Годину дана касније, јула 1374, фрањевци су добили папину дозволу да подигну своје самостане са црквама „у области Книна и Врхрике такође и Врбаса и Саве (Сане?)", који би требало да послуже за придобијање и покрштавање „јеретика и шизматика". Неколико година касније (1378) папа је дао сагласност фрањевцима да преузму цркву у тврђави Модруш, у крбавској дијацези, која се налази „близу шизматика и неверника", а у питању је данашње истоимено насеље код Огулина у Хрватској.[24]

Ако се анализирају сви поменути подаци који се налазе у писмима католичког поглавара, запажа се да како у непосредној близини Доњих Краја, који су били гранично подручје према Угарској краљевини – „крајина", тако и са њихове стране ове границе, измешано живе „јеретици и шизматици". Као простор где они живе помињу се: „крајеви Босне", „око граница Босне према Угарској", у Глажу и његовој близини, у близини Отока на Уни, Крбаве и Модруша, Книна и Врхрике (око горњег тока Цетине), Врбаса и Саве (Сане?).

Обавештења папске курије показују се као сасвим тачна. Тако су у околини Книна од XIV века постојали православни манастири Крупа на Зрмањи и Крка, на истоименој реци. У области Врхрике око горњег тока Цетине, тачније само десетак километара југоисточно од данашњег насеља Врлике, подигнут је најкасније до 1395. године православни манастир Драговић, што значи са-

---

[23] A. Theiner, *Monumenta Slavorum* II, 327–329; F. Rački, *Bogumili i patareni*, Beograd 1931, 443; J. Šidak, нав. дело, 247; уп.: Д. Драгојловић, *Шизматички попови фрањевачких Dubia и православна традиција у средњовековној Босни*, Balcanica 16–17 (1985–1986) 43–55.

[24] A. Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 336; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 40.

мо 19 година након што је папа констатовао присуство православног становништва на овом подручју. У граду Глажу, који је до око 1385. године био под влашћу угарског краља, а затим је постао седиште истоимене жупе босанске државе, према папиним речима живели су измешано католици, православци и јеретици. Нешто источније од доњег тока Врбаса и жупе Глаж – у долини Укрине, од краја XV века помињу се православни манастири Ступље, чији су остаци откривени 1994. године у Горњим Вијачанима, затим Детлак, југозападно од Дервенте, и манастир Липље код данашњег Теслића. Близу граница Крбавске дијацезе изграђен је негде у XV веку манастир Рмањ, код Мартин Брода, петнаестак километара северније од града Срба.[25]

На овај начин је потврђена сачувана традиција о старини православних манастира у Хрватској и у Босни, а нарочито је значајно што су у питању територије са којих је кренула најстарија сеоба српског православног становништва 1530. године – Срб, Унац и Гламоч, које је насељено у Жумберку, у Крањској. Потом је следеће године насељена још једна велика група ускока – Срба из Цетине. Није у питању било номадско, пастирско становништво, већ су се селиле читаве породице са свом својом покретном имовином. На подручјима са којих се покренуло на сеобу, српско становништво је било староседелачко, односно нису га населиле турске власти, јер су оне то чиниле тек од последње четвртине XVI века. [26]

Занимљиво је такође да краљу Драгутину и његовим синовима народ приписује ктиторство православних манастира од Дрине на истоку до Врбаса на западу, тачније манастира Папраће, Тамне (Тавне), Ломнице (Ловнице), Гостовића (Удрима), Возуће и Ли-

---

[25] С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII век*, Гласник СУД 42 (1875) 127, 137; В. Петковић, *Преглед цркава кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 106, 155–156, 174; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство Босне и Херцеговине*, Сарајево 1971, 111–112; Z. Kajmaković, *Oko problema datacije pravoslavnih manastira u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na Papraću*, Naše starine 13 (1972) 155 и даље; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. г.*, Београд 1984, 90, 94–95, 120, 121, 127, 287, 320; Љ. Срдић, *Манастир Ступље*, Наше старине 1, Бања Лука 1998, 59–68; Љ. Шево, *Цркве и манастири на подручју Бањалучке епархије*, Бања Лука 1999.

[26] E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica* I, Zagrabiae 1914, 418; А. Ивић, *О првој српској сеоби у Жумберак (1530–1535)*, VZA 20 (1918) 245–279; В. Дабић, *Карловачки генералат (1530–1746)*, Београд 2000, 20, 22–24, 32, 33, 67–73 и другде.

пља. У науци још увек није до краја решено питање постојања православне босанске епископије у време краља Драгутина, иако се 1293. године као његов посланик у Млецима наводи изричито босански епископ Василије.[27]

Фрањевци, дакле, нису успели да се у XIV веку учврсте у Доњим Крајима, и то изричито потврђује један попис фрањевачких самостана, организованих по кустодијама. Он потиче из дела фра Бартола Пизанског и датиран је оквирно у 1385/1390. годину, тако да припада времену великог војводе босанског Хрвоја Вукчића. Према његовим наводима, на територији Доњих Краја постојала је Гребенска кустодија коју су чинили фрањевачки самостани у граду Гребену на Врбасу, где је било и њено седиште, затим у граду Глажу, Гламочу, Крбави и у три града на Уни – Крупи, Отоци и Подновом.[28] Може се закључити да је једини нови фрањевачки самостан био онај изграђен у граду Гребену на Врбасу, који се од 1357. године налазио под влашћу угарског краља. Управо у време настанка овог извора, Хрвоје је са браћом успео да врати некадашње баштинске поседе рода Хрватинића – Гребен, Гламоч, Кључ, који су прешли у руке краља Лајоша I, а затим и да заузме жупаније Сану и Врбас, тако да су католичке цркве и фрањевачки самостани дошли под његову управу. То је био главни разлог због чега је на молбу краља Жигмунда, папа Бонифације IX 18. децембра 1391. поделио опроштајнице угарском владару и свима онима који крену с њим у рат „за одбрану краљевства Угарске и Далмације и других земаља" које су му потчињене, а против „најсуровијих Турака затим манихеја и јеретика и мноштва других непријатеља хришћанског имена у насељима, државама, земљама и крајевима суседним онима претходно поменутим, и чак и шизматика који

---

[27] Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* I, Београд 1934, 83–88; Ј. Шафарик, *Српски летописац из почетка XVI-ог столетија*, Гласник ДСС 5 (1853) 49–58 (Троношки летопис); И. Руварац, *Нешто о Босни дабарској и дабробосанској епископији и о српским манастирима у Босни*, Годишњица НЧ 2 (1878) 244, 251–261; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 190; Р. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1995, 41; *Азбучник Српске православне цркве по Р. Грујићу*, прир. Сл. Милеуснић, Београд 1993, 39–41; М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епископије*, Богословље 8 (23) 1–2 (1964) 50–52 и даље; уп.: М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 55.

[28] J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, Sarajevo 1912, 37.

у крајевима Босне, често непријатељски нападају државе, земље и крајеве теби потчињене, желећи да их себи потчине".[29]

Сваки покушај да се утврди верска оријентација Хрвоја Вукчића Хрватинића предодређен је на неуспех из више разлога. Питање верског опредељења схватало се превасходно као средство за политичко деловање, и што је најбитније, изворна грађа својим садржајем не пружа довољно чврсту основу за доношење коначних закључака. Хронолошким редом, чињенице су следеће: Хрвоје је био ожењен католикињом Јеленом Нелипчић; секретар напуљског краља Ладислава 1403. године изричито га назива „манихејем", али додаје да је папски легат и кардинал Ачијауоли, као и сплитски надбискуп Пелегрин Арагонски, био убеђен да постоји могућност да се Хрвоје приволи „правој вери", ако би га краљ поставио за „marchionem in partibus Bossine"(„херцегом у крајевима Босне"). То је, као што је већ било речи, краљ Ладислав и учинио октобра исте године, доделивши му звање „херцега сплитског".[30]

Неко време након стицања овог високог достојанства, а сигурно пре 1408. године, херцег Хрвоје је поручио два богато илуминирана рукописа који су познати као Хрвојев Мисал и Хвалов зборник. Потоњи је своје име добио по запису који је оставио писар – „Хвал крстјанин", за кога се сматра да је био припадник „цркве босанске". Анализа садржаја и илустрација овог рукописа показала је да Хвалов зборник нема ниједно јеретичко обележје. Напротив, претпоставља се да су оба илустратора били католички верници, од којих је један вероватно био и свештено лице из Сплита, и његов стил припада зрелој готици која се неговала у савременом сликарству Далмације, Венеције и северне Италије. Преписивач Мисала био је поп Бутко, а у изради минијатура учествовао је исти сликар као у Хваловом зборнику. Марија Пантелић заступа мишљење да је предложак овог рукописа могао да буде из Напуља, и да су кардинал Ачијауоли и надбискуп Пелегрин били наручиоци овог богатог кодекса, који су поклонили Хрвоју с намером да га приволе католичкој цркви.[31]

---

[29] T. Smičiklas, *CD* XVII, 409–410.

[30] F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 207–208.

[31] В. Ј. Ђурић, *Минијатуре Хваловог рукописа*, ИГ 1–2 (1957) 39–52; Ј. Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, ЗРВИ 17 (1976) 177–180, 183–184; ИСН II, 355, 361–364 (В. Ј. Ђурић); M. Pantelić, *Kulturnopovijesna analiza iluminacije Hrvojeva misala*, у: *Missale Hervoiae Ducis*, 495–507; Ј. Максимо-

У познатом писму које је херцег упутио угарској краљици Барбари 1413. године, покушавајући да заустави већ покренуте војне акције против њега, он је, између осталог, замолио краља и њено *високанство* да „ne dozvoli da u vrijeme moje starosti umrem u poganskoj vjeri i nevjernosti, jer sam jedva i teško dočekao vrijeme da se iz poganske vjere vratim u katoličku vjeru".[32] Треба ипак претпоставити да је Хрвоје морао да јавно промени своје верско опредељење након што је стекао власт над Сплитом, седиштем надбискупа и претежно католичком средином.[33] Шта је он приватно радио и осећао, остаје у потпуности непознато.

Ситуација у Доњим Крајима, тачније међу припадницима рода Хрватинића, полако се мењала у корист католичке цркве после смрти херцега и његовог сина Балше. Судећи према личним именима, обе Балшине ћерке, Доротеја и Катарина, биле су католикиње, и обе су удате за католичке вернике - Шимуна Кладушког, Ивана Брезовичког, Тврткa Боровинића. За Катарининог мужа се то може посредно утврдити, јер је обављао високу дворску функцију великог кнеза босанског за време краља Тврткa II (1422–1443), који је био католички верник. Босански краљ је 1428. године упутио молбу папи Мартину V да му одобри женидбу са Доротејом, ћерком покојног Ивана Горјанског, која је била католикиња. Пошто су га неки противници оптуживали да он лично није католик, Тврткo II је написао да иако „живи и влада међу јеретицима и шизматицима који насељавају његово краљевство", он се придржава и живи по обредима католичке цркве. Папа је на његову молбу одговорио позитивно, што је потврда његовог верског опредељења.[34]

У граду Јајцу, који је након херцегове смрти ушао у састав „краљеве земље", подигнут је фрањевачки самостан са црквом најкасније до 1432. године. Краљ Тврткo II је, наиме, својом исправом од 24. августа 1432, издатој у Бобовцу, узео у заштиту босанске

вић, *Уметност у доба средњевековне босанске државе*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 53–54, 64–68; уп.: Д. Драгојловић, *Зборник крстјана Хвала и проблем „цркве босанске"*, Balcanica 13–14 (1982–1983) 73–84; исти, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987, према регистру.

[32] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 149; превод код: J. Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* II, 855 (J. Stipišić).

[33] D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić-Hrvatinić i splitska komuna 1403–1413*, 41–42.

[34] L. Thallóczy, *Studien*, 142–143; P. Živković, *Tvrtko* II, 121–125.

фрањевце које је због непоштовања регуле протерао из града Јајца папски легат и инквизитор фра Јаков Маркијски. Он је приликом своје посете затекао фратре да живе по кућама ван самостана, и то не од милостиње већ од прихода са поседа. Због опасности да се до крајности заоштре односи са папском куријом и краљем Жигмундом, босански краљ је био принуђен да се оправда пред папом и да позове фра Јакова да се врати у Босанско краљевство и настави свој рад.[35]

Веома занимљиве податке пружа неколико сведочанстава о мисији фра Јакова Маркијског на подручју Срема, између Саве и Дунава. Тако 25. фебруара 1437. пожешки жупан Ладислав, син војводе Јована Тамашија, сведочи о успеху мисије фра Јакова Маркијског у писму, у којем каже: „у крајевима Срема између река Саве и Дунава, ... као и у околним и оближњим крајевима Босне и Рашке, такође и у тим крајевима Срема неки градови и села желе да прихвате веру хришћанску ... ми сведочимо и јамчимо, како највећи део поменутих крајева Срема Расцијани (Срби) насељавају, као и да неки градови и села хришћанско име исповедају, такође да у многим (градовима и селима) Расцијани (Срби) и чак Босанци са хришћанима измешани живе; неки градови и села дуго година већ су заражени јеретичком сектом Босанаца и хусита, које је поменути фра Јаков као јеретике ... искорењо и превео у веру римске цркве; чак и са друге стране Дунава у дужину једне миље или слично, ... заједно живе Расцијани и јеретици босански са хришћанима."[36]

Ладислав Моровић је 18. јула 1437. у Валпову написао писмо готово истове́тног садржаја као претходно поменуто а он лично сведочи да: „будући да у највећем делу поменутих крајева Срема живе Расцијани, такође неки градови и села хришћанско име исповедају, а такође у многима Расцијани са хришћанима измешано живе; међу истинским хришћанима неки градови и села годинама су заражени сектом јереси хусита, које је искорењо фра Јаков чак и са

---

[35] G. Čremošnik, *Ostaci arhiva*, 32–35; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, 41–42; P. Živković, нав. дело, 181, 184–187; исти, *Jakov Marki jski i bosanski franjevci. Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca*, IZ 5 (1984) 169–182.

[36] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 159.

друге стране Дунава, где на простору једне миље измешано живе Расцијани са хришћанима."[37] Затим је и епископ сремски Јаков у свом писму писаном истог дана у Баноштору („in Monasterio bani") посведочио у своје име о успеху фра Јакова Маркијског. Он пише да „у разним крајевима Краљевства (угарског), а нарочито у горепоменутим крајевима Срема, где Босанци и такође Расцијани (Срби), непријатељи католичке вере, измешано живе". Фра Јаков је искоренио и привео католичкој вери „мноштво јеретика различитих јереси, посебно јеретичке заблуде озлоглашених Хусита" који су живели на простору између река Саве и Дунава.[38] Заједничка црта ова три извештаја јесте њихово сведочанство не само о присуству, већ о дуготрајном живљењу српског народа – Расцијана из Србије и Босанаца на простору Сремске жупаније између Саве и Дунава, па и на левој обали Дунава – на територији Бачке жупаније.

Војвода Доњих Краја Јурај Воисалић припадао је католичкој цркви, као и западнохумска властела Радивојевићи којима је 1434. године потврдио поседе и предао их у руке фрањевачком викару Жуану и католичкој цркви. Војвода је 1437. године добио дозволу папе Евгенија IV да подигне самостан са црквом Свете Богородице за босанске фрањевце, али, нажалост, није сачувано име насеља у којем је требало да се то оствари.[39] Његов старији син и наследник у части – војвода Петар Воисалић, забележен је неколико пута у папским писмима. Он је 28. маја 1445. примљен у заштиту апостолске столице у Риму. Папа Евгеније IV је 23. октобра 1446. писао епископу хварском Томи да укине осуду због десетине коју је изрекао епископ шибенички и кнински каптол против војводе Петра, чија је тврђава Висући „смештена на међама неких неверничких крајева", док је „поменути Петар једини католички владар у овим крајевима..., а он је такође и војвода Доњих Краја Босне". Затим је истог дана на молбу војводе Петра папа одобрио да фрањевачки самостани у његовој феудалној области буду изузети од власти босанског викара и подређени епископу хварском Томи.[40]

---

[37] Исто, 162–163.

[38] Исто, 163–164.

[39] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 378–379; E. Fermendžin, нав. дело, 160–161.

[40] A. Theiner, *Monumenta Hungariam* II, 230–231.

Један град Висући налазио се недалеко од Омиша на Цетини, а помиње га бан Стјепан II у својој повељи из 1351. године. Постојала је, међутим, још једна тврђава Висућ, али се она налазила на левој обали Висућице, леве притоке Унца, око пет километара југоисточно од Дрвара. Њу је 1461. године краљ Стефан Томашевић потврдио свом стрицу Радивоју Остојићу. С обзиром на то да су се сукоби војводе Петра Воисалића и херцега Стефана Вукчића одвијали на подручју Неретве и западног Хума, то би говорило у прилог прве идентификације поменуте тврђаве. На тој територији су живели „Срби и Власи", које је 1434. године заједно са жупама, градовима и селима потврдио браћи Радивојевић отац војводе Петра.[41] Поново је 18. јуна 1447. папа Никола V узео у своју заштиту војводу Петра, његове наследнике и поседе, а затим је исти папа 1. јула 1452. потврдио мир који је војвода Петар склопио са босанским краљем Стефаном Томашем.[42] Године 1447. папа је одобрио да се поделе опроштајнице свима који посете цркву Светог Ђурђа у граду Језеру, али се не наводи име њеног ктитора, док за цркву Светог апостола Томе у Подврандуку изричито каже да ју је подигао босански краљ Стефан Томаш.[43]

Хрвојев најмлађи брат – кнез Драгиша Вукчић, још 1393. године дошао је у Задар да се поклони моштима светог Шимуна. Његови унуци, синови војводе Иваниша Драгишића, носили су упадљиво хришћанска имена – Павле, Марко и Јурај (Ђурађ). У граду Глажу постојала је католичка црква Светог Николе, али су према папиним речима, у њему измешано живели и католици и православци и јеретици. Зато је мање зачуђујућа чињеница да се као јемац „вјере" краља Томаша коју је он задао браћи Драгишић, наводи управо босански „дид" Милоје и јеретичка „црква босанска".[44]

У последњим годинама пред турско освајање, извори помињу две фрањевачке цркве у седишту босанског краља, у граду Јајцу. Биле су то црква Свете Марије, која је доласком Турака претворена у џамију, и црква Свете Катарине, коју је подигла босанска краљица Катарина, жена Стефана Томаша. Наиме, када је папа Пије II

---

41 L. Thallóczy, *Studien*, 18; ALBiH 2, 11. 134; географске карте 1 : 100.000 и 1 : 50.000, *секција Дрвар*.

42 A. Theiner, *Monumenta Hungariam* II, 235, 265.

43 Исто, 233–234.

44 *Ljetopis Pavla Pavlovića*, прир. F. Šišić, 17; F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije*, 213; T. Smičiklas, *CD* XIV, 494; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440.

крајем 1458. године поделио опрост свима који посете цркву Свете Катарине у Јајцу, наводи да је њу подигла „Катарина краљица Краљевства Босне, које је окаљано јеретицима и шизматицима". Ова црква је затим променила име у цркву Светог Луке зато што су у њој кратко време биле похрањене мошти овог јеванђелисте, спашене од Турака из Смедерева. Данас је делимично очуван само торањ ове цркве који доминира градским пејзажем. У непосредној близини Јајца, у Подмилачју, негде у XV веку је изграђена црква Светог Иве, око које се и данас окупљају католички верници сваког 24. јуна, на празник овог свеца.[45]

У угарским изворима из периода Јајачке бановине помињу се фрањевачки самостани који су подигнути у подграђима босанских градова: Јајца, Језера, Гребена, Звечаја, Бања Луке и Левача, јер им је била намењена одређена годишња новчана потпора.[46] Пошто су после пада босанске државе под турску власт 1463. године босански фрањевци склонили црквене ствари по својим другим домовима у Угарској, Далмацији, Славонији и другим крајевима, папа је јуна 1469. апеловао на све вернике да им помогну да те црквене ствари прикупе. Они могу да их предају босанским фрањевцима или њиховим легатима у следећим местима: Јајцу, Језеру, Гребену, Глажу, Бистрици (Ливну), Цетини (Цетинграду), Врхрици, Книну, Висовцу, Карину, Крбави, Бихаћу, Отоку, Цетину (југозападно од Кладуше), Тржату и Стеничњаку, или у фрањевачким домовима у сплитској, книнској, новљанској, крбавској, сењској и загребачкој дијацези.[47]

У исто време, у првој деценији турске власти сачувани су подаци који говоре о постојању организације јеретичке „цркве босанске" на територији жупе Ускопље. У познатом тестаменту великог госта Радина Бутковића из 1466. године помиње се Вук Радивојевић као „гост ускопаљски", који је, према мишљењу Пеје Ћошковића, био на челу самостанске заједнице босанских „крстјана" у

---

[45] A. Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 460; исти, *Monumenta Hungariam* II, 318; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 238, 243; Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo 1904, 53–61; Đ. Mazalić, *Stari grad Jajce*, GZM n. s. – Arheologija 7 (1952) 80–93; J. Kujundžić, *Crkva Sv. Ive u Podmilačju*, Dobri pastir sv. I–IV, god. 15–16 (1966) 369–375; исти, *Srednjovjekovne crkve u Jajcu*, Dobri pastir sv. I–IV, god. 21–22 (1972) 273–282.

[46] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Jajczy*, 119.

[47] A. Theiner, *Monumenta Hungariam* II, 409–411.

Ускопљу.[48] Делимично објављени подаци из турских дефтера за Босански санџак из 1468/69. и Клишки санџак 1528. године сведоче о поседима „крстјана" у нахији Ускопљу. Они су се налазили у околини тврђава Нови и Винац, затим и у близини села Скробовић и села Кути код Бугојна. Нажалост, није утврђено где су се налазила насеља Нови и Скробовић, што би помогло њиховој прецизној убикацији на терену. Према подацима *Адема Ханџића*, село Ново Село, пар километара северозападно од данашњег Доњег Вакуфа, уписано је почетком XVII века под именом Крстјан, што би *био старији назив овог насеља* и указивао би на присуство верника „цркве босанске".[49]

Верско шаренило некадашње босанске државе, односно постојање три конфесионалности на њеном тлу – католичке, православне и јеретичке, опстајало је и након њеног пада под турску власт. Чувени путописац Бенедикт Курипечић је 1530. године на територији доње Босне, која се протезала од Уне до Врхбосне, затекао и Србе („Surffen"), и наводи да их Турци називају „Власима", додајући „а ми их називамо Zigen (Ђиђи) или мартолосима".[50] То значи да су за турске власти Срби представљали основно становништво које је стицало повлашћени влашки статус, а према мишљењу аустријских власти, Срби су били ти који су регрутовани као мартолоси у турској држави. Након прве организоване сеобе српског становништва које је 1530. године са подручја Унца, Гламоча и Срба било насељено на територији Жумберка, њима је већ 1535. године краљ Фердинанд I издао повељу којом је било предвиђено да на подељеним поседима буду у наредних 20 година ослобођени свих феудалних давања и једина њихова обавеза била је да о свом трошку служе војску.[51]

---

[48] Ђ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 156; P. Ćošković, *O gostima „crkve bosanske"*, 34.

[49] T. Okiç, *Les Kristians (Bogomiles parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, Südost-Forschungen 19, München 1960, 103–133; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, 148, нап. 38.

[50] B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. g.*, prev. Đ. Pejanović, Sarajevo 1950, 21.

[51] *О* истоветном значењу термина Срби – Власи – Расијани – Ускоци видети: А. Ивић, *О првој српској сеоби у Жумберак*, 248; В. Дабић, *Карловачки генералат*, 22, нап. 14, 70 и другде.

Угарски извори из периода Јајачке бановине такође су забележили присуство мартолоса и војнука на њеној територији, јер су обе ове институције турске државе у другој половини XV века преузеле Млетачка република и Угарска краљевина. Тако се мартолоси и војнуци помињу на територији Јајачке бановине у вези са одбраном и снабдевањем њених градова, као и обезбеђивањем путева. На месту заповедника мартолоса и војнука у Јајцу 1495. године помињу се војвода Никола и војвода Вук Нинковић, док је исте године војвода у граду Језеру био Марко. У близини града Јајца Стефан Војковић је заповедао посадом тврђаве Пећ у Трибови. Нешто касније, 1507. године, помињу се мартолоси у градовима Бочцу и Соколу, као и мартолос Антоније, који је награђен за допремање жита у ове градове.[52]

Присуство православног становништва на територији средњовековне босанске државе, које је папска курија забележила у другој половини XIV века, што не значи да оно датира тек од тог времена, сигурно да је подразумевало и изградњу православних богослужбених храмова. Будући да прилике након турског освајања и оснивања Јајачке бановине нису погодовале неким већим грађевинским подухватима, настанак православних цркава и манастира који се помињу почетком XVI века сигурно треба померити доста времена уназад. Наиме, у попису нахије Змијање, која је у трећој деценији XVI века обухватала читав простор између Сане и Врбаса, планине Козаре и Лисине, помињу се манастир Залужани – Гомионица и „стари манастир" у селу Пецка, са калуђером Максимом и попом Јованом. Рушевине мале цркве у Пецкој поменуо је и Александар Гиљфердинг у свом путопису из 1857/58. године, додајући да су се сељаци у то време спремали да је обнове.

---

[52] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Jajcza*, 109, 114, 117–119, 123, 205–207; L. Thallóczy, *Povijest Jajca*, 95, 156, 161; B. Đurđev, *O vojnicima*, GZM n. s. 2 (1947) 75–138; M. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Djela ANU BiH knj. 29, Sarajevo 1967, 142–197. Деловање мартолоса које је ангажовала Млетачка република у Далмацији осликава извештај Марина Сануда о „грофу" војводи Жарку Дражојевићу. Он је имао упориште у тврђави Нутјак на Цетини, с одредом од 100 коњаника – мартолоса, које је у периоду од 1499. до своје погибије 1507. године користио за борбу и ухођење турске војске, а слао их је чак и до града Јајца. – M. Sanudo, *Odnošaji mletačke skupnovlade*, Arkiv 5 (1863) 53, 59, 82-83, 88, 97 и другде; Arkiv 6 (1863) 204–205, 210, 222, 254, 303, 399.

Према истраживању Милана Васића, већина тада пописаних насеља постоји и данас, а њихово становништво су били православни Срби који су уживали влашки статус и привилегије. Закључак аутора јесте да је у питању староседелачко становништво или дошљаци из предтурског времена.[53] Приликом реконструкције манастира Гомионице 1994–1998. године утврђено је да је она подигнута на месту некадашње дрвене цркве-брвнаре, што говори у прилог њеној старини. Здравко Кајмаковић упућује на сродност манастира Гомионице са манастиром Рмњем код Мартин Брода, који је осликан негде крајем XV или најкасније почетком XVI века. И други значајан православни храм – манастир Моштаница на Козари, настао је у првој половини XVI века, пре обнове Пећке патријаршије (1557). Читав овај крај иначе обилује дрвеним православним богомољама, с обзиром на то да је дрво најдоступнији грађевински материјал. Почетком прошлог века забележене су 83 цркве-брвнаре, а сигурно је њихов број био знатно већи у прошлости.[54] Интересантан је податак из путописа Ивана Франа Јукића, који је 1842. године написао да је кренувши из Бањалуке ка Врбањици (данашње насеље Врбања), прешао преко Влашког бријега „koji se tako zove što na njemu nešto drvene, iznutra prazne rišćanske zgrade ima, koju Banjalučani vlaškom crkvom nazivaju". Према овом опису, ово брдашце са црквом-брвнаром требало би да се налази на подручју данашњег Ребровца, предграђа Бањалуке.[55]

Из периода непосредно после пада Јајачке бановине под турску власт (1528), сачуван је документ из 1532. године у којем се наводи да су сабору у Охриду, када је осуђена побуна смедеревског епископа Павла, присуствовала чак тројица епископа са подручја западно од Дрине: епископ босански Марко, епископ херцеговачки Максим и епископ зворнички Доментијан. До објављивања турских извора остаје отворено питање да ли су се територије њихо-

---

[53] А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Друго, измењено издање, Београд 1996, 244; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 244–247. Љ. Шево, *Манастири и цркве брвнаре Бањалучке епархије*, Бања Лука 1996, 26–28.

[54] А. Андрејевић, *Манастир Моштаница под Козаром*, Старинар 13–14 (1962–63) 163–175; П. Момировић, *Дрвене цркве западне Босне*, Naše starine 3 (1956) 149–172; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство*, 111; З. Пађежанин, *Радови на санацији и конзервацији цркве манастира Гомионица*, НС 1 (1998) 81–92.

[55] I. F. Jukić, *Povratak u Bosnu*, у: *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 73.

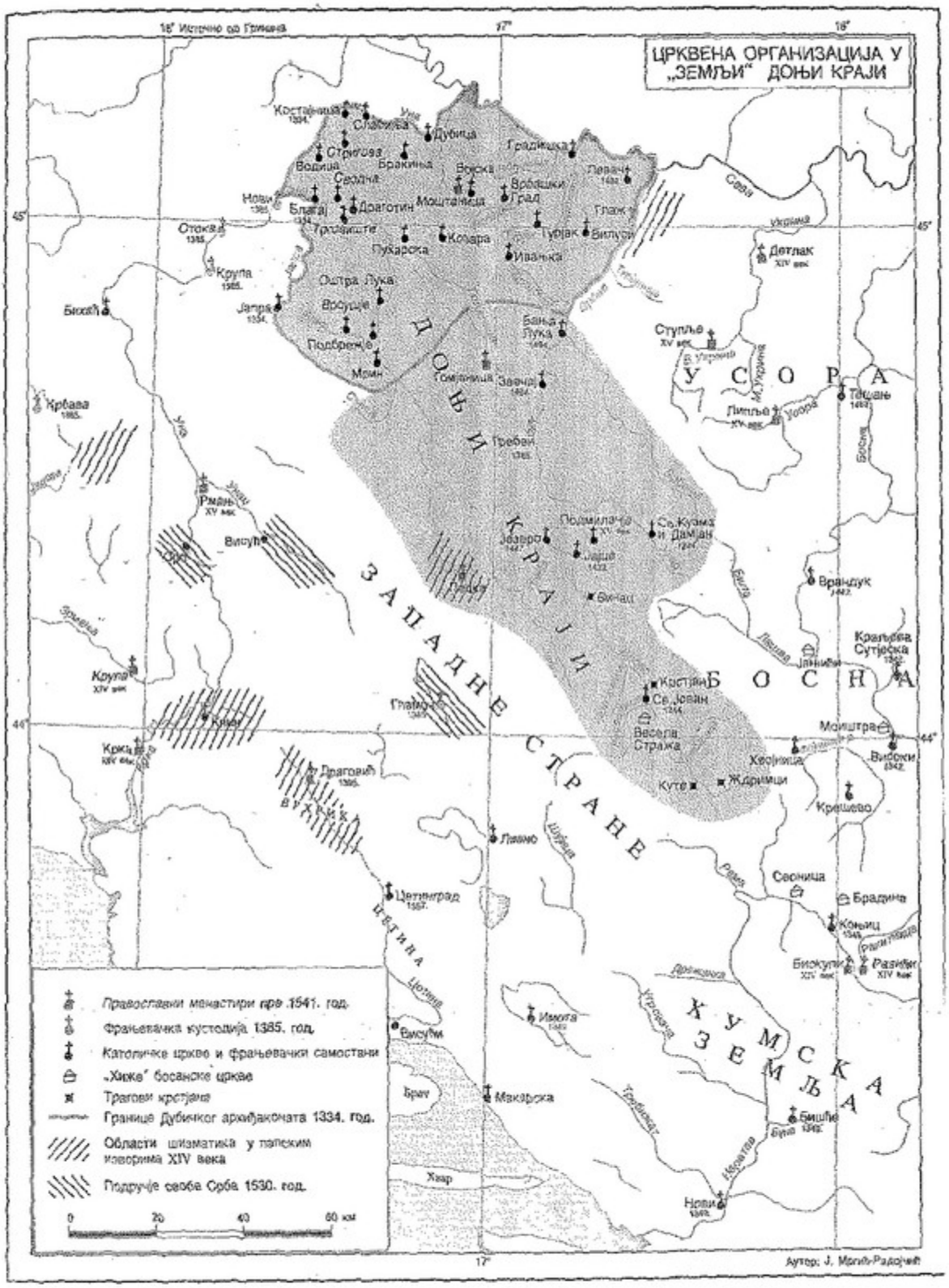
ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА У „ЗЕМЉИ" ДОЊИ КРАЈИ
18° Источно од Гринича
17°
16°
45°
44°
Костајница
Слабиња
Дубица
Стригова
Водица
Бракиња
Градишка
Воска
Врбашки Град
Левач
Сеодна
Нови
Благај
Драготин
Моштаница
Глаж
Отока
Трговиште
Кобара
Турјак
Вилуси
Пухарска
Ивањка
Крупа
Оштра Лука
Јапра
Врсуще
Бихаћ
Подбрежје
Мрин
Бања Лука
Ступље
Детлак
Гомјаница
Звечај
Крбава
Тешањ
Липље
Гребен
Рмањ
Висућ
Подмилачје
Св. Кузма и Дамјан
Језеро
Јајце
Бинац
Врандук
Краљева Сутјеска
Јаннићи
Крупа
Книн
Крка
Гламоч
Костјан
Св. Јован
Весела Стража
Моиштра
Хвојница
Вибоки
Куте
Ждримци
Крешево
Драговић
Ливно
Цетинград
Сеоница
Брадина
Коњиц
Бискупи
Разиђи
Имота
Висући
Макарска
Бишће
Нови
Брач
Хвар
ДОЊИ КРАЈИ
ЗАПАДНЕ СТРАНЕ
ВУХРИК
ЦЕТИНА
ХУМСКА ЗЕМЉА
У С О Р А
Б О С Н А
Сава
Уна
Укрина
Тврдица
Уна
Унац
Зрмања
Била
Ласва
Шујица
Рама
Дрежница
Угровача
Трибишат
Неретва
Бјна
Цетина
Православни манастири пре 1541. год.
Фрањевачка кустодија 1385. год.
Католичке цркве и фрањевачки самостани
„Хиже" босанске цркве
Трагови крстјана
Границе Дубичког архиђаконата 1334. год.
Области шизматика у папским изворима XIV века
Подручје свеба Срба 1530. год.
0
20
40
60 км
Аутор: Ј. Мргић-Радојчић

вих епархија покладале с територијом турских санџака, односно у којој мери је организација Српске православне цркве пратила административно уређење Турског царства.[56]

На крају треба истаћи да је број археолошких локалитета са остацима црквених грађевина на посматраном подручју вишеструко већи од броја оних богомоља чија су имена сачувана у изворима.[57]

[56] П. Костић, *Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије Охридској архиепископији*, Споменик СКА 56 (1922) 37.

[57] ALBiH – локалитети су приказани у оквиру савремене административне поделе на општине.

ЖУПЕ И НАСЕЉА НА ТЕРИТОРИЈИ ДОЊИХ КРАЈА

Да би догађаји из политичке историје и њени актери, о којима је досада било речи, добили реалну основу, неопходно је да посебан део књиге буде посвећен разматрању питања која представљају основ историјскогеографске науке. Она се могу поделити у две веће целине: 1) посматрање природно-географског положаја, геофизичких услова и њихово деловање на становништво одређеног простора, и 2) повратно деловање људи на своју природну околину. Са становишта првог аспекта, пажња истраживача усмерена је на чиниоце који су у периоду пре индустријске револуције и технолошког напретка у великој мери утицали на целокупну активност људи. Ради се о физичким особинама простора – рељефу, клими, хидрографији, биљном покривачу и фауни. Њихово дејство је било многоструко и, до поменутог преокрета, њихове промене су биле веома споре, али су се непрестано одвијале. Укупна човекова активност на побољшању његових животних услова, која се огледала у прилагођавању природне средине његовим потребама, односно у циљу њихових задовољења, оставила је видљивог трага на Земљиној површини. То деловање се остваривало на пољу човекове привредне, политичке и културне активности, које је могуће пратити на основу разноврсних извора и трагова.

ПРОСТОР И ПРИРОДА ТЛА

Према савременој географској подели, „земља" Доњи Краји, обухватајући слив Врбаса и Сане, својим највећим делом је припадала планинско-котлинској области и пределу динарске Босне, док се мањим делом спуштала у јужнопанонску област и предео северне Босне. Заузимала је простор између 43°55′ и 44°15′ северне географске ширине, и 16°30′ и 17°45′ источне географске дужине. Границу између поменуте две географске области на посматраном простору чине планине: Грмеч (Црни врх, 1604 м), који представља северну границу крашког подручја и одваја слив Сане од слива Уне; Мањача (1236 м), између Сане и Врбаса, са чије се источне и западне стране простирала жупа Земуник; Чемерница (1339 м), између притока Врбаса, Угра и Врбање; Влашић (1933 м), који је једна од планина у развођу сливова Врбаса и Босне и које су у средњем веку биле граница између „земље" Доњи Краји и „земље" Босне. Река Врбас протиче кроз две мање географске целине – крајеве, тако да до изнад ушћа Угра тече кроз средњу Босну, а одатле низводно кроз доњоврбаски, перипанонски крај. Горњи ток реке Сане, до Кључа, и Бравско поље припадају западној Босни, а остатак слива припада Унској крајини.

Састав земљишта се мења идући од југа ка северу, од подручја правог краша ка седиментним и флишним пределима, наслагама насталим након повлачења Панонског мора. Северна граница крашког подручја почиње од Босанске Крупе и иде током Блије до њеног ушћа код Санског Моста, а од Сане иде ка изворишном делу Гомјенице, Суботице и Суртолије. На западу доминира планина Грмеч, са највишим гребеном Црним врхом (1604 м), који представља границу између северне и западне Босне. Јужно и југоисточно простиру се крашке висоравни Бјелајско-петровачког и Бравског поља, која су спојена превлакама. Бравско поље географски и економски

гравитира долини Сане и Кључу, куда се стиже превојем код Јасеновца (830 м). Западно од горњег тока Врбаса, односно Скопљанске депресије, па до Динаре, пружају се широка динарска била, између којих су утонула крашка поља, а име добијају по највећим или највишим планинама. Било Витороге (1907 м) чине планине Вран (2074 м), Љубуша (1800 м), Цинцар (2006 м), Малован (1826 м), и Црна гора (1650 м), која и сама представља динарско било које се на северозападу везује за масив Грмеча. Црна гора је највећи шумовити крај Босне, обрастао густом четинарском вегетацијом, али је и безводно подручје, јер се воде одливају у Сану и Рибник.

Као посебна целина издваја се долина Јања, висораван просечне висине 900–1000 м, која оскудева у површинским водама и има све изразите форме кречњачког рељефа (површи, вртаче, увале, јаме, богињави крас). Јужније од била Витороге и између ових планина сместила су се тектонско-крашка поља – Дуваньско, Купрешко и Гламочко. Преко планине Малована се везује било Радуше (1956 м) са планинама Стожером (1629 м) и Плазеницом (1766 м), а налази се између Скопљанске депресије, Купрешког, Вуковског и Равног поља. Планина Радуша одваја слив Врбаса од северозападне области великих крашких поља, али је северни део Купрешког поља подземним током, ипак, повезан са сливом ове реке. Климатске прилике варирају у зависности од географске ширине, надморске висине и вегетације, и крећу се од умерено-континенталне до субалпске и алпске на планинама.

Главне реке „земље" Доњи Краји биле су Врбас и Сана, са својим притокама. Долина Врбаса, чија је дужина тока 240 километара, је композитна и полигенетска по свом настанку. Река извире на великој надморској висини – 1700 м, на планини Враници, а улива се у Саву код села Давора на 88 м надморске висине, тако да је просечна надморска висина њеног слива 689 м. Врбас прво тече у смеру исток–запад, да би код Вољевца направио велики лакат и променио смер ка северозападу и почео свој ток кроз Скопљанску депресију. (У)Скопље, долина Врбаса између Горњег и Доњег Вакуфа (Скопља), јесте тектонска раселина, паралелна с правцем пружања Динарских планина. Још 1845. године Иван Франо Јукић је забележио у Доњем Скопљу да сваке треће године река Врбас заједно са својим притокама плави и мења свој ток, односећи земљу и наносећи песак. Стога су сва насеља настала по ободу ове речне долине, по речним терасама и ниским косама на бочним

странама, изван домашаја речних поплава. Главне притоке Врбаса у овом делу су с леве стране: Вољица, Грачаница, Бистрица, Поричница, Прусачки поток и Семешница, а с десне стране: Бистрица, Витина и Оборачка ријека. Низводно од Доњег Вакуфа до Јајца, река Врбас има клисурасту долину, да би у раседној долини примила с леве стране реку Пливу. Ова река извире са Виторога у виду крашких врела и тече клисурастом долином, која је проширена код Шипова, Волара и Черкезовића.

Пред Шиповом се у Пливу с десне стране улива Јањ, такође крашка река, чији ток има чак четири назива у појединим деловима – Купрешка ријека, Ријека, Ваганац и Јањ. Од Језера до пред ушће у Врбас, Плива је формирала Горње и Доње језеро, спојено слаповима, а на свом ушћу река пада са висине од 27 м. Град Јајце је смештен на тектонском раседу, који се пружа од планине Влашић код Травника до у висину Кључа, тако да је околина града, као и цела Скопљанска депресија, у периоду терцијара била покривена језером. На левој обали Врбаса, севернije од Јајца, простире се брежуљкасто Царево поље, са севера затворено Голом планином (1101 м), а на десној обали је предео Дњолуке, који се пружа на западу до планине Ранче (1473 м). Потом са десне стране Врбас прима воде Угра, чија је кањонска долина дуга 15 км, а са севера је према Врбањи затвара планина Чемерница. Низводно Врбас улази у кањонску долину, кроз коју протиче, с малим проширењима, све до Бањалучке котлине и за њега се везује назив Врховине. Простор између Сане, Врбаса, Пливе и Гомјеничког поља такође је крашког карактера, и у њему се издвајају: планина Лисина (1467 м) на југу, Димитор (1483 м) на северозападу ка долини Сане, а између њих је затворена депресија – Подрашничко поље. Мање предеоне целине чине крашка поља на релативно великој надморској висини, као што су: Горње Ратково, Стричићко поље, Добриња, Шљивно, Вилуси и Голеши. Ово подручје је претежно сиромашно водом, али добро пошумљено. Описујући трасу свог путовања од Ситнице до Бањалуке, Гиљфердинг је уочио промену флоре, о којој пише: „На планинским пропланцима видиш само бор и брезу, у долинама наилазиш на храст, букву, леску". На том простору је у првој половини XVI века формирана турска нахија Змијање, чији се назив одржао у народу до данас.

У Бањалучкој котлини, код које су се међиле жупе Земуник, Глаж и Врбања, река Врбас прима с леве стране Црквену, а с десне Врбању, своју главну притоку. Она извире са планине Влашић и

тече од југоистока ка северозападу, у средњем току паралелно с планином Узломац (1018 м). Код Лакташа је долина Врбаса поново сужена, јер се с леве стране спуштају обронци Козаре, а с десне су ниска побрђа. Одатле се левкасто шири алувијална раван Ријевче поље, чије је меко земљиште подложно јакој бочној ерозији, тако да Врбас прави пуно меандара и често мења ток. Повремено, услед јаких падавина или после отапања снега, Врбас плави површину од 87 км², тако да су се насеља држала бочних издигнутих речних тераса и ниских обронака Козаре.

Река Сана је крашка река попут Рибника, Пливе и Јања, и извире из четири јака врела која се хране водом са масива Црне горе. Недалеко од свог извора Сана прима прву притоку – Крушевљак. До ушћа Санице код Врпоља долина Сане је претежно клисураста, а одатле се отвара све до Приједора, и са Гомјеницом формира већу алувијалну раван. Ту Сана мења свој ток и скреће ка северозападу-западу, и код Босанског Новог се улива у Уну. Најзначајније притоке Сане су с леве стране Рибник, Саница, Блија и Јапра, а с десне Бањица, Козица, Кијевска ријека, Сасина и Гомјеница. Мање предеоне целине чине долине Рибника, Санице и Блије, од које се ка северу пружа Мајдан планина. Изворишни део Сане је потоком Крушевљаком, затим преко Царевца и Герзова био повезан са долином Сокоџнице и Пливе.

Резимирајући излагање о географским карактеристикама „земље" Доњи Краји, произилази да према савременој географској подели она није била компактна географска целина, већ су је чинили делови појединих географских предела и крајева (северне, средње и западне Босне, затим Унске крајине и доњоврбаског краја).[1]

---

[1] Од коришћених извора и литературе издвајамо: I. F. Jukić, *Putopisi i istoriško-etnografski spisi*, Sarajevo 1953, 54–115; А. Ф. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 239–241; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 31, 39, 62, passim; Ј. Цвијић, *Геоморфологија*, 316–317 и даље; E. Richter, *Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine*, GZM 17 (1905) 253–417; П. Рађеновић, *Бјелајско и Бравско поље*, Насеља 20 (1925) 125–276; М. Карановић, *Саничка жупа у Босанској Крајини*, Насеља 26 (1930) 241–306; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1950; Д. Дукић, *Сава – Потамолошка студија*, Београд 1957; Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, Зборник ЕИ САНУ 9 (1979) 112–126 и даље; L. Žeravica, *Arheološka topografija severozapadne Bosne*, Зборник Крајишких музеја 7 (1987) 61–110; М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, 59–76; исти, *Црне Горе и Црна Гора*, Зборник радова са округлог стола Историјског инсти-

Међутим, она то јесте била у периоду средњег века и имала је веома уочљиве природно-географске границе. Осим тога, заједничка карактеристика јесте крашка природа земљишта, и у пресудној мери, пограничний положај према Угарској краљевини, који је наметао чвршћу територијално-политичку повезаност.

Физичко-географске особине једног простора омогућавају да се са сигурношћу издвоје мање географске целине које су могле да послуже као основа за настанак територијално-управних јединица, односно жупа. Највећи део средњовековних жупа настао је у речним долинама, а нешто мањи у крашким пољима. У народу се и данас назива жупом онај географски предео који се својим плодним земљиштем, снабдевеношћу водом, осунчаношћу и питомом климом која подразумева надморску висину до око 900 метара, издваја од своје непосредне околине. На овај начин је у већини случајева сачувана успомена на некадашње постојање жупа као административних јединица. Тако, на пример, становништво Јања Жупом назива предео данашњег Скопља – долину Врбаса између Горњег и Доњег Вакуфа, где се заиста у средњем веку простирала жупа Ускопље. Такође се и крај око доњег тока Јања и његовог ушћа у Пливу данас назива Жупом, што је само део средњовековне жупе Пливе чије су границе описане у једној повељи бана Твртка I. На крајњем северу посматраног подручја појам жупе се, с правом, везује за простор Лијевче поља. Ту је у средњем веку постојао град Глаж са својом истоименом жупом, али је име града Левача, несумњиво словенског порекла, потиснуло некадашњи назив жупе. Посебном целином и жупом сматра се и долина Санице, али се на основу средњовековних извора показује да су насеља у њеној долини припадала жупи Бањици.

Посматран у целости, читав овај оцртани простор је претежно планинског карактера, са малим уделом речних алувијалних равни и плоднијих крашких поља. Иако нема пуно писаних извора о томе, може се узети као сигурна чињеница да је биљна вегетација била изузетно густа, а то се посебно односи на велике површине прекривене високом шумском вегетацијом. Непрекидни појаси шума били су велика препрека за људе, нарочито у смислу онемогућавања визуелног прегледа и контроле простора, и у погледу саобраћаја. О томе

тута у Подгорици – „Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања", Подгорица 1999, 57–63 и даље.

језгровито говори запис Ивана Франа Јукића са једног од својих путовања, где каже: „Prošavši Veselu Stražu, najedanput rekao bi čovjek promijeni se narav, i nuto, mi već bijasmo nad Mračaj selom, i doista bijaše pravi mračaj, jer kroz planinu Crni Vrh putujući za dva sata ništa ne vidismo izvan gustih bukava. Sa strahom predosmo planinu i stupismo u polje Kupreško...". Зато је шума дуго сматрана непријатељем и у народној традицији се често означавала као боравиште митских животиња и „нечистих сила".

Овакав простор је, дакле, у већој мери оскудевао у обрадивом земљишту и знатно је погоднији био за сточарство. Ширење оранице и ливада било је на рачун шумског покривача, о чему говоре бројни средњовековни топоними, као што су Трибова, Трибоуша и Крчевине. Искрчавање у већој мери и на већим површинама почиње ипак тек у периоду позног новог века, негде од XVIII и почетка XIX века, када се јавља и економски интерес у продаји дрвне грађе. Нешто више о томе се зна за подручје Пијевче поља, које је претрпело велике промене у изгледу свог пејзажа, и које би требало систематски проучити. Вреди навести макар опис поменутог путописца у којем каже: „Ravnica jedna preplemenita, a posred pružila se šuma Savski Lug, od Save ime noseći. Jedna gora od 6 sati raširila se je u daljinu, u kojoj rijetko je vidjeti drugo drvo već sami hrast u nebo grane šireći. Kroz njega prolazeć mogao sam sve od žalosti plakati gledajući kako je malo i veliko ustalo da ga utamani. Jedni duge na hiljade sijeku; drugi za lađe i brodove, treći za vatru, prodavajući preko Save u Slavoniju. Čobani, kojim niko ne zabranjuje, od besposlice posijeku najveći hrast, drugoga nasijeku pa se osuši. Najviše, pako, naselilo se u tom lugu nekoliko kuća, pa pali hrastove i cijelu šumu da se može orati i sijati...". Друга активност људи била је исушивање мочварног и изложеног земљишта, што је могуће констатовати на подручју Подрашничког и поменутог Пијевче поља, где су грађени канали за одводњавање.

Потенцијал обрадивих површина, распоред шумских комплекса, снабдевеност водом и умерена клима, свеукупно су утицали на бројност људске популације, његову привредну активност, распоред и карактер насеља, трасе путних комуникација, а у крајњем случају и на територијално-политичко организовање и повезивање једног простора.

ЖУПЕ И ЊИХОВА НАСЕЉА

Упркос релативно обимном изворном материјалу, у историјској науци није прецизно утврђено од којих је жупа била састављена „земља" Доњи Краји, па самим тим није тачно одређен ни њен територијални обим. Осим тога, постоје и извесне заблуде, које су се, будући да никад нису критички оспоравane, одржале све до данас. Многе од њих налазимо већ у *Poviesti Bosne* Вјекослава Клаића, који је први донео списак жупа Доњих Краја, укратко скицирајући њихову територију и политичку историју. Тако су, према овом аутору, Доње Краје чиниле следеће жупе: Плива, Лука, Земаљник (!), Врбања, Глаж, Мрин (!), Врбас, Сана и Дубица. У даљем излагању Клаић наводи да је град Јајце био у жупи Пливи, што је потом било прихваћено од стране свих историографа који су се дотицали ове теме.[1] Једини изузетак представља низ историјских карата средњовековне босанске државе аутора Милоша Благојевића, на којима је врло јасно обележено да се град Јајце налазио у жупи Луки, о којој ће посебно бити речи. Исти аутор је прецизно утврдио границе жупе Земуник, чудно транскрибоване код Клаића, и жупе Глаж, чија је убикација све до тада била погрешна.[2] Па ипак, у новијем раду Младена Анчића, стоји „usorska utvrda Glaž", што је, вероватно, последица непознавања савремене српске историографије.[3]

Још је трајнија заблуда, такође наведена код Клаића, да је постојала жупа под називом Мрин, која би, према његовим речима,

---

1 V. Klaić, *Poviest Bosne*, 21–22; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 4; Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo 1904, 3; L. Thallóczy – M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, 6–9; Đ. Mazalić, *Stari grad Jajce*, ГЗМ н. с. – Археологија 7 (1952) 59.

2 М. Благојевић у *Историјском атласу*, Београд 1997, карте на странама 35, 40, 42, 45, 51, 58; исти, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, Зборник Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 59–76.

3 M. Ančić, *Putanja klatna*, 82.

„za cielo obuhvatala okoliš grada Ključa... U toj župi bijahu siegurno i Lušci (danas Lužci ili Lušci na Sani ispod Sanskog Mosta)... ".[4] Жупа Мрин као територијално-управна јединица на поменутој територији никада није постојала, и она је једино могла да обухвата управно подручје истоименог града. Град Мрин (Мрен) се налазио на потоку Дабру („вода Мрен", код Курипечића 1530. године), који се улива у Сану јужно од Санског Моста. Он се помиње као седиште католичке жупе (парохије) у санском котару 1334, а 1376. године као тврђава која припада угарској жупанији Сани.[5] Након тога се „град Мрин и пода н варош" наводе као насеља у босанској жупи Сани, у повељи краља Стефана Томаша из 1446.[6] Зачуђујућа је интерпретација Анчића, који каже да је бан Стјепан II око 1326. године кнезу Вукославу Хрватинићу дао „župe Mrin i Vrbanju", иако су у повељи јасно наведена имена „жупе Бањица и Врбања", као што су то прочитали и први приређивачи овог извора, Фердо Шишић и Лајош Талоци.[7] Иако је територију жупа Врбаса, Дубице и Сане (са изузетком града Мрина) добро оцртао и приближно одредио време када су оне могле да припадну босанској држави (1385–1391, али без извора), Клаић инсистира да су оне „vazda bile uz Hrvatsku", а и остале набројане жупе су „hrvatske".[8]

Већину изнетих ставова Клаића, преузео је Шишић с мањим допунама, у ствари, с новим грешкама. Осим погрешног писања имена жупе Земуник као „Zemljik (Zemaljnik)", њену територију одређује у односу на њој „susjedne" жупе: „na zapad Glaškoj, na istok Sanskoj, na sjever Plivskoj i na jug Vrbaškoj", при чему жупу Глаж смешта око реке Укрине и до извора Усоре, али о томе ће касније бити више речи. На основу погрешног читања поменуте

---

[4] V. Klaić, нав. дело, 21.

[5] F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. g.*, 212; P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI stoljeću*, Rad JAZU 56 (1881) 156; B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. g.*, prev. Đ. Pejanović, Sarajevo 1950, 13; P. Engel, *Archontologia* I, 369. Остаци града Мрина налазе се на локалитету Градина, Саставци-Калаура, С. Мост – ALBiH, 10. 80.

[6] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440; видети карту IV на стр. 51 у *Историјском атласу*, аутора М. Благојевића.

[7] F. Šišić, *Iz Arkiva u Körmendu*, 215–218; L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*, 403–405, 418; M. Ančić, нав. дело, 113–119.

[8] V. Klaić, нав. дело, 21–22.

повеље из 1446. године, Шишић наводи да се под градом Мреном налазила „варош Кљевци", док се у извору каже: „И у Сани Мрин и под н варош и село Клевци и село Нова села и село Чапли... ". Јасно је, дакле, да после града Мрина и његове вароши следи даље набрајање села у жупи Сани. [9]

У делима Владимира Ћоровића није могуће да се јасно разабере његов став по питању жупа Доњих Краја. Наиме, у својој студији *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, аутор описује границу државе краља Твртка I и каже: „На северозападу он је придружио Босни жупу Мрин, од које су Лушци већ раније припадали, привремено, бану Степану, затим врбашку и санску жупу, а на североистоку жупу глашку, које се све, уз раније помињане жупе на тој страни, обухватају после именом Доњих Крајева". Под раније поменутим жупама, вероватно, претпоставља жупе Врбању, Бањицу, Земуник, Пливу и Луку. Рекло би се да се Ћоровић овде придржава мишљења Клаића. У *Хисторији Босне*, међутим, аутор само дотиче питање Доњих Краја, кратко наводећи: „Западно од Усоре беху Доњи Краји са жупама Бањицом, Врбањом и Земуничком".[10]

Марко Вего у свом синтетичком прегледу насеља средњовековне босанске државе под одредницом „Donji Kraji" доноси списак следећих жупа: Плива, Лука, Баница(!), Врбања, Саница (!), Мрин(!), Глаж и Земљаник (!).[11] Поред непостојеће жупе Мрин, аутор је убацио као посебну жупу Саницу, упркос томе што је, према повељи из 1446. године, у питању село у жупи Бањици. Иако долина реке Санице јесте „жупни" крај, у периоду средњег века не помиње се истоимена жупа, већ само село. Сима Ћирковић у свом новијем раду узгред помиње и Доње Краје, и као њихове жупе наводи Земуник, Врбању, Луку, Бањицу и Пливу.[12]

Преглед ставова старије и новије историографије показује крајњу неуједначеност, како у набрајању имена жупа, тако и у одређивању њихове територије. Списак жупа је или проширок или скраћен. Са становишта писаних извора, географског положаја и карактеристика и археолошких остатака, као жупе „земље" До-

---

[9] F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 4–6; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440.

[10] В. Ћоровић, *Територијални развој*, 41; исти, *Хисторија Босне*, 120.

[11] M. Vego, *Naselja*, 34, и о свакој жупи посебно.

[12] С. Ћирковић, *„Насељени градови" Константина Порфирогенита*, 25.

њи Краји издвајају се: Ускопље, Плива, Лука, Трибова (Трибебово), Мел, Лушци, Бањица, Земуник и Врбања, а у време великог војводе Хрвоја Вукчића припојене су и жупе Сана, Глаж, Врбас, на кратко и Дубица.

Постојање власти породице и наследника Хрвоја Вукчића над већим делом „земље" Доњи Краји и ових северних жупа, у периоду од 1380. до 1463. године, допринеће да се северна граница будуће Босанске Крајине приближи Уни и Сави. На то је свакако утицао и континуитет њене пограничне функције, коју је преузела угарска Јајачка бановина. Она се простирала, као што се показало, на територији некадашње „земље" Доњи Краји, изузимајући жупу Ускопље. Територије сваке од поменутих жупа биће утврђене идентификовањем и убикацијом на терену њихових насеља. Тачне границе жупа није могуће у потпуности утврдити, будући да је читава област изразито планинског и крашког карактера, с великим и густим шумским комплексима, који су представљали значајне факторе раздвајања.[13]

[13] Као пример може да послужи ороним „гора Пустош", која се јавља у Дечанској хрисовуљи краља Душана (Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 655), а на територији Доњих Краја присутни су ороними Гола планина.

ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ НАСЕЉА

Са позиција историјскогеографске науке, насеља треба посматрати кроз променљиво међусобно дејство три чиниоца: 1) природно-географског положаја и његових особина, 2) територијално-управне структуре и њених јединица, и 3) привредне функције и значаја насеља. Осим првог наведеног, друга два чиниоца су подложна мењању, а сви заједно утичу на настанак, развој и промене функција насеља. Сходно томе, на основу поновног ишчитавања извора, као и новијих резултата у историјској науци, показује се следеће:

1) Људска насеља уопште, а нарочито села, појаве су изузетно „дугог трајања", будући да се географски простор који омогућава физичку егзистенцију људи и формирање сталних насеобина и данас назива „жупним" пределом, и управо за такве просторе могуће је установити континуитет од римских, преко средњовековних до савремених насеља. Природно-географски услови за настанак сталних насеља јесу: земља погодна за култивисање (земљорадњу), свежа и чиста вода, близина високог шумског покривача и земљишта погодних за исхрану стоке, погодна клима – од медитеранске, преко умерено-континенталне до континенталне, сунчана страна, заветрина и релативна близина путних комуникација.[14] За сваку појединu жупу „земље" Доњи Краји табеларно смо приказали континуитет насељености у римско и средњовековно доба. При томе сматрамо да у обзир треба узети и локалитете са

[14] Још је С. Новаковић уочио ову појаву и приступио изучавању села и сеоске заједнице као територијално-друштвене јединице са изузетном дуготрајношћу. – С. Ћирковић, *Село Стојана Новаковића*, у: С. Новаковић, *Село*, Београд 1965³, 11. Надморска висина сталних насеља – села и заселака, сразмерна је просечној надморској висини области у којој се налазе, односно, расте заједно с њом, али се ипак као горња граница узима обично 900 до 1000 м надморске висине. – O. Jauker, *Naselja u Bosni i Hercegovini s obzirom na geološki sastav zemljišta*, GZM 14 (1902) 83–111.

некрополама стећака, јер оне сведоче о постојању насеља у њиховој непосредној близини, и може се повући паралела са данашњим сеоским гробљима и просторном удаљеношћу самог насеља и гробља. Некрополе са већим бројем стећака требало би да указују како на дужи континуитет насеља, тако и на насеље са већим бројем становника. Изузетно драгоцени и важни извори су топоними – називи насеља, хидроними – називи вода (река, потока, извора, језера) и ороними – називи узвишења у рељефу (планина, брда, брегова, превоја). Континуитет назива директно указује на континуитет становништва и може се закључити да је до промена долазило само у драстичним случајевима промене састава становништва.

2) Као и у погледу уређења државне управе, и на плану територијалне управе могуће је утврдити паралелизам између средњовековне Србије и Босне – у обе државе као територијалне јединице јављају се: а) градске жупе, које се у Србији називају „областима" (нишка „област", призренска „област"), а у Босни „котарима", и састоје се од села која припадају одређеном граду као његово шире аграрно залеђе, б) жупе у изворном значењу које су заокружене географске целине, али су и оне састављене од села што „пристоје", односно припадају седишту жупе – граду, и в) „земље", које се састоје од две и више жупа, и представљају такође заокружене географске целине, које се изузетно јасно распознају у територијално-управној организацији средњовековне Босне, и до данас су се задржале као историјске области (Босна, Крајина, Подриње, Соли).[15] Стога је у проучавању босан-

---

[15] Литература о жупи изузетно је обимна и упућујемо на: С. Новаковић, *Село*, коментари С. Ћирковић, Београд 1965²; *Жупа* у: Лексикон српског средњег века, 195–197 (Г. Томовић). Однос града и његове „жупе" анализирао је М. Благојевић на примеру града Призрена и његове „области" у раду *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура градских насеља (XII–XV век), Београд – Смедерево 1992, 67–84, и у новијем раду С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, 99–103. Радови поменутих аутора такође се односе и на утврђивање појма „земље" као веће територијално-управне и географске целине. – М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе" у делу Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 141–142; С. Мишић, *„Земља" у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1999) 133–146. Већ смо раније указали на чињеницу да се средњовековна босанска држава састојала из неколико „земаља", које се наводе у титулама босанских владара – Босна, Усора, Соли, Доњи Краји, Хумска земља, Подриње и Западне стране – видети табелу интитулација босанских владара код: Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 33–35 и даље.

ских средњовековних насеља могуће, до извесне мере, користити како изворну грађу, тако и литературу која се односи на насеља средњовековне Србије. С друге стране, будући да је угарска држава била у непосредном суседству „земље" Доњих Краја и да су неке од њених жупа биле у одређеном периоду под угарском управом, неопходно је проучити да ли је и у којој мери постојао утицај из овог правца. На основу свега наведеног могуће је извући и неке претпоставке и о правном положају насеља и становника.

3) С обзиром на то да због оскудности сачуване грађе средњовековна босанска насеља, у највећој мери, није могуће проучавати и сврставати у категорије са становишта њиховог правног положаја, нове резултате даје приступ који се заснива на типологизацији насеља са функционалног становишта, односно према функцији која је била доминанта у одређеним насељима: прехрамбена – аграрна, економска – трговачка, управна, судска и војна функција. Даље, могуће је посматрати међусобне односе између појединих типова насеља (села и трга, трга и града, села и града), као и односа између типова насеља и територијално-управних јединица (између села и града са његовим „котаром", између трга и града са „котаром", између града са својим „котаром" и жупе у којој се налази).

Познато је да су ранофеудалне жупе (IX–XII век) биле пространије географске целине и да је потом у следећем периоду (XII–XV век) дошло до формирања нових жупа, издвајањем нове територијално-управне целине од старе. Такав случај је са жупом Босном и Врхбосном, Цетином и Врхриком, Ибром – Горњим и Доњим и другим. Главни разлог ове појаве лежи у порасту броја становника и у неопходности да се због тога створи још један управни центар. Управо је прираштај становништва, дакле и пораст броја сеоских насеља, затим и настанак градова, био нужни предуслов формирања градских „жупа", али оне остају у саставу жупе као шире географске и територијално-управне целине. Иако се у изворима помиње тек неколико градова са својим „котарима" – „жупама", неопходно је претпоставити да је сваки град морао да има своју „жупу" сачињену од више села која су му „пристојила". Град, наиме, није могао да постоји без свог непосредног, али и ширег аграрног залеђа, као и без радних обавеза зависног становништва. Друго је питање да ли можемо да одредимо њихов обим и територију, с обзиром на сачуване податке у изворима. Други процес који се током времена одви-

јао био је развој феудалних друштвено-економских односа – док је у почетку владар државе био и феудални господар целокупне територије, с временом се његов земљишни фонд смањивао у корист властеле. У замену за своју „верну службу", властела је добијала поседе у баштину, што је у босанској држави подразумевало и управни и финансијски имунитет. Ти поседи су могли да буду села, али и читаве жупе са њиховим градовима. Промена власничких односа довела је до тога да жупе престану да буду управне целине, и да се њихово значење одржи само као назив за одређене географске целине. Истовремено су градови, са селима која су им припадала, добијали све већи значај – економски, управни и војни.

Реч „котар" у ширем смислу означавала је: „regnum, territorium", дакле област под нечијом управом, као што се то види из повеље кнеза Владислава Дубровчанима из 1451. године, у којој им он гарантује да неће бранити слободан прелаз људи „прико нашега котара" у Дубровник. У ужем смислу, „котар" је означавао: а) „territorium, districtus", конкретно територију једне жупе, б) земље око града и села која му припадају – градску „жупу", в) атар једног села, и г) међе, границе сеоског атара или земљопоседа. Тако се у изворима јавља „котар конаваоски" (1419. године) и „пол жупе Конавли са свем котаром" (1420), даље, „село Власиње и Ноздрвце у котару јајачком, са всим пристојанем и доходци и с гором и пољем и с водами и с воденицами, са всим старим и новим котари и мејаши" (1459), и „село Вељаке с всеми правими котари и мејами" (1395).[16] Топоними Котор, Которац, Коториште, Которско и слично, веома су распрострањени на територији недакашње Босне и Херцеговине. Неколико њих се везује за утврђена насеља, као што су Которац код Сарајева, који је вероватно идентичан Порфирогенитовом „Κάτερα", и град Котор – данашњи Котор Варош у жупи Врбањи. Требало би да и село Котор код Мркоњић Града указује на некадашње постојање градске „жупе" у жупи Трибови, касније нахији Тријебово, будући да је постојање макар једног жупског центра – града било неопходно.[17]

---

[16] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 225, 284, 307, 445; П. Кајер и Вид Вулетић-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара 1450.* (1459!), ГЗМ 17 (1905) 253–254; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 481; P. Skok, *Etimologijski rječnik* II, 168; Rječnik JAZU V, 395–396.

[17] О топониму Котор и слично, видети: В. Скарић, *О географској номенклатури Босне и Херцеговине*, Гласник ГД 13 (1927) 38–39; о Порфирогенитовом

Може се даље приметити да су постојале жупе само са једним градом, који је истовремено био и њихово седиште, као и жупе у којима се развило неколико градова и, сходно томе, њихова територија је била организована у више градских „жупа", које су чиниле села подређена тим градовима.

У „земљи" Доњи Краји, као пример жупе са само једним градом издваја се жупа Врбања, коју заправо чини „град Котор са свом жупом Врбањом, пристоином и служећом реченоме граду". Под жупом се овде подразумевају сва села жупе Врбање, и сва та села припадају жупском граду Котору. Села која се помињу у жупи Врбањи, а које можемо да идентификујемо – Кабле, Јакотина, Рапта и Подблизак, удаљена су од града Котора од 4 до 10 километара.[18] Насупрот жупи Врбањи стоји жупа Лука, у којој су се до XV века развила чак три градска насеља – Јајце, Језеро и Комотин. У „котар" града Јајца, према повељи из 1459. године, улазила су, између осталих, и села Горње и Доње Власиње и село Ноздрвце, као и гора, виногради и млини. Село Власиње постоји и данас, и налази се око 10 километара северозападно од Јајца. Иако није експлицитно наведено у повељи из 1461. године, на основу начина набрајања у тексту види се да је град Комотин такође имао свој „котар", који су чиниле две горе – гора Бочац и Црничка гора, затим предео Подмилачје с обе стране Врбаса и села што се непосредно после овог града наводе – Цвитовићи, Здаљевац и Сеоци, а сва она се налазе у непосредној близини Комотина, од 2 до 4 километра.[19] Ако погледамо растојања између града Кључа, средишта жупе Бањице, и села у њој која се спомињу у три повеље, примећујемо да је удаљеност села од града Кључа износила од 5 до око 20 километара.[20]

„Котору" видети: A. Loma, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos*, 111. О жупи Трибови и њеним насељима биће касније речи.

18 Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 549–551; L. Thallóczy, *Studien*, 7–8, 16–18; видети табелу за жупу Врбању у овом раду.

19 П. Кајер и Вид Вулетић-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара 1450* (1459!), 253–256; Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 220–223; видети табелу за жупу Луку у овом раду.

20 L. Thallóczy, *Studien*, 16–18, 20–22; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440; видети табелу за жупу Бањицу у овом раду.

Дакле, без обзира да ли је у једној жупи постојао само један град или више њих, најбитније је уочити управо ову непосредну економску зависност и блиску територијалну везу између града и села која му припадају - максимална раздаљина била је око 20 километара. Она омогућава свакодневну размену добара између села и града, а представља и реалну границу простирања управне власти из једног центра - града. Раздаљина је такође битна и у војном погледу, будући да се градско насеље састоји од тврђаве и трга у подграђу. Према резултатима Милоша Благојевића, села у „метоху" града Призрена била су од њега удаљена 2 до 6 км, а села у „области", односно „жупи" удаљена су до 20–22 км. Јасно је да у босанској држави нема „метоха", али се свакако издвајала непосредна околина града, коју су у посебном режиму користили његови становници.[21]

Пре него што пређемо на преглед насеља појединачно по жупама „земље" Доњи Краји, сагледаћемо типове средњовековних насеља с обзиром на њихове функције, а то су: ГРАД, ТРГ и СЕЛО.[22] У босанским средњовековним изворима тврђаве се не издвајају као посебан тип насеља. Са становишта својих функција - војне и управне, тврђава се у великој мери приближава граду, а добијањем подграђа као сталног трга, она стиче и економску функцију и тако прераста у градско насеље. Слично односу између града и села у његовој околини, морао је да постоји и однос тврђаве и села, такође због међусобне зависности у економском погледу. Села су производила неопходне животне намирнице и учествовала су у изградњи и одржавању како градова, тако и тврђава.[23]

---

[21] М. Благојевић, *Град и жупа*, 72–83.

[22] П. Анђелић је покушао да изврши класификацију насеља с обзиром на економску функцију, и да унесе више прецизности у терминологију насељених места, али није у потпуности успео. Тако је, према његовом мишљењу, могуће издвојити следеће врсте насеља: село, катун, занатлијско насеље, трговиште, варош, град и град-варош. - *Trgovište, varoš i grad u srednjevjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja*, GZM n. s. - Arheologija 18 (1963) 179–192. Упркос недостацима, сматрамо да је овај рад значајан као покушај другачијег приступа изучавању ове проблематике, и можемо само да зажалимо што није било више таквих покушаја и методолошких расправа у нашој историографији. Типологизација у нашем раду одређена је са ширег становишта, и сходно циљевима историјско-географске науке.

[23] М. Благојевић, *Град и жупа*, 68–70 и даље. У повељи војводе Јурја Воисалића из 1434. године за браћу Радивојевиће на почетку стоји да им војвода потврђује

У погледу настанка градских насеља Доњих Краја, на основу њиховог просторно-географског положаја и урбанистичког односа тврђаве и подграђа, можемо с великом сигурношћу да закључимо да су се градска насеља превасходно развила из тврђава. Наиме, претежна већина градских утврђења, дакле језгра будућег града (Stadtkerne), изграђена је на стратешки значајним местима – доминантним узвишењима, док су подграђа настајала у близини, на повољнијим саобраћајно-економским местима. Висинска разлика између ове две урбанистичке целине јасно је обележена префиксом „под", дакле подграђе (трг, варош) налазило се ниже од градског утврђења, у његовом подножју. Као пример наводимо однос између града Сусида и његовог подграђа – трга Грачанице, који нису чинили јединствену урбанистичку целину, односно подграђе није било обухваћено градским бедемима и од градског утврђења је било удаљено око 2 километра. Трг је увек настајао на повољном привредно-саобраћајном положају, у овом случају – код „брода" на Врбасу. На развој града из тврђаве указује и употреба угарског термина „варош" (város, од термина vár – тврђава, касније – градско утврђење) за подграђе: град Кључ и варош Подкључ, град Мрин и варош, град Глаж и варош Среда. Преузимање овог термина свакако сведочи о утицају угарске државе, али остаје отворено питање докле се протезао тај утицај.[24]

„Подграђе" (suburbium) нисмо издвојили као посебан тип насеља, будући да је по својој економској функцији изједначено са појмом „трг", односно „варош" (mercatum). Изузеци у извори-

све баштине и „држанија", све у чему их је „застао" – градове и „владанија". Затим се наводе њихови градови – Вратар, Нови и Крушевац, потом села по жупама, пола дријевске царине и катуни Влаха. Даље наводи: „и потврдисмо им все листе и *тврјаве*, које имају од господе босанске и наших првих, тои все згора писано, *граде, села*, земљу и винограде и дривом и с каменом и с водами" – овде би, дакле, „тврјаве" биле синоним за „тврде градове" као што су Вратар, Нови и Крушевац. – F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 377–378.

[24] С. Новаковић, *Град, трг, село. К историји речи и предмета који се њима казују*, у: Из српске историје, Београд – Нови Сад 1966, 148–161; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 270; II, 90; Р. Анђелић, нав. дело, 184–185; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 133–142; С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, 264; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 37, и даље; *Варош*, у: Лексикон српског средњег века, 68.

ма су веома малобројни – у жупи Сани је био „Кијевац и под н село Ки са своим засељем". У тексту се не каже експлицитно да је у питању „град", али се то подразумева због предлога „под". Градско утврђење може да се идентификује с локалитетом Велики Град изнад данашњег села Кијева. Поред овог случаја, забележено је и село Подграђе у жупи Глаж, које је уз варош Среду припадало граду Глажу. Ови подаци говоре и о томе да су се јасно разликовала насеља са аграрном од насеља са трговачко-занатлијском функцијом, дакле село од вароши. Такође је било могуће да један град има више подграђа и предграђа.[25]

ГРАД се може окарактерисати као насеље које представља средиште своје аграрне и руралне околине у војном, управном, судском и економском погледу.[26] Он је на првом месту тврђава која има функцију склоништа (refugium, Fluchtburg) околног становништва пред нападом непријатеља. Због неопходности да се снабдевају животним намирницама, као и због потребе доградње и одржавања утврђења и посаде, сваки град и свака тврђава морали су да под својом непосредном управом држе одређени број села, тачније сеоских домаћинстава („кућа", „огњишта"). Тај однос између градова – тврђава и села је био утврђен као однос између феудалног господара и њему потчињеног становништва – сеоских домаћинстава. Заправо, целокупно просторно уређење у средњем веку било је одређено власничким односима. Сеоска домаћинства су у замену за заштиту, физичку и правну, била дужна да за господара града и његовог представника обаве одређене радне обавезе („работе") и да дају одређене дажбине у натури („поданци", „десетци").[27]

Још је битније да је за суштинско постојање и функционисање државе неопходно стварање мреже градова као седишта локалне управе (и централне, када је владар боравио у њима) и судске

---

[25] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 439.

[26] О различитом поимању града и различитим приступима у истраживању видети: С. Ћирковић, *Урбанизација као тема српске историје*, у: Социјална структура српских градских насеља, 9–19. У немачкој историографији је одавно прихваћена теорија о граду као „централном месту" и истраживања у овом смеру су донела мноштво нових резултата. – M. Mitterauer, *Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe*, Markt und Stadt im Mittelalter, 22–51, уз библиографију радова о овој теми, који су нам, нажалост, остали недоступни.

[27] М. Благојевић, *Земљорадња*, 335–402.

власти (Zentralort). Таква мрежа је свакако морала да обухвати целу територију државе, тачније све становништво. Затим, неопходност сталне размене аграрних и занатлијских производа, а нарочито трговина соли, условили су скраћивање раздаљине између произвођача и потрошача. То се поклапа у потпуности с економским интересом феудалног господара да се та размена обавља на једном месту – тргу, како би се убирали приходи од трга и царине. Занатлијама и трговцима погодовала је физичка, имовинска и правна сигурност коју су могли да пруже господари тврђава, тако да се у њиховој близини развијају њихова стална насеља – подграђа (вароши), и тврђаве прерастају у градска насеља.[28]

О обавезама становника села, односно градских жупа – „котара" према граду говоре одредбе Душановог законика и повеља српских владара и властеле, а оне су забележене и у другим европским државама. Као основне се издвајају обавезе становника у вези са изградњом, поправком и одржавањем градског утврђења (бедема, шанаца, путева, мостова и другог) и чувањем града – у Србији су те обавезе обједињене термином „град", а као посебни термини јављају се „градозиданије" и „градобљуденије". Слично томе постојала је обавеза становника позната као „стража" (vigilia), која се односила и на давање страже у утврђењу, и на чување путева од села до села, и од села до града, као и на одговорност у случају штете нанете путницима.[29] Душанов законик у члану 60 говори и о обавези „поноса" – транспорта коморе краља, која је свакако постојала и у средњовековној Босни.[30] Како је у историографији већ примећено, у Душановом законику су јасно супротстављени „жупљани" наспрам „грађана", и може се претпоставити да је слична супротност постојала и у босанској држави између ове две категорије становништва.[31]

---

[28] H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, 165–167, 184–186; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског становништва*, 68, и даље; M. Mitterauer, *Herrenburg und Burgstadt*, у: Markt und Stadt im Mittelalter, 200–204; исти, *Zollfreiheit und Marktbereich*, на истом месту, 265–266 и даље.

[29] *Законик цара Стефана Душана*, издао и превео Н. Радојчић, Београд 1960, стр. 73–73 и 131–132; *Б'ци* и *Стража*, у: Лексикон српског средњег века, 35 (Б. Бубало), 714–715 (Ж. Вранић-Бијелић).

[30] *Законик цара Стефана Душана*, 54 и 106; *Градозиданије*, *Градобљуденије*, *Понос*, у: Лексикон српског средњег века, 125–126, 552 (М. Шуица).

[31] С. Новаковић, *Село*, 24; исти, *Град, пург, варош*, 147; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског становништва*, 68.

У аренге повеља босанских владара од времена краља Стефана Дабише (1391–1395) улази формула о обавезама владара према својим поданицима. У њиховом тексту стоји да су владари били дужни да деле правду и „вјеру", да чине „милост и записанија градовима и владанијем малима же и велисцим", односно „градовом и мистом сваком же по достојанију јего".[32] То би указивало на праксу босанских владара који су, чинећи „милост", издавали повеље градовима и „местима", под којима треба подразумевати трговe. Наиме, у регална права европских владара убрајало се и право подизања градова и тврђава, као и оснивање тргова – додељивање привилегије слободне трговине и успостављање недељног дана.[33]

Након што је Балшићима 1377. године одузео Требиње, Конавле и Драчевицу, краљ Твртко је одлучио да на територији своје државе оснује град у којем је намеравао да успостави један „трг солски" – место на којем ће бити организован увоз соли и који ће му обезбедити како снабдевање овом преко потребном робом, тако и велике приходе. О том подухвату говори босански краљ у својој повељи од 2. децембра 1382, у којој каже: „наше краљевство ми у Приморју у жупи Драчевичкој место погодно за зидање града, и тада призвах у помоћ господа Бога и светог и великомученика и архиђакона Стефана, ..., и у име његово сазидах град на реченом месту, и наденух му име Свети Стефан, и ту беше рекло краљевство ми поставити сланицу и да буде трг соли продавања". Владар је одабрао погодно место за подизање града, затим је одредио његовог свеца – заштитника светог Стефана Првомученика, као и основну привредну функцију његовог подграђа, а то је био организовани увоз соли под надзором краљевих чиновника. Поменута повеља је, заправо, настала поводом одлуке краља Твртка да укине „сланицу" у граду Светом Стефану због протеста Дубровчана. Они су се, наиме, позивали на некадашње повеље српских владара којима је било установљено да у Приморју постоје само четири законита „трга солска" – Дријева на Неретви, Дубровник, Котор и Свети Срђ на Бојани. Трг Дријева се, међутим, од 1357. до 1382. године налазио под влашћу угарског краља Лајоша, дакле ван управе босанског

---

[32] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 172–173, 421, 424, 503, 558; II–1, 163; видети и М. Благојевић, *„Владање" кнеза Лазара*, 104–105.

[33] E. Fügedi, *Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, у: Stadt und Stadtherr im XIV Jahrhundert, Linz 1979, 166, 174–178.

краља, па је оснивање Светог Стефана био његов покушај да надокнади овај губитак. Одустајање краља Твртка сигурно је било последица не протеста Дубровчана, већ тога што је у време издавања ове повеље под своју власт ставио град Котор са његовим тргом и бројним соланама. Град светог Стефана постаће познатији под именом Херцег Нови, чувајући успомену на свог каснијег господара херцега Стефана Вукчића Косачу.[34]

Поштовање и очување регалног права да само владари могу да оснивају градове и подижу тврђаве, у пракси је зависило од јачине власти владара наспрам властеле. У босанској држави моћ владара је слабила уступањем властели читавих жупа с градовима, што је очигледно на примеру породице Хрватинић (жупа Бањица и град Кључ, жупа Врбања и град Котор, жупа Плива и град Соко). Равнотежа је била трајно поремећена у корист властеле најкасније 1398. године, када је вољом великог војводе Хрвоја Вукчића дошло до постављања на власт краља Стефана Остоје. Потпуно је јасно да Хрвоја ниједан владар није могао да спречи у подизању и утврђивању својих градова, који су представљали војни и економски ослонац његове власти, и били су његов статусни симбол. Као што смо напред рекли, у питању су градови Јајце и Комотин у жупи Луки, град Прозор у жупи Врхрици, утврђење у граду Котору, и два града у „земљи" Усори - Бродар и Сусјед.[35]

Истакли смо на почетку овог поглавља да је до сада у историографији само неколицини насеља у „земљи" Доњи Краји признат статус града. Захваљујући подацима из периода Јајачке бановине, њихов број ће бити знатно већи. Осим тога, руководили смо се и постојањем фрањевачких самостана, будући да су они, по правилу, настајали у урбанизованим срединама, односно у подграђима градова.

ТРГ је насеље отвореног типа, место на којем се врши робна размена, и на тај начин представља економски центар своје аграрне и руралне околине.[36] Нажалост, најмање смо у изворима обаве-

---

[34] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 201; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 84; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 144, 148–150; видети *со(сол)*, у: Лексикон српског средњег века, 679 (М. Спремић).

[35] Видети поглавље о Хрвоју Вукчићу.

[36] Трг се помиње често у Законику цара Стефана Душана – чланови: 7, 118–121, 123, 141, 168 и 184; видети: С. Новаковић, *Град, трг, варош*, 148–155; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 89–90, 190; P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad*,

штени о трговима у Доњим Крајима. Тргове можемо поделити према континуитету њихове функције на: а) сталне, свакодневне тргове који су стална насеља трговачко-занатлијског, делом и аграрног становништва; она могу да буду језгро будућег градског насеља уколико се накнадно у релативној близини изгради тврђава, или обрнуто – она настају у окриљу заштите једне тврђаве и постају њихове „вароши" – подграђа; б) недељне (седмичне) тргове, чија имена указују на то којим се даном у недељи одржавала трговина. Тако се у селу Суботица, на истоименој реци, притоци Гомјенице, одржавао трг сваке суботе, и отуда је потекло и име овог насеља. Варош Среда – подграђе града Глажа показује да је један недељни трг могао да прерасте у стално насеље претежно трговачко-занатлијског карактера; в) годишње тргове, познате под називом панађури и сборови – иако подаци о њима потичу из турског и новијег доба. У етнолошким истраживањима је запажен континуитет њиховог одржавања и дуготрајно преношење традиције, тако да су изузетно ретки случајеви замирања годишњих тргова. Њихову дуготрајност, ипак, треба приписати више континуитету религиозних светковина него њиховој економској функцији. Осим непосредне економске размене, на трговима су се размењивале и информације о усевима, роду, ценама, потражњи робе, о новинама у најширем смислу – о рођацима, пријатељима и суседима, преко вести од локалног до вести од државног значаја. И напослетку, не треба занемарити ни друштвену функцију тргова – они су били прилика да се одрже родбинске, суседске и пријатељске везе, као и да се уговоре нове родбинске, односно женидбене везе.[37]

У регална права владара улазило је и право на додељивање статуса трга одређеним насељима, што је подразумевало и успостављање седмичног дана. Тако је краљ Милутин у својој повељи за Свету Богородицу Љевишку у Призрену изричито записао „и по-

---

180–184; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 133–142; *Трг*, у: Лексикон српског средњег века, 737–739 (Д. Ковачевић).

[37] Етнолошка истраживања годишњих сајмова – панађура веома су бројна, и на овом месту издвајамо неколико радова: И. Ковачевић, *Традиција и иновација годишњих сајмова*, Новопазарски зборник 2 (1978) 127–133; М. Нишкановић, *Илиндански дернек код турбета Берзелез Алије у селу Герзову*, на истом месту, 163–168; Р. Кајмаковић, *Традиционално и савремено у сеоским скуповима у Семберији*, на истом месту, 183–188.

ставих панађур да се збира месеца септембра десети дан на Рождество Свете Богородице", а приход је припадао његовој задужбини. Манастиру Светог Ђорђа код Скопља овај владар је поклонио село Брод „и у њему трг недеља и панађур 10. септембра који је приложио свети Роман цар", односно византијски цар Роман IV Диоген. У повељи коју је госпођа Мара Бранковић издала манастиру Хиландару заједно са својим синовима каже се „да јест трг у Хотчи у недељу", чиме је заправо одређен седмични дан када се овај трг одржавао у данашњем селу Хочи код Ораховца. Иако нису сачувани извори који би говорили о сличној пракси у босанској држави, нема сумње да је она постојала.[38]

Напред је указано на економску зависност и блиску територијалну упућеност између села и града (тврђаве), која се огледала и у томе што је њихова максимална удаљеност износила око 20 километара. Ако се узму у обзир основне економске потребе сеоског становништва – потреба за сољу као неопходним условом за исхрану људи и стоке, за конзервацију меса и за прављење сира, затим, потреба за производима ковачког заната – метални делови пољопривредних алатки (раоник, срп, коса, секира, мотика, трнокоп, нож), намеће се закључак да је у привредном погледу била нужност да раздаљина између села и најближег трга, сталног или седмичног, не буде већа од 20-так километара.[39] Сходно пракси која још увек постоји у многим крајевима, сељак би полазио на „пазар" рано изјутра да би се до вечери вратио кући, а ређа су била путовања у удаљенија места. Он је носио вишак својих производа – меда, воска, сира, коже, домаћег ланеног и вуненог предива и тканја, или је гонио стоку, и ту робу је мењао за ону која му је неопходна – со, металне и дрвене предмете, грнчарију и слично.

У мађарској историографији подробно су проучене економске везе на релацији села – тргови – градови. Резултати показају да су угарски градови имали своје економске области које одговарају деловању привреде једног града на своју околину. Пречник ових области је био законом утврђен, а у њиховом оквиру постојали су и мањи тргови. Тако је најужа економска област једног града имала пречник од 10 до 15 километара, нешто шира 50 до 60, а

---

[38] С. Новаковић, *Законски споменици*, 464, 615, 640 и другде.

[39] О пољопривредним алаткама детаљно видети: М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 21–38.

најшира 150 до 170 километара. Раздаљина између већих градова морала је да буде најмање 8 будимских миља, што је износило око 64 до 76 километара, док је између осталих износила упола мање – 32 до 38 километара. Уочено је, такође, да је привредни развој и пораст производње условио гушћу мрежу седмичних тргова. Сигурно је, међутим, да је на одређивање раздаљина између градова утицала и конфигурација терена, а сходно томе и време које је потребно да би се одређена растојања савладала.[40]

Показало се у нашем истраживању да се неке од ових претпоставки могу прихватити, и да се мрежа насеља може на тај начин подробније проучавати. У долини Јања (до Мујдића), на пример, нема ниједног сталног „пијачног" места – трга. Тако Јањани *иду у Шипово суботом*, а у Јајце *средом*, када се у овим насељима одржавају „пазарни" дани и тамо продају сир, кајмак, јаја, све врсте крупне и ситне стоке, пернату живину и дрва. Такође, *повремено одлазе и на велике панађуре – годишње сајмове у Дувно* на Петровдан и у Доњи Вакуф на Илиндан, а путовање траје од 2 до 4 дана. С обзиром на то да је долина Јања данас у привредном, урбаном и саобраћајном погледу *прилично заостали регион*, треба претпоставити да је слична ситуација била и у другим жупама у средњем веку.[41] Мерећи удаљеност од Бабиндола до Шипова и до Јајца, потврђује се почетна претпоставка – раздаљина ваздушном линијом износи око 14 и 18 км, и треба додати још 3–4 км због конфигурације терена, дакле опет је у питању око 20 км раздаљине, као и у односу између села и града. На основу савремених прилика може се такође уочити да се у једној мањој области никада не поклапају „пазарни" дани, као и да постоји извесна „специјализација" према врсти робе која се продаје на појединим „трговима" (дрвна грађа, производи од прућа, грнчарија, платно, ситна и крупна стока, воће и поврће, и слично). Сасвим сигурно је слична ситуација постојала и у периоду средњег века.

СЕЛО – У најкраћем би могло да се каже да је то насеље аграрног становништва отвореног типа. Под овим термином се, поред

---

[40] E. Fügedi, *Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, 165–192; A. Kubinyi, *Einige Fragen zur Entwicklug des Städtenetzes Ungarns im XIV und XV Jahrhundert*, Die Mittelalterliche Städtebildung im Südostlichen Europa, Köln – Wien 1977, 164–183.

[41] Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, 259–261.

наведеног значења, подразумевало и имање, посед, али и целина сеоског земљишта – атар, „котар" једног села са свим припадностима (правинама) и међама. Према бројним одредбама Душановог законика, укупно 43 члана, село се, између осталог, третира и као заједница житеља који сносе колективну одговорност у погледу безбедности и плаћања разних дажбина. Међе села су биле јасно обележене – „утесане", добро познате и брижљиво чуване. Оне су биле обележене различитим предметима, топографским и географским објектима који су се јасно истицали и које је било лако пронаћи на терену.[42] У „правине" једног села могли су да улазе: делови речног тока, млинови, воденице, сенокоси, ливаде, „горе", „планине" и „пашњаци", виногради, воћњаци и слично. Необрадиве површине житељи једног села користили су у заједничкој режији, а и многи земљорадднички и сточарски послови наметали су потребу удруживања.

На почетку овог излагања указали смо на чиниоце који су условили да сеоска насеља буду појаве „дугог трајања" – земља погодна за земљорадњу, релативна близина питких вода (текућих и стајаћих), земљишта погодних за исхрану стоке – ливада, сенокоса, „пасишта", терена обраслих високом биљном вегетацијом – „шуме" и „горе", будући да је дрво било један од основних грађевинских материјала, и блага „жупска" клима. Познато је да средњовековна села нису настајала у непосредној близини корита већих река, будући да је опасност од поплава била велика. Такав је био случај са Врбасом у његовом горњем току кроз жупу Ускопље, где је забележено да би река често толико набујала да је односила мостове. Стога су сеоска насеља настајала по речним косинама, издигнута и заштићена од поплаве. Исти случај је и са крашким пољима, чија су дна била већи део године под водом и нису могла да послуже као терен за формирање сталних насеља, па су се тако, на пример, насеља и путеви у Подрашничком пољу налазили на његовим ободима, на издигнутом и сувом терену. Пазило се ипак да се село не налази у непосредној близини како шума, тако и путева, јер је с те стране претила опасност од дивљих животиња и од непријатељске војске. Било да су села била збијеног или разбијеног типа, сеоска домаћинства с окућницом никада нису настајала у појасу оранице, које су биле драгоцене и неопходне за егзи-

[42] Детаљно код М. Р. Барјактаревића, *О земљишним међама у Срба*, 1952.

ЖУПА УСКОПЉЕ И ЊЕНА НАСЕЉА

Жупа Ускопље је обухватала плодну долину горњег тока Врбаса у дужини од шест сати (јахања), како то описује Јукић.[47] Она је била и важна саобраћајна раскрсница још од времена Римског царства, а трасу средњовековних путева описује неколико путописаца. Већ први помен жупе Ускопље у Барском родослову, где се наводи заједно са жупом Пливом и Луком, јасно показује њихову међусобну повезаност, док њихов географски положај указује на блиску територијалну упућеност. Ове три жупе биле су „нуклеус" – језгро из којега је израсла „земља" Доњи Краји. У погледу припадности жупе Ускопље, истраживаче је збунила релативно мала присутност ове жупе у изворима и њена улога у босанској држави развијеног средњег века. Али, још је Ћоровић доказао да је ширење босанске државе из жупе Врхбосне ишло „линијом мањег отпора", односно долином Босне и долином Врбаса, сматрајући да је до ове експанзије у смеру запада дошло можда већ у XI веку.[48]

Из „земље" Боснē, односно из жупе Лепенице и из жупе Лашве даље ширење ка долини Врбаса водило је прво у жупу Ускопље, куда је ишло неколико путева, преко превоја планина Комар, Штит и Враница. Одатле се долином Врбаса стизало у жупу Луку, а у жупу Пливу пут је водио узводно Семешницом, преко Криве јеле до Бабиндола, а онда низводно Јањем до ушћа у Пливу.[49] Назив жупе Ускопље још увек није научно објашњен. Карл Пач сматра да је име илирског порекла, као и горњомезијског Скопља (Scupi), док Ђоко Мазалић наводи да је потекло од географске особине краја – „уско поље".[50]

Након Барског родослова, жупа Ускопље са црквом Светог Јована помиње се у повељи из 1244. године, а затим су у дубровачким изворима 1283. и 1300. године забележена три случаја тргови-

---

[47] I. F. Jukić, *Putovanje po Bosni 1845. g.* , у: Putopisi i istorisko-geografski radovi, 99–100.

[48] В. Ћоровић, *Територијални развој*, 30.

[49] О путевима биће речи у поглављу о привреди, а као извор послужиће траса античких путева и итинерари путописаца.

[50] K. Patsch, *Mali rimski nahođaji i posmatranja*, GZM 9 (1897) 511; Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac, stari bosanski grad*, GZM n. s. – Arheologija 6 (1951) 147; уп.: P. Skok, *Etimologijski rječnik* III, 265.

не робљем из овог подручја.[51] У повељи из 1366. у којој су описане границе жупе Пливе, Ускопље се наводи као суседна жупа на истоку: „од Ускопља по Кртову (ј)елу", дакле граница између ове две жупе била је планинска коса Крива јела (1406, 1386 и 1264 м), која раздваја горњи ток Врбаса од слива Пливе.[52] Жупа Ускопље се помиње у вези са провалом Турака 1414. и 1456. године. Нешто пре фебруара 1414. херцег Хрвоје је заузео Веселу Стражу.[53] Једини податак у домаћим изворима о насељима ове жупе јавља се у повељи краља Стефана Томаша из 1446. године, где се каже „село Гмићи у Ускопљу". Војвода Владислав Херцеговић је крајем 1463. добио од краља Матије Корвина жупу Ускопље с градом Веселом Стражом, због заслуга у борби против Турака. Они су ову жупу заузели вероватно већ 1465. године, када су освојили и већину поседа Владислава Хецеговића. Као нахија Ускопље је пописано 1468/69. године, а у мировном споразуму 1503. под турском влашћу били су и градови Београд (Прусац), Сусед и Фенарлик.[54]

Као ни име, ни седиште жупе Ускопље није до сада утврђено. Познато је да се центар жупе готово увек налазио у једном утврђеном насељу, али се у изворима ни за један познати град у Ускопљу не каже да је био њен центар (Прусац, Сусед, Весела Стража). Насеља Горњи и Доњи Вакуф знатно су каснијег постања, с краја XVI и почетка XVII века, када су дотадашња насеља дата у вакуф муслиманским верским задужбинама.[55]

Уопштено се узима да је жупа Ускопље заузимала „жупни предео" – Скопаљско поље, између Горњег и Доњег Вакуфа, што је у основи тачно. На западу се, како је већ споменуто, граничила са жупом Пливом планинским гребеном Крива јела. На југозападу је додиривала међе жупе и крашког поља Купрес, а границу су чинили Мали и Велики стожер (1629 и 1758 м), огранци била Радуше. Потврду пружа и текст вакуфнаме Мустај-бега Скендерпашића из

---

[51] T. Smičiklas, CD IV, 240; G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi* I, бр. 336, 442 и 443.

[52] Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, 83.

[53] J. Gelcich, *Dipl. Rag.*, 245-246, 588; P. Engel, *Zur Frage*, 39.

[54] F. Miklosich, *Monimenta Serbica*, 440; L. Thallóczy, *Studien*, 421; L. Thallóczy – S. Horvath, *CD Jajcza*, 169; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 257; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, POF 25 (1975) 137, 143.

[55] Према мишљењу М. Динића, центар жупе Ускопље је био град Весела Стража. – *Земље херцега одСв. Саве*, у: Српске земље у средњем веку, 240.

1517/18. године, у којој се у описивању међа увакуфљеног поседа који су чинили Весела Стража са засеоцима Црнич, Голо Брдо и Јаклић, наводе планински висови и шуме Борје, Велики и Мали стожер и Тичја глава.[56] Даље је границу на југу представљало дугачко било Радуше, затим Диван и Зец-планина, које чине водомеђу Јадранског и Црноморског слива, одвајајући слив Неретве од слива Босне и Врбаса.

У путопису из 1574. године, путници су из села Љубунци у Рами отишли у Ускопље, у село Привор, а тако се назива и поље и река која ту извире.[57] Петар Матковић је у свом коментару овог путописа *погрешно закључио* да је у питању село на извору реке Врбас.[58] Најкраћи и најлакши пут из села Љубунца и жупе Раме у жупу Ускопље води поред брда Мејник (860 м) у данашње село Придворце, некадашње село Привор, долином реке Дрогучине, која извире у близини и улива се у Врбас код Бољковца.[59] На истоку је граница жупе Ускопље према жупи Лепеници била планина Враница, преко које је, кроз Сарајевска врата, пут водио у село Цесту (Горњи Вакуф). Даље је планина Штит, са својим огранцима Крушчицом и Комарем, била граница са жупом Лашвом. На сéверу се у долини Врбаса жупа Ускопље граничила са жупом Луком, али је то тешко тачно одредити, и може се само констатовати да је граница *била нешто јужније* од Винца.

Ако погледамо врсту, број и распоред насеља у жупи Ускопље у римско доба (видети табелу), видећемо да је ова област била релативно добро насељена, са три утврђења и дванаест насеља. Осим тога, упадљиви су трагови рударске и топионичарске активности у насељима и на обронцима планина с обе стране Врбаса. Велики број топонима и материјалних остатака сведочи о пракси

---

[56] H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, ПОФ 3–4 (1952–53) 410–411; Б. Ж. Милојевић, *Купрешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље*, Насеља 13, Београд 1923, 5–7.

[57] F. Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, 192–193.

[58] P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI stoljeću*, Rad JAZU 124 (1895) 7.

[59] М. Карановић каже да је *„на Мејник" била стара саобраћајна веза из долине Неретве у долину Врбаса, док није изграђена цеста за колски промет преко Маклен-планине". – Историско-етнографске цртице о жупама Рами и Скопљу*, ГЗМ 50 (1938) 81 – на приложеној карти аутор је оцртао вис Мејника и село Љубунце, али без села Привора/Придворца; видети географску карту 1 : 100.000, секција Прозор.

испирања злата у рекама Крупи и Бистрици. Према мишљењу Есада Пашалића, у близини данашњег Горњег Вакуфа налазила се станица *Ad Matricem*, на римском путу *Salona – Argentaria* (Сплит – околина Сребренице).[60] Примећује се да је континуитет насељености од античког до краја средњовековног доба заиста постојао на већини локалитета, а с обзиром на плодност алувијалне долине Врбаса, треба претпоставити да је предео био још гушће насељен у средњем веку. На то указује и неколико скупина већих некропола стећака у околини Бугојна, Обораца, Кута, Врса и другде. *С друге стране, подаци средњовековних извора о насељима* у жупи Ускопље изузетно су ретки, док о рударској делатности нема ниједне вести.

Од градова у жупи Ускопље забележена су три: Весела Стража, Београд – Прусац и Сусид. Сматрамо да њима треба прибројати и град непознатог имена, чија је успомена сачувана у називу насеља *Подграђе код ушћа Вољичке* реке у Врбас. Градско утврђење се налази око два километра узводно, на локалитету Сутина градина, на левој обали Вољичке реке. На обе обале ове реке налазе се брда под називом Стражица. Положај овог града био је изванредан – заклоњен од главног пута који је водио долином Врбаса, а опет је могао да контролише важну раскрсницу путева која се налазила код села Цесте (Горњег Вакуфа), где су се укрштали путеви из жупе Лепенице и из жупе Раме.

Још увек остаје отворено питање где су се налазиле „две пусте и разрушене тврђавице, Горњи и Доњи Нови", поред којих је, с десне обале Врбаса, прошао Куripечић 1530. године.[61] Сва градска утврђења жупе Ускопље налазила су се на истакнутим узвишењима, на завршецима планинских коса и поред левих притока Врбаса. Њихова подграђа била су у питомијим крајевима, око ушћа Прусачког потока, Весеочице, Грачанице и Вољице – поред главног путног правца који је водио долином горњег Врбаса.

---

[60] K. Patsch, *Mali rimski nahodaji i posmatranja*, 511–516; E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, 40–41; исти, *Antički tragovi iz okoline Bugojna i G. Vakufa*, Sabrano delo, Sarajevo 1975, 155–159.

[61] B. Kuripešić, *Putopis*, 16; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni*, 143–154; исти, *O značaju puteva za razvitak gradskih naselja u Bosni*, Prilozi 13 (1977) 76.

ЖУПА УСКОПЉЕ

Римска насеља и остаци	*Средњовековна насеља и некрополе стећака*
1. римско утврђење Сутина градина у Вољицама (12. 233)	1. средњовековно градско утврђење (непознато име)
2. римско насеље у Воларима код Подграђа (12. 261)	2. средњовековни градски трг Подграђе
3. римско утврђење Градина у Кошу (12. 84)	3. некропола стећака
4. римско насеље у Копчићима са металуршким погоном (12. 268)	4. –
5. римско утврђење Градина у Вилешима (12. 94)	5. –
6. Црквина у Чипуљићу (12. 103) – преисторијско, римско и касноантичко насеље, црква и некропола	6. средњовековна црква и некропола, некропола стећака (12. 103)
7. римско насеље на Чичковом гробљу у Г. Вакуфу (12. 36)	7. средњовековно село Цеста (Честа), турски град Горњи Вакуф
8. римско насеље и рударско-металуршки погон у селу Врси (12. 96)	8. некрополе стећака
9. римско насеље и трагови рударства у селу Кути (12. 163)	9. некрополе стећака
10. римско насеље и трагови рударства у селу Сарај-Вилић (12. 208)	10. у околини су некрополе стећака
11. римско насеље у селу Грачаница (12. 79)	11. средњозековни трг Грачаница – подграђе града Суседа
12. римско насеље и трагови рударства код села Весела (12. 102)	12. средњовековни град Весела Стража
13. остаци античке цркве у Оборцима (12. 21)	13. скупина некропола стећака
14. остаци античке цркве у Новом Селу код Доњег Вакуфа (12. 29)	14. средњовековно село Крстјан – мезра Новосел – турски град Доњи Вакуф
15. остаци античке цркве у Шарампову код Горњег Вакуфа (12. 235)	15. некрополе стећака у околини Горњег Вакуфа
16. –	16. средњовековно село Гмићи

17. –	17. средњовековно утврђење Ростово Равно у Витини (12. 211)
18. –	18. средњовековно утврђење Кашгел на планини Калин (12. 119)
19. –	19. средњовековни град Београд – Прусац
20. –	20. средњовековно село Јаклић
21. –	21. средњовековно село Црниче
22. –	22. средњовековно село Скрте
23. –	23. средњовековно село Палоч
24. –	24. средњовековно село Семин

Само је подграђе града Суседа забележено у турским изворима као трг Грачаница, иако су тај статус вероватно имале и остале градске вароши. Град је једно време, од око 1444. до око 1454. године, био у поседу херцега Стефана Вукчића. Потом је његов син Владислав добио од краља Матије Корвина крајем 1463. читаву жупу Ускопље са градом Веселом Стражом.[62] Интересантно је да се 1517–18. године, у вакуфнами Мустај-бега Скендерпашића, у опису граница увакуфљеног имања, спомиње и међа града Суседа, која је ишла од Тичје главе, врха на планини Скрте (1298 м), до Подова, равнице с леве стране доњег тока Грачанице. Види се, дакле, да је постојала и „жупа" града Сусида, која је на северу обухватала и леву обалу реке Грачанице. Није, нажалост, забележено докле се она простирала на југу, нити која је села укључивала.[63]

У подграђу Веселе Страже налазила се црква, која се помиње 1406. године, а у њему су 1456. били опљачкани неки дубровачки трговци. У граду је 1450. године боравио краљ Стефан Томаш, ода-

[62] L. Thallóczy, *Studien*, 240–422; L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 169; М. Динић, *Земље херцега од Св. Саве*, у: Српске земље у средњем веку, 240–241; М. Вего, *Насеља*, 124; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 257; А. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, 137, 143–144; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 125–126.

[63] H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni* III, POF III–IV (1952–53) 410–411.

кле је упутио једно писмо Млечанима. Према мишљењу Михаила Динића, овај град је био и седиште жупе Ускопље. У турским изворима се не помиње град, већ село Весела Стража, пошто је градско утврђење, вероватно, страдало у борбама. У споменутој вакуфнами село Весела Стража наводи се са засеоцима Црниче, Голобрдо и Јаклић, *од којих прво и последње одговарају истоименим данашњим насељима која су удаљена око 2 до 3 километра.* Могуће је да су ова насеља раније улазила у „котар" града Веселе Страже, јер се налазе у његовој непосредној близини.[64]

Град Београд-Прусац у путописима је забележен као Castel bianco, *што су и Турци прихватили и назвали га* Ак-хисар (Бели град). Евлија Челебија за њега каже да је „леп као зрно белог бисера", што се наравно односи на белину његових градских бедема.[65] Најстарији помен овог града је из 1478, а затим се јавља у угарско-турским споразумима из 1503. и 1519. године. У њему је било и *седиште нахије Ускопље, па су турске власти знатно појачале одбрамбени систем средњовековног града.* Курипечић помиње 1530. године тврђаву и варошицу Прусац, у којој је посланство провело читава три дана. О подграђу – варошици ближе говори локалитет Варошиште, у данашњем савременом насељу, а на коме је двадесетих година прошлог века подигнута основна школа.[66]

Распоред градова показује да су градске тврђаве из свог заклоњеног положаја *пазиле* на пут дуж леве обале Врбаса, али и на попречне трасе, као и да је систем одбране био појачан према југозападу и западу – према жупи Рами и „земљи" Западне Стране (жупе Купрес, Дувно, Ливно и Гламоч). То се може објаснити чињеницом да је њихова територија релативно касно ушла у састав средњовековне Босне, *односно тек за време бана Стјепана II*

---

[64] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 80; Š. Ljubić, *Listine* IX, 356; M. Динић, на истом месту; M. Vego, *Naselja*, 124; H. Šabanović, на истом месту.

[65] K. Зено 1550. године код: P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI stoljeću*, Rad JAZU 62 (1882) 92. Е. Челеби описује тадашње (1661) утврђење као петоугаоно, сазидано на „стрменитој стијени". Из утврђења се прелази у варош преко висећег моста, а са севера и југа заштићен је провалијама. Даље каже да је овај град „врло важна тврђава, јер се налази у опасном кланцу у који могу да дођу млетачки ускоци". – E. Čelebija, *Putopis* I, 147–148.

[66] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 279–286; L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 169; B. Kuripešić, *Putopis*, 17; Ć. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, GZM 23 (1911) 50–51; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 23; M. Vego, *Naselja*, 98; Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac*, 147–189.

Котроманића (1322–1353).[67] Међусобно растојање између градова такође говори о добро организованом систему одбране и малој економској удаљености – раздаљина између Прусца, Веселе Страже, Суседа и Сутине градине, са њиховим подграђима, износи максимално 10–11 км.

На супротној страни котлине лоцирана су само два утврђења. Једно је локалитет Ростово Равно на планини Калин, које је обезбеђивало пут долином речице Витине ка жупи Лашви. Друго је утврђење Каштел, на превоју планине Комар, код раскрснице путева који су повезивали „земљу" Босну и „земљу" Доњи Краји. Иван Франо Јукић је забележио као остатке старих градина: Росињ над селом Доброшином, где се „zlatna ruda kopala", Калин, који вероватно одговара локалитету Ростово Равно на тој планини, и Чипулића градина, где је према његовим речима „morala biti velika varoš, jer se unaokolo mnogo koješta iskopava".[68]

У повељама босанских владара помиње се само једно село у жупи Ускопље – село Гмићи код Бугојна, које је 1446. године краљ Стефан Томаш потврдио синовима војводе Иваниша Драгишића. Из путописа Курипечића сазнајемо да је његово посланство путовало од села Бабиндол у Јању преко Криве јеле, и да се преко планине Семин спустило у долину Врбаса. На повратку из Цариграда аустријско посланство је ишло путем из долине Лашве, из села Граховика код Травника, затим поред Каштела се спустило у долину Врбаса, и идући његовом десном обалом стигло је у село Благај. Ово насеље постоји и данас и налази се на око четири километра од Доњег Вакуфа. У његовој близини био је прелаз преко Врбаса, па је посланство ударило истим путем као у доласку – преко планине Семин у Бабиндол.[69] Испод поменуте планине, на том путном правцу и данас постоји истоимено село.

О густини насељености и о појединим насељима више сазнајемо из турских извора. Према попису са почетка XVI века, у нахији

---

[67] Појава назива жупе Раме у интитулацији угарских краљева (први пут 1138), још увек није на задовољавајући начин објашњена. – Уп. В. Ћоровић, *Територијални развој*, 18–19; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 42; „Западне стране" јављају се први пут у опширној интитулацији краља Стефана Твртка I у повељи Дубровчанима од 10. априла 1378. године. – F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 187; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, 34–35.

[68] *ALBiH*, 12. 211, 12. 119; I. F. Jukić, *нав. дело*, 101.

[69] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 440; B. Kuripešić, *Putopis*, 16, 51.

Ускопље било је укупно 48 села са 477 кућа, што би значило да је у просеку једно село имало око 9 кућа. Овај драгоцени извор, нажалост, није објављен, тако да претежна већина насеља остаје непозната и обавештени смо о именима неколицине. Тако је Горњи Вакуф настао почетком XVII века на територији касабе Цеста (Честа), а то је исто село које су у свом путопису забележили Иван Дивнић и Франо Бутрић 1574. године под именом „Циеста". Насеље је имало значајан саобраћајни положај, налазећи се код „брода" на Врбасу и на раскрсници античких, средњовековних, потом и турских путева. На супротном крају котлине, Доњи Вакуф је формиран на мезри Новосел, односно у атару некадашњег села Крстјани, чије би име указивало на заједницу верника цркве босанске. У селу Скрте, у подножју истоимене планине с врхом Тичја глава, одржавала су се два годишња панађура. Према напред описаној међи града Сусида, можда је село Скрте улазило у његов „котар". Ипак, и овај податак је значајан, јер говори о већој густини насељености ускопаљске долине, с обзиром на то да се поменуто село налази на надморској висини од око 1000 метара, и на око 8 километара од трга Грачанице. Око 1574. године ови панађури су одлуком турских власти премештени код села Палоч, које и данас постоји у непосредној близини Подграђа и Горњег Вакуфа.[70]

На основу просторног положаја поменутих сеоских насеља – Гмићи, Јаклић, Црниче и Палоч, види се да су она настала на плодном алувијалном земљишту, на речним пристранцима и у релативно већој близини пута који је ишао изнад леве обале Врбаса. Као доказ о дуготрајности сеоских насеља може да послужи чињеница да од укупно 93 села у нахијама Горње и Доње Скопље, које Иван Јукић набраја у свом путопису из 1845. године, само 3 нисмо успели да убицирамо, а свега 9 села носи име турског порекла.[71]

---

[70] Ф. Рачки доноси оригинални текст путописа Ф. Бутрићића и И. Дивнића из 1574 (Starine JAZU 14 (1882) 191–195), док П. Матковић даје краћи превод и то са грешком, јер каже „selo Ciesta ili Uskoplje" (Rad JAZU 124 (1895) 7), док у оригиналу стоји „villa ditta Ciesta, pur in Uschopie" (Starine JAZU 14, 193); А. Хаџић инсистира на томе да су некадашња насеља имала само статус села, а не „вароши" (трга), иако су се налазила на изузетно повољном привредно-саобраћајном положају. – Видети: *О formiranju nekih gradskih naselja*, 152–156; исти, *О značaju puteva za razvitak gradskih naselja u Bosni*, 76–77, 145–152; Н. Крешевљаковић, *Najstarije bosanske vakufname*, 410–411.

[71] I. F. Jukić, *Putovanje po Bosni 1845. g.*, у: Putopisi i istorisko-geografski spisi, 101.

ЖУПА ПЛИВА И ЊЕНА НАСЕЉА

У жупи Пливи јасно се могу издвојити три веће и потпуно различите природно-географске целине: а) изузетно плодна и добро пошумљена долина Пливе са доњим током Јања, и то је предео који се и данас у народу назива Жупом, б) крашка висораван кроз коју протиче река Јањ с притоком Глоговцем, и то су једини значајнији површински токови у овом прилично безводном подручју, и в) такође крашка висораван Подгорија са клисурастом долином Сокошнице, која се улива у Пливу у данашњем Сокоцу.[72] Жупа Плива била је, заправо, прелазно и пролазно подручје између долине Врбаса и долине Сане, а од времена бана Кулина до владавине бана Стјепана II била је и погранична територија – крајина. Она се простирала северозападно од жупе Ускопље и њен центар био је у тврдом граду Соколу, под којим је 1363. године угарски краљ Лајош издао три исправе.[73] Пошто је успешно одбранио град, кнез Вукац Хрватинић је за своју „верну службу" од бана Твртка добио град Соко и жупу Пливу „од међе до међе". Иако су у овој јединственој повељи оцртане границе ове жупе, а повеља је позната од друге половине прошлог века, није било покушаја да се оне што тачније утврде. Текст повеље је први пут објавио Фрањо Рачки, а по том издању и Ђуро Шурмин, и транскрипција је понегде лоша. У поменутој повељи бан Твртко каже: „дах му град у Пљеве у име Сокол с всом Пљевом от мее до мее, от Ускопља по Кртову елу, а от Дламоча по Виторају, а от Лужц до Рчеве, а од Луке по зламење".[74]

Описивање граница почиње од југоистока и истока, од жупе Ускопља и „Кртове еле", која представља лоше транскрибован назив за планински гребен Крива јела (јелика) (1264, 1363, 1386 и 1405 м), јер међа иде по њој, као и по Витороги, а поменути гребен је развође између горњег тока Врбаса и слива Пливе. На југоистоку су границу чиниле планина Чучковина (1529 м), Велика плазеница (1768 м) и Равна гора (Црни врх 1403 м). Даље се у повељи наводи југозападна и западна граница – дугачко било Виторога, које је

---

[72] Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, 112–113.

[73] *Hazai Okleveltar*, 268–269, 270; Š. Ljubić, *Listine* IV, 57.

[74] F. Rački, *Povelja bana Tvrtka iz godine* 1366, Starine JAZU 21 (1881) 81–82; Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, 83–84.

одвајало жупу Пливу од Купрешког и Гламочког поља и истоимених жупа. Следећи, северозападни одсек границе ишао је „од Лужц до Рчеве", односно од границе са жупом Лушци, која се простирала око изворишног дела Сане. Назив „Рчева" данас не постоји, али би се могло помишљати да је у питању хидроним, који означава неко крашко врело, поток или реку. У том делу, у смеру од запада ка истоку тече данас поток Крушевљак, прва притока Сане. Као истакнути међник на северу стоји Црни врх (1259 м), огранак планине Димитор. „Зламења", односно обележене (утесане) међе између жупе Пливе и жупе Луке вероватно су ишле обронцима планине Лисине (1438 м), која се окомито спушта на долину Пливе, и наставља се с њене десне стране у виду огранака: планина Горица (1272 м), Растова коса (1230 м), Равна гора (1349 м) и Кршеви (1195 м), и ту се додирује са источном границом, Кривом јелом.

На основу овако оцртаних међа јасно се види да је Плива била једна од пространијих жупа, обухватајући и слив Јања и област Подгорија, предео у подножју Виторога и југоисточно од горњег тока Сане. Назив Жупа се задржао за област око доњег тока Јања и око горњег тока Пливе, низводно од Мујдића до Шарића и до Мајевца.[75] У доба Римског царства, а затим и у средњем веку, кроз ову жупу је водио изузетно значајан „Соларски пут", којим се, као што име говори, одвијао транспорт соли од Сплита, преко Ливна, Дувна и Купреса. Трасу другог пута, који се под Соколом укрштао са „Соларским путем", описао је Курpicечић, путујући поред Призрен-града и Царевца на Герзово, Соколово, Власиње до Бабиндола. Код Царевца, на око 10 километара од Сокола, тај пут се укрштао с античком трансверзалом Salona – Servitium (Сплит – Босанска Градишка). Највећа концентрација римских насеља била је у најплоднијем делу ове жупе – око Шипова, Волара и Мујдића, затим и око Бабиндола, Бабића и Јања, где се налазе мање алувијалне површи. И овде су, као и у жупи Ускопљу, откривени трагови металуршке делатности, али они, опет, нису потврђени за период средњег века.[76] Заиста је изненађујуће то што су најмање позната средњовековна насеља управо у најплоднијем делу жупе,

---

[75] Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, 112–113; Географска карта 1 : 100.000, секција Јајце.

[76] Е. Пашалић, *Античка насеља*, 18–32. О путевима ће бити речи у следећем поглављу.

и да је жупски центар – град Сокол, једино насеље забележено у овом периоду.

ЖУПА ПЛИВА

Римска насеља и остаци	*Средњовековна насеља и некрополе стећака*
1. римско утврђење у Глоговцу код Бабиндола (12. 83)	1. средњовековно село Бабиндол
2. римско утврђење на Градини у Лубову (12. 87)	2. –
3. римски каструм и насеље у Шипову (12. 24, 12. 93)	3. средњовековна некропола на Црквини у Шипову (12. 24)
4. римско утврђење у Шарићима код Шипова (12. 101)	4. –
5. касноантички рефугиј у Воларима (12. 256)	5. средњовековна некропола на Селишту, у Воларима (12. 218) и средњовековно село Волари
6. римско насеље у Водицама (12. 35)	6. –
7. римска насеља и металуршки погон у Бабићима (12. 105, 12. 162, 12. 202)	7. некропола стећака (112 сачуваних) и средњовековно село Станковац
8. римска насеља и трагови металуршке делатности на Селишту, Лучицама и Подићу у Чифлуку (12. 217, 12. 193, 145)	8. некропола стећака у Чифлуку (12. 5)
9. касноантичка базилика и некропола у Доњим Мујцићима (12. 20, 12. 48)	9. средњовековно насеље и некропола у Доњим Мујцићима (12. 49)
10. римско насеље у Брђанима (12. 98)	10. –
11. римско насеље у Бешњеву (12. 224)	11. некропола стећака у Бешњеву (12. 224)

12. римско насеље у Дуљцима (12. 99)	12. –
13. –	13. средњовековни град Сокол
14. –	14. средњовековно село Прово (Герзово) и скупина некропола стећака
15. –	15. средњовековно село Царевац
16. –	16. средњовековно село Вражић
17. –	17. средњовековно село Трново
18. –	18. средњовековно село Љуша
19. –	19. средњовековно село Медићи
20. –	20. средњовековно село Чуклић
21. –	21. средњовековно село Глоговац

Утврђење града *Сокола* подигнуто је на завршетку планинске косе Боровице, стрмо изнад каньона Сокошнице, на око два километра узводно од њеног ушћа у Пливу. И сам назив града упућује на његов уздигнути *положај* у односу на околину. Курипечић га назива и „Соколовим каменом", додајући да утврђење има 6–7 округлих кула у бедемима и да се око њега са три стране налази велики дубок шанац (*видети илустрацију*).[77] Стратешки значај *овог* места огледао се у контролисању како „*Соларског пута*", који је продужавао левом обалом Пливе ка Језеру и Јајцу, тако и Курипечићевог, а у релативној близини била је и раскрсница код Царевца. Град се први пут помиње у три исправе које је краљ Лајош издао јула 1363. године, у свом војном логору током опсаде овог града, а потом се помиње у повељи за кнеза Вукца Хрватинића.[78] Сама стилизација текста повеље упућује на закључак да је у то време читава жупа Плива припадала, односно „пристојила" граду Соколу. До сада се у науци сумњало да је Сокол био град, јер се у

[77] B. Kuripešić, *Putopis*, 15–16; I. Bojanovski, *Sokol na Plivi*, *Naše starine* 13 (1972) 41–69.

[78] *Hazai okleveltar*, 268–270; Š. Ljubić, *Listine* IV, 57; Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, 83–84.

изворима не помиње изричито његово подграђе. Мишљења смо да је неопходно претпоставити постојање једног трга – подграђа, с обзиром на његов привредно-саобраћајни положај. Такво насеље се највероватније налазило у данашњем Сокоцу, где је била раскрсница путева и „брод" на Пливи. Град Сокол био је у саставу Јајачке бановине до око 1519. године, када су га Турци заузели и тако се примакли на око 25 километара од Јајца, а утврђење је потом додатно проширено и ојачано.[79]

Гравира града Сокола из путописа Бенедикта Курипечића

О сеоским насељима жупе Пливе сазнајемо тек у XVI веку. Код Курипечића се помиње „Царев бунар", данашње село Царевац, затим село Герзово, а прешавши Пливу, на десној обали Јања, наводи села Власиње и Бабин Дол.[80] Село Герзово се раније звало Прхово (Пр'ово), а данашње име је добило по турском јунаку Ђерзелез Алији, који је 1491. године погинуо под

[79] I. Bojanovski, нав. дело, 59–60; видети поглавље „Доњи Краји и Јајачка бановина".

[80] B. Kuripešić, нав. дело, 15–16.

градом Соколом. Народно предање заправо говори да је овај турски јунак посечен на месту Крстови изнад Јаковљевића у Царевцу. Његово турбе се некада налазило у селу Герзову, и код њега се до почетка Другог светског рата сваке године за Илиндан одржавао велики „дернек", односно збор муслимана, док су се Срби окупљали око цркве Светог Илије у Доњој Пецки. У првом турском попису овог подручја из 1541. године помиње се „стари манастир" у селу Пецка. Сам назив овог насеља могао би да указује на поштовање култа свете Петке.[81]

Село Власиње се не помиње у турским изворима а, према описаној траси пута, могло би да одговара селу Мујцићима, где су откривени трагови средњовековног насеља и некропола. Половином XVI века пописана је нахија Јањ, која је обухватала долину истоимене реке, и посебно нахија Сокол, која је захватала и јужни део некадашње жупе Бањице, са селима Врбљани и Рибник. У поменутим нахијама наведено је укупно 19 села са 304 куће, а од њих и данас постоје следећа насеља: Вражић, два километра источно од Сокола, Трново, око 4–5 километара северно од Сокола, Соколац, Прово (Герзово), Волари, Медићи (данас заселак Јања), Љуша, Бабин Дол, Станковац, Чуклић и Глоговац. Сва поменута сеоска насеља налазе се на крашком тлу – села око Сокола су богата пашњацима и шумом (храст и буква), док су села у долини Јања настала на мањим алувијалним површима, ближе води. На Јању и Сокошници су постојале воденице са млиновима. Име села Мочиоци, које се налази неколико километара североисточно од Мујцића, поред пута који води од Бабин Дола ка граду Јајцу, потиче од „мочила", односно бара у којима се натапао лан, касније и конопља. Сва поменута насеља и данас економски гравитирају ка долини Пливе – Шипову, затим ка Јајцу и Мркоњић Граду.[82]

---

[81] М. Нишкановић, *Илиндански дернек код турбета Ђерзелез Алије у Герзову*, Новопазарски зборник 2 (1978) 163–168; исти, *Становништво села Герзова у Босанској Крајини*, ГЗМ н. с. – Етнологија 40 (1985) 131–160.

[82] М. Васић, *Етничка кретања у Босанској Крајини*, 240, нап. 22; Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, 203–207.

ЖУПА ЛУКА И ЊЕНА НАСЕЉА

Након Барског родослова, жупа Лука се не помиње у изворима све до 1412. године, када се у повељи херцега Хрвоја наводи сведок „од Луке", кнез Милат Чучић.[83] Једини извор о насељима у овој жупи, на основу чега се и одређивала њена територија, јесте повеља краља Стефана Томашевића за његовог стрица Радивоја Остојића. Будући да је сачувана у тексту две босанске фрањевачке хронике из доста познијег времена – Фојничкој и Хроници фра Николе Лашванина, транскрипција овог извора је мањкава, јер писари нису у потпуности разумели њен садржај. Осим тога, напред је поменуто да су, изузев Милоша Благојевића, сви историографи град Јајце смештали у жупу Пливу, занемарујући податке из ове повеље. Жупа Лука доводила се у везу с крајем источно и североисточно од Јајца – предео Днолуке и поток Лучину. Повеља је у поменутим хроникама наведена под годином 1461. и у њој се набрајају даровани поседи на овај начин: „У Луци град Комотин и полаг њега гору Бочац и он с отесом и гору Чурничку и Здаљевац до Сеоца; и Цвитовиће и Подмилачје с оби страни Врбаса. Сва та села с њими правими мејаши и котари; и у Јајцу и у Језеру куће његове и млине, вртли и виногради".[84]

Из цитираног текста јасно произилази да после града Комотина и села која се налазе у његовој близини, набрајање се наставља, па се одредница са почетка – „у Луци", односно у жупи Луци, односи и на градове Јајце и Језеро. Трећи град у овој жупи био је град Комотин, за који Иван Франо Јукић бележи предање да га је подигао херцег Хрвоје Вукчић.[85]

Према једној, такође слабо прерађеној повељи краља Стефана Томаша од 19. фебруара 1459, град Јајце је имао свој „котар", дакле „жупу", у коју су улазила села Горње и Доње Власиње и

---

[83] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 549–551.

[84] Текстове ових хроника и повеље приређивали су Ć. Truhelka, *Izvadak iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina*, GZM 1 (1889) 77–78; исти, *Fojnička hronika*, GZM 21 (1909) 446–448, и коректно издање, с коментарима и упућивањем на варијанте, И. Гавран – Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo 1981, 220–222. Користили смо се издањем Ћ. Трухелке и И. Гаврана.

[85] Slavoljub Bošnjak (I. F. Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, 24.

ЖУПА ЛУКА

Римска насеља и остаци	*Средњовековна насеља и некрополе стећака*
1. *римско утврђење* на Градини у Подмилачју (12. 89)	1. средњовековни град (?) Мили и предео Подмилачје, с обе стране Врбаса
2. Јајце – преисторијско, римско и касноантичко насеље (12. 110)	2. средњовековни град Јајце (12. 110)
3. римско насеље на Црквини у Дивичанима (12. 19)	3. средњовековно село Дивичани и неколико некропола стећака
4. римско насеље у Металки у Царевом пољу са траговима металуршке производње (12. 164)	4. средњовековни налаз (12. 164)
5. –	5. средњовековни град Комотин
6. –	6. средњовековно село Здаљевац
7. –	7. средњовековно село Сеоце
8. –	8. средњовековно село Цвитовићи
9. –	9. средњовековни град Језеро
10. римско утврђење и трагови металуршке производње у Мајдану (10. 81)	10. нису убележени трагови средњовековне металуршке производње
11. римско насеље и касноантичка црква на Црквини у Мајдану (10. 23)	11. –
12. –	12. средњовековно село Власиње
13. –	13. средњовековно утврђење Винац
14. –	14. средњовековно село Днолука

Ноздрвце, са „гором", пољем и воденицама.[86] Изградња града Јајца везује се за делатност херцега Хрвоја Вукчића крајем XV и

[86] Поп Петар Кајер и Вид Вулетић-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара 1450*, ГЗМ 17 (1905) 253–256, *са снимком повеље; у наслову погрешно стоји 1450, јер је у тексту јасно записана 1459. година.*

почетком XVI века, али је на том стратешки изврсном месту већ од раније постојало утврђење.[87] На југозападу и западу жупа Лука се граничила са жупом Пливом, а на југу са жупом Ускопље, негде јужније од града Винца, који је око 13 км удаљен од Јајца. Теже је одредити границе жупе Луке према северу и жупи Грибово (*видети ниже*). Можда је она ишла од северних обронака планине Лисине до Црне ријеке, леве притоке Врбаса, и до доњег тока Угра. Као природна граница на истоку издвајају се планина Ранча и Караула, од којих је ова друга део планинског развођа између сливова Врбаса и Босне.

Античка насеља налазила су се у непосредној околини Јајца, западно у Царевом пољу, где су откривени трагови топиничарске активности, и источно – у пределу Днолуке. Осим тога, рударско-металуршка производња била је интензивна на источним обронцима планине Лисине, у области Мајдан-Сињаково.[88] Као и у претходно спомињаним жупама, ни овде у жупи Луци, извори и археолошки материјали нису регистровали рударску активност која би се односила на период средњег века. Једино се може приметити да је густина насељености била доста већа него у периоду Римског царства, што је потпуно оправдано.

О самом имену ове жупе и о њеним насељима сазнајемо тек у XV веку. Као градска насеља издвајају се: Јајце, Језеро и Комотин, док за Винац нема изричите потврде да је био вишег ранга од тврђаве.

Град Јајце је подробно истражен и описан од стране археолога и историчара, а шездесетих година прошлог века извршена је реконструкција тврђаве и конзервација градских бедема. Резултати до којих се дошло показују да је на том месту, на крашкој груди изнад леве обале Пливе, над чувеним водопадима, постојао непрекинути континуитет насељавања од преисторијског до данашњег времена. Своју славу је стекао од краја XIV века, када је претворен у праву феудалну резиденцију (Adelsburg) великог војводе и херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића. Дубровачки хроничар Јуније Растић записао је да је Хрвоје 1396. године по-

---

[87] Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, 47 и даље; L. Thallóczy – M. Šufflay, *Povijest Jajca*, 21 и даље; уп. : Đ. Mazalić, *Stari grad Jajce*, 64–66 и даље.

[88] E. Pašalić, *Antička naselja*, 91–93; исти, *O antičkom rudarstvu u BiH*, у: Sabrano delo, 257–258.

нео титулу „грофа Јајца". Претпоставља се да је он изградио свој двор у градској тврђави, ојачавши зидове којима је опасано и читаво подграђе, а затим је у пећини испод града започео породичну гробницу, познате „катакомбе". Сачувано је предање да је херцег Хрвоје за тај посао ангажовао италијанског архитекту, који је град подигао по угледу на двор Анжујаца у Напуљу. Ипак, највећи успон у урбанистичком и привредном погледу град Јајце је достигао за владе краљева Стефана Томаша и Стефана Томашевића. Тада је он учињен престоницом – „столним местом" Босанског краљевства, а далматински мајстори су учествовали у изградњи краљевог двора, чији је улаз красио рељеф грба Котроманића. Ово преношење центра државе на запад, у град Јајце, било је резултат веће економске и привредне упућености Босне према угарској држави, с једне стране, и Сплиту и Венецији, с друге. Град је имао свог кнеза, чији се печат помиње у једном сплитском документу из 1456. године. У подграђу, око градског трга, биле су куће и радње страних трговаца – Сплићана, Трогирана, Венецијанаца и Дубровчана. Један од бројних трговачких уговора склопио је краљ Стефан Томаш 1449. године с кнезом Николом Трогиранином, и у документу се предвиђа отварање једног дућана у Јајцу. Градско утврђење је имало две, док је подграђе имало три капије – две су водиле на север, а једна на Пливу и даље уз Врбас ка Винцу. У подграђу су била и два фрањевачка самостана са црквама Свете Марије и Свете Катарине (Светог Луке), од којих је ова друга била задужбина последње босанске краљице Катарине. Након пада средњовековне босанске државе под турску власт, град Јајце је био седиште Јајачке бановине у периоду 1464–1527/28. година, и систем утврђења је поново претрпео одређене преправке.[89]

Подаци из овог периода могу нам помоћи у одређивању статуса насеља Доњих Краја. Наиме, град Јајце се у изворима из времена

---

[89] *Chronica Ragusina Junii Resti*, dig. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 181; L. Thallóczy, *Studien*, 416; Ђ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 481–482; M. Brković, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, Radovi HAZU u Zadru 40 (1998) 97–141; Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*; Đ. Mazalić, *Stari grad Jajce – Novija arheološka istraživanja*, GZM. n. s. – Arheologija 7 (1952) 59–100; J. Kujundžić, *Srednjovjekovne crkve u Jajcu*, Dobri pastir 21–22 (1972) 273–282; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 305–338; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, 41–42, 48–49; исти, *Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 21–23.

Бановине најчешће наводи само као „castrum", док се за његове грађане употребљава назив „cives". Исти термини за тип насеља и за становнике стоје уз име Бочца, Звечаја, Гребена, Језера, Бањалуке и Левача, којима до сада у историографији није признат статус градова. Постоји и изричит пример из 1504. године да се „civitati Jaycza, Jezero, Banyalwka, Solyomfezek et Lewach" даје новчана помоћ ради плаћања стражара. Такође су и сва насеља која се помињу у угарско-турским уговорима из 1503. и 1519. године означена као „castra". У случају града Јајца, сазнајемо више детаља. Тако се 1496. године каже да је претходни јајачки бан предао новим управитељима „castrum Jaycza unacum civitate ipsa". Значи, наглашава се да је предата не само тврђава, већ читав град. Затим се 1502. у писму краља Владислава II помиње Јајце у вези са снабдевањем животним намирницама: „victualiaque ad castrum et oppidum ipsum defferi" – то се, дакле, односи и на посаду у тврђави и на становништво у тргу, односно подграђу – вароши. Поменути примери говоре да је термин „castrum" означавао град – „civitas", односно подразумевала се градска тврђава – „castrum" са својим подграђем (тргом, вароши) – „oppidum". У списку расхода 1504. године једна од ставки је и помоћ која је упућена „civibus et inhabitatoribus de Jaycza et de allis civitatibus Bosnensibus", што значи да су се јасно разликовали грађани Јајца од становника, односно од оних који су ту боравили. Из редова грађана бирани су „iudices Jayczensibus", као што су Тома, Лука и „Sywlko" који се помињу 1525. године, али није познато колики је био тачан број судија у овом граду.[90]

Судећи према називу локалитета Варошице, који се налази на супротној страни од града, уз десну обалу Пливе, варош града Јајца излазила је и изван градских бедема. Највероватније се ради о предграђу које је такође било трг – насеље претежно трговачко-занатлијског карактера. Сачувано је неколико описа града Јајца, које су оставили путописци. Анонимни путописац из 1532. године каже да је Јајце „главни град Доње Босне", који лежи на једној стени и има јаку тврђаву, али не и пуно кућа. Њих описује као једноспратне и доста удаљене међусобно.[91] Антоније Ђорђић написао је око 1626. извештај о свом путовању кроз Босну и дао је, изме-

[90] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 107, 119, 123, 166, 169, 181, 186, 319–320.

[91] Anonim, *Wegrayss*, (без пагинације ко: A. Gevaya).

ћу осталог, и кратак опис насеља. Тако за Јајце наводи да је то утврђени град, најважније место „са најбољом тврђавом у целој Босни". Град је, према његовим наводима, удаљен 5 дана пута од Задра и 4 дана од Сплита.[92]

Заставник Божић је у служби Хабзбуршке монархије 1785. године обишао већину босанских градова и о стању њихових утврђења саставио поверљив спис за аустријску владу. Он је детаљнији у свом опису Јајца, како тврђаве и њеног наоружања, тако и насеља унутар и изван бедема. У спису помиње хришћанско предграђе на десној обали Врбаса, као и насеље Паовица, које одговара данашњем селу Пијавице на саставу Врбаса и Пливе. Такође наводи да се на Катини, на северозападној страни изван града, налазила летња резиденција јајачког капетана, као и бројни вртови. Али, значајније је да је са ове стране био најлакши приступ граду и да се са овог узвишеног места утврђење могло лако туђи артиљеријским оружјем.[93] Александар Гиљфердинг био је очаран водопадима Пливе, модре боје, која се сручује „као камен из ведра неба" у миран „тамнозелени, широки Врбас". За Доњи град – „Варош" наводи да је ограђен бедемом, али и да је мали и прљав, са дрвеним кућама. Горњи град – „Град" је опасан снажним бедемима, а и сам врх брежулька на којем је град подигнут опасан је још једним зидом, и унутар њега је подигнута барутана.[94]

Град Јајце је имао и свој „котар", у који су улазила села Власиње и Ноздрвце, према повељи краља Стефана Томаша за браћу Јурчиниће из 1459. године. Село Власиње постоји и данас, на око 10 км северно од Јајца, док нам положај другог села остаје непознат. Оба села су поклоњена са својим „пристојанем и доходци", с „котарима и мејашима", у које су улазиле „гора", поље с водом и воденицама.[95]

Поменуту повељу је босански краљ издао 19. фебруара „на Езери", односно у граду Језеро, које је своје име добило по језеру које прави река Плива на том месту. Средњовековно градско утврђење се налазило на левој обали реке, под брдом Вагањ, а касније насеље, турски град Ћол-Хисар, преместило се на острво у самом језеру. Под

---

[92] M. Batinić, *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, 147.

[93] H. Kreševljaković – H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, Sarajevo 1957, 27–29.

[94] А. Ф. Гильфердинг, *Путованье по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 237–238.

[95] П. Кајер и Вид Вулетић-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша*, 253–354.

градом је пролазио пут који је водио од Сокола ка Јајцу, удаљеном око 10 километара од Језера. У подграђу се налазио фрањевачки самостан *с црквом Светог Гргура, која се помиње 1447. године*, а ту су биле и куће и радње страних трговаца. Радивој Остојић, стриц краља Стефана Томашевића, добио је 1461. куће у Јајцу и Језеру, затим и млинове, вртове и винограде. То посредно говори *о чињеници да је жупа Лука* била густо насељена, с обзиром на то да је за виноградарство био неопходан већи број сељачке радне снаге.[96]

Истом повељом, краљев стриц је добио још и град Комотин „и полак њега гору Бочац и гору Чурничку и Здаљевац до Сеоца, и Цвитовиће и Подмилачје с оби стране Врбаса, сва та села с њиховим *правим мејаши и котари*". Према стилизацији текста *може* да се закључи да су поменуте „горе" и села чинили „котар" града Комотина, што потврђује и чињеница да се она налазе на око 2 до 4 километра од њега, и на тај *начин представљају непосредно* аграрно залеђе овога града. Предање забележено код Ивана Јукића говори о томе да је и овај град подигао херцег Хрвоје.[97]

Тврђава Винац (Вијенац) је изграђена на десној обали Врбаса, на око 13 километара јужно од Јајца, и имала је улогу његове „предстраже", као што су то показали догађаји након формирања Јајачке бановине. Иваниш Корвин назвао је *Винац „кључем и капијом тврђаве јајачке"*. Према начину градње Ђоко Мазалић ставља њен настанак у XIII век. У историографији се ова тврђава *често погрешно идентификовала с градом Вијеначцем у жупи* Неретви, чије се подграђе помиње 1453. године.[98]

Ако је, дакле, град Језеро био на путу који је водио долином *Пливе ка Јајцу, а тврђава Винац на путу долином Врбаса, онда* треба претпоставити да се град Комотин развио од замка – тврђаве.

---

[96] Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 220–221; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 200; Slavoljub Bošnjak (I. F. Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, 25–26; Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, 64–67; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 25; M. Vego, *Naselja*, 2; М. Благојевић, *Земљорадња*, 141; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 307–335.

[97] Краљ Томаш је боравио и 10. фебруара исте године у Језеру и одатле је упутио једно писмо. – L. Thallóczy, *Studien*, 101; Fra Nikola Lašvanin, нав. дело, 220; M. Vego, нав. дело, 57–58.

[98] Исправно код: M. Vego, нав. дело, 125; уп. : Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, 69–70, а према њему и Д. Којић-Ковачевић, *Градска насеља*, 129; о фортификацији код: Đ. Mazalić, *Vinac i Doboj*, GZM n. s. – Arheologija 13 (1958) 233–237; видети поглавље о Јајачкој бановини.

ћаве коју је херцег Хрвоје подигао у центру свог властелинства (Hoffburg), које су могла да чине поменута села.[99] Наиме, неку већу одбрамбену функцију Комотин је могао да има само у случају непријатељског продора из правца североистока, из долине Угра ка Врбасу и граду Јајцу.

Назив данашњих села Горњи и Доњи Мили упућује на постојање града *или макар тврђаве* која је била од извесног значаја, будући да се читав предео низводно с обе стране Врбаса називао Подмилачје. Данас је то име села *које се налази с десне стране* Врбаса, на око 4 километра од Јајца. Само име „Мили" значи „зид, камена ограда, међаш". Оно је забележено и у жупи Босни, *где је то* било место одржавања државног сабора уз гробну цркву Котроманића, која је откривена код данашњих Арнаутовића. Овде је, међутим, истражена само црква Светог Иве, за коју се сматра да је настала у XV веку.[100]

Осим поменутих села, Марко Шуњић доноси податке из архива далматинских градова о још два села код Јајца – Бисковићи и Стрибово, али њих *нисмо успели* да убицирамо. У вакуфнами Гази Хусревбега из 1540. године спомињу се као мезре – селишта Дно Лука и Дивичани.[101] Село Дивичани *постоји и данас*, на око 5 километара североисточно од Јајца, док је именом Дно Лука обухваћен предео од неколико села која се налазе северно од Днолучке планине. Села жупе Луке и „котара" града Јајца постојала су засигурно и у пределу плодног Царевог поља, на левој обали реке, *али нам њихова* старија имена нису позната. Занимљиво је да се становништво, поред земљорадње и сточарства, бавило и виноградарством.

---

[99] Такав развој је имао град Левач – 1449. године је постојао посед, односно село Левач, где је подигнуто утврђење, а изван бедема се развио трг (oppidum) до 1494. године, када се у изворима његови становници називају „cives" (L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 175, 249 и 254; исти, *CD Jajcza*, 119, 124–125). На основу овог примера показује се да је за развој једног града од утврђења у овом случају било потребно око 40-так година.

[100] J. Kujundžić, *Crkva Sv. Ive u Podmilačju*, Dobri pastir 15–16 (1966) 369–375; P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM n. s – Arheologija 24 (1979) 183–247; Н. Гошић, *Средњовековни топоним Миле или Мили*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 113–117.

[101] M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 304–305; B. Zlatar, *Popis Vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka*, POF 20–21 (1970–71) 133.

ЖУПА МЕЛ И ЊЕНА НАСЕЉА – У науци до сада није било решено питање коју територију је заузимала жупа Мел, која се први и једини пут помиње у познатој повељи краља Беле IV из 1244. године, према којој је у овој жупи постојала црква Св. Кузме и Дамјана.[102] У одговору на постављено питање могу да помогну лингвистичка истраживања. Показује се, наиме, да је назив ове жупе, према истраживању Александра Ломе, идентичан индоевропском корену *mel-, са значењем „појављивати се, уздизати се, штрчати", и из њега се изводи албанско-румунска реч mal – „брег", и словенски глагол *mьlěti. Од ове основе потичу бројни ороними, као што су називи Маљен и Повлен, планине у северозападној Србији, Малован, планина у Босни, Маљевац у Полимљу, а називи означавају уопште „(вис) који штрчи, који се истиче, истакнут вис".[103] Назив жупе Мел сачувао се у називу данашњег насеља Имљани (Мљани), на десној обали Угра, 10-так километара југоисточно од Скендер Вакуфа и села Мелина, које се налази преко пута Имљана, на левој обали реке. Осим тога, у Имљанима постоји планина која се зове Црквени бријег (1118 м), затим узводно око шест километара у селу Борак постоји локалитет Црквиште, док се два километра јужно од Имљана налази врело Фратарска вода. Постоји и село Маљева, које се налази на истоименој реци, десној притоци Врбање, 12 километара североисточно од Имљана.[104] Може се стога претпоставити да се жупа Мел простирала око средњег тока Угра, североисточно од жупе Луке, јужно од жупе Врбање и источно од жупе Земуник. Њен центар је могао да буде у утврђењу чији су остаци сачувани под називом Корлач (Орлач) град у селу Мелини, а из њега се контролисао важан пут који је водио из жупе Лашве, преко Витовља и Добретића с леве обале Угра.[105]

Назив жупе Мел је могуће довести у везу и са називом Врховине, којим се означавао читав планински предео између Бањалуке

---

[102] T. Smičiklas, *CD* IV, 240.

[103] А. Лома, *Именски пар Маљен : Повлен*, ОП 3 (1982) 157–159 и даље.

[104] Географске карте 1 : 100.000 и 1 : 50.000, секције Прњавор и Травник.

[105] Етнолошка истраживања у Имљанима вршена су у периоду 1958–1960, а резултати су објављени у ГЗМ н. с. – Етнологија 17 (1962). Црквени бријег је, наводно, добио име по цркви-брвнари коју су на њему подигли преци једног имљанског рода (Грубача), а народ прича да је стара црква била на саставу потока Змајевца и Кобиље реке. – M. Petrić, *Porijeklo stanovništva u Imljanima*, на истом месту, 13, 19.

и Јајца с обе стране Врбаса и посебна нахија.[106] С леве стране се пружа планина Мањача и Гола планина, а с десне се нижу Осмача, Тисовац, Чемерница, Ранча и Днолучка планина. Од источног дела ове области, у Равним Врховинама, основана је око 1528. нахија Врховине са центром у Скендер Вакуфу, који је подигнут око 1660. године, али се име старијег насеља није сачувало.[107] Дакле, и жупа Мел и нахија Врховине везују се за простор око Скендер Вакуфа, Имљана и средњег тока Угра.

Јужно од Имљана постоје остаци још једног утврђења – града Оштрца, на саставу Угра и Иломске реке, у Доњим Коријанима. У попису нахије Врховине из друге половине XVI века наводи се и село Коријане. То су сви подаци које смо могли да сакупимо о овој жупи, у којој није откривен ниједан материјални остатак из античког доба. То би био још један показатељ да је „земља" Доњи Краји била добро насељена, пошто су и привредно мање повољна подручја послужила за формирање сталних насеља. Терен се, наиме, одликује већом просечном надморском висином (450–600 до 1000 м) и оскудним обрадивим површинама.[108]

---

[106] Крајем XIX века И. Шајновић је забележио да становнике Кола код Бањалуке „жупнији људи, ти доље Љевчани" називају „Вр'овцима", дакле Врховцима. – *Кола. Народни живот и обичаји*, Зборник за народни живот и обичаје јужних Славена 3 (1898) 252. Ради потпуности наводимо да у близини Живиница, око 5 км јужно од Котор Варошн, постоји насеље Врховине. – Географска карта 1 : 100.000, секција Прњавор.

[107] Нахија Врховине је први пут пописана у дефтеру из 1528/30. године, дакле непосредно после пада Јајачке бановине, и тада је у њој забележено 8 насеља са 180 кућа. – M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj krajini*, 240–242; A. Handžić, *O formiranju nekih gradova u Bosni u XVI vijeku*, 166–167, нап. 82.

[108] M. Petrić, *нав. дело*, 13, 18–19.

ЖУПА ТРИБОВА И ЊЕНА НАСЕЉА – До сада је у историјској науци била позната нахија Тријебово, која је имала центар у данашњем Мркоњић Граду.[109] Ипак, на основу неколико изворних података, одавно објављених, можемо са сигурношћу да утврдимо да је у средњем веку постојала и жупа Трибова, односно ијекавски Тријебова. Најстарији податак потиче из дубровачке грађе о трговини босанским робљем, па се тако фебруара 1373. помиње Станислава, ћерка Стојка „de Tribua, contrate Volcheç Chervatini". То значи да је жупа Трибова припадала феудалној области (contrata) војводе Вукца Хрватинића, који је од 1366. године држао град Соко и жупу Пливу.[110] Затим следи дуги период ћутања извора, да би се тек из времена Јајачке бановине сачувао податак да 1494/95. године извесни Стефан Војковић држи „Peech" близу Јајца, а онда се помињу и становници тврђавице (fovea, fortallitium) „Pech de Tribovo".[111]

Упркос томе што данас није познато где се налазило ово утврђено место, територија жупе Трибово може да се поуздано одреди на основу убикације насеља нахије Тријебово. Мишљења оријенталиста о времену оснивања ове нахије се разликују. Хазим Шабановић наводи да се нахија Тријебово помиње 1516, 1528, 1540. и 1562. године, док је Мркоњић Град, седиште нахије, основан 1591. као „Ново Јајце" (Јајце Јеницеси, касније Варцар Вакуф), на месту некадашњег села Горње Клоке.[112] Одмах треба рећи да нахија Тријебово није могла да буде основана већ 1516. године, будући да је Трибова била у саставу Јајачке бановине све до њене пропасти 1527/28. Подаци Милана Васића и Адема Ханџића су комплементарни, узев у различитом датирању једног турског дефтера у период око 1563, односно пре 1574. године. Нахија Тријебово је настала издвајањем јужног дела нахије Змијање 1563/74, а њена насеља су пописана у оквиру поменуте нахије у претходном дефтеру из 1541. године. За њене становнике се наводи да чувају „опасан дербенд", односно пут који је следио античку виципалну комуникацију на потезу од Јајца, преко Језера и Синьакова до Мркоњић Града и даље до Стричића, где се укрштала с главним путем Salona – Servitium, који је био непрекидно

---

[109] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 178–179; M. Vasić, нав. дело, 240–241; A. Handžić, нав. дело, 157–158 и даље.

[110] М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967, бр. 68, стр. 28.

[111] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 114, 120, 123, 139.

[112] H. Šabanović, нав. дело, 178–179; Evlija Čelebija, *Putopis* I, 234–235, нап. 52.

у употреби током читавог средњег века и турског периода.[113]

У турским пописним изворима, као села нахије Тријебово наводе се следећа: 1) Горње, Средње и Доње Тријебово, која су укупно имала 44 куће, а одговарају данашњем истоименом насељу, 2) село Језерце (Језерача), које се вероватно налазило на простору данашњег Мркоњић Града код језера Балкане (тур. Рибњак), 3) село Прапратница или Врхклока налазило се код извора реке Клоке, данашње Црне ријеке, 4) село Горња Клока било је насеље уз које се развила касаба Ново Јајце, данашњи Мркоњић Град, као вакуф Хаџи Мустафа-аге 1592. године, 5) село Доња Клока се такође налазило на територији данашњег Мркоњић Града, 6) село Понор Горњи или Пониква – назив је могао да се односи на данашњи Тријебовски Понорац или на речицу Понор, која извире из језера у Мркоњић Граду, 7) село Мочиоци се, вероватно, налазило код данашњих Мочиоца у атару Тријебова, 8) села Горње и Доње Билавице можда одговарају данашњим насељима Горње и Доње Бјелајце, у непосредној близини Мркоњић Града.[114]

Из 1593. године сачуван је један занимљив запис на Триоду који је преписао поп Богдан – „во жупи Трибово, во село Роглијех". Ово село постоји и данас под називом Рогоље, а налази се на око 5 километара северозападно од Мркоњић Града. Трибова – Трибово – Тријебово задржала је и у то време значење жупе као географске целине, која је обухватала предео око Црне ријеке са Мркоњић Градом и са насељем Трибовом (Тријебовим).[115]

Ако погледамо податке о античким насељима, видећемо да је овај простор у средњем веку био знатно гушће насељен и са већим бројем насеља, као и да је могуће пратити њихов континуитет до данашњег времена. Средњовековни извори нам, и у овом случају, не дају податке о рударско-металуршкој делатности становника, којима је то било једно од основних занимања у античко доба.[116]

---

[113] H. Šabanović, на истом месту; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 240; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, 157. За римске путеве видети: E. Pašalić, *Antička naselja*, 22–23.

[114] Видети претходну напомену са радовима М. Васића и А. Хандића.

[115] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1, Београд 1985, 248, бр. 850, 265, бр. 930.

[116] E. Pašalić, нав. дело, 22–23, 91–93; исти, *O antičkom rudarstvu u BiH*, у: Sabrano delo, 258–260.

ЖУПА ТРИБОВА

Римска насеља и остаци	*Средњовековна насеља и некрополе стећака*
1. римско утврђење на Великој Градини у Тријебову (10. 196)	1. средњовековна села Горње и Доње Тријебово
2. римско насеље Лукама у Бијелајцу (10. 125)	2. некропола стећака (10. 125)
3. римско насеље у Бијелајцу (10. 8)	3. некрополе стећака и средњовековно село Бијелајце
4. римско насеље у Врценцу (10. 200)	4. (Б. Маријан наводи да се на истом месту (10. 200) налазило средњовековно насеље "Варцарево"!)
5. остаци римске грађевине у Старом Селу (10. 11)	5. средњовековно село Доње Клоке
6. –	6. средњовековно утврђење у Дабрацу (10. 69)
7. –	7. некрополе стећака у Шеховцима

Негде јужно од града Бочца, до Понора и Ораховљана, ишла је граница између жупе Земуник и жупе Трибове, која је можда и настала издвајањем из ове жупе након 1287, а пре 1373. године. Занимљиво је и име ове жупе, које је настало од свесловенске и прасловенске основе *терб - одатле, требити, тријебити са значењем крчити, чистити, издвајати. Стога назив жупе упућује на крчење земљишта и на освајање и отимање нових обрадивих површина од шикаре или шуме. Граница према жупи Луки била је негде северно од села Власиња и Голе планине, док је границу према жупи Бањици тешко одредити.

Око три километра југоисточно од Бочца откривени су остаци утврђења у Дабрацу, на локалитету Градина, које је имало задатак да чува „брод" преко Врбаса. Чини нам се, међутим, да трагове жупског центра треба тражити у атару и у непосредној близини данашњег насеља Тријебово, с обзиром на то да су жупа и ово насеље били истог имена. У самом насељу постоји потес под називом Град, који није археолошки испитан. Римско утврђење, настало на преисторијској градини, откривено је на локалитету Велика Градина, изнад Тријебовског Понорца. Траса античког и

средњовековног пута пролазила је у непосредној околини оба ова локалитета. Осим тога, име данашњег села Котор могло би да упућује на постојање града и градске „жупе" – „котара". Међу градовима Јајачке бановине у неколико наврата се јавља и тврђавица (fortalitium, fovea) Пећ, коју нисмо успели да убицирамо. Треба помишљати да није била у питању камена грађевина, већ земљано-палисадна конструкција опасана шанцем, на шта би упућивао други латински назив – fovea.[117]

Ипак, оно што зачуђује јесте одсуство било каквог насеља са функцијом трга, што је, с обзиром на привредно-саобраћајни значај ове области, мало вероватно. Могуће је помишљати да се локални – жупски и седмични трг налазио код села Горње Клоке и да је та чињеница определила Хаџи Мустафа-агу да управо то насеље, а не неко друго, изгради тако да се оно уздигне у ред касабе – градског насеља. Осим подизања џамије, каравансараја, хана и бројних дућана, било је неопходно да се установи и један пазарни дан, а оснивач се определио за петак. Гилфердинг је почетком друге половине XIX века забележио да се „иза Варцара, на другом брду које се зове Зборище, скупља православни живаљ о великим празницима на литургију под шатором, који са собом доносе". Како исти писац наводи да су у самом Варцару тада биле само три српске, односно православне куће, Зборище је дакле било место окупљања српског становништва из шире околине. Касније, не зна се када, пијаца се одржавала понедељком и то на простору Колобаре, а забележена су и два годишња панађура – робни на Малу Госпојину и сточни на Аранђеловдан. Код Ивана Јукића је забележено да је у првој половини XVIII века, а вероватно и знатно раније, Мркоњић Град био центар трговине житом.[118]

---

[117] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 114, 120.

[118] Касаба је термин којим се означавао тип отвореног градског насеља, у коме је постојало стално насељено муслиманско становништво (џемат), окупљено око макар једне џамије, а које се претежно бавило градском привредом (трговина и занатство) на постојећој чаршији, где је био установљен стални седмични пазарни дан. – A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, 159–165; исти, *O značaju putova za razvitak gradskih naselja*, 73–77; F. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*, 153–154, нап. 27; Slavoljub Bošnjak (I. F. Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, 25; А. Ф. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 239–240.

ЖУПА ЗЕМУНИК И ЊЕНА НАСЕЉА – О границама жупе Земуник, које су описане у добро познатој, али лоше приређеној повељи бана Приједе из 1287. године, полемисали су Милан Карановић и Владислав Скарић, иако се њихове убикације топонима незнатно разликују. Бавећи се проблемом жупе Глаж, Милош Благојевић је настојао да утврди и границе њој на југу суседне жупе Земуник. У томе би могли да помогну и подаци из истраживања турских извора Милана Васића, који се односе на нахију Змијање, као и резултати археолошких истраживања.[119] Због веће прегледности, резултати свих наведених аутора биће приказани табеларно.

Повеља бана Приједе 1287. – међници:	*Убикација према М. Карановићу*	*Убикација према В. Скарићу*	*Убикација према М. Благојевићу*	*Подаци М. Васића за нахију Змијање*
Bulchazka, in metis Glas	Буквалук Голеши	данашње село Павловци	непоуздано	–
Scotesnicha	заселак Сутрашница у селу Копима	Сутроцница	непоуздано	–
Cola	Кола	Кола	Кола, 3 и 12 км ЈЗ од Бањалуке	–
Ruysche	заселак Рујишка у селу Рекавицама	махала Рујишка у Рекавицама	заселак Рујиште	–
Serpna	код данашњег села Крупе	данашње село Крупа	–	мезра Жепна, припада тврђави Звечај
Cermina	Крмине	Крмине	Крмине, на десној обали Врбаса	–
Podoiucha	(Агино село)	Агино село	непоуздано	–
Goricha	(Бочац)	Бочац	непоуздано	–
Batua	(Бањвине)	Бањвине	непоуздано	–

[119] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 53–54; T. Smičiklas, *CD* VI, 588–589; M. Карановић, *Границе средњевековне босанске жупе Земљаник*, ГЗМ 48 (1936) 27–36; В. Скарић, *Жупа Земљаник и стара нахија Змијање*, ГЗМ 49 (1937) 37–53; М. Карановић, *Још коју о жупи Земљаник*, ГЗМ 49 (1937) 105–107; М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, 67–69; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 240–241, 244–247; ALBiH I, Sarajevo 1988; Z. Žeravica, *Arheološki spomenici Goleša, Dobrinje i Zmijanja*, Naše starine 18–19 (1989) 23–48.

[illegible]

Lizkouch	Лисковице	Лисковац (данашње Власиње)	непоуздано, на левој обали Врбаса	–
Podscuycha	(подзвиска – карсна појава)	„Подшујица", данашњи Шеховци	непоуздано	–
Sutyzka	долина Црне ријеке	данашње село Баре	непоуздано	–
Ciuka/ Chuka	Кук – вис између Сутиске и Стражице	„Чука", данашња Дубичка гора	непоуздано	–
Ponikua	–	данашњи поток Понор и село Дубица	непоуздано	Понор Горњи, звани Пониква
Erecheua	–	Орахово, данашњи Ораховљани	непоуздано	Ораховина (Ораховљани)
Strazicha	Стражице	Стражице	две Стражбенице, код Радманића и код потока Вучај	Горње и Доње Ратково звано Стражице
Mochilcha	Бунареви (Мочиоци), заселак Горњег Раткова	Мочиоци, у данашњем Горњем Раткову	Моцоњи	Мочиоци
Corbauzka	заселак Крбава у селу Соколово	Павићи	–	–
Wlchia	„Вуцари град", изнад потока Вучај	Вучај	потоци Вучјак и Вучај	–
Lupchina	на месту данашњег села Билуси	Вилуси	–	–
Hemelnina	Мелина	Хмељина и Кмећани	Мелина	Хмелина (Мелина)
Bystricha	Бистрица	Бистрица и Борковићи	Бистрица	–
Grabroa	Граб	Чокори	Грабик, 3 км источно од Бистрице	–

Границе средњовековне жупе Земуник могу се у главним потезима одредити, захваљујући претходним историјским и археолошким истраживањима, имајући у виду и конфигурацију терена. На истоку се жупа Земуник граничила са жупом Врбањом од ушћа истоимене реке у Врбас, левом обалом узводно до Звечаја, где је граница жупе Земуник прелазила реку код Рујишта. Даље се кретала десном обалом преко Крмина и западније од планина Осмаче, Тисовца и Чемернице,

које су међусобно готово паралелне, а пружају се у смеру од северозапада ка југоистоку. Негде изнад ушћа Угра, граница је прелазила Врбас и на овом јужном одсеку граничила се најпре са жупом Луком, а потом са жупом Трибовом, нешто севернији од доњег тока Црне ријеке. На југозападу је природну границу чинила планина Димитор, а ако се усвоји убикација да међник „Erecheua" одговара Ораховљанима, онда би Подрашничко поље улазило у састав жупе Земуник у ово време. Северно од Ораховљана граница је вероватно скретала ка североистоку и ишла на Стражице, Ситницу и Округлицу, будући да је ток реке Бањице припадао жупи Бањици. Затим је граница ишла преко Павића на Стражбеницу (519 м) и Вучај град, који се наводе као међници жупе Земуник, а одатле, вероватно, на Бајића градину и поток Вучјак и изворишни део реке Гомјенице, затим њеним током на Мелину. Следећа два међника су позната – Бистрица и Грабик, тако да је северна граница ишла долином Бистрице и долином Црквене, до њеног ушћа у Врбас у Бањалуци. Од планине Димитор па до изворишта Вучај потока жупа Земуник се граничила са жупом Бањицом, затим од Вучај потока па све до Грабика са жупом Саном, и од Грабика до Врбаса са жупом Врбас, а од последње деценије XIV века са жупом Глаж.

У овако оцртаним границама жупе Земуник налазило се и средњовековно утврђење на територији будуће Бањалуке. Прва два неубицирана међника жупе Земуник – „Bulchazka, in metis Glas" и „Scotesnicha", налазила су се између Грабика, који је удаљен око 10 км од реке Врбас, затим ушћа речице Црквене и Кола – два насеља која се налазе 3 и 12 км југозападно од Бањалуке. Према најновијим археолошким истраживањима на простору овог града постоји непрекинути континуитет у насељавању, од преисторије до данашњих дана.[120] Иако се Бањалука први пут у историјским изворима јавља 1494. године, нема сумње да је утврђење на овако изузетном стратешком месту постојало много раније, нарочито због близине границе са Угарском, прецизније са жупом Врбас и жупом Глаж, са којима се граничила на речици Црквини. Још директније о томе сведочи и изворни податак из исте године у коме се наводи да су „civibus de Bannyalwka", дакле грађани Бањалу-

[120] Z. Žeravica – L. Žeravica, *Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci*, Naše starine 16–17 (1984) 19–46; Љ. Шево, *Бањолучка тврђава Кастел. Историјски преглед и оцјена постојећег стања*, Наше старине 1, Бања Лука 1998, 69–80.

ке, примили новчану помоћ угарског краља. Стога може да се закључи да је Бањалука била град (civitas) најкасније 1494. године, а да је утврђење имало континуитет од римског доба.[121]

Ништа прецизније, нажалост, не може да се каже за центар жупе Земуник – град Земуник, у којем је бан Пријезда издао своју повељу. Ово насеље, чији назив упућује на земљано-палисадну конструкцију, налазило се у северном делу жупе Земуник. То би могло да се закључи из текста поменуте повеље, будући да бан Пријезда из града Земуника описује границе жупе полазећи од њеног северног дела и у смеру од североистока, истока, југоистока, југа, југозапада, запада, северозапада и до почетне међе. Требало би претпоставити да се град Земуник налазио у близини бањалучког средњовековног утврђења, и утврђења чији се остаци називају „Зеленград", који се налазе на шест километара западно од Горњег Шехера, на десној обали Суртолије.[122]

Господар ове жупе 1323. године био је кнез Павле Хрватинић, брат кнеза Вукослава и Вукца, коме је бан Стјепан II признао власт над овом жупом, као што је то учинио кнезу Вукославу за жупе Врбању и Бањицу, али повеља о томе није сачувана.[123] Жупа Земуник је са „земљом" Усором, „земљом" Соли и Треботићем 1332. године чинила велику судску област „Завршје".[124] Ову жупу држали су Павловићи, Гргур и Владислав, синови кнеза Павла, који су 1357. године предали угарском краљу своје градове Гребен и Гламоч у замену за посед Добра Кућа у Славонији.[125] Потом се као сведок „из Земуника" у повељи херцега Хрвоја 1412. наводи кнез Боровац Чемерковић, а 1434. године у повељи војводе Јурја Воисалића наведени су војвода Марко и кнез Петар Брсачић.[126]

Идентификацију средњовековне жупе Земуник са турском нахијом Змијање оспорио је Милан Васић, указујући на податке турских дефтера који сведоче да је ова нахија, основана између 1528. и 1541. године, обухватала у почетку читав простор између река Врбаса и Сане, планина Козаре, Димитора и Лисине, а касније се њена тери-

---

[121] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 123–124.

[122] ALBiH, 9. 110; Z. Žeravica, *Arheološki spomenici Goleša, Dobrinje i Zmijanja*, 27–28.

[123] L. Thallóczy, *Studien*, 12–13.

[124] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 101–103; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 43–45; М. Благојевић, *Босанско Завршје*, 129–144.

[125] G. Wenzel, *Acta exiera* II, 487.

[126] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 551; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 379.

торија мењала. Исти аутор истиче да је становништво српске етничке припадности уживало велике филуријске повластице, као и да се насеља ове нахије одликују изузетном стабилношћу, тако да је можда у питању и староседелачко становништво.[127]

Тако је већи део жупе Земуник обухватао крашку висораван западно од планине Мањаче, у којој се налази неколико мањих поља, као што су Добриньско и Стричићко. У доба Римског царства, сама долина Врбаса, низводно од Јајца до Бањалуке (Castrum), није била насељена, јер за то нису постојали ни војни, ни економски, ни саобраћајни разлози. Пут долином Врбаса пробијен је тек у време аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Траса пута Salona – Servitium ишла је приближно куда и данас води пут од Чаћавице, преко Бунара, на Хан Кола до Бањалуке, уз бројне огранке тог главног пута. Римска утврђења и насеља настала су лево и десно од наведене путне комуникације, и за сваку локацију потврђен је континуитет насељавања у периоду средњег века.[128] И не само то, већ се на основу средњовековних и турских извора долази до закључка да је таца читав крај био прилично густо насељен с великим бројем насеља.

ЖУПА ЗЕМУНИК

Римска насеља и остаци	*Средњовековна насеља и некрополе стећака*
1. касноантички рефугијум у Рацуну, код Крупе на Врбасу (9. 39)	1. остаци средњовековне цркве у Зидинама, код Крупе (9. 112)
2. римско утврђење и остаци грађевине у Добриньи (9. 19, 9. 53)	2. некропола стећака у Добриньи (9. 19) и средњовековно село Добриња

[127] M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 244-247; о томе и код: М. Ницкановић, *Прилог проучавању становништва Змијања – О порийеклу становништва Г. и Д. Раткова и Стражица*, ГЗМ н. с. 33 (1978) 5-18, са картом на којој аутор приказује различите границе области Змијања кроз историју.

[128] Једини изузетак представља касноантички рефугијум над изворoм речице Крупе (*видети табелу*). О путевима и насељима: E. Pašalić, *Antička naselja*, 23-24; детаљније код: Z. Žeravica, *нав. дело*.

3. римско утврђење на Градини у Радманићима (9. 41)	3. некропола стећака у Радманићима (9. 20)
4. касноантички рефугијум Зеленград у Хан Колима (9. 110)	4. средњовековно утврђење и некропола Зеленград у Голешима (9. 110), и средњовековно село Кола
5. римски каструм на месту данашњег Кастела у Бањалуци (9. 56)	5. град Бањалука (9. 56)
6. римско насеље на Кућеринама, код Голеша (9. 63)	6. некропола стећака у Голешима (9. 81)
7. римско насеље са топиончарским пећима – Громиле у Г. Вилусима (9. 50)	7. некропола стећака у Вилусима (9. 83)
8. Бронзани Мајдан – преисторијски и римски металуршки центар (9. 10)	8. средњовековни металуршки центар у Бронзаном Мајдану (9. 10)
9. –	9. средњовековни град Звечај (9. 114)
10. –	10. средњовековни град Гребен (9. 48)
11. –	11. средњовековни град Бочац (10. 62)
12. римски металуршки погон у Колима-Плавшичима (9. 16)	12. некропола стећака (9. 16)
13. –	13. средњовековно утврђење (? град) на Варошишту у Рађевићима (9. 106)
14. –	14. средњовековно утврђење Вучај-град (Црквени град) у Вилусима (9. 108) и средњовековно село Вучај
15. –	15. средњовековно утврђење Бајића-град у Г. Вилусима (9. 3)
16. –	16. средњовековно село са тргом Суботица
17. –	17. средњовековно село Мелина
18. –	18. средњовековно село Бистрица

19. –	19. скупине некропола стећака у Лусићима и Павићима
20. –	20. средњовековно село Жепина
21. –	21. средњовековно село Рујиште
22. –	22. средњовековно село Крмине
23. римско утврђење – Врпчић-градина у Г. Раткову (10. 202)	23. некропола стећака у Бунарима (10. 135)
24. римско утврђење – Грчка градина у Г. Раткову (10. 94)	24. некропола стећака у Г. Раткову (10. 55), средњовековно село Стражице
25. –	25. средњовековно село Орахова
26. –	26. средњовековно село Мочиоци
27. –	27. средњовековно село Грабик
28. остаци римске грађевине на Црквишту у Прњавору Малом (9. 103)	28. средњовековна црква (9. 103)

У поменутој повељи бана Пријезде из 1287. године, у описивању граница жупе Земуник набрајају се села. Од укупно 23, релативно поуздано могу да се идентификују и убицирају 12 села. То су: Кола, Рујиште, Крмине, Жепина, Понор, Ораховљани, Стражице, Мочиоци, Вучај, Мелине, Бистрица и Грабик. Од поменутих насеља, на левој обали Врбаса налазило се село Рујиште, сада заселак Рекавица, на месту где се прелазила река. На десној обали Врбаса налазе се Крмине и Жепина, која се јавља као мезра вароши Звечај. Дакле, у периоду средњег века дошло је до урбанизације долине Врбаса, формирањем горенаведених села. Затим се у XIV веку спомињу и градови Звечај, Гребен и Бочац, који су изграђени на левој обали Врбаса, на међусобној раздаљини од око 8 до 15 километара. Погрешно је претпостављати да су они обезбеђивали пут који је водио долином Врбаса, будући да због клисурасте конфигурације долине тако нешто није било могуће све до XIX века. Функција ових градова била је да обезбеђују „бродове" – прелазе, газове преко Врбаса. Наиме, јасно се запажа да се они

oslanjaju na visoke obale reke, i da brane proširenje doline uzvodno, *ili* nizvodno od svog položaja.[129]

Utvrđenje grada Zvečaja podignuto je na ulazu u kanjon Tijesno, i nakon što je početkom prošlog veka Ćiro Truhelka opisao njegove ostatke, lokalitet nije arheološki ispitan. Pod gradom je bila varoš sa frањevačkim samostanom i prelaz preko Vrbasa. Zvečaj se prvi put pominje 1404. godine, kada je tu herceg Hrvoje izdao povelju o savezu sa Dubrovnikom protiv kralja Ostoje. Nakon njegove smrti, grad je prešao u ruke bosanskih kraljeva, tako da 1419. godine kralj Stefan Ostojić izdaje povelju s odredницom „u našemu gradu u Zvečaju".[130] U tvrđavu je, posle pada bosanske države 1463. godine, smeštena turska posada kojom je zapovedao već pomenuti hroničar Konstantin Mihailović iz Ostrovice. Ubrzo je, međutim, morao da preda grad ugarskoj vojsci, koja je u njemu ostala do propasti Jajačke banovine 1527/28. godine.[131] U popisu turske nahije Zmijanje polovinom XVI veka navodi se varoš Zvečaj sa mezrama Ježinom, Ljubačevom, Gradačcem, Ješkom i Visočićem, i ukupno je zabeleženo 17 kuća.[132] Danas postoji veliko selo i predeo Ljubačevo, na desnoj obali Vrbasa, oko 2 kilometra istočno od Zvečaja, pod planinom Osmačom. Treba pretpostaviti da su se i ostala selišta nalazila u blizini, i moguće je da su ranije činila „župu" grada Zvečaja.

Grad Gребен se prvi put javlja kada su gospodari zemuničke župe Grgur i Vladislav, sinovi kneza Pavla Hrvatinića, zajedno sa Grgurom Stipanićem 1357. godine predali ugarskom kralju svoje gradove Gребен i Gламоч u zamenu za posed Dobra Kuća u Slavoniji. Gradu je pripadala i „districtus Werhouina", koja je obuhvatala jedan deo oblasti Vrhovine u bližoj okolini grada. Potom se grad navodi 1385/90. kao sedište frањevačke gребenske kustodije, što znači da se i u njegovom podgrađu – varoši nalazila frањevačka crkva. Ta varoš se prostirala na današnjem lokalitetu Zidine, a frањevačka crkva je u tursko doba pretvorena u pravoslavnu

[129] I. Bojanovski, *Bočac*, Arheološki pregled 19 (1977) 112.

[130] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 455, 556; Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, 73–75; M. Vego, *Naselja*, 142.

[131] К. Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, 155; видети поглавље о Јајачкој бановини.

[132] M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj krajini*, 241.

цркву Светог Илије. На аустроугарским картама из доба окупације (1886) забележени су и топоними Град, Подградница и Стражбеница који се налазе јужно од Крупе. Остаци средњовековног насеља откривени су и у насељу Млинови на реци Крупи. Градско утврђење је настало на излазу из кањона Врбаса, километар јужно од ушћа речице Крупе, а постојало је и мање утврђење на десној обали реке. У попису нахије Змијање из 1541. године наведена је варош тврђаве Крупа или другим именом Врх-Крупа, са 14 кућа. Овај податак говори о томе да је град и варош Гребен веома рано добио ново име – Крупа, што је дуго отежавало поуздану идентификацију овог средњовековног насеља.[133]

За град Бочац се дуго сматрало да се први пут јавља тек 1494. године, међу осталим градовима Јајачке бановине. Али, његов први помен је у повељи краља Жигмунда за бана Матка Таловца, у којој се наводи да је у војном походу који се одиграо у лето 1434. угарски бан успео да преузме од Турака неколико најзначајнијих градова у долини Врбаса – Јајце, Бочац и Комотин.[134] Турци су освојили град Бочац пре 21. маја 1516, када је Фрањо Бериславић од Грабарја јавио славонском вицебану да босански паша намерава „castrum Bochacz et civitatem de novo reparara", а две недеље касније: „*quomodo* nunc impense castrum Bochach simulcum suburbio edificio a Thurcis paratur".[135] Градско утврђење је подигнуто на кршевитој глави изнад велике окуке Врбаса, на изласку из кањона. Његов задатак је био да брани „брод" преко реке који је испод града веома погодан. Подграђе Бочца – Подбочац помиње се у грађи далматинских архива, као место одакле је долазила послуга у ове градове. Ова варош се простирала с обе

---

[133] J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, 37; И. Руварац је први указао на тачан положај града Гребена – између Звечаја и Бочца, с леве стране Врбаса – *Три додатка к расправи...*, 617–618; Ђ. Трухелка је описао рушевине као остатке тврђаве Крупе – *Kraljevski grad Jajce*, 72–73; М. Вего је заменио овај Гребен са Гребенградом у Варажданској жупанији – *Naselja*, 43; М. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 241; B. Graljuk, *Rezultati (pokusnih) arheoloških iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu „Zidine" u Krupi na Vrbasu*, Naše starine 18–19 (1989) 99–107; ALBiH, 9. 48, 9. 74, 9. 91, 9. 114. Аустроугарске топографске карте у размери 1 : 75.000 чувају се данас у Катастру у Бањалуци.

[134] L. Thallóczy – A. Áldásy, *CD Magyarország és Szerbia*, 116, 125; V. Klaić, *Poviest Hrvata* 3, 166; P. Rokai, *Posljednje godine balkanske politike kralja Žigmunda* (1435–1447), 100–102; P. Živković, *Tvrtko II*, 172–176.

[135] M. Mesić, *Građa mojih rasprava u „Radu"*, Starine JAZU 5 (1873) 168.

стране Врбаса, јер се на десној обали налази локалитет Варешчић код данашњег насеља Бочац. На левој обали реке постојао је локалитет Црквина, који је, међутим, затрпан услед изградње бране. Могуће је да је постојао и мост преко реке на овом месту.[136]

Средњовековни град на месту Бањалуке налазио се, као што смо напред већ указали, уз северну границу жупе Земуник. У једном делу некадашњег римског утврђења и путне станице Castra, односно у североисточном делу данашњег локалитета Кастела, утврђено је постојање словенског насеља почевши од VIII века. Континуитет насељавања на простору с леве обале Врбаса до десне обале Црквене је непрекидан до данашњег дана.[137] Што се тиче подграђа, у њему је био фрањевачки самостан који 1494/95. године добија помоћ од угарског краља, а протезало се с обе стране Врбаса.[138] Сачувано је више описа града – Антонија Ђорђића из око 1626, Евлије Челебије из око 1660, заставника Божића из 1785, Јукића из 1842. и Александра Гиљфердинга из 1857/58. године. Овај последњи поменути путописац изнео је веома занимљиве коментаре, у којима стоји: „Дужег а ужег града ја нисам у свету видео... Често је цео град обухваћен ширином једне улице. Њиве се, на многим местима, протежу до средине града".[139]

Археолошким истраживањима откривени су на локалитету Варошиште у Рађевићима остаци фортификације – кула, прокоп за мост и три велика опкопа, шанца. У испитивање, међутим, није укључена и непосредна околина налазишта да би се утврдио однос

---

[136] I. Bojanovski, *Bočac*, 111–113; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 305.

[137] Појава да се средњовековно насеље формира у некадашњем римском утврђењу и то само у једном његовом делу, веома је распрострањена – такав случај је са Келном, Мајнцом, Вормсом и Тријером. – H. Planitz, *Die Deutsche Stadt im Mittelalter*, 198–199. О бањалучком утврђењу Кастел видети: Z. Žeravica – L. Žeravica, *Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci*, Naše starine 16–17 (1976) 19–41; Љ. Шево, *Бањалучка тврђава Кастел*, Наше старине 1, Бања Лука 1998, 69–80.

[138] Isthvanffy „in extenso" код: V. Klaić, *Pad Obrovca, Udbine i Jajca*, VZA 7 (1905) 58; L. Thallóczy – S. Barabas, *CD Jajczy*, 119.

[139] M. Batinić, *Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, 126; E. Čelebija, *Putopis* I, 235–241; H. Kreševljaković – H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785. g.*, 39–41; I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski spisi*, 71–73; M. Džaja, *Banja Luka u zapisima i putopisima*, Banja Luka 1962; А. Ф. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 241–242.

између овог утврђења, чије име упућује на некадашње подграђе – варош, и најближег насеља. Осим овог локалитета, аустроугарске карте су забележиле и топониме који се налазе у непосредној близини: Градина, Кула и Кључ, који су такође археолошки неистражени. Без таквих података, једино што можемо јесте да укажемо на чињеницу да се село Суботица налази на око 3 километра северозападно, а рудник, који је постојао у данашњем Бронзаном Мајдану је удаљен око 8 километара од овог утврђења. Такође, на поменутим аустроугарским топографским картама у Суботици су забележени топоними Градина, који је означен као пашњак, и испод њега топоним и насеље Кућиште. Остаје отворено питање каква је данас права ситуација на овом простору и да ли су се сачували ови топоними.

Поред локалитета у Раћевићима, забележени су остаци утврђења Зеленград у Голешима, изнад десне обале реке Суртолије. На овом локалитету је забележен континуитет настањивања од преисторијског времена, преко античког до средњовековног доба. Недалеко од утврђења налази се гробље, које није поближе испитано, затим некропола стећака, а по предању мештана у Божићима се на брду Кувељу налазила црква. Село Вучај је наведено као међник жупе Земуник, а изнад њега су на брду откривени остаци јачег утврђења у два нивоа, које се назива двојако: Вучај-град или Црквени-град. С овим утврђењем је била у вези и друга тврђава која је у народу позната под називом Бајића-град, који се налази изнад долине Гомионице, и од Вучај-града је удаљено око 3 километра у правцу северозапада.[140]

Према подацима из турског дефтера за нахију Змијање из 1541. године, Адем Ханџић наводи да су Турци затекли, између осталих, и утврђење у Дубици код Стражица. Нажалост, за то немамо потврду у виду регистрованих археолошких остатака, иако би утврђење могло да постоји ради обезбеђивања оближње трасе пута који води ка Бањалуци.[141]

Ако се погледа просторни распоред градова и утврђених места у жупи Земуник, може се приметити да је систем одбране постојао на северу према жупи Врбас, северозападу према жупи Сани, и у долини Врбаса према истоку. Међусобна удаљеност између свих

---

[140] Z. Žeravica, *Arheološki spomenici Goleša, Dobrinje i Zmijanja*, 27–28.

[141] A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, 156.

одбрамбених тачака износила је до 20-так километара. Једино насеље у жупи Земуник за које је било могуће утврдити да је у средњем веку могло да има недељни трг јесте данашње село Суботица, на истоименој реци. Његово име указује да је субота била пазарни дан, а могуће је утврдити и блиску територијалну везу са локалитетом Варошиште у Рађевићима и са рудницима у Бронзаном Мајдану.

Након повеље бана Пријезде, села у жупи Земуник спомињу се само још у две прилике. Берислав Скочић је са својим синовима 1323. године половину своје половине села Гомиле у Земунику поклонио кнезу Берољу Добрковићу и његовој „братији" у вечну баштину, а у замену је требало да добије „коња вранца и два вола". Међу дванаесторицом сведока Земуничана јавља се и казнац Толислав, који је вероватно био задужен за сакупљање прихода од ове жупе. Повеља је издата пред кнезом Павлом Хрватинићем, господаром целе жупе Земуник, како је то наглашено, а он је био „веран господин" бана Стјепана II. Затим се у повељи бана Твртка из 1353. године за кнеза Влатка Вукославића помињу села Липница и Стјенице, које му је дао бан Стјепан II. Нажалост, сва поменута сеоска насеља остају неубицирана.[142]

Више података о сеоским насељима земуничке жупе добија се из турских дефтера у којима је пописана нахија Змијање. Тако се 1541. године и половином XVI века наводе села: Вучај са Гомјеницом, Добрња, Шљивна, Љиљановац – данас нема тог села, али се његов назив сачувао у имену једног брда у селу Стричићима, и села Горње и Доње Ратково, која се називају другим именом – Стражице. Као што је наведено, Стражице се јављају у повељи из 1287. у границама жупе Земуник. Овде, међутим, треба нагласити да је село Горње Ратково припадало Земунику, а Доње Ратково жупи Бањици, јер се ово друго село простире у долини реке Бањице и у његовом атару је било некадашње село Бањица. Село Шљивно је расељено педесетих година прошлог века зато што је његово становништво учествовало у четничком покрету у Другом светском рату. У Добрињи је из истих разлога подигнута велика касарна Војске Југославије. Читав овај крај данас је веома слабо насељен.[143]

---

[142] L. Thallóczy, *Studien*, 12–13, 21.

[143] М. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 241–246; М. Нишкановић, *Прилог проучавању становништва Змијања*, ГЗМ н. с. – Етнологија 33 (1978) 10.

На основу свих прикупљених података о насељима жупе Земуник, може се са сигурношћу закључити да је у периоду средњег века *цео простор био релативно добро насељен, са прилично великим* бројем сеоских и градских насеља. Таква економска и војно-стратешка основа је могла у великој мери да послужи као територија угарске „крајине" – Јајачке бановине, која је читавих шездесет година издржала притисак турског освајања.

ЖУПА ВРБАЊА И ЊЕНА НАСЕЉА – Жупа Врбања се први пут помиње у повељи из око 1326. године којом је бан Стјепан II дао кнезу Вукославу Хрватинићу градове Кључ и Котор са жупама Бањицом и Врбањом. У истом извору се наводи да су обе жупе, тачније, да је њихова властела била неверна босанском бану, јер је стала на страну „хрватског господара и Бапишића", односно бана Младена II Шубића и бана Ивана Бабоњића.[144] Како су Бабоњићи од 1287. године држали жупу Земуник, а поседовали су и две жупе у Усори – Модран и Укрину, треба претпоставити да је и жупа Врбања била у њиховој власти, будући да се налази између поменутих поседа. Жупа Врбања се простирала око доњег и средњег тока истоимене реке, главне притоке Врбаса. Налазила се источно од жупе Земуник, с којом се граничила на Врбасу до Звечаја, а затим су границу чиниле планине Осмача, Тисовац и Чемерница. На северу, према „земљи" Усори, границу је представљала планина Узломац, која се пружа у смеру северозапад–југоисток, а даље на истоку граница је додиривала западне падине Борја-планине. На југу се жупа Врбања граничила са жупом Мел, која се простирала око средњег тока Угра.

У доба римске управе долина Врбање није била у већој мери урбанизована, и стога је пронађено веома мало остатака из тог времена. То, с друге стране, говори да је у наредном средњовековном периоду дошло до интензивнијег насељавања и формирања већег броја насеља. На месту два римска насеља – у Шипрагама и Подбрђу, налазе се некрополе стећака које сведоче о континуитету становништва на овим локалитетима. Посматрајући у целини, читав крај је недовољно археолошки испитан, и то се нарочито односи на некадашњи жупски центар – данашњи Котор Варош.

Градско утврђење Котор познато је и под именом Бобац (Бобас), а Иван Франо Јукић је забележио народно предање према којем је град подигао херцег Хрвоје, који је у њему и преминуо 1416. године.[145] Градска тврђава се налазила на левој обали Врбање, на врху крашке грудине изнад речице Јакотине. Испод ње се пружају данашња насеља Заграће и Котор, а на десној обали

---

[144] L. Thallóczy, *Studien*, 7–8.

[145] I. F. Jukić, *Putovanje po Bosni 1843*, у: Putopisi i istorisko-etnografski radovi, 81; Slavoljub Bošnjak (I. F. Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, 25; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 27.

су Коториште и Варош. Подграђе града Котора – Поткотор, настало је непосредно испод градске тврђаве, док су насеља преко пута – Коториште и Варош, била „предграђа" града Котора и улазила су у његову градску „жупу". Трг Варош је потом економски узнапредовао и постао самостално насеље, будући да је тек у периоду аустроугарске окупације дошло до спајања ова два насеља у једно, данашњи Котор Варош.[146] Марко Шуњић наводи Поткотор као место које је забележено у документима Сплитског архива, одакле је догоњена стока која је продавана у Сплиту. Град Котор био је у саставу Јајачке бановине, а након турског освајања, око 1519. године, односно након пропасти Бановине, територија жупе Врбање организована је као посебна нахија.[147]

У једном турском извору с краја XVI века помиње се приход – бач „од тржишта у границама села Варош Котор", као и панађур код Бање који припада Котору.[148] Нисмо успели да убицирамо топоним Бања, осим ако се не односи на Бањалуку. Заставник Божић, путујући из Бањалуке преко Ребровца, пише да се на брду „Крчмарици", између села Ребровца и Липовца, одржавао повремено сајам, по коме је оно било добро познато.[149] Пут којим је 1842. године из Бањалуке кренуо Иван Франо Јукић, кривудао је долином Врбање, тако да је, према његовим наводима, до Котора требало чак четири пута прећи Врбању. Даље се пут спуштао преко „вратоломног" Осоја и Соколина, затим преко Вишевица и Врховине на Скендер Вакуф и у долину Угра.[150]

Око седам километара узводно од ушћа Врбање у Врбас, на месту где околна брда стварају сутјеску испред данашњег Челинца, на обе обале реке подигнута су утврђења која су бранила пут долином Врбање. Њихова удаљеност од града Котора износи око 16 до 18 километара. Око 12 километара северозападно од Котора подигнуто је мање утврђење код села Јаворана на коси Страж-

---

146 Процес ширења градског насеља много је подробније проучен у немачкој историографији, и постоје бројне паралеле развоју града Котора. – Видети H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, 205–228.

147 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 177–178.

148 M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 321; H. Hadžibegić – D. Buturović, *Berat Hudaverdi Bosna Mehmed bega od 1593. g.*, POF 12–13 (1962–63) 171.

149 H. Kreševljaković – H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785. g.*, 50.

150 I. F. Jukić, *Povratak u Bosnu 1842*, у: Putopisi i istorisko-etnografski radovi, 73.

беници, које је, вероватно било стражарно место уз пут који је водио од долине Врбаса ка Врбањи. У повељи из 1351. године помиње се и „тврђава Одринице", чији назив можда упућује на је-

ЖУПА ВРБАЊА

Римска насеља и остаци	*Средњовековна насеља и некрополе стећака*
1. Змајевац у Челинцу (9. 113) – преисторијска градина и касноантичко утврђење	1. средњовековно утврђење Змајевац у Челинцу (9. 113)
2. –	2. средњовековно утврђење у Горњем Челинцу (9. 37)
3. римско насеље и базилика у Шипрагама (9. 13)	3. некропола стећака (9. 102)
4. римско насеље у Подбрђу (9. 101)	4. некропола стећака (9. 101)
5. остаци римске грађевине у Јаворанима (9. 58)	5. средњовековно утврђење Стражбеница у Јаворанима и некропола стећака (9. 100, 9. 76)
6. –	6. средњовековни град Котор
7. –	7. средњовековно село Јакотина
8. –	8. средњовековно село Кабао
9. –	9. средњовековно село Рапта
10. –	10. средњовековно село Подблизак (Горња Плитска)

дан начин гајења винове лозе, која се пуштала да израсте до знатне висине, а затим се пела на сводове. За сада, међутим, није могу-

ће утврдити подручје где се у средњем веку на простору жупе Врбање гајила винова лоза.[151]

Још један археолошки индикативан локалитет налази се код данашњег села Борци, са чије источне стране се налази Лаушка река и село Лауш, и потес Црквиште. Прва два топонима указивала би на неке средњовековне остатке (Лајош – мађарско лично име), али у науци није забележено никакво локално предање о пореклу имена села и реке. Даље, пар километара североисточно, изнад десне обале Крушевљака и села Масловаре, постоји Браничко брдо (723 м), које такође својим именом асоцира на утврђено место.[152]

О сеоским насељима у овој жупи сазнајемо из две повеље намењене синовима кнеза Вукослава – Вуку, Павлу и Влатку. Као што је познато, херцег Хрвоје је 1412. године, ради измирења дугова, поклонио својој жени Јелени Нелипчић „град Котор са свом жупом Врбањом, пристоином и служећом реченоме граду", из чега произилази да су сва села ове жупе припадала њеном градском центру.[153] Територијални однос који је постојао између ових села и жупског града јасно се огледа у малој међусобној раздаљини, која је симболизовала и економску упућеност села на градски трг.

Треба претпоставити да је у жупи Врбањи постојало више сеоских насеља од ових седам, која се спомињу половином XIV века. *Некрополе* стећака у Шипрагама, Подбрђу и Јаворанима указују на старији слој насељавања, а село Маљева својим називом говори такође о континуитету становништва на овом простору.[154] У жупи Врбањи је постојало и ситно племство – „властеличићи" Латичићи, *који су заједно са својим селима Кабле, Јакотина и Подблизак* припадали породици Вукославића. Касније се Тврtко Латичић, као верни вазал војводе Хрвоја, јавља као његов подбан у Далмацији и Хрватској од 1401. године.[155]

---

[151] Топоним Одрина – Одрине постоји у граду Сињу (Хрватска) и у Бијелом Пољу (Црна Гора). Синонимима за лозу „одрину" која се није секла при корену били су – лоза на сводове, „лозице дубље" (која се пела уз храст) и „нерез". – М. Благојевић, *Земљорадња*, 143–144 и даље.

[152] Географска карта 1 : 100.000 и 1 : 50.000, секција Прњавор.

[153] L. Thallóczy, *Studien*, 7–8, 17; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 549–551.

[154] А. Лома, *Именски пар Маљен : Повлен*, ОП 3 (1982) 157–159 и даље; видети о жупи Мел у поглављу о жупама.

[155] *Notae Joannis Lucii*, ed. F. Rački, Starine JAZU 13 (1881) 255; L. Thallóczy, *Studien*, 21.

ЖУПА ВРБАЊА

Година и писани извор	*Град, подграђе, село*	*Убикација (растојање од средишта жупе – града)*
око 1326. Повеља бана Стјепана II за кнеза Вукослава Хрватинића	град Которь	градско утврђење се налазило на левој обали Врбање – данашње Котористе
1351. Повеља бана Стјепана и кнеза Владислава за кнеза Вука Вукославића и његовог брата кнеза Павла	1. село Дбране	неубицирано
	2. село Одринце	неубицирано
	3. село Коꙋаль до Соꙋходола	неубицирано
	4. село Рапта	истоимено (око 10 км ЈЗ од Котора)
око 1353. Повеља кнеза Владислава и бана Твртка за кнеза Влатка Вукославића	1. село Кьвле	Каблови (око 9 км СЗ од Котора)
	2. село Ѣкотино	Јакотина (око 4 км ЈЗ од Котора)
	3. село под Близькь	Горња Плитска и брдо Плиска, данашња Ометаљка (429м) (око 5 км СИ од Котора), а Доња Плитска су данашњи Врбањци

ЖУПА БАЊИЦА И ЊЕНА НАСЕЉА

Жупа Бањица је крајем XII и почетком XIII века била у поседу великашке породице кнеза Хрватина. Његов син, кнез Вукослав Хрватинић, издао је 1305. или 1315. године једну повељу у Саници, која се 1446. јавља као село у жупи Бањици. Десетак година касније (1325) исти властелин је издао своју исправу у граду Кључу, и то је први помен овог насеља у историјским изворима. Име жупе потиче од десне притоке Сане, која се у њу улива код села Љубиње, а у њеној долини је постојало и село Бањица. Оно, међутим, није било центар жупе, већ је то био град Кључ. Босански бан Стјепан II је 1323/26. године потврдио власт Хрватинића над овом жупом, формално им дарујући град Кључ са жупом Бањицом. Али, град је убрзо прешао у руке угарског краља пошто је 1363. кнез Влатко Вукославић мењао град Кључ за славонски град Брушљановац. У питању је било не само ово градско насеље, већ и сва села која су „пристоила" – припадала Кључу. Власт угарске државе потрајала је све до око 1382. године, када је велики војвода Хрвоје, након смрти краља Лајоша, предузео војне акције да врати породичне поседе; у чему је засигурно и успео, тако да се град са својим подграђем помиње у повељи краља Стефана Томаша 1446. године.[156] Захваљујући сачуваном изворном материјалу о насељима у жупи Бањици, која се наводе у домаћим повељама из 1351, око 1353. и 1446. године, теренским истраживањима Милана Карановића у долини Санице, као и археолошким истраживањима, границе жупе Бањице могу приближно да се одреде.[157]

Долина Сане и Санице била је релативно добро насељена у античко доба и ретки су локалитети на којима није утврђен континуитет насељавања и у периоду средњег века. Од Книна је, преко Грахова, Босанског Петровца и Бравског поља, римски пут водио до Кључа, а потом настављао уз леву обалу Сане до богатих рудника око Љубије и Старог Мајдана. Њиме је прошао и заставник

---

[156] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 79, 96; L. Thallóczy, *Istraživanja o poslanku bosanske banovine*, 436; исти, *Studien*, 327, 337–338; видети поглавље о Хрвоју Вукчићу.

[157] L. Thallóczy, *Studien*, 17–18, 21–22; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440; М. Карановић, *Саничка жупа*, 245–305; ALBiH и географске карте 1 : 100.000, секције Дрвар, Јајце, Приједор и Бањалука.

ЖУПА БАЊИЦА

Година и писани извор	*Град, подграђе, село*	*Убикација (растојање од средишта жупе – града)*
1325, 25. мај Повеља кнеза Вукослава Хрватинића	град Клѣч	истоимено
око 1323/26. Повеља бана Стјепана II за кнеза Вукослава Хрватинића	град Клѣч	истоимено
1351. Повеља бана Стјепана II и кнеза Владислава за кнеза Вука Вукославића и његовог брата кнеза Павла	1. село Баниче	није сачувано, али постоји поток Бањица и предео Бањица у селу Доњем Раткову (око 12–14 км СИ од Кључа)
	2. село Пеѣник	Пећи (око 12 км С од Кључа)
	3. село Поцтинице	неубицирано
	4. село Врбне	Горњи и Доњи Врбљани (око 20 км Ј од Кључа)
	5. село Тоуклеке	неубицирано
	6. село Сливанце	неубицирано
	7. село Поустарне	неубицирано
	8. село Триска	Трескавац (око 13 км ЈИ од Кључа)
	9. село Пишћеница	Пиштеница (око 12 км СЗ од Кључа)
	10. село Красоулино	Красуље (око 9 км СЗ од Кључа)
	11. села Поминчино Горьне и Дольне	неубицирано
	12. село Чрнилино	неубицирано
	13. села (обе) Жепне	неубицирано

Табела 1

око 1353. Повеља кнеза Владислава и бана Твртка за кнеза Влатка Вукославића	град Клвч	истоимено
	1. село Иг	неубицирано
	2. село Липовци	неубицирано
	3. село Рѣдинице	неубицирано
	4. село Рибићи	Горњи и Доњи Рибник (око 12–14 км Ј од Кључа)
	5. село Лѹбине	Љубиње (око 5 км И од Кључа)
	6. село Света Гора	истоимено (око 16–17 км СИ од Кључа)

Табела 2

1446, 22. августа Повеља Стефана Томаша за синове војводе Иваниша Драгишића	град Клвч и варош Подклвч	истоимено
	1. село Рибићи	Горњи и Доњи Рибник (око 12–14 км Ј од Кључа)
	2. село Сланпанце	неубицирано
	3. село Банвце	није сачувано, али постоји поток Бањица и предео Бањица у селу Доњем Раткову (око 12–14 км СИ од Кључа)
	4. село Кладк	неубицирано
	5. село Ꙁагѹлани	неубицирано
	6. село Рипишта	неубицирано
	7. село Присика	Присјека (око 11 км СЗ од Кључа)
	8. село Билани	Биљани (око 10 км СЗ од Кључа)

9. село Корица	није сачувано, али данас постоји речица Коричаница која се улива у Саницу у Доњем Будељу (око 13 км СЗ од Кључа)
10. село Саница	Горња Саница (око 17 км СЗ од Кључа)
11. село Пиштеница	Пиштеница (око 12 км СЗ од Кључа)
12. село Красалино	Красуље (око 9 км СЗ од Кључа)
13. село Трнска	Трескавац (око 13 км ЈИ од Кључа)
14. село Хрипавци	истоимено (око 7–8 км С од Кључа)
15. село Липовци	неубицирано
16. село Иг	неубицирано

Табела 3

Божић 1785. године.[158] Друга траса је ишла попречно – од Бихаћа или од Крупе, преко Јапре и Каменграда, на југ до Кључа – како је описао Курипечић, или је код Санског Моста прелазила реку и настављала преко Сасине и даље до Бањалуке, као што је путовао Иван Јукић.[159] Реч је, дакле, о античком, средњовековном, нововековном и савременом транзитном подручју и важној раскрсници путева.

Утврђење града Кључа саграђено је на издуженој кршевитој коси, која се стрмо обара ка левој обали Сане, а на најзападнијем и највишем врху саграђена је кула Љубица. Према археолошким истраживањима, оно је првобитно било замак, односно утврђена властеоска резиденција која је настала на темељима римског утврђења негде у XIII веку. Преко пута, на десној обали Сане, око два километра југоисточно налазило се једно мање утврђење, вероватно

[158] H. Kreševljaković – H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785. g.*, 22–25.

[159] B. Kuripešić, *Putopis*, 12–14; I. F. Jukić, *Povratak u Bosnu 1842. g.*, у: Putopisi i istorisko-geografski spisi, 67–71; E. Pašalić, *Antička naselja*, 11–16.

ЖУПА БАЊИЦА

Римска насеља и остаци	*Средњовековна насеља и некрополе стећака*
1. касноантички рефугиј на Граду у Горњим Врбљанима (10. 63)	1. раносредњовековни налази (10. 63) и некрополе стећака у Доњим Врбљанима, и средњовековно село Врбне (Врбљани)
2. касноантичко утврђење – Тепића градина у Горњем Рибнику (10. 74)	2. средњовековно утврђење – Тепића градина у Горњем Рибнику (10. 74) и средњовековно село Рибићи (Рибник)
3. римско утврђење – Градић у Велијама (10. 91)	3. –
4. Кључ – римско утврђење (10. 114)	4. Кључ – средњовековни град (10. 114)
5. –	5. средњовековно утврђење у Велечеву (10. 124) (на десној обали Сане)
6. римско утврђење и насеље у Велечеву (10. 47, 10. 99) (на левој обали Сане)	6. –
7. римско утврђење у Пламеницама (10. 203)	7. –
8. римско утврђење – Градина у Г. Будељу (10. 73)	8. некропола стећака у Г. Будељу (10. 12) и средњовековно село Корица
9. остаци римске грађевине на Двориштима у Горњој Саници (10. 49)	9. средњовековна црква и некропола на Клисини у Г. Саници (10. 113), средњовековно село Саница

10. касноантичко утврђење – Град (Паланчина) у Доњој Присјеки (10. 66)

11. остаци римске грађевине – Угарско црквениште у Пиштаници (10. 190)

12. остаци римских грађевина у Доњој Саници (10. 35, 9. 131)

13. римски налази у Хрустовачкој пећини (10. 102)

14. –

15. касноантичко утврђење – Главица-Махиња у Врпољу (9. 52)

16. римско насеље у Доњој Пецкој (10. 34)

17. римско насеље у Царевцу (10. 68)

18. римско насеље на Селиштима у Медној (10. 172)

19. –

20. –

21. –

10. средњовековно село Присјека

11. средњовековно село Пиштеница

12. некропола стећака у Д. Саници (10. 36)

13. средњовековни налази у Хрустовачкој пећини (10. 102)

14. средњовековно утврђење Камичак

15. средњовековно утврђење – Главица-Махиња у Врпољу (10. 52)

16. средњовековно село Пецка (Козар) и некропола стећака – Крстови (10. 120)

17. средњовековно насеље Царевац (Царев Бунар)

18. некрогола стећака у Медној (10. 96)

19. средњовековно утврђење Призрен-град (10. 166)

20. средњовековно утврђење Полом-граци на Димитору (10. 162) и средњовековно село Триска (Трескавац)

21. средњовековно село Заблаће и некропола стећака (10. 205)

22. касноантичка црква са гробницом – Црквина у Волашима (10. 27)	22. средњовековна црква и некропола – Црквина у Волашима (10. 27)
23. –	23. средњовековно село Бањица
24. –	24. средњовековно село Љубиње
25. –	25. средњовековно утврђење Перић-град у Г. Соколову (10. 155)
26. римско насеље у Д. Козици (10. 104, 10. 106)	26. средњовековно утврђење Грачаница у Г. Козици (10. 72)

као предстража граду и ради обезбеђивања прелаза преко реке.[160] Под градским утврђењем се развила варош, која се јавља тек 1446. године, иако је сигурно настала раније. Сам термин варош је вероватно преузет из периода када је град био под угарском управом. Курипечић није подробније описао град, али је сачувана гравира која илуструје јаку одбрану Кључа, у коју је пуно наде полагао последњи босански краљ Стефан Томашевић. Град Кључ је, заједно са Камичком и Каменградом, био у саставу Јајачке бановине до пред крај XV века.[161] (видети илустрацију)

Кључ је, изгледа, био једини град у жупи Бањици, али су сачувани остаци бројних утврђења. На истој, левој обали Сане, око 15 километара низводно, налазила се тврђава Камичак, а код ушћа Санице било је утврђење у данашњем Врпољу. Оба ова утврђења треба довести у функцију обезбеђивања пута који је пролазио с њихове леве стране. Остаје ипак отворено питање да ли се она могу идентификовати са „две разрушене тврђавице Каменац и Лисковац", које помиње Курипечић. Овај путописац одмах даље у тексту каже да се „према истоку" налазе „два пуста градића Секулур и Гурсев". Можда су у питању утвр-

[160] Ć. Truhelka, *Naši gradovi*, Sarajevo 1904, 59-63; I. Bojanovski, *Ključ na Sani*, Arheološki pregled 15 (1973) 100-105; ALBiH, 10. 114, 10. 124; М. Поповић, *Средњевековне тврђаве у БиХ*, 40; исти, *Владарски и властеоски двор у средњевековној Босни*, 28-29.

[161] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 107; H. Kreševljaković, *Kamengrad*, 24.

ђење у Грачаници и такозвани Перића-град у Соколову. Први локалитет је удаљен око 17, а други око 12 километара североисточно од Кључа, али заједно са Камичком и Врпољем чине систем одбране према северу и североистоку. Име села Грачанице указује на постојање утврђеног насеља, што су потврдила и археолошка истраживања. У истом путопису наведени су подаци и о тврђави Призренац или Призрен-граду, чији се остаци налазе на десној обали Сане изнад села Слатине. Североисточно од њега, неких 7 километара, на западној страни Димитора постојало је

Гравира града Кључа из путописа Бенедикта Курипечића

утврђење Пролом. У његовом подножју је село Трескавац – Триска, које се јавља у повељи из 1446. године. И ова два утврђења су имала улогу чувања путне комуникације којом је прошао Курипечић, путујући од Кључа, преко Велечева и Заблаћа на југ до Царевца и даље до Сокола.[162]

Осим ових утврђења, поменутих у наведеном путопису, археолошка истраживања су открила још нека, као што је утврђење у Горњим Врбљанима и у Горњем Рибнику, док су у средњо-

[162] B. Kuripešić, *Putopis*, 14–15; ALBiH, 10. 72, 10. 155, 10. 162, 10. 166.

вековним изворима забележена само села Врбне и Рибићи. Око реке Санице постоји више интересантних топонима, који би могли да указују на постојање једног утврђеног места, с обзиром на то да овај крај представља посебну природно-географску целину.[163]

О сеоским насељима бањичке жупе говоре чак три повеље босанских владара, што представља заиста јединствен случај. Радост истраживача због ове срећне околности ипак квари чињеница да се одређени број села понавља, а да нека није могуће идентификовати и убицирати. Овај недостатак делимично попуњавају подаци из турских извора, који су већином остали необјављени. Највећи део убикација извршио је и уцртао Милош Благојевић, а ми смо донели поједине допуне.[164]

Прва повеља која доноси имена села јесте повеља бана Стјепана II из око 1351. године, којом је синовима кнеза Вукослава Хрватинића, кнезу Вуку и кнезу Павлу, потврдио њихове поседе – села у жупи Бањици и у жупи Врбањи. Примећује се да они не држе град Кључ, већ само 15 села у жупи Бањици. Разлог томе јесте што је град Кључ и још 6 села поседовао њихов брат, кнез Влатко Вукославић (видети Табелу 1). Изгледа да Вукова и Павлова села нису била сва груписана, изузев села Пећи, Пиштанице и Красуља, мада немамо потпуни увид у то због села која су остала неубицирана.

Трећи брат, кнез Влатко Вукославић, добио је три повеље у годинама 1353. и 1354, од којих су две представљале „вјеру господску" бана Стјепана II и кнеза Владислава, затим и бана Твртка. У повељи из 1353. године, којом је добио потврду својих поседа у жупама Бањици, Земунику и Врбањи, изричито се каже за поменута села да су „дана под Кључ", што значи да су чинила његову „жупу", а у питању су села: Иг, Липовци, Рудинице, Рибићи, Љубиње и Света Гора.[165] Ако погледамо положај села која могу да се убицирају, утисак је да она нису била територијално повезана, напротив, Рибићи, Љубиње и Света Гора налазе се на потпуно различитим странама (видети Табелу 2).

---

[163] Такви топоними су, на пример: Двориште, у Горњој Саници, Паланчиште и Градина у Доњој Саници, Градина и Паланчиште у Биљанима и други. – М. Карановић, *Саничка жупа*, 281–305.

[164] Историјски атлас, Београд 1999, карта IV, стр. 51.

[165] L. Thallóczy, *Studien*, 21.

Груписање сеоских насеља поћи ће за руком тек наследницима великог војводе Иваниша Драгишића, који су поред жупе Глаж држали и жупу Бањицу. У овој повељи се поново јављају села која су држали кнез Вук и Павле – Сливанце, Триска, Пиштеница и Красуље, и посебно кнез Влатко – Иг, Липовци и Рибићи, што значи да су сва она прешла у посед Драгишића. Поред њих, јављају се по први пут села: Кладе, Загуљани, Рипишта, Присика, Биљани, Корица и Саница, од којих су ова последња смештена у долину реке Санице (видети Табелу 3). Вероватно је још војвода Иваниш стекао некадашње поседе Хрватинића и затражио, и добио, нове који су се налазили између старих како би заокружио властелинство. То је требало да омогући боље коришћење земљопоседа, а тиме и веће приходе феудалног господара. Таква тенденција је приметна у угарској држави од краја XIII века. Поред тога, Драгишићима су потврђени и „котари" – атари на Бравском пољу, а то се вероватно односи на пасишта и ливаде. Тако је претпоставио и Петар Рађеновић, указавши и на то да је ова област била без сталних насеља све до почетка XVIII века.[166] У једном турском извору се каже да „део летње испаше Присјеке припада житељима села Санице".[167] У погледу побројаних села, мада се то изричито не наводи у тексту повеље, треба претпоставити да су она сачињавала „котар" града Кључа. За изградњу оваквог система градског утврђења сигурно је био потребан знатан број сеоских домаћинстава, њихов рад и дажбине које су плаћали.

Курипечић је навео да је село Заблаће, на око 5 километара југоисточно од Кључа, „до недавно" имало 80 кућа, а тада, 1530. године, само 7 до 8.[168] Нисмо сигурни да ли је овај број можда претеран, али је познато да је много становништва избегло пред турском војском и да су многа села претворена у селишта – мезре. У турским дефтерима је јужни део жупе Бањице – села Рибићи и Врбљани, пописан у оквиру нахије Соко, а западни део у оквиру

---

[166] F. Miklosich, *Monumenta Serbica* , 439. П. Рађеновић, *Бјелајско и Бравско поље*, 157 и даље.

[167] H. Hadžibegić – D. Buturović, *Berat Hudaverdi Bosna Mehmed-bega od 1593. g.*, 170. – У тексту стоји „Просека", што је нетачан превод.

[168] B. Kuripešić, *Putopis*, 15. Анонимни путописац из 1532. године кренуо је другим путем, јер је отишао у град Језеро, а не у Сокол на Пливи као Курипечић, међутим, он не наводи места кроз која је прошао на путу од Кључа до Језера. – Непагинирано код A. Gevaya.

нахије Змијање. Тако сазнајемо да је село Бањица пре 1541. године ушло у атар новог села Доње Ратково, и да се њеним именом сада означава само један предео у том селу. Према сачуваној народној традицији, у овом селу је било седиште кнеза Ратка, родоначелника кнежевске породице у Змијању, који је у Бањици подигао цркву. Нахији Змијање припала су и села Соколово, око 12 километара северозападно од Кључа, и Црљени, на око 8 километара од Кључа. У нахији Кључ је 1541. године било забележено 11 насеља са 93 куће. Крајем XVI века се у истој нахији наводи још неколико села: Ковачић, можда данашњи Ковачевићи код Кључа, док нам остају непозната села Гобјеловина, Вилљани, Вираш Поток, Мравиште и мезра Трнови.[169]

Остаци некадашњих сакралних објеката – цркава откривени су у Пејићима и у Горњој Саници, док су некрополе стећака прилично бројне и расуте по читавој територији жупе.[170] На крају, указујемо на имена два насеља – Средице у Горњем Рибнику, и Сриједе код Слатине, која можда указују на постојање седмичног трга. Других података о том типу насеља немамо за жупу Бањицу у средњем веку, иако их је сигурно било неколико. Сви наведени подаци о насељима на овој територији говоре о доста густој мрежи сеоских насеља и бројних утврђења, док смо најмање обавештени о још неким градским насељима и трговима.

Према извршеним убикацијама насеља жупа Бањица је могла да обухвата долину Сане од Врбљана у горњем току, до ушћа потока Глибаје изнад Хрустова, јер је село Кљевци према повељи из 1446. године припадало жупи Сани. Од ушћа потока Глибаје граница је ка западу могла да иде између Оштрељ брда и Челић косе на Међи дол, остављајући долину Санице у жупи Бањици. Становништво жупе Бањице користило је пашњаке у Бравском пољу, до којега су водили путеви из Санице и Кључа преко превоја Јасеновац. Граница је могла даље да преко Завала окрене ка југу, и да се спусти преко подножја североисточних падина Грмеча, Шише и Срнетице до Црне горе и села Врбљана. Североис-

---

[169] H. Hadžibegić – D. Buturović, нав. дело, 169–170; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 241; М. Вулин, *Шта се зна о Змијању и Змијањцима*, у: Крајина и Крајишници, ур. Ј. Зубовић, Београд 1968, 64–76; М. Ницкановић, *Прилог проучавању становништва Змијања*, 10 и даље.

[170] ALBiH, 10. 27, 10. 113.

Груписање сеоских насеља поћи ће за руком тек наследницима великог војводе Иваниша Драгишића, који су поред жупе Глаж држали и жупу Бањицу. У овој повељи се поново јављају села која су држали кнез Вук и Павле – Сливанце, Триска, Пиштеница и Красуље, и посебно кнез Влатко – Иг, Липовци и Рибићи, што значи да су сва она прешла у посед Драгишића. Поред њих, јављају се по први пут села: Кладе, Загуљани, Рипишта, Присика, Биљани, Корица и Саница, од којих су ова последња смештена у долину реке Санице (*видети Табелу 3*). Вероватно је још војвода Иваниш стекао некадашње поседе Хрватинића и затражио, и добио, нове који су се налазили између старих *како би заокружио* властелинство. То је требало да омогући боље коришћење земљопоседа, а тиме и веће приходе феудалног господара. Таква тенденција је приметна у угарској држави од краја XIII века. Поред тога, Драгишићима су потврђени и „котари" – атари на Бравском пољу, а то се вероватно односи на пасишта и ливаде. Тако је претпоставио и Петар Рађеновић, указавши и на то да је ова област била без сталних насеља *све до почетка XVIII века*.[166] У једном турском извору се каже да „део летње испаше Присјеке припада житељима села Санице".[167] У погледу побројаних села, мада се то изричито не наводи у тексту повеље, треба претпоставити да су она сачињавала „котар" града Кључа. За изградњу оваквог система градског утврђења сигурно је био потребан знатан број сеоских домаћинстава, њихов рад и дажбине које су плаћали.

Курипечић је навео да је село Заблаће, на око 5 километара југоисточно од Кључа, „до недавно" имало 80 кућа, а тада, 1530. године, само 7 до 8.[168] Нисмо сигурни да ли је овај број можда претеран, али је познато да је много становништва избегло пред турском војском и да су многа села претворена у селишта – мезре. У турским дефтерима је јужни део жупе Бањице – села Рибићи и Врбљани, пописан у оквиру нахије Соко, а западни део у оквиру

---

[166] F. Miklosich, *Monumenta Serbica* , 439. П. Рађеновић, *Бјелајско и Бравско поље*, 157 и даље.

[167] H. Hadžibegić – D. Buturović, *Berat Hudaverdi Bosna Mehmed-bega od 1593. g.*, 170. – У тексту стоји „Просека", што је нетачан превод.

[168] B. Kuripešić, *Putopis*, 15. Анонимни путописац из 1532. године кренуо је другим путем, *јер је отишао у* град Језеро, а не у Сокол на Пливи као Курипечић, међутим, он не наводи места кроз која је прошао на путу од Кључа до Језера. – Непагинирано код A. Gevaya.

нахије Змијање. Тако сазнајемо да је село Бањица пре 1541. године *ушло* у атар новог села Доње Ратково, и да се њеним именом сада означава само један предео у том селу. Према сачуваној народној традицији, у овом селу је било седиште кнеза Ратка, родоначелника кнежевске породице у Змијању, који је у Бањици подигао цркву. Нахији Змијање припала су и села Соколово, око 12 километара северозападно од Кључа, и Црљени, на око 8 километара од Кључа. У нахији Кључ је 1541. године било забележено 11 насеља са 93 куће. Крајем XVI века се у истој нахији наводи још неколико села: Ковачић, можда данашњи Ковачевићи код Кључа, док нам остају непозната села Гобјеловина, Вилани, Вираш Поток, Мравиште и мезра Трнови.[169]

Остаци некадашњих сакралних објеката – цркава откривени су у Пејићима и у Горњој Саници, док су некрополе стећака прилично бројне и расуте по читавој територији жупе.[170] На крају, указујемо на имена два насеља – Средице у Горњем Рибнику, и Сриједе код Слатине, која можда указују на постојање седмичног трга. Других података о том типу насеља немамо за жупу Бањицу у средњем веку, иако их је сигурно било неколико. Сви наведени подаци о насељима на овој територији говоре о доста густој мрежи сеоских насеља и бројних утврђења, док смо најмање обавештени о још неким градским насељима и трговима.

Према извршеним убикацијама насеља жупа Бањица је могла да обухвата долину Сане од Врбљана у горњем току, до ушћа потока Глибаје изнад Хрустова, јер је село Кљевци према повељи из 1446. године припадало жупи Сани. Од ушћа потока Глибаје граница је ка западу могла да иде између Оштрељ брда и Челић косе на Међи дол, остављајући долину Санице у жупи Бањици. Становништво жупе Бањице користило је пашњаке у Бравском пољу, до којега су водили путеви из Санице и Кључа преко превоја Јасеновац. Граница је могла даље да преко Завала окрене ка југу, и да се спусти преко подножја североисточних падина Грмеча, Шише и Срнетице до Црне горе и села Врбљана. Североис-

---

[169] H. Hadžibegić – D. Buturović, нав. дело, 169–170; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 241; М. Вулић, *Шта се зна о Змијању и Змијањцима*, у: Крајина и Крајишници, ур. Ј. Зубовић, Београд 1968, 64–76; М. Ницкановић, *Прилог проучавању становништва Змијања*, 10 и даље.

[170] ALBiH, 10. 27, 10. 113.

сточну, источну и јужну границу жупе Бањице теже је одредити. Наспрам ушћа потока Глибаје, с десне стране у Сану се улива река Козица. Северно од ње се налазе села која су 1446. године побројана у жупи Сани: Кијевац, Ки и Чапли. Притока Козице је Вучај поток на чијем се изворишном делу налази Вучај Град и брдо Стражбеница, који су били међници жупе Земуник. На источној граници, према жупи Земуник, било је село Света Гора, као и село Бањица са истоименом реком, по којој је и жупа добила име.

ЖУПА ЛУШЦИ – Северно од жупе Пливе, а јужно од жупе Бањице, око изворишног тока Сане сместила се жупа Лушци. Све до историјских карата Милоша Благојевића, ова жупа се везивала за простор Лушког поља и Лушци Паланке, југозападно од Каменграда. Жупа Лушци се, међутим, наводи у повељи из 1366. године у описивању граница жупе Пливе и то на њеном западном одсеку – после Виторога, а пре жупе Луке. Само једно насеље је споменуто у овој жупи – село Храст, које је 15. априла 1392. краљ Дабиша поклонио великом војводи Хрвоју Вукчићу. Данас то село не постоји, али је топоним сачуван у називу брда Раст, које се налази око 4 км јужно од потока Лучице, леве притоке Сане и села Врбљана, које је припадало жупи Бањици.[171]

Није познато где се налазио утврђени центар ове жупе. Породица кнеза Хрватина Стјепанића врло рано се учврстила у овој жупи, јер се у повељи кнеза Вукослава из 1305/15. године наводе два сведока из ове жупе – „Lepum de Lusac" и „Zaladol filius Herelchi de Lusac". Бан Стјепан II је кнезу Вукославу, пошто му је поклонио жупе Бањицу и Врбању са градовима Кључем и Котором, посебном повељом дао своју „вјеру господску", уз дозволу да „од Лужц отколе је Вукослав приступил к нам" у наредних десет година може да прими све оне који пређу на његову страну. Као сведок „од Доњих Краја" у повељи из око 1351. године наводи се Ратко Лужац, док у повељи из 1366. нема сведока „од Доњих Краја", већ само „од Лушца", а то су жупан Стјепко Вуковић и жупан Милтен Хрватинић, који је сигурно припадао роду Хрватинића. Једну своју повељу је краљ Дабиша издао 17. јула 1392. „ва честитои воисци краљевства ми у Долњих Краих у Лушцих", што је и последњи помен ове жупе у историјским изворима.[172] Жупа Лушци обухватала је малу територију омеђену на северу потоком Лучицом, на западу и југу масивом Црне горе. Границу према жупи Пливи је тешко повући, јер нема писаних сведочанстава о насељима на овом потезу. Остаје отворено питање којој жупи су припадала села Пецка и Медна, јер је ту била тромеђа између жупа Лушци, Бањице и Пливе, а у античко доба туда је пролазила траса пута Salona – Servitium.[173]

---

[171] Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 83, 97. Географска карта 1 : 100.000, секција Дрвар.

[172] L. Thallóczy, *Studien*, 11, 18; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 222; Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 84; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 175.

[173] E. Pašalić, *Antička naselja*, karta I.

Угарске жупаније Дубица, Врбас и Сана биле су од око половине XIII века обухваћене називом Доња Славонија (мађ. Alsoszlavónia), будући да су се налазиле на територији јужно од Саве.[174] Тек од смрти краља Лајоша 1382. године, велики војвода Хрвоје Вукчић започиње освајање простора северно од жупе Бањице на Сани и од жупе Земуника на Врбасу. Неки делови новоосвојених територија биће трајно прикључени босанској држави и организовани као жупе.

ЖУПА САНА се први пут помиње у историјским изворима 1256. године, када се у исправи стонобеоградског каптола наводи Александар „comes de Zana", а уз њега и Мојсије „comes de Vrbas". Потом се у исправи загребачког бискупа из 1278. године о измирењу две најмоћније славонске породице – Гисинговаца (Németújváriok, Güssinger) и Бабоњића, помиње Гиралд, архиђакон Сане, Дубице и Врбаса. Жупан Врбаса и Сане 1280. је Иван од Гисинга, али је већ 1285. године Радослав Бабоњић „господар Глажа, Врбаса и Сане".[175] Занимљиво је да се жупе Сана и Врбас у периоду између 1280. и 1283. године јављају у дубровачким изворима чак 18, односно 12 пута као подручја из којих потичу робови који се продају у Дубровнику. То говори да је становништво поменутих жупа у великој мери било некрштено, што потврђује и чињеница да су забележена лична имена народна.[176] Породица кнезова Благајских, касније званих Водичких, имала је бројне поседе у дубичкој, санској и врбашкој жупи.

Границе жупе Сане нису описане ни у једном сачуваном извору, тако да се за реконструкцију њене територије треба ослонити на податке о њој суседним жупама – Дубици и Врбасу, с једне и Бањици и Земунику, с друге стране. Поред тога, у попису католичких жупа (парохија) загребачке бискупије 1334. године, побројане су и жупе у архиђаконату Дубице, који се делио на три котара: дубички, врбашки и сански. Према овом извору, у санском котару налазиле су се следеће жупе (парохије), које могу да се идентификују: Пухарска,

---

[174] О овим жупанијама постоји посебан дипломатар: L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, у којем се жупанија Дубица први пут помиње 1255, а жупаније Врбас и Сана 1256. године. – Нав. дело, 2–3.

[175] L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 3, 29, 40; T. Smičiklas, *CD* VI, 544.

[176] G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi* I, жупа Сана: бр. 38, 86 а, б, 137, 144, 178, 179, 185, 190, 191, 243, 272, 305, 305, 322, 339, 342 и 347; жупа Врбас: бр. 50, 51, 66, 72, 86 е, 208, 221, 235, 242, 286, 290, 333.

Козара (Козарац), Побријежје, Оштра лука, Врсушје (данашње село Врше, око три километра северно од Каменграда), Мрин, Благај,

ЖУПА САНА

Година и писани извор	*Град, подграђе, село*	*Убикација (растојање од средишта жупе – града)*
1446, 22. август Повеља Стефана Томаша за синове војводе Иваништа Драгишића	град Мрин и варош	Град на потоку Дабар и насеље Варош (око 1-2 км СЗ од Мрина)
	1. село Клевьци	Кијевци (око 1-2 км Ј од Мрина)
	2. село Нова Села	неубицирано
	3. село Чапли	Чапље (око 2 км СИ од Мрина)
	(град) Киеваць и под-нь село Ки са своимь засельком	Кијево са утврђењем Велики град, и данашње засеље Паланка
	1. село Срндица	неубицирано
	2. село Чарань	Чараково? (око 23 км СЗ од Кијева)
	3. село Хрьвочани	неубицирано
	4. село Синичньи	неубицирано

Водица, Јапра и Трговиште.[177] Како је организација католичке цркве пратила управну поделу државе, сански котар се поклапао са територијом жупе Сане. Тако је она обухватала територију на југу од Мрина до града Козарца на северу, на западу до Јапре и Уне, и на северозападу до реке Сводне, где је била граница са жупом Дубицом, а са жупом Врбас се граничила на падинама планине Козаре и Пискавице. (Видети карту Црквене организације у Доњим Крајима)

[177] F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501.*, Starine JAZU 4 (1872) 211-212; исти, *Hrvatska prije XII vijeka*, Rad JAZU 56 (1881) 100.

Треба претпоставити да је првобитно седиште жупе Сане било у истоименом насељу, као што је то био случај и са другим угарским жупама – Дубица, Врбас, Бач, Бодрог и др. Томе у прилог иде повеља од 17. марта 1328. коју је сански жупан Томас издао „in Zana", а познато је да је обичај у угарској дипломатичкој пракси да се место издавања исправе врло прецизно бележи. Ово насеље се више не помиње у изворима, и од 1360. године као центар жупе се наводи град Козара, данашњи Козарац, поменут први пут 1334. као седиште парохије у санском котару. Магистар Бакоч је 1365. године био сански жупан и кастелан тврђава Козаре и Гребена на Врбасу, коју су 1357. краљу Лајошу предали Гргур и Владислав Павловић и Гргур Стипанић.[178]

Град Козара се последњи пут помиње у угарској власти 29. јануара 1385, када су у њему издали своју исправу славонски банови Стефан и Иван Банфи од Доње Лендаве, којом су обећали војводи Вукцу да ће се заузети за њега код угарског краља, пошто је он заузео тврђаву Гребен.[179] Споменути војвода Вукац је, заправо, војвода Вук Вукчић, брат великог војводе Хрвоја Вукчића. Из записа на Јеванђељу тепчије Батала Шантића из 1393. године сазнаје се да је овај босански великаш, који је држао жупу Лашву и град Торичан, женидбом са Ресом, ћерком војводе Вукца Хрватинића, добио и жупу Сану.[180] У граду Козари је 26. маја 1396. сански жупан Вукац, по изричитом овлашћењу војводе Хрвоја, издао исправу којом је двојици дубровачких трговаца гарантовао безбедност у читавој жупи Сани. У повељи херцега Хрвоја из 1412. године као сведок „из Сане" наведен је Гашпар Дијанишевић. Али већ следеће године, из једног писма краља Жигмунда сазнаје се да су Антоније, Ладислав и Иван Благајски одузели „districtus de Zana" од херцега Хрвоја, који је у међувремену постао краљев „неверник". Град Козару је у руке угарског краља предао Вук, син покојног Милоша Дружића из Гуча Горе из Лашве.[181]

---

[178] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 32–33, 63, 83–84.

[179] L. Thallóczy, *Istraživanje o postanku bosanske banovine*, GZM 18 (1906) 443–444; P. Engel, *Archontologia* I, 21; II, 18.

[180] Lj. Stojanović, *Jedan prilog k poznavanju bosanskijeh bogumila*, Starine JAZU 18, 230–232; И. Руварац, *Драча, Дапица, Реса*, ГЗМ 3 (1891) 234, 237.

[181] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 116; L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 232; L. Thallóczy, *Studien*, 354–355; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 551; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije*, Zbornik Historijskog Instituta JAZU 3 (1959) бр. 1694, 1695, 1697 и 1712; P. Engel, *Archontologia* I, 348.

Најјужнији део жупаније Сане остао је ипак у власти босанског краља и друге гране Хрватинића – војводе Јурја Воисалића, сина војводе Воислава Вукчића, пошто се у његовој повељи из 1434. године наводе сведоци „од Сане" – кнез Јурај Мишљеновић и кнез Мартин Дијанишевић, који је вероватно био у сродству са Гашпаром Дијанишевићем, поменутим 1412. године. Од те територије формирана је истоимена жупа Сана, а њена села се помињу у поседу синова војводе Иваниша Драгишића 1446. године, па је веома вероватно да их је он и стекао.[182]

На основу ове повеље види се да су поседи Драгишића обухватали најјужнији део некадашње угарске жупаније Сане, и да је на том простору формирана истоимена жупа Сана. Њихови поседи су били груписани и непосредно су се наслањали на оне поседе које су имали у суседној бањичкој жупи. Северно од утврђења у Врпољу, на левој обали Сане, Драгишићи су држали село Кљевце, данашње Кијевце, које се налази у непосредној близини града Мрина на потоку Дабар. Подграђе – варош овог града налазило се на простору данашњег насеља Варош, на око 2 километра северозападно од градског утврђења. Источније од града, преко пристранака Сане водила је античка комуникација према Љубији и Старом Мајдану, и град Мрин је сигурно контролисао ову трасу. На десној обали Сане, северно од ушћа Козице, откривени су остаци утврђења у селу Томини, познати као Томина кула. Око три километра североисточно налази се данас село Кијево, чије се име јавља у поменутој повељи као (град) „Кијевац и подн село Ки са своим засељем". Остаци тврђаве налазе се у атару данашњег села на локалитету Велики град или Арифов град. У питању је било градско насеље, у чијем се подграђу налазило село, а не варош, као што је то уобичајено у другим случајевима. Такође у атару данашњег села Кијева налази се засеље под именом Паланка, што би ипак указивало на насеље већег ранга од сеоског. Одмах уз северну страну Кијева простире се село Чапље, поменуто испред Кијевца у повељи. Са његове северне стране тече поток Гламашница, чији назив, можда, указује на „гламу" – руду сребра са већом примесом злата, по којој су били познати рудници Новог Брда. Према начину набрајања поседа у тексту повеље, можда би се могло закључити да су село Кљевци (Кијевац) и

[182] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 379, 440.

Чапли (Чапље) припадали граду Мрину, а да су села побројана иза Кијева припадала овом другом граду.[183]

[183] ALBiH 10. 18, 10. 81, 10. 186, 10. 198.

ЖУПА ВРБАЋ имала је прошлост сличну жупи Сани, јер је њихово жупанство често било обједињено и дуго времена у власти кнезова Благајских. Жупа Врбас се простирала од реке Моштанице на западу, где се граничила са дубичком жупом, до Саве на северу и Врбаса на истоку, и на југу до обронака Козаре и речице Црквене. Седиште жупе је било у граду Врбасу, који је идентификован са рушевинама Маријиног града изнад данашњих Горњих Подградаца, чије име указује на некадашње подграђе овога града. У жупи Врбас се налазио и град Глаж, који се први пут јавља 1285. године, у поседу бана Радослава Бабоњића, и 1334. као седиште католичке жупе (парохије) врбашког котара. Поред Глажа, као седишта католичких парохија помињу се и Војска, Турјак, Градишка, Вилуси и Иванъска, који одговарају данашњим истоименим насељима. Војвода Хрвоје је освојио читаву врбашку жупу у периоду између 10. јануара 1383, када се последњи пут јавља угарски управник (Иван, син Ладислава, „comes et castellanus de Vrbaz"), и 1391, када се његов брат Драгиша Вукчић јавља као жупан Глажа.[184]

Према резултатима истраживања Милоша Благојевића, жупа Глаж је формирана у периоду босанске власти и то од једног дела територије жупе Врбаса, на подручју источно од реке Јурковице и Осорне до Врбаса, и од Саве до речице Црквене на југу, где се граничила са жупом Земуник. У питању је, дакле, била иста појава као са угарском жупанијом Саном од чијег је јужног дела формирана жупа Сана под влашћу босанског краља. Град Глаж са подграђем (вароши) Среда налазио се на простору данашња два села Срећана, удаљених 18 и 20 километара југоисточно од Босанске Градишке, на 45° северне географске ширине, пар километара западно од реке Врбас.[185]

---

[184] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 167–171; T. Smičiklas, *CD V*, 510–513; T. Smičiklas, *CD VI*, 544; F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501.*, 213; М. Благојевић, *Северна граница*, 63–65. ALBiH, 3. 23, 3. 96; Угарски претендент Ладислав Напуљски је 17. јула 1391. даровао Драгиши Вукчићу село Среду у жупи Сани и село Рибиће које припада тврђави Кључ. – Лош препис ове повеље доноси G. Wenzel, *Acta extera* III, 703–704; исти владар је 1. априла 1404. "Dragisse de Glas" дао поседе неверних синова Бериславa у пожешкој жупанији. – F. Rački, *Izvadci iz kraljevskog osrednjeg arkiva u Napulju*, Arkiv 7 (1863) 54–56; V. Klaić, *Povijest Bosne*, 21; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 5.

[185] М. Благојевић, *Северна граница*, 69–75.

У већ поменутој повељи херцега Хрвоја из 1412. године, наведени су сведоци „из Глажа" – војвода Иваниш Петровић, и „из Врбаси" – Петар Јочић. Исте године је, међутим, према писму које је унео у своје дело Иван Лучић, херцег нудио угарској краљици Барбари и баронима две своје тврђаве – Козару и Врбас, *као залог*

ЖУПА ГЛАЖ

	Римска насеља и остаци		*Средњовековна насеља и некрополе стећака*
1.	остаци римског насеља и касноантичка гробница на Црквини у Шарговцу (9. 12)	1.	–
2.	римско насеље и касноантичка базилика на локалитету Грич-Пауша у Рамићима (9. 45)	2.	–
3.	римско насеље и станица Ad Ladios у Трну (3. 33)	3.	–
4.	остаци римске зграде (бање) – Зидине у Лакташима (3. 145)	4.	–
5.	римско утврђење – Градина у Бакинцима (3. 44)	5.	некропола стећака у Бакинцима (3. 106)
6.	римско утврђење – Бријег (Миљевичка коса) у Миљевцима (3. 15)	6.	средњовековно утврђење у Горњој Јурковици (3. 67)
7.	–	7.	средњовековно утврђење на Ђурића брду у Машићима (3. 34)
8.	–	8.	раносредњовековно земљано утврђење – Јеринин град у Береку (3. 45)
9.	римско утврђење – каструм у Босанској Градишки (3. 12)	9.	средњевековни град Градишка (3. 12)

10.	–	10. средњовековно утврђење – Градина у Вакуфу (3. 61) – средњовековни град Глаж и подграђе – варош Срида – *Срећани*
11.	–	11. раносредњовековно земљано утврђење – *Градина у Сеферовцима* (3. 55)
12.	римско насеље – Окућница у *Мрчевцима* (3. 105)	12. –
13.	римско насеље и станица Ad Fines у Маховљанима (3. 93)	13. раносредњовековно земљано градиште (9–12. *век*) у *Маховљанима* (3. 7) и некропола стећака (3. 88)
14.	римско насеље – *Лисичји бријег у Ламинцима* (3. 85)	14. средњовековно насеље – *Лисичји бријег у Ламинцима* (3. 85), раносредњовековно утврђење у Ламинцима-Срећанима (3. 3) и остава новца М. Корвина и Владислава II (1550 комада) у Ламинцима (3. 83) – средњовековни град Левач
15.	–	15. раносредњовековно земљано утврђење у Петровом Селу (3. 103)
16.	–	16. раносредњовековна некропола у Кочићевом (3. 132)
17.	–	17. раносредњовековно насеље – Цаган-град у Срнцу (3. 18)
18.	–	18. средњовековно село Батар
19.	–	19. средњовековно село Топоница (Топола)
20.	–	20. средњовековно село Мачак (Мачковац)
21.	–	21. два средњовековна села Липовац (Вилуси)

своје верности. Већ следеће, 1413. године, херцег Хрвоје је остао без оба ова града, као и санске и врбашке жупе. Жупу Врбас је тада добио на управу канцелар Еберхард од Албена и његови синовци, а затим је 1433. прешла у руке кнеза Ивана Благајског, који је од 1435. узео у закуп и град Козару и санску жупанију. Потом је 1448. године преудајом његове удовице Доротеје кнез Мартин Франкопан дошао до ових поседа. Жупа и град Глаж су остали у босанској држави све до њеног пада 1463. године под турску власт, а баштинили су је потомци глашког жупана Драгише Вукчића – његов син војвода Иваниш Драгишић, и унуци кнез Павле, кнез Марко и кнез Јурај.[186]

Потомци Гргура Павловића од Добре Куће имали су бројне поседе у врбашкој жупи. Тако су 1449. године унуци Нелипца, унука поменутог Гргура и сина Павла од Добре Куће, заложили свој посед Левач, односно замак и село тог имена Радивоју Остојићу, брату босанског краља Стефана Томаша, и његовом тасту Николи Величком, тадашњем барањском и будућем пожешком жупану.[187] По овом граду је своје име добило Лијевче поље, широка алувијална раван уз леву обалу доњег тока Врбаса. Према анализи старих географских карата из XVII века, Гордана Седић је дошла до закључка да се поменута тврђава налазила на простору између Ламинаца (Сребрана), Нове Тополе и Кладара. Пал Енгел идентификује утврђење Левач са археолошким остацима на локалитету Градина у Вакуфу, у Ламинцима. Тако би се ово утврђење налазило око 7 километара западно од Глажа и око 8 километара југоисточно од Босанске Градишке.[188]

Град Левач је преживео пад босанске државе 1463. године, и био је у саставу угарске Јајачке бановине. Балтазар Баћањи је 1496. предао град са тврђавом јајачким бановима Ладиславу Канижаију

---

[186] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 551; И. Лучић, *Повијесница сбједочанстава о Трогиру* II, Сплит 1979, 855; нат. текст код L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 148; М. Благојевић, нав. дело, 74–75; P. Engel, *Archontologia* I, 347–348, 381; исти, *Zur frage*, 41; уп.: Ф. Шишић, *Војвода Хрвоје*, 21; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440.

[187] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 174–178; P. Engel, *Archontologia* II, 256.

[188] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 174–178; М. Благојевић, *Северна граница*, 65–66, нап. 29, 33; Г. Седић, *Бања Лука и околина на геким картама XVI–XVIII вијека*, ИЗ 3 (1981) 169; М. Благојевић, *Северна граница*, 65, нап. 29; P. Engel, *Archontologia* I, 362; ALBiH 3. 61.

и Ивану Бебеку. Али, првих дана априла 1501. Турци су спалили трг – варош (oppidum), замак и фрањевачки самостан у Левачу, и претворили га у пепео, како се наводи у писму угарског палатина Петра Гереба. Следеће године је послата помоћ да се он обнови и изгледа да је то и урађено, јер се помиње 1504. у списку расхода Јајачке бановине.[189] Али, то је уједно и последњи пут да се јавља у историјским изворима, тако да је вероватно опет страдао у турско-угарским сукобима, јер се не помиње у мировном уговору из 1519. године. Треба претпоставити да је град Левач био изграђен највише употребом дрвне грађе, али ипак би цео локалитет требало систематски испитати. Убрзо након што је успостављена турска власт, тачније већ 1540. године, основана је посебна нахија Левач, у чијем саставу је била Градишка, која је освојена 1535.[190]

Територију жупе Глаж и идентификацију насеља из повеље краља Томаша за браћу Драгишиће 1446. године извршио је Милош Благојевић.[191] На овом месту доносимо само њихов табеларни преглед, уз допуну подацима о континуитету насељавања на основу откривених античких и средњовековних налазишта.

Преко територије жупе Глаж водио је последњи одсек римског пута из Бањалуке – Castra, ка Босанској Градишки – Servitium. Његовог правца придржавала се и средњовековна комуникација, избегавајући обале Врбаса, који се нашироко изливао и мењао своје корито, што је и главни разлог да већину наведених села није могуће убицирати. Зачуђује чињеница да археолошка истраживања нису утврдила постојање средњовековних насеља у данашњем Трну и Лакташима, иако је Трн био важна станица Ad Ladios на античком путу, док се преко пута Лакташа, на десној обали Врбаса, налази насеље Варошиште, које би требало подробније испитати.[192] И поред тога, ово земљиште је било привлачно за формирање раних словенских насеља и утврђења, која су била земљано-палисадне конструкције, у одсуству камене грађе.

[189] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsószlavonia*, 249, 253–254, 257; L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 181.

[190] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 180.

[191] М. Благојевић, *Северна граница*, 69–75.

[192] Траса ових путева је од Трна ишла западније од данашњег пута, држећи се обронака Козаре. – Видети код E. Pašalić, *Rimska cesta između Banjaluke i Bosanske Gradiške*, у: Sabrano delo, 75–91; исти, *Antička naselja*, 24–28.

ЖУПА ГЛАЖ

Година и писани извор	*Град, подграђе, село*	*Убикација (удаљености од центра жупе – града)*
1446. Повеља краља Стефана Томаша за синове војводе Иваниша Драгишића	градь Глаж и Срида варош	на простору два села Срећана – у Сефаровцима и у Кукуљи, 18 и 20 км ЈИ од Босанске Градишке
	1. село Подьградие	–
	2. село Батѹнь	–
	3. село Плитнане	–
	4. село Батарь	истоимено (око 14–16 км СЗ од града Глажа)
	5. село Врана	–
	6. село Шћавьница	–
	7. село Гвоꙁница и дрѹга 8. Гвоꙁница	–
	9. село Цриповь Потокь	–
	10. село Тополница	Нова, Доња, Средња и Горња Топола (око 5–7 км З-СЗ од Глажа)
	11. село Прибиновци	–
	12. село Добро Поле	–
	13. село Причишница	–
	14. село Болесаваць	–
	15. село Тврьди	–
	16. село Лаꙁарићи	–
	17. село Поцтинье	–
	18. село Дѹбнице	–

19.	село Кожухе	–
20.	село Градишћа	–
21.	село Поповаць	заселак села Драгочаја (око 24 км ЈЗ од Глажа)
22.	село Мачакь	село Мачковац (око 17–19 км С-СЗ од Глажа)
23.	село Радочаиникь	данашње село Драгочај (око 24 км ЈЗ од Глажа)
24.	село Трьстено	–
25.	село Чришневаць	–
26.	село Драги Дрѹжац	–
27.	село Рилеваць	–
	град Тетѹмио и варошь	–
1.	село Липоваць и дрѹги Липоваць	код данашњег села Вилуси (око 7 км западно од Глажа)
2.	село Раковаць	заселак Раковац села Драгочаја (око 25 км ЈЗ од Глажа)
3.	село Стѹбаѡ	неубицирано

Из садржаја повеље се види да су у жупи Глаж постојала два градска насеља – Глаж и Тетумио, док би село Подграђе, које се наводи непосредно после вароши Среде, такође припадало граду Глажу. И за сва села која су побројана између Глажа и Тетумија, укупно 27, могуће је претпоставити да су припадала жупском центру, а она села која следе иза Тетумија, четири на броју, припадала су овом другом граду. На основу положаја села Липовца и Раковца, можда би остатке града Тетумија требало тражити југозападно од града Глажа, у околини данашњих Лакташа и, преко реке – Варошишта.

Поред села у жупи Глаж, Драгишићима је истом приликом потврђено и „село у Градиштих", што значи село које је улазило у „котар" града Градишке, а чије су међе биле у релативној близини међа жупе Глаж. Ово насеље се први пут помиње 1295. године под називом Доња Градишка (Alsogradisca), када је угарска краљица Томазина, мајка краља Андрије III, наградила два властелина – Тврдислава и Блажа, синове Грубца из Врбаса, који су одузели кнезу Радославу Бабоњићу град Врбас. У замену за њихову „верну службу" добили су „половину прихода од луке на Сави под именом Доња Градишка". Градишка је била јаки центар транзитне трговине која се одвијала између подручја северозападне Босне и Славоније. Осим пута који је водио до Бањалуке, други пут је повезивао Градишку са Дубицом, а од њега се одвајао један крак ка Врбашком Граду.[193]

[193] L. Thallóczy – S. Horváth, CD *Alsoszlavonia*, 25–26.

ЖУПА ДУБИЦА са центром у граду Дубици јавља се у изворима од 1244. године, када се помиње „слободна (краљевска) варош" (libera villa) Дубица и њени варошани (hospites). Границе жупе Дубице су детаљно описане у повељи краља Беле IV из 1269, када је власт у њој поверио витезовима од Реда Св. храма – темпларима, који су од раније имали поседе у угарској држави са седиштем у Врани код Биограда. Тако су функцију жупана обављали вranски приори темпларског реда, а од 1313. године из реда витезова св. Јована (хоспиталци, јовановци). Дубичка жупа се простирала од реке Стригове на западу до реке Моштанице на истоку, на југу до обронака Козаре, а на северу је прелазила Саву и обухватала и територије са њене леве обале.[194] Према попису католичких жупа (парохија) из 1334. године, дубички котар је имао жупне цркве у Дубици, Греди, Слабињи, Брекињи и Стригови.[195] Краљ Жигмунд је у лето 1398. покушао да врати своју власт у врбашкој жупи и кренуо је с војском против великог војводе Хрвоја. То се, међутим, завршило противакцијом босанске војске у којој је освојена и Дубица са целом жупом. Ипак, за разлику од санске, врбашке и глашке жупе, босанска власт овде није дуго трајала – већ 10. јула 1402. вranски приор и дубички жупан Емерик Бебек јавља угарском краљу да је дубичка жупа поново у његовим рукама.[196]

Град Дубица је брзо напредовао будући да је био центар жупаније и да се налазио на траси веома важног пута који је дуж десне обале Уне и Саве водио до Сиска. У склопу насеља помињу се Горња Дубица са црквом Блажене Девице и Доња Дубица са црквом Светог Иринеја, док су унаоколо били засађени виногради.[197] Турци су освојили Дубицу 1538, десет година после пропасти Јајачке бановине. Према опису заставника Божића, пут од Дубице до Ко-

[194] L. Thallóczy – S. Horváth, CD *Alsoszlavonia*, 2–3, 167–171; T. Smičiklas, CD V, 510–513; I. Kukuljević, *Priorat vranski sa vitezovi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj*, Rad JAZU 81 (1886) 27–28; S. Pavičić, *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953, 195–197; М. Благојевић, *Северна граница*, 64, нап. 26. Попис вранских приора и дубичких жупана од 1301. до 1457. године доноси П. Енгел – *Archontologia* I, 80–82.

[195] F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije iz 1334. i 1501.*, 211.

[196] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 116–117, 122–123; P. Ćošković, *Dubica u bosansko-ugarskim odnosima 1398-1402. godine*, ИЗ 2 (1981) 43–53.

[197] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 101, 106, и другде.

заре трајао је око шест и по сати, а до Костајнице око четири сата јахања.[198]

У Дубичкој жупанији се у XIII веку помиње и Костајница – први пут 1258. године као назив једног поседа, али се већ 1290. јавља да означи насеље већег ранга и значаја. Све до XV века, међутим, сачувани подаци су ретки. Град Костајница је 1442. тестаментом Јелене Липовичке прешао у руке кнеза Мартина Франкопана. Две деценије касније помиње се и истоимена варош, која је засигурно постала знатно раније. У истој исправи су записана имена свих поседа и села која су припадала граду Костајници и укупно се наводи 42, док је око тридесет година касније – 1491, тај број опао на свега 28. То се може објаснити све учесталијим турским нападима који су условљавали исељавање становништва и запуштање насеља.[199] Неко време, између 1480. и 1485. године, град Костајница је био у рукама српског деспота Вука Гргуревића (Змај Огњени Вук), а после његови смрти град су држали његови наследници у части и звању: Гргур (Максим) и Јован Бранковић, и затим Иван и Стефан Бериславић. Под турску власт град је пао тек 1556. године и тиме су олакшана даља турска освајања према Хрватској, Славонији и Угарској.[200]

Показало се, дакле, да недостатак писаних историјских извора може делимично да се надомести комбиновањем извора других врста и другачијим методолошким приступом. Један ослонац пружају подаци археолошких ископавања о материјалним остацима насеља из античког и средњовековног периода. Резултати ових истраживања употребљени су с циљем да се утврди континуитет или дисконтинуитет насељавања становништва на одређеном простору и локацији. Велики проблем, међутим, представља чињеница да су археолошка испитивања била несистематска, често и нестручно вођена, и да су се заустављала на реконструкцији фортификационих, према прилици и сакралних објаката. Неопходно је, ипак, посматрати свако насеље заједно са његовим ближим и даљим природним окружењем и утврдити просторне одно-

---

[198] H. Kreševljaković – H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785*, 41–42, 55–56; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 37; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 60.

[199] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszlavonia*, 6, 23, 244–245; L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Frangepan* I, 335–336; II, 74.

[200] M. Mesić, *Pleme Berislavića*, 57–58, 73–79, 86; H. Šabanović, нав. дело, 83.

се, у чему могу да помогну обавештења која су на терену прикупили етнолози. Ни за један средњовековни град нити тврђаву није утврђена локација гробља – некрополе њихових становника, што је један од основних елемената сваког насеља. Требало би претпоставити да је постојао сличан просторни однос као између данашњих сеоских насеља и њихових гробаља – сигурно је био искључен пренос покојника на неку велику удаљеност. Даље, требало би проучавати питање континуитета сакралних места и уопште локација за које се везују одређена веровања и табуи. Томе би требало да послужи и испитивање некропола стећака, не у правцу одређивања верске припадности покојника, већ њихов положај у односу на најближа насеља. Текстови путописаца су заправо збирке топонима, хидронима и оронима, и може се проучавати њихово опстајање или нестајање кроз историјско време. Већину њих је било могуће поуздано идентификовати и убицирати на терену. Делимично познати подаци турских извора такође су веома важни и само потврђују велику потребу да се њихови текстови у целини презентују научној јавности.

Резултат овог истраживања јесте да се почетна представа о „земљи" Доњи Краји битно мења. Уместо само неколико до сада познатих градова (Јајце, Језеро и Кључ), потврђено је постојање око десетак насеља овог типа. Поред жупа са једним градом – Бањица, Врбања, Мел, Трибова, Плива, постојале су и жупе са по неколико градских насеља: Ускопље (3 или 4), Лука (3 или 4), Земуник (4 или 5), Глаж (3). Приметан је нарочито велики број утврђења – око 20, чије археолошке остатке треба у већем обиму и на већем простору испитати. Плоднији „жупски" предели били су простор на којем су настајала сеоска насеља – побројано их је укупно око 80, а вероватно је њихов број био и нешто већи. Највећи део налазио се, сасвим разумљиво, на најплоднијим теренима – алувијалним површима на пристранцима река. Убикација је, међутим, показала да је и мање плодно земљиште било основа за формирање сталних насеља, као што је то у долини реке Угра. То би свакако говорило у прилог доста бројној популацији, о чему сведоче и топоними који указују на искрчивање нових обрадивих површина (Трибова, Трибоуша и слично). За сада, нажалост, нема могућности да се макар оквирно одреди бројност градске и сеоске популације, па тако ни просечна густина насељености читавог подручја. Нека бу-

Посматрајући границе и територијални обим Доњих Краја, Јајачке бановине и Босанске Крајине, могу се уочити одређене промене. Средњовековна област Доњих Краја била је у наредном периоду, *у време угарске управе, смањена у свом јужном делу*, јер је жупа Ускопље остала ван њених граница. Али, јединствена власт Угарског краљевста која се протезала до Врбаса, и даље на исток до Дрине, довела је до организовања јединственог појаса одбране према Турском царству. После заузимања градова Јајачке бановине 1527/28. године, притисак турског надирања пренео се на градове дуж Уне и Саве, што је допринело да се ове две реке вежу за појам границе. Зато је њихово залеђе – простор северозападне Босне, попримило погранични карактер и то је исходиште имена Босанске Крајине. Све до 1908. године на овом простору су се најдиректније сукобљавали интереси Аустроугарске монархије и Турског царства, што је допринело учвршћивању овог назива.

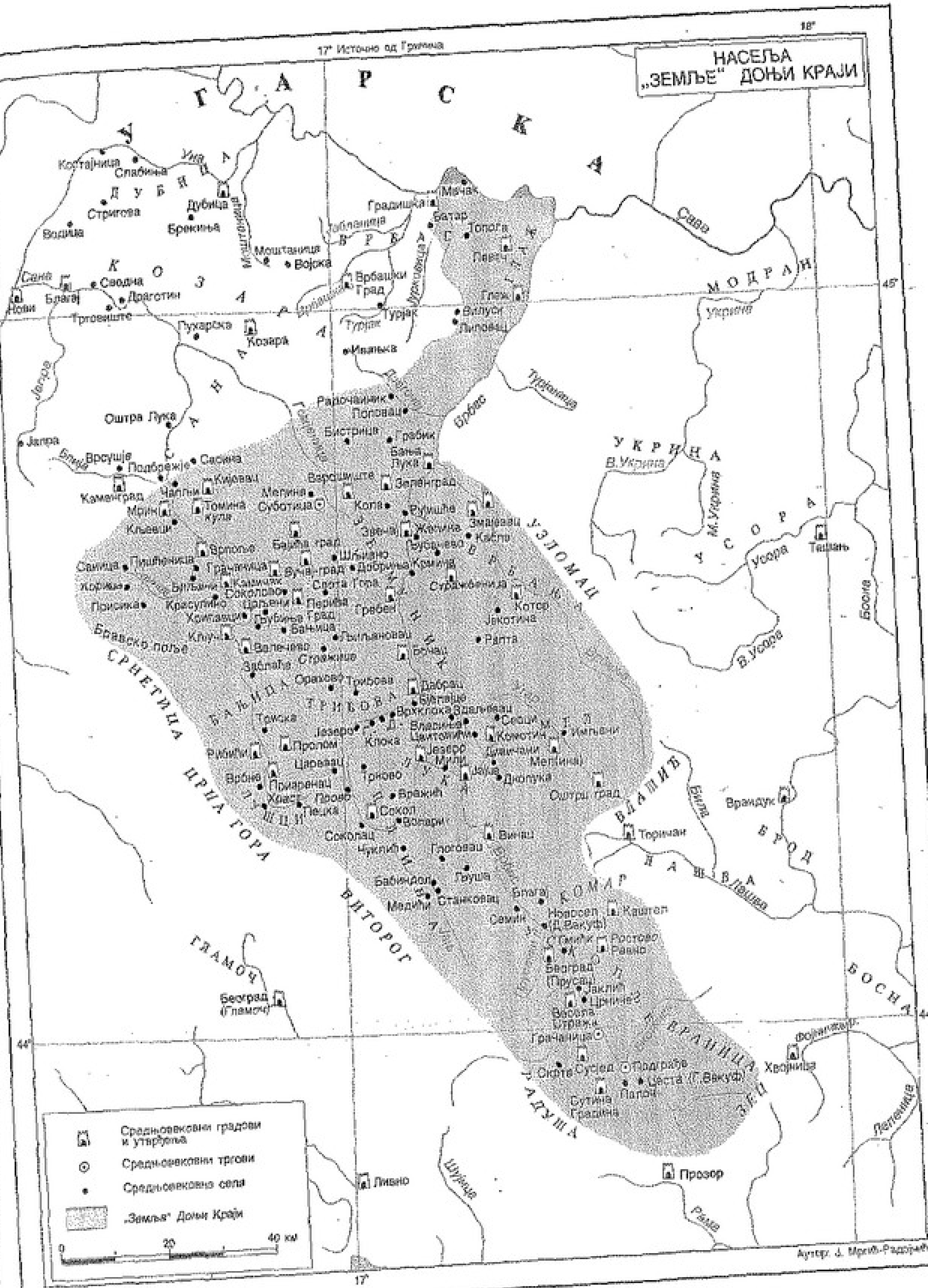

НАСЕЉА
„ЗЕМЉЕ" ДОЊИ КРАЈИ
17° Источно од Гринича
18°
45°
44°
17°
У Г А Р С К А
Сава
М О Д Р А Н
У К Р И Н А
У С О Р А
Усора
Тешањ
Босна
Б О С Н А
Врбас
Сана
Уна
Костајница
Слабиња
Дубица
Стригова
Бреккиња
Водичка
Мочтаница
Војска
Градишка
Мачак
Батар
Топога
Своцна
Благај
Нови
Драготин
Трговиште
Врбашки Град
Турјак
Вилусни
Липовац
Пухарска
Козара
Ивањка
Јапра
Оштра Лука
Радочаиник
Поповац
Бистрица
Гребиk
Бања Лука
Зеленград
Врсуште
Подбрежје
Својина
Камангрд
Кијовац
Чапли
Томина кула
Мрин
Суботица
Котор
Јакотина
Рапта
Бравско поље
Змајевац
Кастел
Оштри град
Вранцук
Теричан
Винац
Звечај
Јајце
Комотин
Пролом
Рибић
Сокол
Соколац
Глоговац
Бабиндол
Становац
Новосел (Д.Вакуф)
Каштел
Ростово
Равно
Београд (Прусац)
Јаклић
Грачаница
Сусјед
Подграђе
Сифта
Сутиња
Градина
Палоч
Хвојница
Прозор
Ливно
Београд (Гламоч)
ГЛАМОЧ
ВИТОРОГ
ЦРНА ГОРА
СРНЕТИЦА
РАДУША
ВРАНИЦА
УЗЛОМАЦ
КОМАР
Средњовековни градови и утврђења
Средњовековни тргови
Средњовековна села
„Земља" Доњи Краји
0
20
40 км
Аутор: Ј. Мргић-Радојчић

ПРИВРЕДА И САОБРАЋАЈ

ЗЕМЉОРАДЊА И СТОЧАРСТВО – Истраживачима средњовековне босанске државе није на располагању нити један савремени извор на основу којега би се проучавале две основне привредне делатности становништва – земљорадња и сточарство. С обзиром на то да се Босна, као и Србија, налазила на подручју Динарског система, и уз све запажене сличности између ове две државе, сматрамо да ни на овом пољу није било већих разлика. Зато ћемо се у наредном излагању придржавати закључака до којих су у својим истраживањима дошли Милош Благојевић и Синиша Мишић, који се односе на земљорадњу средњовековне Србије и Хумске земље. Податке о усевима који су се гајили садрже први турски закони за подручја појединих санџака – кануни и канун-наме, пошто прописӯју висину давања становништва од одређених култура.[1]

„Земља" Доњи Краји простирала се већим делом на крашком подручју, које паралелно секу набори Динарских планина, а између су налазе мања крашка поља и висоравни. Ипак, „љути", огољени и безводни крас налази се само у једном делу долине реке Јања и у неким деловима висоравни западно од планине Мањаче, док је на осталом подручју добро пошумљен и релативно добро снабдевен

---

1 *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, prir. B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, Sarajevo 1957; М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 3–92; исти, *Средњевековни забел*, ИЧ 14-15 (1966) 1-17; исти, *Земљорадња*; С. Мишић, *Хумска земља*, 191–208; *Земљорадња* и *Сточарство*, у: Лексикон српског средњег века, 237–241, 710–714 (М. Благојевић).

воденим токовима. С обзиром на рељеф, састав земљишта и климатске услове, територија Доњих Краја била је погодна више за сточарство него за земљорадњу. Као што је, међутим, познато и претежно земљорадничко и претежно сточарско становништво бавило се и једном и другом делатношћу, једном као главном а другом као пратећом. Података о власима и њиховим катунима на овој територији нема из периода средњег века. На њихово присуство, ипак, указује назив села Власиња, које је припадало „котару" града Јајца. Упркос томе, нема сумње да се становништво интензивно бавило сточарством на свим погодним теренима, о чему говоре малобројни подаци о трговини са Сплитом и другим градовима.

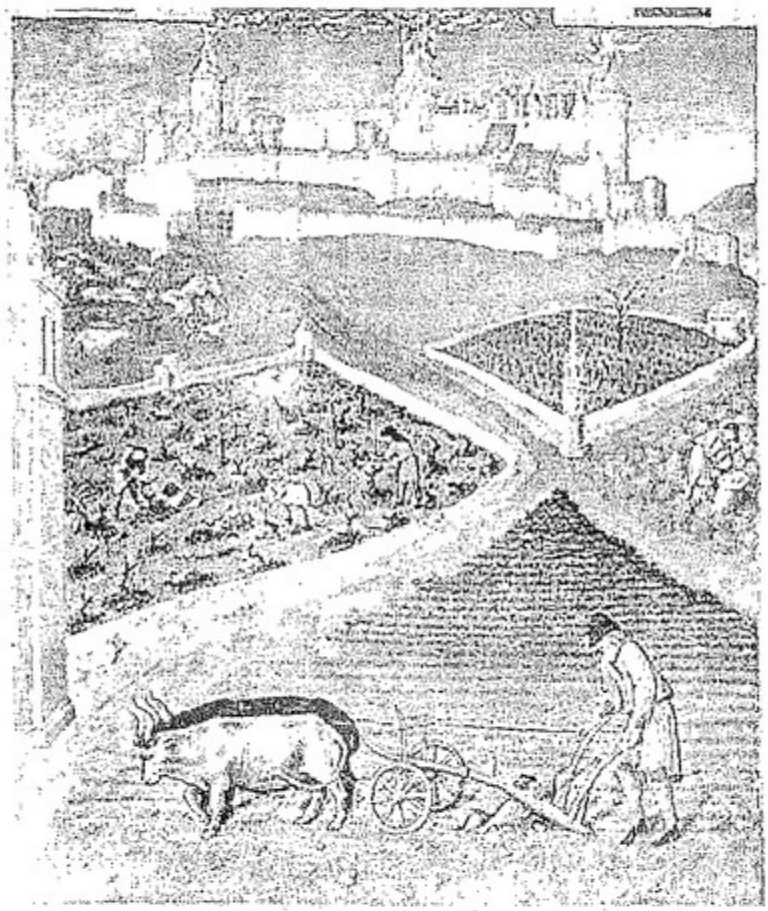

Илустрација за месец март у Часловцу војводе од Берија, рад браће Лимбург (1413–1416)

[illegible]

[illegible]

Земљорадња – Главне реке овог подручја – Врбас, Плива и Сана, формирале су на појединим местима шире алувијалне равни око својих корита. То су уједно били и најплоднији и најгушће насељени предели, тачније области у којима је становништво могло да се интензивно бави земљорадњом. Такав случај је са Ускопљем између данашњег Горњег и Доњег Скопља (Вакуфа), у горњем току Врбаса. Даље низводно је следеће проширење око града Јајца, с леве и с десне стране, а такође и око долине Пливе и доњег тока Јања. Већ смо напред навели да се предео око доњег тока Јања и горњег тока Пливе и данас назива Жупом, која се својом плодношћу јасно издваја од остатка долине Јања. Мања проширења у претежно клисурастој долини Врбаса, налазе се око средњовековних градова и „бродова" – Бочца, Гребена и Звечаја. У свом доњем току, река Врбас је формирала Лијевче поље као своју наплавину, које се левкасто шири од Бањалуке до Градишке и Српца. Његово тло је до новијег времена било излокано, претежно у мочварама и ритовима, али и густо обрасло храстовима. Долина Врбање је, узводно од Подбрђа до Орахове, такође проширена и с обе стране се простире равница настала радом истоимене реке и њених притока. Река Сана низводно од Кључа формира ширу и плоднију долину, а жупним пределом се сматра и долина Санице.[2]

У погледу начина искоришћавања земљишта, треба претпоставити да се користио исти режим као и у суседној Србији. То значи да се примењивао тропољни или вишепољни систем и да се земља обрађивала коришћењем воловске запреге, која је вукла рало. Културе које су се гајиле биле су истоветне онима у суседној српској држави, а то потврђују турски законски споменици. У њима се изричито наводи да су се гајиле житарице, озиме и јаре, затим, поврће, воће, легуминозе и индустријско биље. Од житарица се спомињу пшеница, јечам, „суражица" („сумјешица") као мешавина пшенице и ражи, овас (зоб) и хељда. На готово свим јачим воденим токовима били су подигнути млинови у којима се млело жито.[3] Млинове на Пливи у граду Језеру и Јајцу спо-

---

[2] Видети детаљније у поглављу о насељима – Простор и природа тла.

[3] На млинове се плаћао порез у турско време. – *Kanuni i kanun-name*, 44–45, 137 и другде; М. Благојевић, *Земљорадња*, 91–222; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV и XV века*, ИЧ 39 (1992) 47–57; *Воће, Врт и Поврће*, у: Лексикон српског средњег века, 104, 107, 533 (Ј. Мргић).

мињу два путописца – Евлија Челебија и заставник Божић, а постојали су и на Сокошници и Јању.[4] Као врсте „питомог и љутог зеља", односно поврћа наводе се купус, репа, бели и црни лук, и легуминозе – сочиво или лећа и боб, као и „сланутак" (једна врста грашка). Од индустријског биља најзаступљенији је био лан, који је у одевању средњовековног становништва имао улогу коју данас има памук. Свако сеоско домаћинство имало је парче земље засејано овом културом и то се одржало у неким крајевима све до новијих дана. Воће се гајило само у питомијим, топлијим и нижим пределима, а као врсте се помињу јабуке, шљиве, крушке и трешње, такође и ораси и лешници. Поврће и воће се обично гајило по вртовима, уз окућницу сељачког домаћинства, а вртова је било и у подграђу градова, као и у њиховој непосредној околини.[5]

Распоред ових култура зависио је од плодности земљишта и од надморске висине. Делимично је могуће стећи увид у некадашње ратарство на основу података са подручја долине Јања, без Жупе у доњем току. У овој области издвајају се три земљишна појаса: први обухвата релативно уску алувијалну раван уз корито Јања и Глоговца, и због њене плодности ту су претежно оранице; други појас чине ливаде и пашњаци који се простиру на висоравни с обе стране речних токова; трећи појас, одвојен од претходног густом четинарском шумом, налази се на већој надморској висини, и ту се простиру планински пашњаци, који су се у средњем веку називали „планинама". Присутан је вишепољни систем, који подразумева да се две године заредом не сеју исте културе на једној површини, и да се њиве остављају на „угар", па се називају „мекоте". Баште и оранице у близини кућа се редовније ђубре од ораница, и то тако што се стока „тори" на њиви или се набацује стајско ђубриво. Према истраживању Радивоја Раките, најзаступљенија култура до Другог светског рата била је пиревина, од које се правио хлеб.

Пшеница се сеје само на најплоднијим, што значи на малим површинама у најнижим пределима, тако да се пшенични хлеб једе само о великим празницима и сматра се посластицом. Најчешће се једе јечмени хлеб, и та култура је изузетно добро заступљена. Раж и зоб су отпорни на хладноћу и сеју се и у другом појасу, док се

---

[4] Е. Čelebija, *Putopis* I, 231–233; Н. Kreševljaković - Н. Kapidžić, *Opis Bosne pred Dubički rat 1785. g.*, 27–28.

[5] *Kanuni i kanun-name*, 44-45 и даље.

просо („прово") и раније мало сејало. Косидба и спремање сена одвија се на ливадама, косницама, сенокосима и „барама", а најбоље је оно које се накоси на „планинама". Од поврћа су заступљени лук, ротква, купус, тиква, и оно се гаји по баштама и њивама које су близу кућа. Воће је мало заступљено, јер повољни климатски услови постоје само у нижим и плоднијим пределима око Бабића, Бабиндола и Вагања. Ту се, у малој мери, гаје шљиве, јабуке, крушке, ораси и трешње. Зато становници из Жупе (око доњег тока Јања) и Ускопља у пролеће и у јесен одржавају повремене „пијаце" у селима Стројице, Бабићи и Прибељу на које доносе воће на продају. За исхрану се употребљава и дивље воће – јабуке, јагоде, малине, лешници, дренине, глогиње, трњине и шипак. Лан се, за разлику од жита, увек гајио на истим површинама, и раније се тиме бавило свако сељачко домаћинство. Топоними „ланишта" и име села Мочиоци указују на земљишта на којима се раније узгајао лан. Сејао се око Ђурђевдана, а сазревао је већ крајем јула и почетком августа. Када се покоси, лан се три недеље натапа у „мочилима", малим барама, затим се суши, влачи и упреда у нити. Потом се ланено влакно тка, и од такве тканине се кроји и шије одећа. Свако земљорадничко домаћинство гајило је лан да би задовољило своје потребе за одећом, али и због тога што је било у обавези да један део рода преда свом феудалном господару.[6]

Као други пример распореда земљишта може се узети долина реке Санице, која представља карстну депресију и мању привредно-географску целину. Због јасних природних граница, благе климе и плодности земљишта, овај крај се у народу назива Саничка жупа. У њој се могу издвојити четири појаса: први обухвата најнижи предео око самог тока реке и њене заравни, достижући висину до 200 метара надморске висине – он се назива Саничко поље, Саничке луке и Саничке баре; изнад се уздиже заваљско-будељска тераса и низови косењака на око 400 метара надморске висине; потом се степенасто уздижу висови који оивичавају Саничку долину на око 400 до 500 и од око 500 до 850 метара, а изнад тога су највиши врхови Грмеч-планине, од око 900 до 1604 метара надморске висине. Села која потичу из периода средњег века постоје и данас: Саница,

---

[6] М. Благојевић, *Земљорадња*, 109–110 и другде; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље*, 47–51; Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, 161–194, 259–261.

Пиштеница, Корице (данас Будељ са Коричаницом, главном притоком Санице), Присјека и Биљани, и она се простиру углавном по речним терасама. Милан Карановић је забележио народну пословицу у овом крају да „Србин бежи гори, а Турчин води", што осликава ситуацију и у другим крајевима Босне. Позниja насеља муслиманског становништва налазе се испод старијих насеља. Пшеница и воће се гаје у нижим, плоднијим и топлијим пределима, док се на косама гаји јечам и зоб. Од воћа су заступљене највише јабуке, а затим крушке и шљиве. Ново земљиште се добија крчењем шума на већим висинама, а затим се ови пропланци неко време сејањем усева „упитоме", а касније „уливаде". Цео овај предео је изузетно добро пошумљен, и шуме су биле у заједничком поседу све до успостављања турске власти. Аустроугарска власт је, потом, вршила изузетно велику експлоатацију шумског богатства, као и у другим крајевима Босне и Херцеговине.[7]

Виноградарство је забележено само у жупи Луки, око Језера и Јајца. Виногради се на овом подручју помињу пред саму пропаст средњовековне босанске државе – 1461. године, у повељи краља Стјепана Томашевића за свог стрица Радивоја Остојића. Други податак потиче из периода Јајачке бановине. Јула 1493. наводи се да је турска војска допрла до бедема Јајца, пустошећи успут „винограде, дрвеће и поља", што је била једна од основних тактика њеног начина ратовања. То је за резултат имало сталну несташицу животних намирница у градовима под влашћу јајачких банова. У угарским изворима тог периода најчешће се уопштено користи термин „живеж" (victualia), а само повремено се сазнаје да је у питању жито, сушено месо и вино. Жито се углавном допремало са подручја Крижевачке жупаније и вароши Бела, код Дарувара, која је била под непосредном управом банова и служила је за издржавање Јајачке бановине.[8] Винограде око града Јајца помиње и Евлија Челебија, али исти путописац каже да и свака боља кућа у Бањалуци има „vinograd, baščU i ružičnjak", а винограде бележи и у опису обли-

---

[7] М. Карановић, *Саничка жупа*, 245–260, 276.

[8] Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 222; L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*, 100–101, 136, passim. Л. Таноци је погрешно сматрао да се податак о виноградима и „plemenitom crveću" односи само на оно које је „posađeno uz obronke doline Koszuruvara (Vijenca)" (*Povijest Jajca*, 133, нар. 2.) Тврђава Винац је била у турском поседу од 1491. године, па нема разлога да Турци пустоше сопствену територију.

жње касабе Трн.[9] Собзиром на то да се 1361. године изричито помињу виногради који припадају граду Глажу, који се налазио на око 25 километара северозападно, сасвим је оправдано претпоставити да су и ови бањалучки виногради потицали још из периода средњег века. У истом извору је славонски бан Леустахије кметовима глашког града дао олакшицу да ако неко изнова засади виноград првих пет година ништа не плаћа, већ даје „nonam idriam vini ipsorum", што значи „деветину" од вина.[10] Због употребе вина у литургијским обредима и исхрани, и католичка и православна црква имале су сталну потребу за вином, па је исправно претпоставити да су се у близини црквених центара редовно налазили и виногради. У турским документима је забележено да је дажбина на продају свежег грожђа била 2 акче, као и на домаће вино купљено од гостионичара, док је на страно вино она износила 4 акче, што може да значи да се већом ценом штитила домаћа производња.[11]

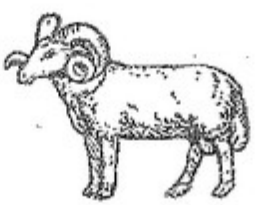

Сточарством се, као неопходном пратећом делатношћу, бавило и земљорадничко становништво будући да се већина послова обављала уз помоћ воловске радне снаге. Осим тога, свако домаћинство је настојало да због својих потреба у исхрани гаји пар крава, неколико свиња и живину. С обзиром на геоклиматске услове, очекивало би се да се одређени део становништва интензивно бавио и сточарством, али о томе немамо изричите потврде у средњовековним изворима. Нешто мало сазнајемо о трговини говедима која се одвијала између „земље" Доњих Краја и сплитске комуне, чије је снабдевање животним намирницама готово у потпуности зависило од њеног ширег залеђа. Тако је забележен случај једног сељака који је из града Јајца дотерао волове у Сплит, али су животиње, након пута који је трајао читавих 10 дана, биле толико исцрпљене и у лошем стању да је сплитски кнез забранио њихову продају, како живих, тако и њиховог меса. Напред је поменуто да се за путовање од града Јајца до Сплита рачунало 4 дана, а овај податак говори да је кретање волова изискивало готово троструко више времена, што је

---

9 E. Čelebija, *Putopis* I, 232-239.

10 T. Smičiklas, *CD* XIII, 101–102; за „devetinu" од вина, која се још звала и „gornica" и „jus montanum" видети: Z. Herkov, *Građa za financijsko pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske* I–II, Zagreb 1956.

11 *Kanuni i kanun-name*, 138.

разумљиво, јер се волови споро крећу и морају да се успут зауставе ради испаше. Упркос томе, трговина стоком је, изгледа, била веома жива, јер се као место одакле је стока догоњена у Сплит помиње и Поткотор на Врбањи.[12]

Браћи Драгишић, који су поседовали велики број села у жупи Бањици, од којих су се нека налазила у долини Санице, босански краљ је 1446. године потврдио и „котаре" које су имали на Бравском пољу. Према истраживању Милана Карановића, Бравско поље није било насељено у средњем веку, већ су ту биле ливаде и пашњаци становника саничких села. Они су тамо имали зимске „станове" за овце, које су остајале све док се не потроши све сено. Потом се на пролеће овце „згоне" кућама у Жупу на „јањила", односно да се ојагње крајем зиме и почетком пролећа. Сам назив Бравског поља („брав" је ован), указује на интензивно бављење становништва узгојем оваца у овом подручју. Поред оваца, гаје се и говеда и козе. Стоку и сточне производе носили су, сигурно, на најближе тржиште, а то је био град Кључ, ка коме и данас економски гравитирају, а затим и према Санском Мосту.[13]

У Јању је забележено да сељаци сваког Петровдана гоне стоку – говеда, свиње и коње, на продају на сајам у Дувну, до којега путовање траје два дана, а за Илиндан иду на панађур у Доњи Вакуф, на који доводе ситнију стоку – овце и козе. На Јањској висоравни су најзаступљеније овце, затим говеда, козе, свиње и мали планински, товарни коњи. Овде је изричито забележено да се све необрадиво земљиште налази у заједничком власништву села, а назива се просто „испаша". То би углавном одговарало средњовековном термину „паша", којим се означавају пашњачке површине у близини села и које припадају свом становништву жупе. Села се удружују ради бриге о стоци, а заједничко терање на испашу зове се „смијес" и „сувоз". Обичај је такође да се волови позајмљују другој породици на „изор", који траје неколико година, а надокнада се власницима плаћа у житу. Све ово верно одсликава ситуацију која је постојала и у другим српским средњовековним земљама.[14]

---

[12] М. Batinić, *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, 147; М. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 320–321; Р. Ракита, *Привреда, ерголог[illegible]ја и технологија у Јању*, 259–261.

[13] М. Карановић, нав. дело, 255–258, 276–279.

[14] М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 3–92; исти, *Земљорадња*; Р. Ракита, нав. дело, 127–161, 201–202; С. Мишић, *Хумска земља*, 191–208; видети наведене појмове у Лексикону српског средњег века, аутори су М. Благојевић и С. Мишић.

У турским изворима је забележена и дажбина „испаша", под чим се подразумева заправо „травнина", као надокнада за коришћење туђих пашњачких површина, било да су у питању „планине", „зимовишта", „летишта" или „забели". Турски законски споменици наводе на једном месту да „гајеве, који се од старине чувају због лишћа и дрва, користиће као и досада посједници тих гајева", а на другом се уместо власника гајева спомињу „господари забрана". То би говорило да су се жирородне дубраве и овде користиле у режиму „забела", односно по јасно утврђеном власничком праву. Жир је био коришћен за исхрану свиња, а користио се и у процесу обраде кожа.[15]

Осим живе стоке и сточних производа (свеже и сушено месо, сир, коже) који су представљали главне извозне артикле, на другом месту био је то сигурно мед и восак, иако се „улијаници" не помињу у средњовековним босанским изворима. Пчеларство је такође представљало једну од главних привредних активности становништва, јер су Словени пренели ову вештину још из своје прапостојбине. Мед се користио уместо шећера, а восак се употребљавао за осветљење, као и луч. Трговац из Јајца Тврткo Брајковић 1435. године у замену за со обећао је исплату у готовини, сребру или воску, а исте године склопио је још један уговор у Сплиту у вези с воском, и то чистим и изливеним. На товар меда се на пазару, у турско време, плаћало 4 акче, колико је износила дажбина на продају соли и лана. Раја је плаћала и посебан десетак од кошница, односно од 10 кошница спахији је припадала једна, а ако је било мање или више од 10 кошница, плаћало се од две кошнице три акче.[16]

Иако нема изворних података, становништво се сигурно бавило и риболовом, да би допунили прилично сиромашну свакодневну исхрани, а вероватно је било дужно да снабдева дворове феудалних господара. Име средњовековног села Рибића, данашњег Рибника и реке Рибник, указује на обиље рибе у овом водотоку. Назив града Мрина (Мрена) и речице Мрин (Дабар) подсећа на име једне врсте рибе – мрена, која и данас постоји. Обиље ове врсте рибе било је и у Пливском језеру, како наводи Иван Франо Јукић. Властела је, осим

---

[15] *Капиші і капіш-паше*, 90, 138; М. Благојевић, *Средњовековни забел*, 1–17; *Забел*, у: Лексикон српског средњег века, 202 (М. Благојевић).

[16] *Капиші і капіш-паше*, 44, 138; М. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 316; *Пчеларство*, у: *Лексикон српског средњег века*, 606–608 (Ђ. Бубало).

Стећак великог казнаца Неспине – пронађен у селу Мало Чајно (Грачаница), на месту подграђа средњовековног града Горуше (Чајанград), датира се у XIII век. Споменик је подигла његова жена Бјелока, тако да се претпоставља да је стећак био део породичне гробнице.

тога, сигурно добијала и усољену морску рибу из приморских градова. Лов је и у средњовековној Босни био вежба и разонода властеле, када се ловила племенита дивљач (јелени и срне), или се ишло у лов соколом, док је зависно становништво морало да организовано иде у лов на зечеве, лисице и друге ситне животиње. Сцене лова изузетне лепоте сачуване су на средњовековним надгробним споменицима – стећцима, од којих су најпознатије оне на стећку великог казнаца Неспине из Малог Чајна код Високог и неколико стећака на чувеној некрополи Радимљи код Стоца у Херцеговини. На њима је приказан лов на племениту дивљач – јелене и срне, које су пси нагонили на ловце који користе лук и стрелу. На стећку великог казнаца Неспине приказан је ловац који само копљем лови дивљег вепра, што је било изузетно опасно и зато се сматрало јуначким делом. Осим што се месо дивљачи употребљавало у исхрани, одећа феудалне господе била је постављена или оперважена крзном животиња – медведа, вукова, лисица, веверица и даброва.[17]

---

[17] A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950, 34–36, сл. 51 и 100; J. Kovačević, *Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu*, GZM n. s. Arheologija 15–16 (1960–1961) 317–322; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1992) 30–36; исти, *Хумска земља*, 232–234; исти, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

РУДАРСТВО – За рударство на подручју Доњих Краја до сада није било озбиљног научног интересовања. То треба приписати у првом реду одсуству домаће и дубровачке изворне грађе која би сведочила о рударској производњи и трговини, као што је то случај са средњим Подрињем и Сребреницом и са централнобосанским рудницима (Фојница, Олтружница, Крешево, Дусина, Бусовача и други).[18] Турски изворни подаци о рударству на тлу западне и северозападне Босне налазе се у неколицини радова оријенталиста, пре свих Адема Ханџића, и односе се на период после 1571. године.[19] На подручју „земље" Доњих Краја сасвим је извесно да је и у периоду средњег века постојала рударска производња, те стога вероватно и трговина рудама, иако не у оном обиму као у претходно поменутим областима. О томе сведочи чињеница да се трагови рударске експлоатације у време Римског царства поклапају са подацима из турског периода, а потврђени су и топономастичком и археолошком грађом. Ту су и вредни подаци у делима Ивана Франа Јукића и Абела Лукшића из прве и друге половине XIX века.

Рударство је била важна привредна активност са више аспеката. Племенити метали – сребро, злато, затим олово и бакар, били су главни извозни артикли који су омогућавали увоз друге неопходне робе, на првом месту соли. Затим, приходи од трговине чинили су основ економске и политичке моћи феудалца који је у својој области поседовао руднике – омогућавали су му да ангажује већи број најамничке војске, да подиже тврђаве и градове и да личним богатством покаже свој друштени статус, уживајући у скупоценој одећи, накиту и оружју који су углавном били увезени из

---

18 К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 254–271; М. Динић, *За историју рударства* I, passim; С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, у: Работници, војници, духовници, 79–103; исти, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, на истом месту, 113–134; *Рударство*, у: Лексикон српског средњег века, 631–634 (С. Ћирковић).

19 A. Handžić, *Rudnici u Bosni od druge polovine XV vijeka do početka XVII vijeka*, Prilozi za istoriju BiH 2, Sarajevo 1987, 7–38; S. Rizaj, *Rudarstvo Bosne u XVI i XVII veku u svetlu nekih tursko-osmanskih izvora*, Radovi sa simpozijuma: Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka (održan 1973), Zenica 1999, 307–321.

Дубровника и Италије. Иако трговина гвожђем није била примамљива и исплатива као трговина претходно поменутим металима, гвожђе је било неопходна сировина која је имала разноврсну употребу. Сви метални делови пољопривредних алатки били су израђени од гвожђа – косир, коса, мотика, срп, нож, раоник (лемеш), секира, лопата, ашов и поједини комади у покућству. Исто важи и за металне делове алата који се употребљавао у грађевинарству и у рударству. Такође се од гвожђа ковало хладно оружје – мач, сабља, нож и метални делови копаља и штитова, затим одбрамбено оружје: панцирна одећа (верижњача) и оклопи (љускасти – „токе"), штитници за рамена, руке и натколенице (пршњак, нарамењак, лактењача, бедрењача, колењача), шлем са визиром, касније и ватрено оружје (топови – „бомбарде" и пушке – „scolpeti"); као и делови коњске опреме – узенгије и амови. Јединствени пример како је изгледао један босански великаш у свој својој ратничкој опреми пружа портрет Хрвоја Вукчића Хрватинића.[20] (Видети портрет)

Питање рударске производње у римској провинцији Далмацији обрадио је у неколико својих радова Есад Пашалић, уклопивши своја разматрања у шири контекст проучавања становништва, насеља и путних комуникација. Исти аутор је утврдио да су Римљани већим делом преузели рударске локалитете од илирских племена. Организована рударска експлоатација и њени трагови забележени су у неколико области провинције Далмације, које ће касније бити у саставу средњовековних Доњих Краја. Област око горњег тока Врбаса, будућа жупа Ускопље, и западни огранци планине Вранице, припадају средњобосанском рудном подручју, и вредна запажања о томе дао је још Константин Јиречек. У долинама река Бистрице и Крупе, десних притока Врбаса, и око истоимених насеља налазе се трагови испирања злата из речних наноса. Ти трагови се односе на остатке пречишћеног песка и на богату топонимију која о томе сведочи – Златно врело, Златан-врело, Златан поток и Златно гумно. Трагови копања златне руде откривени су на обронцима брда Росиња, североисточно од Бугојна, изнад села Доброшина, о чему ће још бити речи. Такође се и

---

[20] М. Благојевић, *Земљорадња*, 21–59; Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; видети поменуте појмове у Лексикону српског средњег века.

на левој обали горњег Врбаса – око села Кути, Веселе (Страже), Копчића и око Бугојна налазе остаци троске, која сведочи о преради гвоздене руде. У доба Римског царства руда гвожђа се копала и прерађивала и у области планине Лисине – на потезу Мајдан-Синьаково, и око Мркоњић Града. Ту су забележени остаци јама и трословишта, као докази рударске и топионичарске активности. Велику рударску активност Царство је развило у долини Сане, низводно од Санског Моста, а нарочито у долини Старе и Мајданске ријеке. Римске топионице су откривене у Шеховцима, на десној обали Сане, код ушћа реке Сасине, затим на брду Троска према Старом Мајдану, на Врацар-граду код Бришева, док се у долинама Старе и Мајданске ријеке налазе хиљаде тона старе троске. Помнија истраживања онемогућава активност данашњег рудника Љубије и ширење његовог трословишта. У непосредној близини ове области, у долини Јапре, постојао је богати рударско-топионичарски басен.[21]

За средњовековну рударску активност у Доњим Крајима веома је индикативно постојање насеља Сасине и реке Сасине, која се улива у Сану с десне стране, преко пута Санског Моста.[22] До сада је присуство Саса било забележено на подручју Сребренице и средњег Подриња и у средњобосанским рудницима, и треба нагласити да у обе ове области постоји снажан континуитет са рударском производњом у римској провинцији Далмацији.[23] Дакле, топономастичка грађа, која се сачувала и кроз период турске власти, али и континуитет у рударској производњи, указују на присуство немачких рудара – Саса у подручју реке Сане и истоимене жупе. Треба претпоставити да су Саси дошли из Угарске, вероватно још у другој половини XIII века, са конституисањем угарских жупанија Доње Славоније – Дубице, Врбаса и Сане. У потпуности се може прихватити закључак Михаила Динића да одсуство дубровачких трговаца у овом крају треба тумачити њиховом незаинтересованошћу за ма-

---

[21] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 254, и даље; Е. Пашалић, *Antičko rudarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sabrano delo, 247–282; исти, *Antička naselja i komunikacije*, 91–93, и другде.

[22] На овај топоним указао је још М. Динић, али је то остало незапажено. – *За историју рударства* I, 2.

[23] Е. Пашалић, *Antičko rudarstvo u Bosni i Hercegovini*, 250–257, 264–270; о Сасима – М. Динић, нав. дело, 1–28; *Саси*, у: Лексикон српског средњег века, 649 (С. Ћирковић).

ње профитабилне руднике, као што су били ови рудници гвожђа.[24] Крајем XIV века територија жупаније Сане улази у састав феудалне области великог војводе и херцега Хрвоја Вукчића, па су тако под његову власт дошли и саски рудници у Посању. Изузетну грађевинску делатност – подизање и обнављање шест градова-тврђава, ковање сребрног новца и држање знатне војне силе, херцегу Хрвоју су могли да омогуће искључиво високи приходи од рударства, и пре и након што је држао рудник Сребреницу (1404/5–1410).

Као што је напред речено, подаци о рударству из турских извора за подручје Доњих Краја још увек нису објављени, те је једино остала топономастичка грађа – пре свега, топоним „мајдан", као знак рударске активности. Ипак, оно што може да се претпостави јесте да ако је у областима где постоје топоними Мајдан (планине, реке и насеља) постојала рударска производња још у периоду Римског царства, вероватно је постојао њен континуитет и у периоду средњег века. Турске власти су затекле места са рударском и топионичарском активношћу, и наставиле њихову експлоатацију, а могле су и да отворе нове руднике у близини. Такав случај је у области планине Лисине – подручје Мајдан-Синьаково, у долинама Старе и Мајданске ријеке и истоимених насеља, дакле Мајдан-планине. На простору од Кључа до Приједора и до речице Драгочаја забележена су укупно 27 села у којима је постојала рударска производња. У прилог њеном континуитету сведочи податак да се Мајданска ријека раније називала Железница, док се данашњи Стари Мајдан на почетку турске власти и обнављања производње звао Нови Мајдан, а заправо се ради о некадашњем средњовековном селу Грачаници. Вероватно су и други турски топоними, макар једним делом, превод домаћих словенских – руда, рудиште, рудник и слично.[25]

Значајан рудник у раном периоду турске власти био је и „stari rudnik željeza koji je eksploatisan i pre Osmanlija" код тврђаве Каменград, у селу Глоговица, и у њему су се производила топовска ћулад, пушчана зрнад и алатке. Велики проблем је у овом случају био недостатак радне снаге, јер су становници околних села, односно „vlasi (Eflak taifesi) ... dezertirali preko granice", па су били ангажовани Цигани из околине Новог Пазара. Данас није могуће

[24] М. Динић, нав. дело, 10.

[25] A. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 34–35.

поуздано убицирати овај локалитет, али се он вероватно налазио у близини села Мајданкића, пар километара северозападно од Каменграда. То би се поклапало са наводима Ами Буеа, који је записао да се високе пећи за прераду гвожђа налазе „jednu i po milju zapadno od Bronzanog Majdana i Kamengrada". С тим у вези су подаци о насељима у попису нахије Каменград из око 1563. године. У њему се помиње варош тврђаве Каменград и три мезре, од којих две одговарају данашњим селима Подвидачи и Зденци, док мезру Оловине Луке није могуће идентификовати. У ова четири насеља било је укупно само 65 кућа, док су 23 села и 60 мезри потпуно пусте. Међу њима је могуће препознати само нека насеља: Дабар, Кијево, Чапље, Модра, Копривна, Слатина, Томина и Томино поље. То све говори о слабој насељености читавог подручја и великом степену исељавања старијег становништва, што је и главни разлог да се већина топонима није одржала.[26]

Драгоцене податке о рударству и о његовим траговима оставио је у својим делима Иван Франьо Јукић, парочито у путописачким белешкама из пете деценије XIX века. Тако овај писац каже да је, прешавши Сану код Трнова, ступио у „predjele svakom rudom prebogate; tuda malo koje selo da nema po jedan, dva majdana u kom Mađari gvožđe rastavljaju", а изричито наводи да се у селу Стратинској и Гомионици налазе рудници гвожђа. Стога су читав предео око реке Сасине и обронци планине Бехремагинице били рударски експлоатисани, макар за потребе локалног становништва. Јукић наводи да је ова планина богата рудама злата, сребра, брома и гвожђа. За Бронзани Мајдан каже да су до пре неколико година, а реч је о његовим белешкама из 1843, тамо „tukli majdani od mjeda (tuča)", али да су престали с радом због великог „зулума". Затим каже да се у селу Јелечу, под планином Лисином, на једанаест сат од Варцара (Мркоњић Града), налазе рудници гвожђа и ковница, дакле у некадашњем римском рударском басену. Данас то село не постоји, али у насељу Мајдан постоји заселак Јелићи, а у близини је и село Ковачевац. Потом за предео Старог Мајдана и Старе ријеке каже да се „ovde ruda talila i pre četristo godina", као и да је то најбоље гвожђе у Босни. Још један податак од значаја јесте да се

[26] M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981, 135–136; H. Kreševljaković, *Kamengrad*, Naše starine 6 (1959) 21–34; S. Rizaj, *Rudarstvo Bosne*, 309, 313–315.

код тврђаве Камичак, око ушћа Санице у Сану, налази руда сребра, што је такође остало неиспитано и неистражено у историографији. Поред тога, Јукић пише да се трговина рудама и увоз соли обављао долином Сане, дакле речним путем, што је свакако било много лакше од копненог транспорта. Описујући (У)Скопље, Јукић помиње да се на брегу Росињ, над селом Доброшином, виде рупе где се копала златна руда, и остаци неких зграда, што су у својим радовима искористили Јиречек и Пашалић.[27]

Други занимљив спис који изричито помиње и рударство на територији некадашњих Доњих Краја, јесте дело Абела Лукшића, настало непосредно после Берлинског конгреса, које је својим описом природних богатстава и привредних потенцијала Босне и Херцеговине требало да привуче колонисте и привреднике Аустроугарске монархије. У главном садржају овог списа – лексикону места, увек се уз основне податке о месту наводи и рударство, уколико је присутно. Тако Лукшић потврђује писање Јукића за Бронзани Мајдан, као и за Камичак, и село Јелеч под Лисином. За Стару ријеку и Стари Мајдан допуњава да околина обилује рудама злата, сребра, гвожђа, које је најбоље у Босни, и горским кристалима. Такође наводи „примитивне руднике гвожђа" у Стратинској и руднике гвожђа у суседном селу Тимар. У Горњем Скопљу (Вакуфу) говори о некадашњем руднику злата на Росињу, као и о великим наслагама купишта римских рудника гвожђа, у којима има и примеса злата.[28]

Заиста је изненађујуће да на картама Археолошког лексикона Босне и Херцеговине на подручју Доњих Краја за период средњег века није убележено нити једно место на којем су пронађени остаци рударске или топоничарске активности, иако су оне, као што смо видели, забележене у истраживачким радовима. Гореспоменути подаци могу се допунити и сачуваном топономастичком грађом. Тако на планини Шкрљевити, јужно од Бехремагинице и реке Сасине, постоји село Руде, а са планине отиче поток Гламашница, чије име можда указује на руду сребра с примесама злата – гламу, по којој су били чувени рудници Новог Брда. Затим, код

---

[27] I. Jukić, *Putopisi i historijsko-etnografski radovi*, 72, 83–84, 90, 98 и даље.

[28] A. Lukšić, *Bosnien und die Herzegovina. Kurzgasste Darstellung aller geographischen, volkswirtschaftlichen und socialen Verhältnisse dieser Länder nebst vollständigen Lexikon aller Städte und wichtigeren Orte*, Prag 1878, 43, 59–61, 85, 92–98.

Соколова постоји село Црљени, чији назив упућује на црвену земљу као последицу топионичарске активности. У Ускопљу се, ка Бугојну, спушта планина Рудина, као огранак рудом богате Враница, чије име би, такође, упућивало на рудни потенцијал.[29]

Сва поменута места на којима је могло да се обавља ископавање и прерада руде треба ставити у шири контекст, односно сагледати њихов положај према најближим градовима-тврђавама и трговима, како због заштите производње, тако и у погледу тржишта за пласман производа.

Жупе	*Рудници*	*Градови-тврђаве (растојање од рудника)*
жупа Ускопље	Росиљ планина Рудина	топоним Градски Камен (око 3 км) утврђење Ростово Равно на брду Калин (подножје), град Каштел на Враници (око 7 км)
жупа Лука	Јелеч (Мајдан) и Ковачевац	град Језеро (3–5 км)
жупа Трибово	Мркоњић Град	топоним: село Котор (око 1 км)
жупа Бањица	околина Камичка и село Црљени код Соколова	тврђава Камичак и утврђење у Врпољу Перића град у Соколову (око 7 км)
жупа Сана	Стара Ријека и Стари Мајдан, Гвоздица код Каменграда, Сасина	Врацар град (1–4 км) град Каменград и Мрин Кијевац (око 7 км), река Сасина и поток Гламашница
жупа Земуник	Тимар, Стратинска и Гомионица, брдо Рудиште код Суботице	село Суботица на истоименој реци, притоци Стратинске и Варошиште у Раљевићима (око 3 км)

Табела – *Подаци о трраговима рудника и рударске производње*

[29] Сви топоними су преузети са географских карата у размери 1 : 100.000 и 1 : 50.000, секције: Приједор, Бањалука, Дрвар, Јајце, Травник и Прозор.

Према *оцртаној табели*, може се приметити да је рударска и топионичарска активност била присутна у чак шест од десет жупа у „земљи" Доњи Краји. Нажалост, ништа детаљније се не може рећи о рударској експлоатацији и производима на подручју Доњих Краја, највише због оскудице у писаној грађи у којој би била забележена трговина рудама и финалним производима. Стога се као једини могући закључак намеће да је, вероватно, највећи део производње био намењен задовољавању потреба локалног становништва за производима од гвожђа – пољопривредне алатке и њихови делови (срп, коса, рало, косир, нож), делови покућства, делови оружја и друго. Ископавање, производња и трговина племенитим металима са овог подручја у потпуности остају непознати, али је ипак битно да се ранији закључци о овој привредној активности на подручју Доњих Краја исправе и допуне.

ТРГОВИНА И ПУТЕВИ – Проучавање трговине, унутрашње и спољашње, нераскидиво је везано за проблематику насеља. Показало се да је „земља" Доњи Краји имала доста густу мрежу насеља и приличан број градова. Сви типови насеља могу се посматрати као привредни центри, производни и потрошачки. Тако су села била произвођачи аграрних продуката и снабдевала су својим вишковима градове и тргове, а истовремено су зависила од набавке соли и занатских производа. Градови и тргови су били места занатлијске производње и трговинске размене, и велики потрошачи аграрних производа. Такође, већи број градова указује и на укупно већи степен привредног развоја једног подручја, а приходи од градова чине знатан део економске моћи њихових господара, те тако и основу њихове политичке власти. И овде се, дакле, показује да присуство или одсуство дубровачких трговаца није параметар како степена урбанизације, тако ни степена економског развоја. Из чињенице да су сачувани извори јако малобројни, не треба одмах извући закључак да Доњи Краји нису били привлачни за трговце, већ садржај извора треба тумачити у што ширем контексту и уз ослонац на мрежу насељених места, нарочито градова.

Доњи Краји су од римског доба били транзитно подручје, које је повезивало Средоземље, посредством приморских градова на Јадрану, и Панонију. О његовом значају говори чињеница да је главни пут Salona – Servitium (Сплит – Босанска Градишка) изграђен у првим годинама након чврстог успостављања римске власти у Далмацији (16/17. године н. е.). Ова комуникација је пролазила кроз Сињ (*Aequum*), преко Пролога у *Pelvu* (Ливањско поље), затим у Salviju (Подградина) у Гламочком пољу, и одатле преко превоја Млиниште на Sarnade (Пецку). Од Пецке се један огранак одвајао и спуштао у долину Пливе на Шипово, а потом је следио леву обалу реке до Језера и до Јајца. Још један крак повезивао је Језеро, преко Мајдана, са Мркоњић Градом и Тријебовом, а одатле је продужавао до Стражица. Главни пут је од Пецке водио преко Царевца до Подрашничког поља и даље преко Стражица, Ситница и Бунара на Шљивно (Lamatis/Aemate). На следећој деоници, од Шљивна до Бањалуке, римски пут је ишао нешто западније од трасе савременог пута, и преко Конатара и Плавшића избијао је на Горњи Шехер, а затим на Бањалуку (Castra). Ова главна комуникација имала је бројне прикључке – локалне путеве који су пресецали висораван између Мањаче и долине Сане. У науци је пот-

пуно усамљено мишљење Иве Бојановског, који је трасу овог пута положио у долину Врбаса, на потезу од Јајца до Бањалуке. Као што је приказано у поглављу о насељима, на том простору није забележено ниједно античко насеље. Још је значајније да римска власт није имала нити војни, нити економски интерес да би пробијала пут клисурастом долином ове реке, као што је то чинила на појединим деоницама Дунавског лимеса. Пут је од Бањалуке водио преко Трна (Ad Ladios) до Маховљана (Ad Fines), и стизао је до Босанске Градишке (Servitium).

Други важан пут, Salona – Argentaria повезивао је Сплит с богатом рударском облашћу у босанском средњем Подрињу, око Сребренице. Траса овог пута ишла је нешто јужније од претходног, и то преко Трилја (Tilurium) на Цетини, затим Аржана до Дувна (Delminium). Одатле је један крак ишао до Шуице, где се спајао с путем који је долазио од Ливна преко Борове главе и Борова поља, затим је настављао ка Купресу, где се рачвао идући на једну страну до Јања, и на другу до долине горњег Врбаса. Пут ка Аргентарији је од Дувна ишао у долину Раме, до Варваре (Bistue Vetus) и затим преко Дражева до станице Ad Matricem, која је убицирана у близину данашњег Горњег Вакуфа. У долину горњег Врбаса спуштао се и пут од Равањског и Вуковског поља, као и долином Вољичке реке. Потом је прелазио Врбас и уз Бистрицу се успињао на Враницу, а затим се спуштао до Витеза, који се идентификује са насељем Bistue Nova. Као трећа комуникација, изграђен је пут који је повезивао Сплит са још једним рудоносним подручјем – долином Старе и Мајданске ријеке и Јапре. Он је водио од Салоне на северозапад – преко Дрниша, Петрова и Косова поља на Burnum (Кистање код Книна). Даље је ишао на Босанско Грахово и Петровац у Бијелајском пољу, потом је скретао ка истоку у Бравско поље, одатле на Кључ и даље левом обалом Сане.[30]

На основу сачуваних путописних бележака, од Курипечића до Јукића, показало се да су сви ови главни правци били у употреби и у периоду средњег века, а већину њих следе и трасе савремених путева (видети карту путева у Доњим Крајима). Тако је 1530. године Бенедикт Курипечић следио античку комуникацију на потезу од ушћа Блије, левом обалом Сане до Кључа. Више града је прешао реку и наставио путем преко Заблаћа, а затим десном обалом испод Призрен-града на Царевац, у долину Сокошнице до њеног ушћа у Пливу. Ту се укрштао и пут који је из долине Јања („Солар-

ски пут") продужавао десном обалом Пливе до Језера и Јајца, пратећи трасу некадашњег римског пута. Курипечић је, ипак, пошао десном обалом Јања на Бабиндол, а одатле уз истоимену реку и превојем преко Криве јеле, спустио се у долину Врбаса код Семина. Даље је продужио левом обалом реке до Прусца, где се посланство одмарало три дана, а потом је код данашњих Копчића прешло на супротну обалу. Потом су се преко планине Комар и поред тврђаве Каштел спустили у долину реке Грлонице до села Крушчице, код Витеза.[31]

Анонимни путописац из 1532. године ишао је истим путем као и Курипечић све до Заблаћа, где се одвојио и кренуо, вероватно правцем који има и данашњи пут, преко Чаћавице и Мркоњић Града, а онда античком трасом до Језера и даље до града Јајца. Пут је даље следио леву обалу Врбаса, коју је надгледала тврђава Винац, потом до Прусца, одакле се преко Обораца и превоја Комар стиже до извора Лашве и њеним током до Травника.[32] Млетачки посланик Катарин Зено кренуо је 1550. године из Сплита пратећи римски пут све до Купреса, а потом је преко планине Шуљаге дошао у долину Врбаса и избио на Београд (Прусац), и одатле је, истим путем као и претходни писац, наставио до Травника.[33]

Путне забелешке оставили су нам затим двојица Шибенчана – Франо Бутришић и Иван Дивнић из 1574. године. Из свог града упутили су се на Дрниш и Петрово поље, затим су прешли планину Свилај и стигли у село Маовице, а потом, вероватно прегазивши Цетину код извора и идући левом обалом, дошли су у село Бителиће. Продужили су даље све до пута који је, долазећи из Сиња, настављао према Прологу, и затим су стигли у Ливно. Добро познатим путем преко Борове главе стигли су у Шуицу, а потом скренули ка истоку и сишли у Равањско поље и наставили римским путем до Румбоца. Одатле су продужили долином Раме до Прозора, јер им је следећа станица село Љубунци, па су се преко превоја Мејник спустили у село Цесту, будући Горњи Вакуф. Иако су обавили разговоре с босанским санџакбегом, нису се вратили

---

[31] B. Kuripešić, *Putopis*, 13–17; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 123–128.

[32] Anonim, *Wegrayss* (без пагинације).

[33] P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vijeka*, Rad JAZU 62 (1882) 90–94.

истим путем већ су продужили левом обалом реке до Грачанице, затим до Веселе Страже. Ту су започели свој повратак, и заокренули су преко Букове горе и спустили се у Купрес, а одатле су путовали преко Шуичког поља до Ливна. Нису, међутим, поново ударили на превој код Пролога, већ су наставили западним ободом Поља до села Црни Луг, а онда се преко планине Гњат спустили у Косово поље, потом на Петрово поље, где су се вратили на почетну трасу свог путовања из Шибеника.[34]

Спољашња трговина – У средњем веку „земља" Доњи Краји припадала је ширем залеђу далматинских градова – Сплита, Трогира и Задра, одакле је стизала со која је неопходна за узгој стоке, и то је био главни увозни артикал. Тако се у Купресу и Јању сачувао назив „Соларски пут", који је заправо био огранак пута којим се транспортовала со из Сплита, преко Пролога, Ливна, Дувна и Купреса.[35] С друге стране, подручја приморских градова нису могла својом пољопривредном производњом да подмире основне потребе становништва, тако да је њихова егзистенција непосредно зависила од могућности снабдевања животним намирницама из залеђа. То је зависило од величине градског дистрикта и од његове плодности, односно од распореда пољопривредних култура. Тако је Задар имао највећи дистрикт и протезао се на 1150 км², док је сплитски био десет пута мањи и више је зависио од економског продора у залеђе. Ипак, копнени део сплитског дистрикта састојао се од веома плодног земљишта на којем је било изузетно развијено виноградарство, па је комуна имала велике приходе од извоза вина. Далматинске комуне су се у залеђу снабдевале стоком и сточним производима (месо, коже, сир), медом и воском, а имале су велико тржиште за своје и за увозне производе

---

[34] F. Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, Starine JAZU 14 (1882) 191–195; P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI vijeku*, Rad JAZU 124 (1895) 5–10.

[35] Е. Пашалић је сматрао да је „Соларски пут" огранак главног пута Salona–Argentaria, на потезу од долине Раме преко Рипићког поља, Купреса и долином Јања до Шипова (*Antička naselja i komunikacije*, 21, 28). Мишљења смо, међутим, да овај пут због свог значаја није могао да буде вициналии, са овако кратком трасом и са коначним одредиштем у Шипову. Сигурно је да се транспорт соли настављао долином Пливе до Јајца, а вероватно и у долину горњег тока Саве.

– вино, маслиново уље, усољена риба, тканине, зачини, луксузнија роба и друго. Поред тога, из унутрашњости је стално долазио прилив нове радне снаге – девојке су се запошљавале као кућна послуга, док су младићи ступали на учење заната. Забележени су неки од назива насеља одакле су они потицали: Јајце, Језеро, Котор, Гребен, Подбочац, Прусац, Весела Стража. То што се подаци о трговини између ове две привредне области – Приморја и Доњих Краја, чешће јављају тек у првој половини XV века, никако не значи да она није до тада постојала, јер би то било негирање њихове међусобне привредне упућености. Треба, такође, с правом претпоставити да је ова трговачка размена била већег интензитета него што сачувани подаци показују. Разлог лежи у томе да се већина обављених трговачких послова није бележила и да су средњовековни градски архиви у Доњим Крајима уништени.[36]

Најраније правно регулисање привредних односа са Сплитом највероватније се одиграло у време бана Матије Нинослава, који је 1244. године вољом грађана изабран за сплитског кнеза. Немогуће је замислити да би сплитска комуна учинила овакав избор да је у питању владар државе с којом нису успостављени трговачки односи и где сигурност њеним трговцима није била загарантована. С обзиром на то да су Доњи Краји били у саставу државе бана Кулина, који је 1189. регулисао односе с Дубровачком републиком, можда се може помишљати да су негде у то време утврђени и односи са Сплитом, као што је то учинио Стефан Немања.[37] Наредни податак је из времена превласти Брибираца, када је 1302. године босански бан Младен I Шубић гарантовао слободу трговине сплитским трговцима. Власт хрватско-далматинских банова над босанском државом значила је и привредно обједињавање ових подручја и ишла је на руку трговачкој размени. Крајем XIII века, Сплит је постао главна транзитна лука преко које се одвијала посредна трговина између Напуљског и Угарског краљевства, у којој је Сплит увозио жито, а извозио месо, дрва и вунене тканине. Поред Сплићана, у босанској држави се помињу и трогирски и млетачки

[36] G. Novak, *Povijest Splita* I, 443–465, 473; T. Raukar, *Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću*, Radovi IHP u Zagrebu 10 (1977) 213; B. Hrabak, *Dubrovčani u Zapadnoj Bosni 1463–1669*, Prilozi 19 (1984) 120; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 304–307.

[37] Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, 189–203; М. Динић, *Три повеље из списа Ивана Лучића*, 69–71.

трговци. Трговина Задра са босанском државом, на основу сачуваних података, изгледа да није била већег обима, а одвијала се преко Брштаника и Дријеве на Неретви.[38]

За време бана Стјепана II босанска држава је трајно стекла излаз на Јадранско море, у широком појасу од Неретве до Цетине, и тако постала блиски сусед средњодалматинских градова. Од 1324. године, када осваја Крајину и учвршћује се у Хумској земљи, босански бан је стално присутан у политичким збивањима у Приморју. Управо се у повељи бана Стјепана II за Трогиране из 1339. први пут јавља трговина рудама – златом, сребром, бакром „и осталим металима", што означава полет рударства, и уопште економије босанске државе у ово време. То је обележено и ковањем новца босанског владара, као и полетом урбанизације – настанком градова. Без обзира на повремене сукобе интереса, трговина између босанске државе и Сплита, Трогира, Задра и Венеције, одвијала се непрекидно и доста интензивно.[39] Након смрти угарског краља Лајоша, Твртко I је наставио да шири границе своје државе, које су у Приморју достигле максимум, допирући до реке Зрмање и Каринског залива. Сви градови на овом подручју, изузев Задра, признали су власт босанског краља, а њихова права су била потврђена и заштићена. Тако је краљ Твртко дао повељу Клису 1387. године, а 1390. Шибенику, Брачу и Сплиту.[40]

Велики војвода Хрвоје Вукчић је заједно са својим братом Вуком од 1388. године присутан у залеђу средњодалматинских градова, и тако имао увид у политичке прилике, комунално уређење и привредни систем овог подручја. Потом су 1391. године браћа именована од стране напуљског краља Ладислава за банове Хрватске и Далмације. Бан Вук Вукчић је у неколико наврата иступао као заштитник и арбитар на овој територији.[41] Од 90-тих година XIV ве-

---

[38] G. Novak, *Povijest Splita* I, 472–473; Д. Којић, *Трговина*, 10–14; T. Raukar, *Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću*, Radovi FF u Zagrebu – Odsjek za povijest 7–8 (1969/70) 55–56; N. Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 432–438.

[39] I. Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* I, 518–519; T. Smičiklas, *CD* X, 494–495; Д. Ковачевић, *Трговина*, 15–22, и другде; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 29–32, и даље; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 17–52.

[40] Š. Ljubić, *Listine* IV, 280–282; T. Smičiklas, *CD* XVII, 73–74, 297–298, 306–308, 312–313.

[41] I. Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* II, 756; F. Rački, *Izvadci iz kraljevskog osrednjeg arkiva u Napulju*, 34; G. Wenzel, *Acta extera* III, 698; T. Smičiklas, *CD* XVII, 397–398, 458–460.

ка Хрвоје почиње да формира своју феудалну област, која кулминира стицањем Сплита са острвима (1403) и Сребренице (1404). У његовој власти била је обједињена једна широка привредна целина – територија од Јадрана до Саве, што је сигурно имало за последицу лакши промет робе и циркулацију људи. Нарочито је значајно што је добио приходе од монопола на увоз и продају соли у Сплиту. Наиме, Хрвоје је у потпуности преузео комуналну управу, значи и финансије Сплита, чиме је градска аутономија фактички укинута. Стога су Сплићани славили његов пад као „ослобођење од фараона". С друге стране, сплитска комуна је бележила интензивнију трговачку размену са Млетачком републиком, чијим трговцима је херцег гарантовао велике погодности.[42]

У време власти Хрвоја Вукчића треба ставити почетак издвајања слоја домаћих трговаца, који се спорадично и у веома малом броју помињу у изворима из далматинских архива у првој половини XV века. Целокупна привредна ситуација је утицала на економско уздизање градова у „земљи" Доњи Краји. Након смрти херцега, привредни узлет Доњих Краја сигурно није престао, будући да су босански краљеви, почевши од Твртка II, изабрали град Јајце за своје седиште. Ово измештање државног средишта из „земље" Босне, односно Бобовца и Подвисоког, означавало је и премештање привредног тежишта на запад – у „земљу" Доње Краје. Свакако да су на то имале утицаја и политичке прилике тог времена – јачање турског притиска с југоистока и јаче ослањање на Угарску, али и на Венецију. Тако је Твртко II 1422. потврдио Млечанима трговачке привилегије и права, која им је 1404. године гарантовао краљ Остоја, али их није ослободио царине. Премештање политичких центара имало је и повратни и изузетно повољни утицај на привредни значај овог подручја, нарочито на сам град Јајце и оближњи град Језеро.[43]

Према истраживањима дубровачке архивске грађе, коју је систематски обрадила Десанка Ковачевић-Којић, у граду Јајцу ипак није дошло до формирања праве колоније дубровачких трговаца и у периоду од 1439. до 1462. године у њему је укупно боравило 20

---

[42] G. Novak, *Povijest Splita* I, 217–239; Д. Ковачевић, *Трговина*, 89–91; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 91–95, 110–117, 123–129.

[43] Š. Ljubić, *Listine* V, 39–41; VIII, 202, 205; Д. Ковачевић, *Трговина*, 93–95; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 99–101, 161–173.

Дубровчана. Забележена су имена тек неколицине домаћих трговаца који су се задужили у Републици, и то су Гојсав Гојчић (1421) и Вучета Добриловић (1453), обојица из Јајца.[44]

Из редова већих трговаца из „земље" Доњи Краји, најраније је забележен Тврtко Брајковић, пореклом из Ускопља, који 1435. године тргује у Јајцу и Сплиту. Предмет његове трговине била је основна и најтраженија роба – со, сребро и фини восак, али, нажалост, није познато одакле је набављао сребро. Од тада почињу нешто бројнија обавештења о трговини између Јајца, Језера и Сплита, који је био главна извозна лука „земље" Доњи Краји, што је остао и после 1463. године. Да је ова трговина била уносна, најбоље говори чињеница да је сплитски велетрговац Вентура Енглески из Венеције 1445. године основао трговачку компанију са Балтазаром Колумбом. Планирано је било да отворе један дућан у Јајцу или Језеру, а обојица су имали своје куће у престоници босанских краљева. Непуне четири године касније, сличан пословни подухват предузео је босански краљ Стефан Томаш, када је 1449. створио трговачку компанију са кнезом Николом Трогиранином. Уговор је предвиђао отварање три дућана – у Фојници, Јајцу и Сплиту. Али, то није било све што је предузео босански владар. Приликом обнављања свог уговора из 1445. године, Вентура Енглески 1453. изричито каже да је краљ завео свој монопол на трговину између Винца, Јајца и Језера, и уопште у Доњим Крајима. Тек у овом контексту могуће је сагледати прави привредни значај Доњих Краја, и очигледно је да босански владар није хтео да дели уносне приходе са овог подручја.[45]

Домаћи трговци су у све већем броју узимали зајам, чешће у роби него у новцу, од поменутог Вентуре Енглеског, али и од других сплитских трговаца. Тако је у периоду од 1446. до 1462. године пословао Радић Радосалић из Јајца, тргујући „сукном и другим мрчаријама". У овом послу га је наследила удовица Станица и сестрић Стјепан Коњевић, који је трговао воловима, воловским и јаречим кожама, које је продавао у Сплиту и Анкони. Према резултатима истраживања Марка Шуњића, само у току једне године (1447) око

---

[44] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 128, нап. 15.

[45] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 481; Д. Ковачевић, *Трговина*, 99–100; D. Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 180–181; М. Шуњић, нав дело, 333–338.

15 трговаца из Јајца, Веселе Страже и других западнобосанских градова, задужило се код сплитских трговаца за око 1225 дуката.[46]

Осим економске упућености на приморске градове, Доњи Краји, нарочито севернији предели, одржавали су трговачке односе с угарским градовима, преко којих су такође набављали камену со из Влашке. У питању је, дакле, најважнији увозни артикал, али и кабаста роба чији је копнени транспорт био јако скуп и повећавао је његову коначну цену. То постаје сасвим разумљиво ако се узме у обзир да је Јајце од Сплита удаљено око 220 километара, и тај пут се прелазио за 4 дана. Од Јајца до Бањалуке, преко Змијања, пут износи око 90 километара, док је раздаљина између Бањалуке и Градишке само 47 километара. Поред тога, постојала је и могућност транспорта робе речним путем. Речни саобраћај је могао да се одвија Саном низводно од Врпоља и Врбасом од Бањалуке, и вероватно су трошкови транспорта били знатно умањени на овај начин.[47]

Ни у погледу заната и предмета занатске производње у Доњим Крајима не може се ништа одређеније рећи. Свако сељачко домаћинство морало је да за сопствене потребе производи ланене тканине, а ако је гајило овце онда и вунене тканине, ћебад, затим дрвено посуђе. Вероватно се на локалном нивоу трговало овим предметима, тачније, они су се трампили за друге занатске производе од гвожђа и бакра, од пруће, затим грнчарију, ужад и слично. Списак заната који су били познати у Босни у средњем веку, а забележени су у дубровачким изворима или су оставили трага у виду археолошких остатака, доста је дугачак. Постојали су дакле ковачи, мачари, штитари, лукари, тулари, пушкари и мајстори за самостреле, тополивци, златари, ковничари, пасари, зидари, каменари, дрводеље, клесари, резбари, сликари, грнчари, кројачи, шћавци, кожухари, седлари, папучари, месари, пекари и брице. Приметна је такође миграција становништва, у првом реду младића, који су из унутрашњости одлазили на шегртовање код мајстора у приморске градове. Неки од њих су се сигурно враћали својим кућама и преносили стечено знање домаћој младежи и тако повратно утицали на развој домаћег занатства.[48]

---

[46] L. Taloci, *Povijest Jajca*, 260–262; M. Šunjić, нав. дело, 321, 334–335.

[47] I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 90.

[48] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 201–222.

Тек из периода турске власти види се извесна специјализација појединих области и градова у којима су посебно неговани неки занати, али се може претпоставити да је ова појава знатно раније настала. Тако су, на пример, ковачи из Мркоњић Града били познати по изради коса, које су биле на добром гласу у целој Крајини под именом „варцарке".[49]

У проучавању трговине, нарочито унутрашње, ослонац представља мрежа насеља, и посебно, међусобна удаљеност појединих градова и тргова. Наиме, у другим европским државама забележена је тежња градова да усмере што већи део укупне трговинске размене на своје тргове (подграђа – вароши), и то тако што би за себе обезбедили уживање одређених трговачких права. Томе је требало да служи „ius stapuli" (Stapelrecht), које је представљало право града да примењује једну врсту принудне мере, на основу које су трговци, пролазећи кроз град или преко његовог подручја – дистрикта, „котара", били принуђени да се зауставе и да своју робу понуде на продају на градском тргу. Такво право су уживали Венеција, Келн, Беч, Офен и многи други градови. Циљ је био да се у граду побиру дажбине од транзитне трговине. Уз ово право везивало се и Bannmeilenrecht (Marktmeilenrecht), којим се граду обезбеђивало право да успостави забрану да се у кругу од 1 до 3 миље не сме одржавати трг, нарочито не истог дана. То је значило да је један град на тачно одређеној територији био искључиви центар трговине, пре свега увозном и луксузном робом. У угарској држави било је одређено да између два већа града мора да постоји удаљеност од најмање 8 будимских миља (64–76 километара), а између мањих градова је могла да буде 4, док је најужа привредна област једног града била у пречнику од 2 будимске миље (16–19 км). Дакле, привредна – трговачка подручја градова прстенасто су се ширила око њих, а унутар тих замишљених кругова постојали су тргови као насеља са ограниченим трговачким правом.[50] Наша је намера да покушамо да утврдимо да ли је тако нешто постојало и на територији Доњих Краја. Та-

[49] М. Драшкић, *Ручна израда коса у Мркоњић Граду*, ГЗМ н. с. – Етнологија 9 (1956) 165–176.

[50] B. Homan, *Geschichte* II, 340–343; H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, 332–342; A. Kubinyi, *Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarns im XIV Jahrhundert*, 164–183; E. Fügedi, *Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, 165–192; M. Mitterauer, *Zollfreiheit und Marktbereich*, у: Markt und Stadt im Mittelalter, 272–273, и другде.

бела коју доносимо олакшаће истраживање ове проблематике и помоћи нам да дођемо до одређених закључака.

Градови (тргови)	*Приближна раздаљина у км*	*Градови (тргови)*	*Приближна раздаљина у км*
Подграђе – Грачаница (Сусид)	7	Језеро – Тријебово	20
Грачаница – Весела Стража	7	Језеро – Мркоњић Град	14
Весела Стража – Прусац	8	Имљани – Јајце	25
Прусац – Винац	30	Имљани – Травник	35
Винац – Јајце	13	Бањалука – Звечај	15
Јајце – Језеро	13	Бањалука – Котор	35
Јајце – Комотин	12	Бањалука – Козара (Козарац)	45
Јајце – Сокол	28	Бањалука – Врбас (Г. Подградци)	50
Јајце – Мркоњић Град	27	Бањалука – Глаж	30
Јајце – Травник	48	Бањалука – Б. Градишка	47
Јајце – Ливно	120	Бањалука – Сански Мост	60
Јајце – Бањалука (преко Стражица)	90	Козара – Врбас (Козарац) – (Г. Подградци)	40
Јајце – Сарајево	160	Кључ – Бравско	20
Јајце – Бабиндол	22	Кључ – Мркоњић Град	40
Јајце – Бочац	30	Кључ – Јајце	55
Бочац – Гребен	15	Кључ – Мрин	35
Гребен – Звечај	10	Цеста – Травник (Г. Вакуф)	55
Гребен – Котор	25	Новосел – Травник (Д. Вакуф)	40

Табела – *Преглед међусобних раздаљина између градова Доњих Краја и других градова*

Table 1 | Synonymous non-identity within non-model organisms. See also Figure 1 and Supplementary Table 1.

Већ на први поглед види се да раздаљина између градова једне жупе није прелазила 30 километара, док је раздаљина између најближих градова суседних жупа износила око 50-так километара. Најгушћу мрежу градова имале су жупе Ускопље (до 10 км), Лука (до 15 км) и Земуник (око 15 км). Не може, дакле, да се уочи нека закономерност у просторном распореду градова, каква је постојала у средњовековној Угарској, што је сигурно било последица изразитијег рељефа него што је у Угарској. С друге стране се, међутим, може закључити да је густина градских насеља била много већа. У претходном поглављу истраживање је показало да су се села у односу на градове налазила на удаљености од 20-так километара. С обзиром на то да је сваки град био привредни центар своје руралне и аграрне околине, показује се да су села једне жупе економски припадала најближем граду.

На карти Привредне области градова у „земљи" Доњи Краји приказали смо границе овог економског „зрачења" градова на своју околину. Оно је имало свој одраз у виду управне организације простора. Као најуже подручје града оцртали смо област чији је полупречник 5 километара, и она, заправо, представља градски „дистрикт" или како је то било у случају града Призрена – „метох". На њему су се налазили вртови, воћњаци и виногради становника града, који су их уживали у повољнијем режиму од становника села. Шири појас земљишта око једног града укључивао је села са њиховим атарима и међама, која су „пристоила" том граду, и чинила су његов „котар", односно „жупу". Једна градска „жупа" могла је да обухвати околну територију у виду замишљеног круга са полупречником од око 20-так километара, а у даљем разматрању показаћемо зашто је то било неопходно.[51]

Однос километара и времена – Тешко је стећи праву слику о томе како се схватала удаљеност и шта је она значила за ондашње становништво само на основу броја километара. Ипак, захваљујући појединим путописима, могуће је ова растојања преточити у време које је требало утрошити да би се она савладала. Најбогатији подацима јесу три релативно позна списа које су саставили заставник Божић 1785, Иван Франо Јукић половином XIX века и Абел Лукшић 1878. године. Сва три писца су рачунала време путо-

[51] М. Благојевић, *Град и жупа*, 67–83.

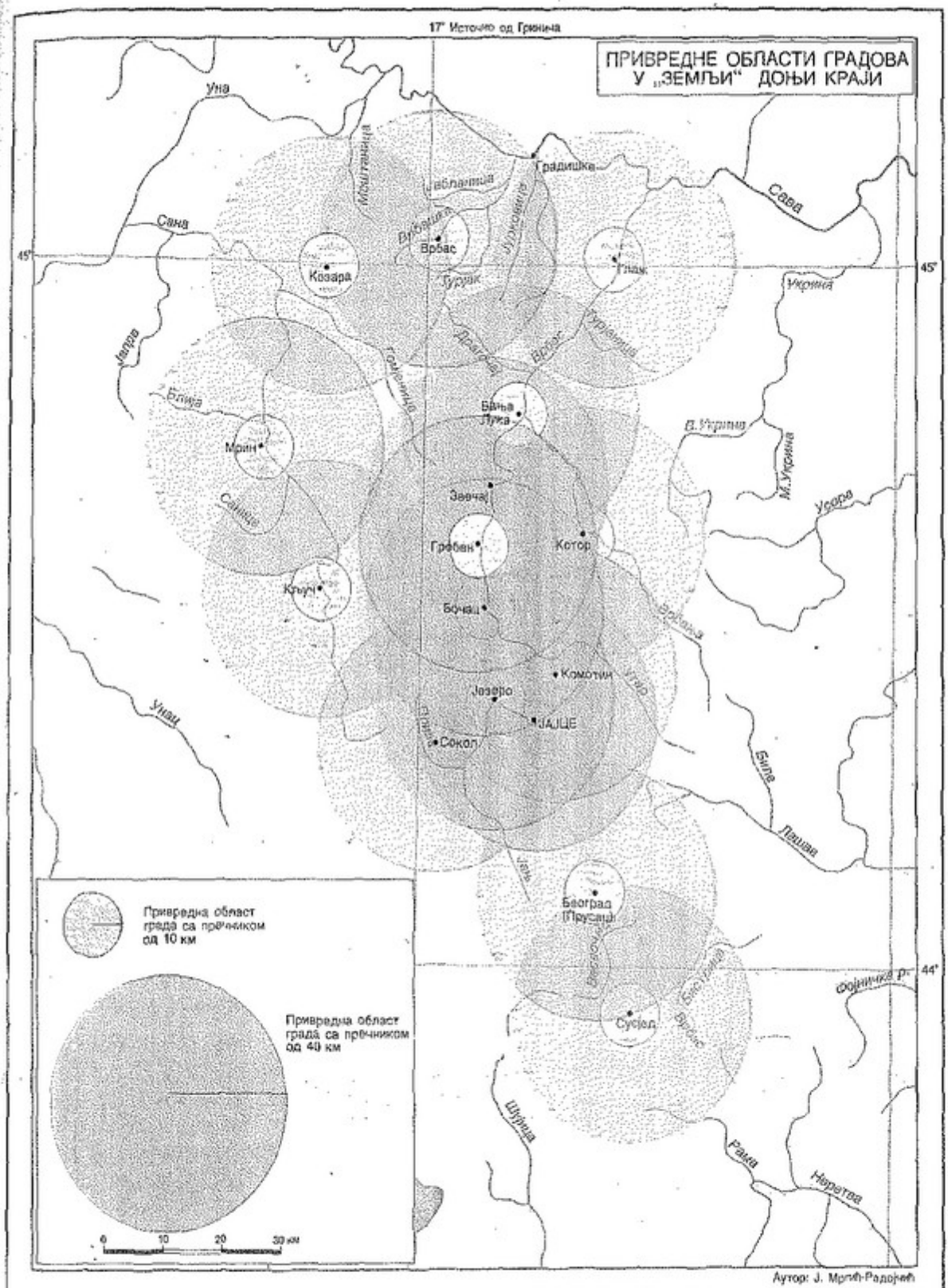
17° Источно од Гринича
ПРИВРЕДНЕ ОБЛАСТИ ГРАДОВА
У „ЗЕМЉИ“ ДОЊИ КРАЈИ
Уна
Сана
Сава
Градишка
Моштаница
Јабланица
Врбашка
Врбас
Козара
Глаж
Турјак
Јурковица
Укрина
Јапра
Блија
Томеница
Драгочај
Врбас
Турјаница
Бања Лука
Мрин
В. Укрина
М. Укрина
Усора
Санице
Завчај
Гребен
Котор
Кључ
Бочац
Врбања
Комотин
Језеро
ЈАЈЦЕ
Сокол
Унац
Биле
Лашва
Јаљ
Београд (Прусац)
Фојничка р.
Сусјед
Шујица
Рама
Неретва
Привредна област града са пречником од 10 км
Привредна област града са пречником од 40 км
0
10
20
30 км
45°
44°
Аутор: Ј. Мрић-Радојчић

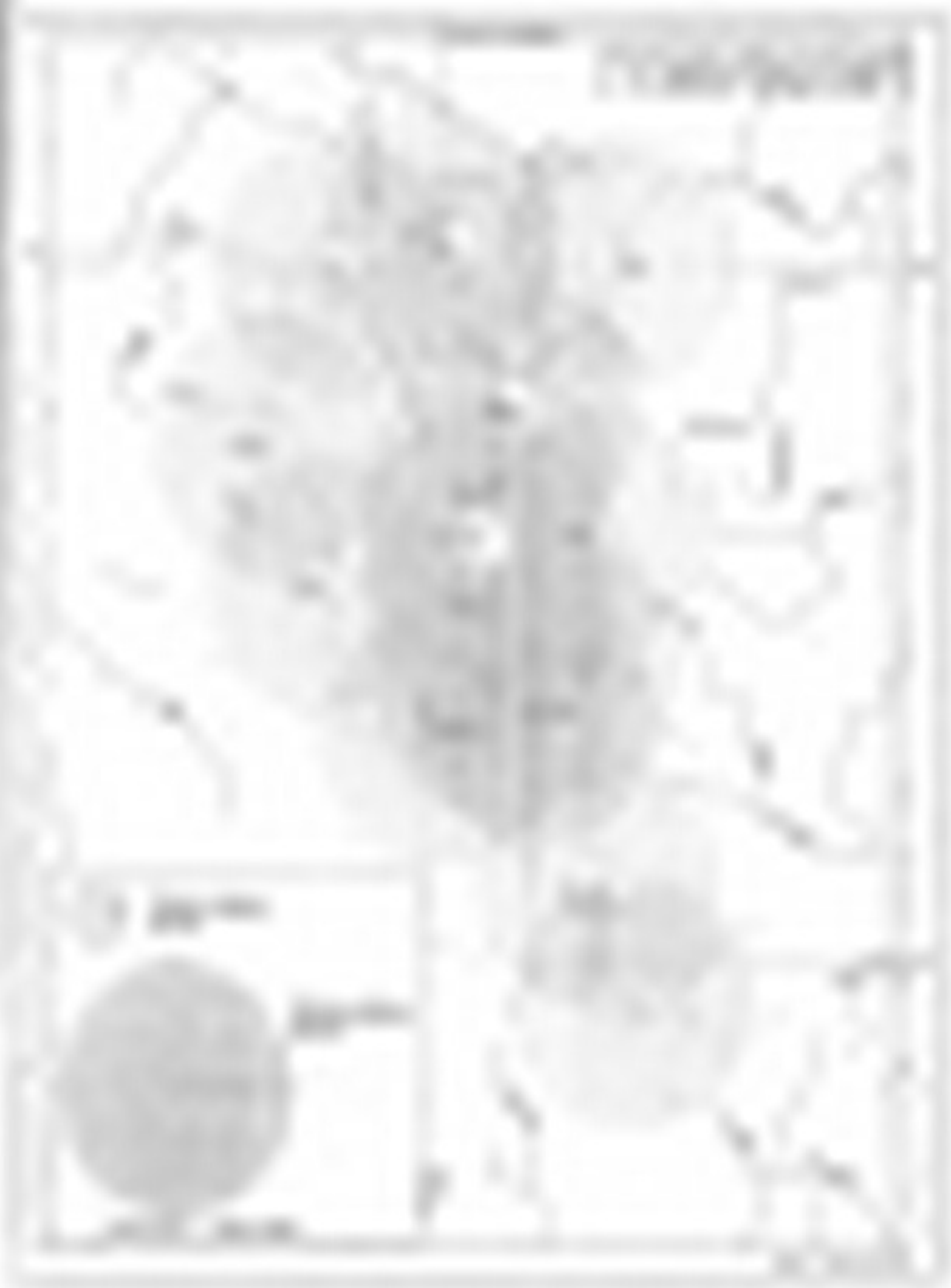

вања које се одвијало не пешке, већ на коњу. Њихови подаци се подударају у великој мери и јасно се види да је брзина путовања зависила од конфигурације терена. На равнијем и питомијем тлу, брзина је ишла до око 6,5 километара на сат, али се на кршевитом и брдовитом терену спуштала на брзину пешака – око 3,5 км/с. Тако се, на пример, из града Јајца стизало за два сата до Језера, Комотина и Винца, који су удаљени 12 до 13 километара од поменутог града, као и од Језера до Мркоњић Града (видети Табелу).[52] Тај исти пут би за једног пешака трајао око 3 и по сата.

Остале деонице су биле знатно теже. Тако се, на пример, рачунало да на путовање од Јајца, преко Језера и Мркоњић Града до Кључа, треба утрошити 10 сати, што би подразумевало просечну брзину од око 5 до 6 километара на сат. То не изгледа много, али је 10 сати и за путника на коњу изискивало целодневно путовање, с предахом за подневни оброк. Познато је, наиме, да се најчешће путовало од праскозорја па све док траје обданица, и да су се путници трудили да стигну да коначе у неком насељеном месту. Дан путовања делио је, такође, Јајце и Травник – рачунало се око 9 сати, али је пут био напорнији, јер се прелазило преко планине Карауле. До Бањалуке је, преко Мркоњић Града, Чађавице и Ситнице, пут трајао око 14 сати, дакле дан и по на коњу и два дана пешице, као што то изричито наводи Александар Гиљфердинг. Потом је од Бањалуке до Градишке требало још око 8 сати, а овде је кретање било отежано мочварним и излоканим тлом. Веома живописан опис ове деонице пута дао је Иван Кукуљевић Сакцински, наводећи да је „стари босански друм" излокан мочварама и блатом, тако да је често вода досезала коњима до трбуха. Ако се дакле све сабере, Јајце је било удаљено од Саве око 3 дана путовања, што врло мало одступа од података код Бонфинија, који наводи 4 дана пута. Трасом некадашњег римског пута од Градишке према Бањалуци и преко Змијања, одвијао се транспорт намирница намењених снабдевању градова Јајачке бановине.[53]

---

[52] A. Lukšić, *Bosnien und die Herzegovina*, 60, 64, 100, 101; H. Kreševljaković – H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785*, 29–31; I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski spisi*, 92–93.

[53] A. Bonfinii Rerum Ungaricarum Libri XLV, 546; A. Lukšić, нав. дело, 58–59; I. Jukić, нав. дело, 73, 92–93; А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 238–241; H. Kreševljaković – H. Kapidžić, нав. дело, 29–31, 49–51; M. Džaja, *Banja Luka u zapisima i putopisima*, 43.

У турско време помињу се „гостињци" – ханови који су служили за одмор путника и коња на овом путу, а сигурно је да су неки од њих постојали и у доба средњег века због значаја ове античке комуникације. Тако се између Јајца и Бањалуке као насеља са хановима и сами ханови помињу: Јајце, Језеро, Хан Превиле испред Мркоњић Града, Хан Рогољи, Чађавица, Ситница, Бунари, Кочића Хан, Кадина Вода, Хан Загорци, Хан Давидов, Хан Кнежевић, Рекавице, Топола, Трешњик, Бановац, Хан Кола и неколико ханова у Бањалуци. Одморишта су, дакле, била веома густо распоређена, на готово сваких 10-так километара.[54]

Још је дуже трајало путовање из града Јајца преко Ливна до Сплита. До Јања се рачунало око 9 сати пута – кроз кланац Шединац и преко Грабовичког поља и Бабинцола, затим се прелазило на леву обалу и ступало на стару трасу „Соларског пута". Иако је растојање износило око 20-так километара, види се да није могло брзо да се напредује, већ се путовало просечном брзином пешака. Даље је до Купреса требало утрошити 5 сати, а затим преко Борове главе до града Ливна још 9 и по сати. Дакле, било је потребно нешто више од 2 и по дана путовања да би се стигло до Ливна, а још дан и по до Сплита. За одлазак и повратак рачунало се око 8 до 9 дана, што представља већи временски период, а за сељаке и знатно одсуствовање са имања. И наизглед мало растојање између Бањалуке и Котора – око 35 километара, прелазило се за више од 7 сати путовања, које су успоравала густо пошумљена побрђа и потреба да се Врбања прелази чак 4 пута.[55]

Пошто се димензије простора и распоред градова сагледају на овај начин, односно према времену које је изискивало савладавање растојања, постаје сасвим разумљиво „омеђавање" привредног постора градова на област од неких 20-так километара у полупречнику. Овај износ је омогућавао сталну и свакодневну комуникацију на релацији град – аграрно залеђе, и сталне привредне односе градског и сеоског становништва, градских – феудалних власти и становништва. У складу са нивоом средњовековног технолошког развоја, човек и простор су потпуно били усклађени, а тери-

---

[54] H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, 134–136, са картом.

[55] I. Jukić, нав. дело, 73; H. Kreševljaković – H. Kapidžić, нав. дело, 76–79; Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, 247–261.

торијално-управна организација одговарала је природним својствима простора и привредним потребама становништва. Најопштији закључак би био да су се привредне области градова Доњих Краја често у већој мери преклапале, како оне најуже, тако и оне ширег обима. Све то говори о изузетно великом степену привредног развоја ове територијалне целине, која је омогућила формирање овако густе мреже градских насеља.

Услед недостатка изворних обавештења, најмање смо могли да утврдимо постојање насеља у рангу тргова. Изузетак представља данашње село Суботица, за које смо указали да је раније имало седмични трг и довели смо га у везу с рудником у Бронзаном Мајдану и са градом који је постојао код утврђења на локалитету Варошиште у Рађевићима. С обзиром на велику густину мреже градова и сеоских насеља у „земљи" Доњи Краји, недељних тргова можда и није било у неком већем броју. Томе свакако треба придодати бројне годишње сајмове – панађуре, који нису систематски проучени на територији Доњих Краја.

Чини нам се ипак да турској власти, као и колонијама дубровачких трговаца, не треба приписати одлучујућу улогу у процесу урбанизације. Сматрамо да је приликом уздизања одређеног села у ранг касабе, на избор насеља утицало постојање трга на том месту. У канунима се изричито каже да је „стари закон да раја своју десетину носи на најближи базар (трг)", што поткрепљује наше мишљење.[56] Прецизније речено, турске власти су затекле центре трговинске размене и окупљања становништва, и одлучиле су да правно регулишу положај тих насеља и трговине која се одвија, како би убирали приходе од тога. Неки од ранијих прописа били су преузети, о чему јасно говори „Kanun o badžu koji se od starine primenjuje u trgovima Srebrenice i Sase" из 1548. године.[57] Сматрамо да би такав случај требало да буде са избором мезре Новосел код села Крстјана, која је постала касаба Доњи Вакуф, и са избором села Горње Клоке, у чијем је атару настала касаба Ново Јајце, касније Мркоњић Град. Сва поменута села имала су изванредан привредно-

[56] Наставак ове одредбе гласи: „Pod bazarom se razumijeva bazar (trg) na kome se prodaje žito, a tu je dozvoljena prodaja žita na malo i veliko... Stari je zakon da raja napravi svojim spahijama ambar dovoljne veličine" (*Kanuni i kanun-name*, 138). Ради се, дакле, о још једној одредби која потиче из периода средњег века и коју су Турци преузели у свој правни систем.

[57] *Kanuni i kanun- name*, 121.

-саобраћајни положај, налазећи се у близини раскрсница главних путева, чије трасе датирају из периода Римског царства. Узимајући у обзир нову слику о степену насељености, густини мреже насеља и нивоу привредног развоја „земље" Доњи Краји, тешко се може наћи разлог за непостојање тргова у поменутим насељима. Завршну реч, међутим, даће превођење и помно проучавање турских пописних дефтера.

Према подацима из турског периода, али и из савременог доба, може се стећи слика о врсти робе која се продавала на трговима. На првом месту су стока и сточни производи, перната живина и јаја, жито и брашно, затим со, вино (домаће и увозно), свежа и усољена риба, восак, мед и уље, сено, поврће и воће (свеже и сушено), домаће и увозне тканине (лан, вуна и свила), производи разних занатлија – ковача, ткача, ужара, грнчара, корпара, клобучара, ременара, качара и других, затим луч и резана дрвна грађа. На трговима се убирала царина од продате робе, а наплаћивале су се, вероватно, и услуге мерења, као и казне за непоштовање прописа.[58]

Показало се, дакле, да су Доњи Краји – као северозападна крајина босанске државе и као транзитно подручје од античких времена, били знатно напреднији у погледу привреде него што се то до сада у историографији сматрало. Сигурно би ова слика била потпунија и повољнија да су сачувани подаци из градских архива са ове територије, као и обавештења о трговачким односима са угарским градовима и трговцима. Будући лишени ових прворазредних извора, јаче смо се ослонили на густину и распоред градских насеља, која су настала као резултат привредног развоја „земље" Доњи Краји.

---

[58] *Zakon sarajevskog badža, Kanuni i kanun-name*, 45–46; Б. М. Дробњаковић, *„Госпоински" панађур у Крагујевачкој Тополи 1847*, Годишњак ГЕМ 8 (1933) 118–119; I. Kovačević, *Tradicija i inovacija godišnjih sajmova*, Novopazarski zbornik 2 (1978) 127–133; D. Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 151–169.

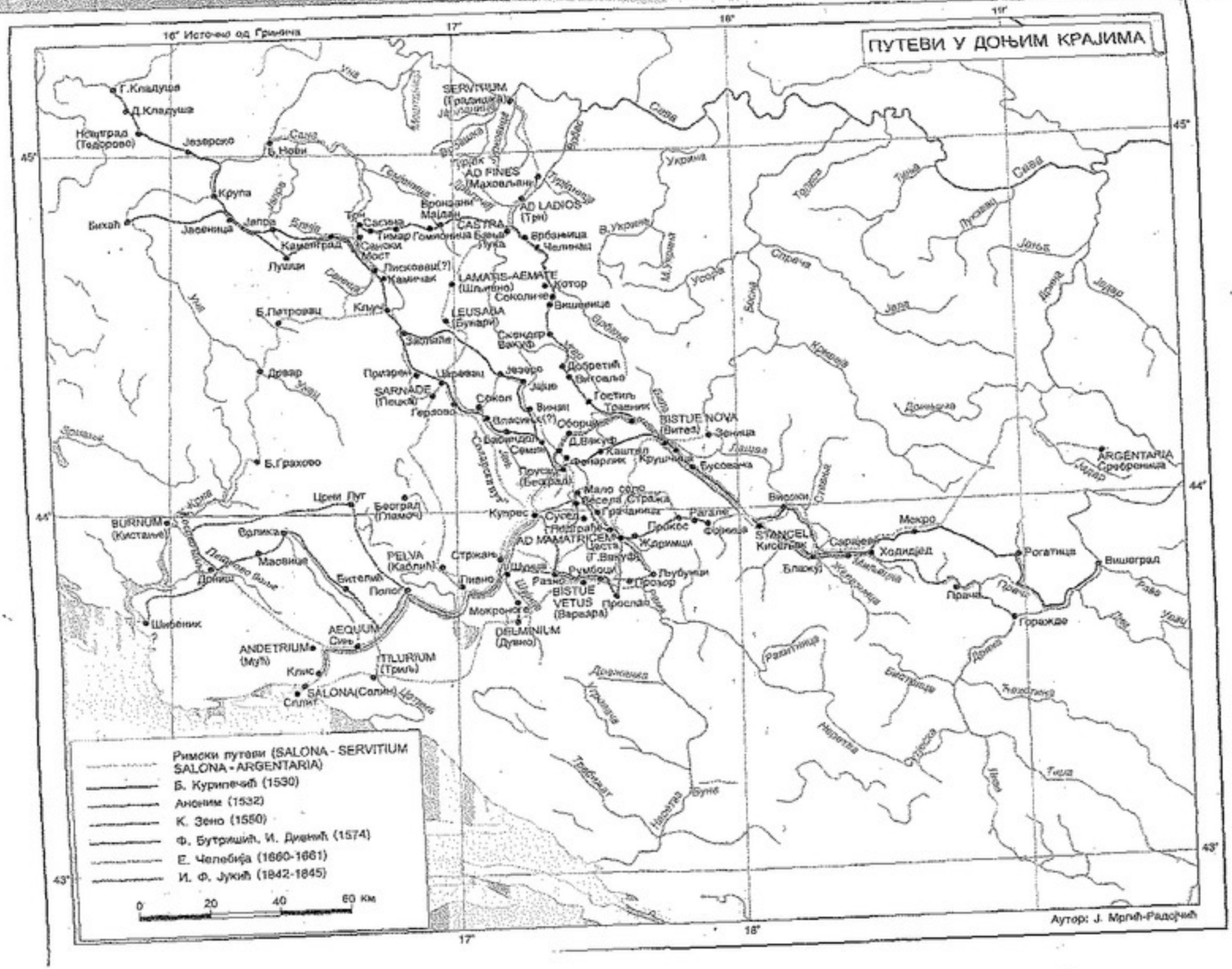
ПУТЕВИ У ДОЊИМ КРАЈИМА
16° Источно од Гринича
17°
18°
19°
45°
44°
43°
Г.Кладуша
Д.Кладуша
Нови Град (Тедорово)
Језерско
Б. Нови
Крупа
Бихаћ
Јасеница
Јапра
Камен Град
Лушци
Сански Мост
Б.Петровац
Клуч
Дрвар
Призрен
Шаровани
Језеро
SARNADE (Пешка)
Герзово
Сокол
Власић(?)
Б.Грахово
Цреи Луг
Београд (Гламоч)
BURNUM (Кистање)
Волиња
Маовиће
Дрвиш
Шибеник
Битељић
Полис
PELVA (Каблић)
Стржац
Дрвиш
ANDETRIUM (Мућ)
Клис
Сплит
SALONA (Салин)
AEQUUM Сињ
TILURIUM (Трилj)
SERVITIUM (Градишка)
AD FINES (Маховљани)
AD LADIOS (Трн)
CASTRA (Бања Лука)
Бронзани Мајдан
Гомионица
Врбаница
Челинац
LAMATIS-AEMATE (Шљивно)
Соколине
Котор
Вишњице
LEUSABA (Букари)
Скендер Вакуф
Добретић
Бугојно
Гостиљ
Травник
Оборци
Д.Вакуф
Семић
Каштел
Фојница
Крушчица
Бусовача
Прусац (Бекрија)
Мало село
Весела Стража
Сусед
Граховица
Купрес
Грбавица
Грбешић
Ждримци
Рашље
Горњи Вакуф
Ћустендил
Румбоци
Пљубунци
Прозор
Разно
BISTUE VETUS (Варезаја)
Прослоп
Мокроноге
DELMINIUM (Дувно)
BISTUE NOVA (Витез)
Зеница
Високи
Сутјеска
STANCEL Кисељак
Сарајево
Мокро
Ходиђед
Рогатица
Вишеград
Блашку
Прача
Горажде
ARGENTARIA Сребреница
Дрина
Сава
Уна
Врбас
Босна
Лашва
Лепеница
Жељезница
Римски путеви (SALONA - SERVITIUM
SALONA - ARGENTARIA)
Б. Курипечић (1530)
Аноним (1532)
К. Зено (1550)
Ф. Бутришић, И. Дивнић (1574)
Е. Челебија (1660-1661)
И. Ф. Јукић (1842-1845)
0 20 40 60 км
Аутор: Ј. Мргић-Радочић

ЗАКЉУЧАК

У часу када се ова књига појављује пред лицем јавности, навршава се равно сто година од монографије Ферда Шишића посвећене личности и делу Хрвоја Вукчића Хрватинића (1902). Након тога у научној историографији је изостало дело које би било посвећено проблематици северозападне Босне – Доњих Краја у средњем веку. То је у основи био примарни циљ нашег рада, који треба посматрати и као покушај да се са становишта једне још увек младе науке код нас – историјске географије, проучава одређени географски простор.

С обзиром на стање изворне грађе и досадашњу историографију, методологија рада је заснована на веома широкој временској, просторној и проблемској основи. Посматрање једне политичке целине у њеним реалним, геофизичким оквирима, само по себи је наметнуло принцип континуитета у истраживању, с обзиром на то да је деловање човека на своју природну околину један непрекидан, спор и постепен процес који се одвија током свих ових векова. Последице ове активности могу се сагледати само у широким временским оквирима. У истом светлу, са становишта континуитета, посматрана је проблематика привреде, насељених места и саобраћајних комуникација, које су суштински међусобно повезане. С друге стране, сва питања у вези с политичком историјом Доњих Краја и босанске државе, затим породицом Хрватинић и њеним најистакнутијим чланом – Хрвојем Вукчићем Хрватинићем, груписана су у првом делу ове књиге. Њима је придодата и проблематика црквене историје, чији приказ није усмерен, као што је то до сада био случај, на добијање одређене верске и етничке слике, већ се тежило утврђивању присуства различитих црквених организација и верника, и локализацији богослужбених храмова.

У раду се пошло најпре од основног проблема: шта се подразумевало под називом Доњи Краји, који је део средњовековне босанске државе био обухваћен овим именом, које је његово значење, зашто и када је настао. Иако је у ранијој историографији уочена семантичка повезаност термина „крај" и „крајина", мишљење да „Краји" из назива Доњих Краја означавају заиста „крајину" босанске државе, оснажено је и захваљујући резултатима до којих је у својим истраживањима дошао М. Благојевић. Утврђено је да је једна од најстаријих српских држава – Дукља, у време Јована Владимира имала своју „крајину" према Византијском царству. У питању је предео Крајина који се простире између планине Румије и Скадарског језера. Праксу организовања пограничних области – крајина, примењивали су и први владари династије Немањић, па је тако најкасније до 1185. године на простору између Неретве и Цетине настала Крајина, као гранична област према Угарском краљевству. Стога је сасвим извесно да су од пограничних области Босне такође организоване крајине, како би се заштитило политичко језгро државе – „земља" Босна. Река Укрина својим именом указује на постојање једне крајине и на простору северне Босне.

Да би се прецизно одредио положај и границе „земље"-Доњи Краји, било је неопходно да се претходно утврде границе „земље" Босне. Матична жупа око које је почело окупљање других жупа ове територијално-политичке и географске целине, била је свакако жупа Босна, а не Врхбосна, како се то до сада сматрало. На овакав закључак указује постојање жупе Усоре и „земље" Усоре, жупе Соли и „земље" Соли, жупе Хум и „земље" Хум, жупе Моравице и „земље" Моравице, жупе Рас и „земље" Рас, и многих других. Према сачуваном дипломатичком и археолошком материјалу, показује се да су се политички центри босанске државе налазили на подручју Високог поља, које је сутјеском реке Босне и вишим побрђем одвојено од Сарајевског поља где се простирала жупа Врхбосна. Зато се сада са сигурношћу може узети да је жупа Босна обухватала Високо поље, да је жупа Врхбосна настала каснијим издвајањем од првобитне жупе Босне, и да су потом њима придодате и жупе у долинама притока реке Босне – Лепеница, Лашва, затим жупа Брод око Зенице и на југоистоку Прача у долини истоимене притоке Дрине. Имена ових жупа налазе се у тексту повеље краља Беле IV из 1244, али још увек остаје непознато где се налазила жупа „Vydogossa Lubinchi".

Према савременој географској подели, „земља" Босна заузимала је највећи део данашње области средње Босне, изузимајући горњи ток реке Врбаса и равницу Ускопље. Народ овог простора и данас не сматра Ускопље „Босном", већ га назива „Крајима". То је још један веома битан траг и потврда да су Доњи Краји обухватали и овај простор. На основу вести из *Летописа попа Дукљанина* о томе како је 969. године хрватски кнез заузео од босанског бана жупе Ускопље, Пливу и Луку, које се касније наводе међу жупама „земље" Доњи Краји, показало се да су управо поменуте жупе чиниле најстарије језгро ове „земље", и да је процес њеног ширења кренуо управо из долине горњег тока Врбаса. Порекло самог назива је двојако: Доњи – зато што обухватају простор који има мању надморску висину и налази се у подножју планина које одвајају слив Босне од слива Врбаса; Краји – означавају простор уз границу, дакле – крајину, крајиште. Од 1102. године, након што су се Славонија, Хрватска и Далмација нашле у оквиру Угарског краљевства, босанска држава је стекла веома дугачку границу са Угарском – од југозапада до североистока. Управо је потреба да се одбрана државне територије што боље организује довела до формирања крајина босанске државе.

Процес формирања „земаља" као територијално-управних јединица босанске државе започео је најкасније у време великог бана босанског Кулина (око 1180 – око 1204). Све до времена бана Стјепана II (1322–1353), он је био једини босански владар коме су повољне историјске прилике допуштале да широко размакне границе босанске државе. На основу познате повеље угарског краља Беле IV из 1244. може се закључити да су најкасније до те године формиране четири „земље" босанске државе: Босна, Усора, Соли и Доњи Краји. Присуство „удеоних кнезова" и „земаља" у босанској држави јавља се у повељама бана Кулина и бана Матије Нинослава (око 1233 – око 1250). Као и у држави Немањића, и у Босни је на основу патримонијалног схватања државе и државне власти дошло до поделе државне територије на више „чести" којима су управљали чланови владајуће породице. Тако је у време бана Нинослава син претходног босанског бана Стефана – кнез Сибислав (око 1236 – око 1245), добио на управу „земљу" Усору као своју „удеону кнежевину". „Земље" Босна, Усора и Доњи Краји имале су и посебну управу, како се то види из повеље из 1249. године у

којој су наведена имена тројице казнаца, који су били задужени за прикупљање владарских прихода из ових „земаља".

Подробнијим проучавањем територијалне и управне организације босанске државе оспорена је готово државотворна улога која се у старијој историографији приписивала угарском краљу Бели IV. Постојало је мишљење да је он након потчињавања бана Приједе, око 1254. године, реорганизовао босанску државу тако што је домаћем владару оставио да влада над Босном и Доњим Крајима, док је одузео Усору и Соли, стварајући нови банат. Подела босанске државе у погледу територијално-управне организације на „земље" Босну, Усору, Соли и Доње Краје, настала је много раније и угарски краљ није у томе имао никаквог удела. Као поуздани закључак се намеће да је бан Приједа признао угарског краља за сениора, који је на једном делу територије „земље" Усоре и „земље" Соли успоставио своју директну власт.

С обзиром на то да је „земља" Босна половином XIII века имала шест жупа у свом саставу, требало би претпоставити да је обим „земље" Доњи Краји био приближан. Осим жупа Ускопље, Пливе и Луке, у поменутој повељи краља Беле IV наведена је и жупа Мел, која се вероватно простирала око средњег тока реке Угра и насеља Мелине, Имљана и Корићана. На основу повеље бана Приједе из 1287. утврђено је и да је жупа Земуник била у саставу државе бана Кулина, с обзиром на то да босански бан за њу каже да је наследио од својих претходника, а он поступа с њом као са породичном баштином. Постоје индиције да је Приједа у време бана Матије Нинослава могао да управља „земљом" Доњи Краји као својом „удеоном кнежевином". Он се 1233. године помиње у изворима као рођак бана Матије, дакле припада владарском роду, и при том је забележен са титулом „ubanus" – вицебана, која би могла да означава „чесника" у држави босанског бана. Чињеница да бан Приједа располаже жупом Земуник као својом породичном баштином у „земљи" Доњи Краји, ишла би у прилог овом мишљењу.

Кнез Хрватин је 1299. године признао власт хрватско-далматинског бана Павла I Шубића и тиме знатно допринео учвршћивању његове власти у босанској држави, а за узврат му је призната титула „кнеза Доњих Крајева Босне". Утврђено је да су се под директном влашћу кнеза Хрватина налазиле жупа Бањица са градом Кључем, жупа Врбања са градом Котором, тако да су и ове жупе улазиле у састав „земље" Доњи Краји. Слично је поступила и оста-

ла босанска властела, признавајући власт бана Павла I и бана Младена II Шубића (1304–1322). Тако је бан Стјепан I Котроман био потиснут све до Дрине, а затим је 1310. године његова породица била принуђена да се склони у Дубровник. Његов син и наследник на банском престолу – Стјепан II (1322–1353), смишљено је радио на организовању свог повратка, и успео је да добије одлучујућу подршку за долазак на власт у Босни ступањем у вазалне односе према угарском краљу Карлу Роберту (1301–1342) . Он је, дакле, на почетку своје владавине поново окупио „све земље Босне" – Босну, Усору, Соли и Доње Краје, а затим је њима придружио и нове – Хумску земљу, Крајину између Неретве и Цетине, као и територије које су се налазиле између њих и Доњих Краја – Ливно, Дувно, Гламоч, Купрес и Раму. Ове последње набројане жупе биће касније окупљене у једну „земљу" – Западне Стране.

Иако није могао да истисне род Хрватинића из Доњих Краја, бан Стјепан II је ишао на разбијање њиховог јединства, у чему му је помогао раздор међу Хрватиновим синовима. Сваки од њих појединачно – кнез Вукослав, кнез Павле и кнез Вукац Хрватинић, ступали су у вазални однос према босанском бану и за своје појединачне „верне службе" добијали су банову „милост". Она се огледала у потврди и поклањању одређених земљишних поседа *које су браћа одвојено држала као личну баштину*, уживајући при том управни, судски и финансијски имунитет, а за узврат су били обавезни да врше војну службу за босанског бана. На основу садржаја повеље из 1323. произилази да је кнез Павле први од Хрватинових синова пришао босанском бану и да му је за узврат дата у баштину читава жупа Земуник. Нешто касније, до 1326. године, то је учинио и најстарији од браће Хрватинић – кнез Вукослав, који је баштинио жупе Бањицу и Врбању. Ипак, бан Стјепан II изричито наглашава да је кнез Вукослав својом „верном службом", односно пошто је у сукобу са баном Младеном прешао на његову страну, стекао „милост" босанског бана. Јасно се види да бан Стјепан II одриче Хрватину титулу „кнеза од Доњих Краја", јер га назива само „кључким кнезом", ограничавајући његову титулу на град Кључ. „Милост" се огледала у томе што је кнезу Вукославу дао и записао у баштину жупу Бањицу са градом Кључем и жупу Врбању са градом Котором. Трећи син кнеза Хрватина, кнез Вукац, најкасније се помиње од браће – тек у време бана Твртка. Кнез Вукац је 1363. одбранио град Соко од напада угарског краља и због

тога је добио овај град са читавом жупом Пливом у личну баштину. Не може се поуздано утврдити да ли је он и пре 1363. држао жупу Трибову, која се под његовом управом јавља 1373. године.

Бан Стјепан II је пуно учинио на подизању ауторитета владара и јачању централне власти у босанској држави. То се огледа у доследној употреби термина „господин" као саставног дела званичне владарске титуле, која је означавала врховног феудалног господара и самодржавног владара. Тако је босански бан као „господин" могао да босанској властели због њене „верне службе" чини и записује своју „милост". Она је била владарева дужност да узврати властели својом „вјером господском" и да јој потврди старе и дарује нове баштинске поседе. Порекло оба ова термина – „господин" и „милост", јесте у држави Немањића, одакле су преузети најкасније у време бана Стјепана II, чија је мајка Јелисавета била ћерка краља Стефана Драгутина.

Ипак, чињеница да су Хрватинићи уживали управно-судске и финансијске имунитете на својим поседима значила је, наиме, да је власт босанског бана у „земљи" Доњи Краји била посредна и да је зависила од верности припадника ове властеоске породице, а свакако и од личног ауторитета самог владара. То се најбоље огледа у догађајима из првог периода владавине бана Твртка I од 1353. до 1366. године. Цео овај период обележен је осипањем државне територије и слабљењем, на крају и нестанком власти босанског владара. Насупрот породичном регентству и малолетном босанском владару стајао је угарски краљ Лајош I (1342–1382), који је наследио уређену и стабилну државу, а затим је личним залагањем успео да успостави чврсте вазалне односе са властелом у својој држави. Смена на босанском престолу одлично се уклапала у планове угарског краља, који се није задовољио само формалним признањем вазалног положаја од стране босанског владара, јер му се пружила прилика да стекне и непосредну власт над његовом државом. Тако су се прве на удару нашле „земље" Усора и Соли, које су према сачуваном дипломатичком материјалу одузете бану Твртку већ 1353. године. Оне су враћене крајем 1356, али је одмах половином наредне године дошло до драстичног смањивања територије босанске државе. На име мираза своје супруге краљице Јелисавете, угарски краљ је добио читав западни Хум између Цетине и Неретве, као и жупе Ливно и Дувно. За узврат је краљ Ла-

још I признао власт бана Твртка и његовог брата Вука над Босном и Усором.

Сасвим је уочљиво да се Доњи Краји не помињу у овом уговору, а разлог лежи у томе што је ова област представљала шире залеђе средњодалматинских градова око којих се водила огорчена борба за превласт између Млетачке републике и Угарског краљевства. Да би стекао чвршће упориште за ширење своје власти у Далмацији, краљ Лајош I је почео да систематски осваја Доње Краје. То се временски поклопило са генерацијском сменом у роду Хрватинића – око 1350. године преминула су двојица Хрватинових синова – кнез Вукослав и кнез Павле, и сада долази до осамостаљивања појединих породица – „кућа" њихових потомака. Синови кнеза Вукослава – Влатко, Вук и Павле Вукославић, држали су „подељену" баштину како се то види из повеље из 1351, и то тако што су кнез Павле и кнез Вук уживали свој део заједно, док је кнез Влатко посебно држао своју баштину. Слично је било и са потомцима кнеза Павла Хрватинића – 1357. године Гргур и Владислав Павловић и Гргур Стипанић признали су Лајоша I за свог сениора и уступили су му град Гребен у жупи Земуник и град и жупу Гламоч, док су у замену добили град Добру Кућу у Крижевачкој жупанији у Славонији. На основу формулације повеље може се закључити да су сва тројица уживала поменуте поседе заједно и да су и нови посед добили да уживају „неподељено". Осим што је још један део босанске државе дошао под власт угарског краља, овога пута је и део домаћег племства трајно премештен ван њених граница, чиме је држава додатно ослабљена.

Овај случај „невере" једног члана рода Хрватинића имао је за последицу и успостављање принципа индивидуалне одговорности сваког појединца, односно представника породице која ужива „неподељену" баштину и која се у босанским изворима назива „кућа". То се може закључити из садржаја повеље коју је бан Твртко I издао кнезу Влатку Вукославићу и којом је задао своју „вјеру господску" да кнез Влатко и његова деца неће страдати због „невере" кнеза Гргура Павловића. У Српском царству је нешто раније укинута колективна одговорност читавог рода одредбама Душановог законика.

Планови Лајоша I су најјасније дошли до изражаја у војном походу који је покренуо у лето 1363, када је покушао да освоји град Соко у жупи Пливи и град Сребреник на Мајевици. Захваљујући

кнезу Вукцу Хрватинићу, најмлађем сину кнеза Хрватина, град Соко је одбрањен, а и друга угарска војска је поражена у Усори. Упркос овако неповољном завршетку војне кампање, краљ Лајош је успео да прошири своју власт у Доњим Крајима јер му се овом приликом потчинио и кнез Влатко Вукославић. Он је угарском краљу уступио град Кључ, али и бројна села која су припадала седишту жупе Бањице, да би за узврат добио град Бршљановац у Славонији, где је и он засновао своју „кућу" у Угарском краљевству. То је, дакле, била друга грана Хрватинића која се трајно иселила из босанске државе.

Приликом поновног освајања врховне власти у босанској држави у лето 1366, бану Твртку су у Доњим Крајима пришли кнез Вукац Хрватинић и кнез Павле Вукославић. После 1367. године кнез Павле се више не помиње у изворима и треба претпоставити да је убрзо потом преминуо, тако да је кнез Вукац остао једини представник читавог некадашњег рода Хрватинића у босанској држави. Он је од босанског бана добио у баштину град Сокол са жупом Пливом, а држао је и жупу Трибову у долини Црне ријеке. Кнез Вукац је због својих заслуга и личних способности између 1370. и 1373. године добио титулу „великог војводе босанског", чије се пуно значење може сагледати у време када је исту титулу носио његов син Хрвоје.

Дипломатичком анализом повеља бана и краља Твртка I, пре свега интитулација и пописа сведока у периоду од 1353. до 1380. године, произилази да „земља" Доњи Краји није више била управна јединица босанске државе. То је сасвим разумљиво с обзиром на то да је у великој мери нарушено јединство врховне власти босанског бана на овом подручју. У власти угарског краља Лајоша I био је велики део жупе Земуник (град Гребен са Врховином и са селима која му припадају) и жупе Бањице (град Кључ са селима). Жупа Плива и жупа Трибова биле су баштински посед кнеза Вукца Хрватинића, који је вероватно уживао и управно-судски и финансијски имунитет над овом територијом. За жупу Врбању се може претпоставити да је и она била у поседу кнеза Вукца, јер је ову жупу са градом Котором 1412. године херцег Хрвоје поклонио својој жени, а то је могао да учини само у случају баштинског поседа. Тако би у владарском домену бана Твртка I остале жупе Ускопље, Лука, можда и жупа Мел, која се не помиње у изворима после 1244. Овим поседима треба прибројати и жупу Лушци, одакле је био

жупан Милтен Хрватинић који је припадао роду Хрватинића. Једино је овим жупама могао да управља кнез Младен Станчић који се 1380. године јавља као сведок „од Доњих Краја", дакле као представник централне управе.

Потомство кнеза Вукца Хрватинића било је бројно, јер је он оставио иза себе четворицу синова и три ћерке. То су били Хрвоје, Вук, Воислав, Драгиша, Реса, Вучица и трећа непознатог имена. Први од поменутих синова који је започео своју каријеру био је Хрвоје. Он је 1380. године вољом краља Твртка I и босанске властеле наследио свог оца у звању и части „великог војводе босанског". Такав избор подразумевао је велике личне способности и углед који је Хрвоје уживао у босанској држави, и сигурно је био и човек од великог поверења босанског краља. Анализом његове улоге у догађајима све до 1403, када је добио титулу херцега, може се лако закључити да титула „великог војводе босанског" није била ограничена само на врховну војну и судску власт у војним походима, већ се огледала и у обављању веома значајних дипломатских преговора у улози представника босанског краља. Таква Хрвојева активност довела је до тога да су до 1391. сви далматински градови изузев Задра признали краља Твртка I за свог врховног сеньора.

Захваљујући сачуваном дипломатичком материјалу било је могуће детаљно оцртати каријеру Хрвоја Вукчића и политичке прилике у којима се она одвијала. Прилично јасно се могу издвојити поједине етапе у његовом успону на феудалној друштвеној лествици, што је обележено променом титула које је користио и којим су га ословљавали босански и напуљски краљ, Млетачка и Дубровачка република. После смрти краља Твртка I, војвода Хрвоје је заједно са братом Вуком пришао напуљском краљу Ладиславу, претенденту на угарски престо, и они су постали његови банови Хрватске и Далмације. Са титулом витеза Хрвоје се јавља у повељи коју му је издао краљ Стефан Дабиша, али за сада не може поуздано да се утврди његово порекло. Воља овог босанског велможе утицала је на избор Стефана Остоје 1398. године за краља „Срба и Босне".

Крај прве етапе Хрвојеве каријере обележен је његовим узимањем титуле „господина" најкасније почетком 1399. године, што је записано у дубровачким изворима. Ова титула указује да је Хрвоје постао први самостални обласни господар у Босанском краљевству, а доста касније придружиће му се још неке босанске велможе – Сандаљ Хранић, Павле Раденовић, Вукашин и Вукмир Златоно-

совић. Највећи значај свакако има титула „херцега сплитског", коју је краљ Ладислав доделио Хрвоју октобра 1403, а подразумевала је и власт над острвима Брач, Хвар, Корчула и Мљет. Њен смисао је ипак био шири: Хрвоје је стекао потпуно независан положај у односу на босанског краља, и владао је готово двоструко већом територијом од њега. Стога је краљ Остоја у сукобу са херцегом 1404. године изгубио круну и престо. Након што је 1408. признао краља Жигмунда за свог феудалног господара, Хрвоје је добио признање титуле херцега и свих територија којима је господарио, и укључен је у новоосновани витешки Ред змаја. Његови чланови су били и деспот Стефан Лазаревић и највиши барони Угарског краљевства, па је ово представљало круну успеха херцега Хрвоја. Његовој огромној феудалној области придодата је и Пожешка жупанија и град Сегест у Шомођској жупанији, што је све добио на управу од угарског сизерена. Краљ Жигмунд није био у прилици да умањи херцегов утицај, и зато га је именовао за вицекраља Босне 1410. године, али је у ствари чекао погодан тренутак да уклони главну препреку која му је стајала на путу до босанског престола.

У модерној историографији такође није било покушаја да се посебно проучи обим феудалне области Хрвоја Вукчића, њен постанак и развој, и ширење појма Доњих Краја. Прикупљањем обавештења из извора и убикацијом поседа дошло се до тачне представе о њеном пространству, што је приказано и на тематској историјској карти. У питању је била готово једна трећина читаве босанске државе, потом велики делови Хрватске и Далмације с острвима, као и поседи у Славонији. Доњи Краји су сада обухватили и угарске жупаније Врбас и Сану, чији делови ће трајно остати у саставу босанске државе. Тако је жупа Глаж настала од дела територије жупаније Врбас, а жупа Сана од једног дела истоимене угарске жупаније. Огромно богатство, које је највећим делом почивало на присвајању регалних права, на првом месту експлоатације рудника Сребренице од 1404. до 1410. године, огледало се у разноврсној делатности. Херцег Хрвоје је био први босански обласни господар који је ковао сопствени новац са хералдичким обележјима, затим, подигао је и утврдио укупно шест градова и тврђава (Јајце, Комотин, Прозор у Врхрици, Котор, Бродар и Сусјед) и поручио је макар два богато илуминирана рукописа – Мисал и Зборник. Све ове активности херцега Хрвоја Вукчића упућују на то да је он заиста био у рангу највеће феудалне господе тадашње Европе.

Упркос оскудици изворне грађе, учињен је покушај да се прецизно утврди како и коме су припали херцегови поседи после његове смрти 1416. године. Највећи део враћен је у састав „Краљеве земље", односно у феудални домен босанских владара: град Звечај у жупи Земуник, град и жупа Ливно, град Весела Стража у жупи Ускопље, и најважније – жупа Лука са градом Јајцем, који је постао „столно место" босанских краљева. Кнез Балша Херцеговић био је једини директни потомак херцега Хрвоја, али изгледа није дуго надживео свог оца и верује се да је преминуо исте године (1416). Иза себе је оставио две ћерке – Катарину и Доротеју, чија је судбина позната из дубровачке архивске грађе. Херцегова удовица Јелена је баштинила град Котор са жупом Врбањом, његове куће у Дубровнику и „делове" у Сланском приморју и тако је остало до њене трагичне смрти око 1421/2. године.

Потом су 1422. права на приходе од херцегових поседа у Дубровачкој републици прешла на Балшине ћерке. Захваљујући подацима који се наводе у потврдама о подизању ових прихода, дошло се до нових сазнања о два брака која је Доротеја имала. До сада се у историографији сматрало да је њен први муж био кнез Иваниш Благајски, а други – кнез Мартин Франкопан. Ипак, сасвим нови извори су показали да је Доротеја прво била удата за кнеза Шимуна Кладушког, а после његове смрти (1434) удала се за кнеза Ивана Брезовичког. У поменутим изворима више пута је забележена крајње необична титула коју је, наводно, носио Хрвоје, а то је титула „херцега од Глажа". Мишљења смо да Хрвоје није имао никаквог разлога да у својој титули наведе име једне сасвим скромне територије као што је била жупа Глаж. Стога треба претпоставити да је титула настала после његове смрти и да је њен творац вероватно био први Доротејин муж – кнез Шимун Кладушки, како би истакао своје претензије на један део босанске државе. Позната су само деца из Доротејиног првог брака – Јован и Маргарита, а затим се Маргаритини синови Георгије и Кристофор помињу 1495. године као носиоци права на приходе од Хрвојевих поседа у Дубровнику. Друга Балшина ћерка Катарина удата је, као што је већ раније било познато, за великог босанског кнеза Твртка Боровинића, а њихова ћерка Милица удата је за хумског властелина Стјепана Шимраковића. Њихови потомци се такође јављају крајем XV и почетком XVI века у вези са подизањем прихода у Дубровнику.

Тако је стицајем околности прави наследник херцега Хрвоја био његов братанац Јурај Воисалић, који се 1434. године титулише као „војвода Доњих Краја и веће". Ова титула је сасвим одговарала његовој реалној власти, која је обухватала жупе Сану, Земуник и Пливу, затим западни Хум између Цетине и Неретве. Како је кнез Иваниш Драгишић, син кнеза Драгише, признавао власт свога брата од стрица – кнеза Јурја, тако су се под војводином врховном влашћу нашле и жупе Глаж и Бањица. Може се претпоставити да је постојала и извесна територијална веза између Доњих Краја и западног Хума, али је њу тешко поуздано одредити. Делатност најстаријег сина и наследника Јурја – војводе Петра Воисалића, слабије је позната због недостатка изворних обавештења. Он се помиње у вези са сукобом краља Стефана Томаша и херцега Стефана Вукчића Косаче, и у преписци са папском куријом у којој се огледа његова припадност католичкој цркви.

У досадашњој историографији није утврђена територија Јајачке бановине, коју је крајем 1464. године формирао угарски краљ Матија Корвин. Извори угарске провенијенције омогућили су идентификацију градова који су улазили у њен састав, па су на основу тих података оцртане њене границе, али и фазе турског освајања до коначног пада 1527/28. године. Закључак који је произашао из овог истраживања јесте да се Јајачка бановина простирала на највећем делу „земље" Доњи Краји, изузимајући једино жупу Ускопље, што је први пут приказано на историјској карти. Карактер „крајине" као организованог пограничног подручја, Доњи Краји су задржали и у периоду Јајачке бановине, што се може потврдити и чињеницом да су бановине у Угарском краљевству управо имале идентичну улогу као што су крајине имале у српским средњовековним државама. Занимљиво је такође да се као турски експонент на челу обновљеног „Босанског краљевства" јавља Матија Воисалић, који је највероватније био син војводе Петра Воисалића.

Посебно поглавље у овом раду посвећено је представљању црквених прилика у Доњим Крајима у средњем веку. Основни разлог за анализу ове проблематике јесте чињеница да она није проучена и представљена у виду тематске карте. С обзиром на то да нису објављени нови извори, пре свега турски пописни дефтери, прикупљена су систематски сва обавештења из до сада објављених извора. Показало се да мишљење Фрање Рачког, изречено још

1931. године, према којем су у босанској држави помешано живели католици, православци и припадници јеретичке цркве босанске, може да се прихвати као сасвим исправно и за простор Доњих Краја са суседним областима. Упркос већим успесима које су фрањевци Босанске викарије остварили на подручју „земље" Босне и Усоре, у Доњим Крајима су до почетка XV века имали само један самостан у подграђу града Гребена. Освајањима Хрвоја Вукчића, под његову власт долази највећи део територије Дубичког архиђаконата. Међутим, савремени извори папске курије говоре о мноштву „шизматика", што је био официјелни назив за православно становништво, које је живело у граду Глажу и у његовој близини, затим уз границе тврђаве Модруш код Огулина, око реке Сане, око Книна, у жупи Врхрици у горњем току Цетине. То су, како се показало, биле области у којима су подигнути најстарији манастири српског православног становништва, што је у раду приказано на тематској карти.

Друго тежиште нашег целокупног истраживања јесте проучавање утицаја природно-географских фактора у Доњим Крајима на становништво, а затим посматрање привредних и социолошких активности становника – процес развоја насељених места, облици територијално-политичке организације и привредна делатност. Карактер рељефа и плодност земљишта, климатске прилике, мрежа речних сливова, распрострањеност и особине биљног покривача, разноврсност фауне – то су све елементи на којима почива слика о животу некадашњег становништва у реалним природно-просторним односима. Географске целине које су се повољним условима за живот људи издвајале од своје околине биле су места где су формирана стална насеља. Она су потом била територијално-политички повезана и организована у виду појединих жупа и „земаља".

Имена и број жупа које су чиниле „земљу" Доњи Краји, као и промене њеног територијалног обима од XII до XV века, нису до сада биле предмет посебног научног интересовања. На основу прикупљене изворне грађе поуздано је утврђено да су у састав Доњих Краја улазиле следеће жупе: Ускопље, Плива, Лука, Мел, Трибова, Земуник, Врбања, Лушци, Бањица, Врбас, Глаж и Сана. Две до сада потпуно неидентификоване жупе су Трибова, која се простирала у долини Црне ријеке и данашњег села Тријебово, и жупа Мел која може да се лоцира на простор око средњег тока Угра са

насељима Мелином, Имљанима и Коријанима. Утврђено је тако-
ђе да су након смрти херцега Хрвоја у саставу босанске државе
трајно остали одређени делови угарских жупанија Врбас и Сана,
које су биле организоване у виду посебних жупа Глаж и Сана.

Територија свих поменутих жупа реконструисана је прецизном
идентификацијом и убицирањем насељених места, која су повеза-
на у једну слику – мрежу. О њима говоре различити извори, на пр-
вом месту повеље босанских и угарских владара, затим дубровач-
ка и млетачка грађа, документи папске курије, путописи и етно-
графски записи, археолошка ископавања и топономастички мате-
ријал који је сачуван на топографским картама. Осим тога, пита-
њу средњовековних насеља приступило се са утврђивањем конти-
нуитета или дисконтинуитета у односу на, с једне стране, насеља
из претходног – античког периода и, с друге, у односу на нововеке
ковна и савремена насеља. Требало би истаћи да је за већину наве-
дених насеља било могуће потврдити континуитет њиховог по-
стојања од античког времена. Проблем, међутим, представља чи-
њеница да су у далеком већем броју регистровани археолошки
остаци из античког, па чак и преисторијског периода, него што је
то случај са средњовековним налазима. Овакво стање могло би се
добрим делом приписати уништавању млађих, дакле средњове-
ковних археолошких слојева како би се дошло до старијих, антич-
ких. Локације некропола са стећцима нису до сада коришћене у
циљу истраживања насеља, упркос томе што су гробља саставни
елементи људских насеобина било које врсте.

Укупна слика о урбанизованости Доњих Краја битно је проме-
њена – идентификовано је и убицирано око 10-так градова, 20-так
тврђава и око 80 сеоских насеља. Посматрањем просторно-при-
вредних односа између сваке од појединих група насеља, дошло се
до нових закључака. Унутар једне жупе, могло је да постоји најма-
ње једно, али и до три-четири градска насеља, као у случају жупâ
Ускопље, Луке и Земуника. Сваком граду припадало је неколико
села чији су становници својим радним и натуралним обавезама
издржавали феудалног господара града или жупе. Град и тврђава
нису могли да постоје без свог ширег аграрног залеђа одакле су се
снабдевали животним намирницама, нити су могли да опстану
без снабдевања питком водом и сољу. Док су се градска утврђења
и тврђаве налазили на узвишеним и теже приступачним местима
од војно-стратешког значаја, тргови као самостална насеља и као

подграђа градова настајали су на повољним саобраћајно-привредним положајима, као што су близина путева, раскрсница и прелаза преко река. Сеоска насеља су формирана највећим делом на најплоднијем земљишту – на алувијалним површима, али и на безбедној удаљености од речног тока. Ипак, и области мање погодне за земљорадњу биле су места где су постојала средњовековна села – долине Јања и Угра.

Убикацијом насеља и оцртавањем жупске организације било је могуће представити територију „земље" Доњи Краји и промене њених граница. Оне су се најмање мењале у односу на суседне „земље" босанске државе – на истоку је то била „земља" Усора, где је границу представљала планина Узломац, Гребан и Очауш. Даље се настављала граница са „земљом" Босном, коју је чинило планинско развође које одваја сливове рекâ Босне и Врбаса – Влашић, Комар, Крушчица, Штит и Враница. На југу и југоистоку је „земља" Доњи Краји допирала до високих планинских била Радуше, Виторога и Црне горе, која се на западу наставља на Срнетицу и Грмеч. „Земља" Доњи Краји се постепено ширила низводно од горњег тока Врбаса и Сане, да би у време херцега Хрвоја Вукчића обухватила највеће пространство. Тада је северна граница избила на Саву, од ушћа Врбаса до ушћа Моштанице, затим њеним током узводно све до доњег тока Сане, потом на запад до долине реке Јапре и Грмеча.

Пошто је на овај начин добијена слика о пространству географске и историјске области Доњих Краја, извршили смо поређење са територијом коју је обухватала Јајачка бановина, као територијално-политичка целина у периоду 1464–1527/8. година, а затим са Босанском Крајином, чије је име први пут забележено 1593. Она је такође и географска и историјска област која је током историје мењала своје границе, а то није био предмет нашег проучавања. Уочено је да је заједнички именитељ за све три историјске творевине њихова функција организованог пограничног подручја – крајине. Доњи Краји су били крајина средњовековне босанске државе према Угарском краљевству; Јајачка бановина имала је исту улогу према Турском царству, које је освајањем ове територије померило своје границе ка Уни и Сави, тако да је њихово залеђе стекло улогу пограничне територије. Према савременом мишљењу, Босанска Крајина обухвата простор до некадашње републичке границе Босне и Херцеговине са Хрватском на северу и западу, тако да грани-

ца Босанске Крајине прелази Уну и сеже до Велике Кладуше. На југу и југоистоку допире до планина Шатора и Виторога, затим до Влашића и Узломца, одакле скреће ка северу, тако да се Хрваћани и Србац, на десној обали доњег тока Врбаса, налазе у оквиру Босанске Крајине. Може се, дакле, приметити да се простор некадашњих Доњих Краја у целости налази у саставу Босанске Крајине, односно да су њима придружени Поуње, Граховско и Гламочко поље, и територија с десне обале Врбаса која је у средњем веку припадала „земљи" Усори.

Компаративна метода донела је резултате и на плану проучавања економских прилика у Доњим Крајима, будући да је привреда средњовековне Србије и Хумске земље исцрпно приказана у нашој историографији. Иста оцена важи и за друге делове босанске државе о којима су сачувани подаци из Дубровачког архива (Средња Босна и Подриње). Земљорадња и сточарство су најстарије и основне делатности становништва, само је њихов међусобни однос био одређен природним особинама тла – рељефом, надморском висином, климом и плодношћу земљишта. Стока и сточни производи били су међу главним извозним артиклима – жива стока, свеже и сушено месо, кожа и производи од коже, сир, у чему је велику улогу имала употреба соли. Гајење воћа и поврћа била је узгредна делатност сваког домаћинства, а баште и вртови су се налазили и у подграђима и у непосредној околини градских насеља, и на окућницама сеоских кућа.

Виноградарство је захтевало сасвим специфичне услове, почевши од климатских погодности, преко одређеног режима припреме и обраде земљишта, до великог броја радних руку потребних за одржавање лозе. Поуздани подаци о гајењу винове лозе у Доњим Крајима постоје само за неколико подручја, а то су околина Винца, Јајца, Бањалуке и Глажа. Тако се посредно добијају подаци и о релативно већој густини насељености ових области. Треба, ипак, помишљати да су виногради постојали и у околини католичких, фрањевачких и православних цркава и манастира, због тога што је вино било саставни део литургије и исхране свештенства. Краљевски и властеоски дворови су сигурно набављали квалитетнија вина, као што је у запису Јеванђеља за тепчију Батала Шантића забележено да су њему колима довозили вино из Кремоне у северној Италији у његов град Торичан у жупи Лашви. Херцег Хрвоје се вероватно снабдевао вином из Сплита, где је вино-

градарство било изузетно развијено, али и увозним италијанским винима.

Гајењем и прерадом лана бавило се свако сеоско домаћинство на омањим земљишним парцелама, јер је ова биљна култура имала улогу коју данас има памук у одевању. Свака кућна задруга је за своје чланове ткала, бојила и шила одећу и разне покриваче и простирке. Трагови о овој делатности забележени су у именима насеља и потеса, као што су Мочила, Мочиоци и Ланишта, која су добила име по барама у којима су се натапале стабљике лана. Пчеларство је такође било широко распрострањено, а мед и восак су били предмет трговинске размене. Док је за властеоски сталеж лов представљао својеврсну војну вежбу, ако су се ловили вукови и племенита дивљач, или једну разоноду, као што је то био лов са соколом, дотле је сузбијање штеточина и лов на ситнију дивљач била радна обавеза зависног становништва. Будући да су Доњи Краји били претежно планински крај који је био изузетно густо пошумљен, сигурно су обиловали ловном дивљачи. Риболов је био начин да се допуни свакодневна исхрана која је била јако сиромашна и једнолична, састављена претежно од јечменог и раженог хлеба, поврћа и воћа. С обзиром на то да читав регион обилује текућим водама, риболов је био веома заступљен, а о томе говори име речице и села Рибића (Рибник), потока и града Мрина (Мрена). Свежа и усољена речна и морска риба налазила се на трпезама босанске властеле.

За разлику од богатих рудоносних области у Средњој Босни и Подрињу, за „земљу" Доње Краје није било познато да ли је рударска активност на њеном простору постојала и у средњем веку. Главна тешкоћа је лежала у чињеници да се трговина рудама са овог подручја не помиње у дубровачким изворима. Међутим, упоређивањем римских рударских локалитета, података из турских извора, путописа и сачуване топономастичке грађе, било је могуће да се почетни закључак промени. У Доњим Крајинама јесте постојала рударска производња, али у највећој мери се односила на ископавање и прераду руде гвожђа, чија трговина није била профитабилна, и то је главни разлог одсуства Дубровчана и њихових колонија. Једино је у Ускопљу забележено испирање злата из наноса река Бистрице и Крупе, десних притока Врбаса. Ипак, гвожђе се употребљавало за израду преко потребних предмета, као што су метални делови пољопривредних, грађевинских и рудар-

ских алатки, затим за израду оружја, делова покућства и слично. Локације римских, турских и савремених рудника и тросковишта поклапају се у већој мери – област Мајдан-Синьаково, нарочито шира околина рудника Љубије – Стари Мајдан. Укупно су у шест жупа Доњих Краја идентификована места рударске производње, што до сада у науци није било утврђено.

Представа о степену привредног развоја Доњих Краја која је формирана у досадашњој историографији била је изузетно неповољна, јер се базирала углавном на дубровачким изворима и на посредно саопштеним подацима из турских извора. Неопходно је било овој проблематици приступити са другачијег методолошког становишта – посматрањем природних особина подручја, главних привредних делатности, мреже насеља и мреже путних комуникација. Као претежно планинско подручје са већом просечном надморском висином, Доњи Краји су имали погодније услове за сточарство. Стога су главни предмети трговине могли да буду стока и сточни производи, затим мед и восак, домаће тканине, свеже и суво воће, производи од дрвета. С друге стране, основни увозни артикал била је со, која се допремала из приморских крајева, али и са севера – из Угарске краљевине. Траса главног римског пута, који је повезивао Сплит са Босанском Градишком, показује да су Доњи Краји били транзитно подручје између две привредне области – Средоземља и Панониje, и овај карактер су задржали и у периоду средњег века. Осим ове уздужне комуникације постојало је неколико трансверзалних, као она која је повезивала Босанску Крупу са Кључем, затим Јајцем, Травником, и даље Сарајевом и Вишеградом, или Сребреницом.

Када су раздаљине између појединих градова Доњих Краја приказане у виду километара, дошло се до закључка о њиховом прилично густом размештају на терену. Свакако је на удаљеност утицала и конфигурација земљишта, па су добијене бројке биле знатно мање од оних које су означавале раздаљину између градова Угарског краљевства. На овај начин је добијена и слика о привредном зрачењу градских насеља на своју аграрну околину, јер су градови привлачили трговачку размену у своја подграђа. Графички је представљено и у којој мери су се привредне области градова у Доњим Крајима преклапале, што је омогућило да се сагледа како је изгледао територијални обим једне градске „жупе" – „котара", дистрикта.

У реконструкцији путних комуникација и реалном сагледавању просторних односа и раздаљина, послужили су бројни путописи – од првог Курипечићевог из 1530. до Ивана Франа Јукића из 1842-43. године. Они немају уједначени квалитет и значај, али су заиста права ризница разноврсних података: природословних, етнографских, културолошких, историјских, археолошких, топономастичких. Као историјски извори су, међутим, остали неискоришћени. При анализи њихових обавештења треба увек имати на уму време и околности њиховог настанка, па и читав „дух времена" и психолошке карактеристике људи. Одлазак од куће, макар био и за кратко, до првог насеља, значио је искорачај у спољашњи свет. Јукић је забележио и пословицу која је била уобичајена у Босни његовог времена: „Kažu Bošnjaci da je putniku najveća planina kućni prag; a to je istina". Све што је било непознато, могло је да буде извор погибељне опасности – река, шума, планина, а понајвише се страховало у ноћи. Путописи су израз древне људске радозналости, храбрости и авантуризма, и још пуно тога могу да пруже истраживачима.

Доњи Краји – Крајина средњовековне Босне, представља покушај да се допуни низ историјско-географских монографија о појединим подручјима средњовековне Србије и Босне. У раду су своју примену нашли неки другачији методолошки приступи који су се показали веома плодоносним у добијању нових резултата. Такође је указано на неопходност ширег временског, просторног и проблемског приступа уз коришћење бројних помоћних наука и њихових истраживачких поступака. Надамо се да ће наш рад бити „на ползу" народа и науке.

SUMMARY

As we have been assigned the title, i.e. the subject of our M. A. thesis – *Donji Kraji bosanske države u srednjem veku* (Partes inferiores Bosnae medii aevi), we have been pretty much aware of all the aspects of the work to be done, because of our prior research of another part of the medieval Bosnian state – *Usora* and *Soli*.[1] Donji Kraji was the name of the northwestern part of Bosnia in the Middle Ages and it stretched round the valleys of the rivers *Vrbas* and *Sana*, but everything beyond that has been a problem to solve. This means that there was a very small number of domestic sources, a little more of Hungarian, and some old – from the aspect of historical geography – inadequate historiography. Furthermore, this means that we should not only overcome this problem, but also make a sort of methodology, which in the best possible way could lead to new and improved results in studies on medieval Bosnia. In the end, it should contribute to the advancement of historical geography, which is one of the newest sciences at the Belgrade University (1972).[2] The endeavor of this sort,

---

1 J. Mrgić, *Župas and settlements of the land Usora*, JIČ 1–2 (2000), 27–45, with a historical map of settlements in the medieval Usora.

2 Historical Geography as a special subject at the Department of History at the Belgrade University has been introduced and developed by Professor Miloš Blagojević, who has written most of the fundamental works in this area, such as: *Земљорадња у средњовековној Србији (Agriculture in Medieval Serbia)* (1973), *Преглед историјске географије у средњовековној Србији (The Survey of Historical Geography in Medieval Serbia)* (1983), *Србија у доба Немањића (Serbia in the Time of the Nemanjić Dynasty)* (1989), *Државна управа у српским средњовековним земљама (Administration in Serbian Medieval Lands)* (1997), *Историја српске државности 1 (The History of Serbian Sovereignty 1)* (2000, together with acad. D. Medaković). He has also written over 100 articles on all the aspects of historical geography of the medieval Serbia and Bosnia, including also those written for *Lexikon des Mittelalters* (München-Leipzig) and round 60 articles for *Lexicon of Serbian Middle Ages* (Belgrade, 1999). M. Blagojević is the author of many new and improved historical maps of medieval Serbia and Bosnia, and is editor-in-chief of the latest edition of the national Historical Atlas (1997, 1999, third edition coming out soon). In

as we are aware, takes time and effort of several generations, as well as a much deeper insight into current similar projects that are under way at the numerous research centres in Europe. Hence, this is a pioneer work in many ways, and should be regarded as such, with all its positive results and flaws.

Exactly one century ago, in 1902 the first and so far the only work had appeared, which had considered Donji Kraji as an individual part of medieval Bosnia and was dedicated to the most significant person in that region – *Hrvoje Vukčić-Hrvatinić and His Time (1350–1416)*. It was written by Ferdo Šišić who used all existing historical works and sources, and managed to create a very reliable picture. From then on, however, the things have largely changed and the knowledge of the historians in general has greatly improved.

However, medieval Bosnia and especially its northwestern part – Donji Kraji, have remained mainly out of the focus, so the entire territory could still be considered terra incognita. The lack of historical sources, and also the nature of the existing ones, has its influence on this subject. There is also the problem of the earliest Turkish documents – defters, which could give answers to many a question, but are still unpublished. The data contained therein are available through the articles of a few scientists and should be treated with double care.

There have been numerous issues to be investigated: how Donji Kraji got its name and what it exactly meant, why this region existed in the first place and when it was formed under this particular name, how it was governed, i.e. what sorts of administrative units there were, what their boundaries were and if they changed during the medieval times, whether there was a trace of their existence in the later period, what the political history of this Bosnian region was and how the family of *Hrvatinić* became the most eminent feudal nobility there, what the role of the grand Bosnian duke Hrvoje was in the making of the Bosnian politics towards Hungary, Dubrovnik and Venice, which titles he used and why, i.e. what ideology these titles were based on, if Donji Kraji was really so economically underdeveloped region, what settlements were regarded as towns, markets and villages, what the routes

---

1996 he retired, out continued giving lectures on historical geography at the University of Banja Luka. He has become a correspondent member of the Serbian Academy of Science in 2000. After his retirement, S. Mišić has taken his place at the department and is also the author of many articles and historical maps.

of the medieval roads were and whether there was a connection with the contemporary ones, and so on.

It has seemed like the right decision to group all these questions into two parts: the first one should emboss all issues, from both chronological and developing aspects, that are related to the origin of Donji Kraji, its making and forming within the Bosnian state, and the history of this region as well as of the family Hrvatinić from the earliest time to the beginning of the Turkish rule, including religious circumstances and the presence of the Catholic, the Orthodox and the heretic Bosnian churches. The second part of this work is to observe the relationship between nature with its geophysical features and the people that inhabited the area: what parts they inhabited, what their main occupations were and how they organized themselves, what the administrative system was and how it corresponded to the natural features of the land, what the settlements were - their economic character, precise location, the presence of the archaeological and anthropological material, the existence and the usage of the antique travel communications.

The first step, naturally, has been to go through all existing historical, anthropological and archaeological sources and literature. Only a couple of dozens of charts issued by Bosnian rulers have survived till our time and most of them are published together with the Serbian ones, since they are kept in the Historical Archive in Dubrovnik (HAD).[3] The most important difference between them, as for my work, is that the Bosnian charts are of rather poor contents, meaning they do not have many important data about land possessions - settlements in general, their borders, owners, inhabitants - peasants and their feudal status, the legal status of towns, villages and market places. On the other hand, the Serbian charts are bases for studying historical geography of the Middle Ages. Therefore, we have decided to apply a comparative method, as the knowledge of medieval Serbia is very thorough and advanced.

Fortunately, a small part of the family archive of the Hrvatinićs was preserved in the archive of the old Hungarian family Battthány, and, what is more important, these charts were published by Lajos Thallóczy, together with the photos thereof. Today it is not known whether

---

[3] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* (Old Serbian Charts and Letters) I-1, I-2, Belgrade - Sr. Karlovci 1929-1934.

they still exist or were destroyed during the Second World War. These charts, actually – less than a dozen of them, were issued by the Bosnian and the Hungarian rulers to the members of the Hrvatinić family between 1326 and 1380. They contain the names of the family's possessions – župas, towns and villages, which were given to them and also some scarce data about the privileged rights granted to them by Bosnian rulers. Some also important documents about this family were published in other collections of sources, such as the archive of the families Blagay and Frankopan, the documents of the Lower Slavonia (Hung. Also-Szlavonia), and of the Banat of Jajce, as well as in the voluminous collection published by Tadija Smičiklas.[4]

The historical sources regarding ecclesiastical history are rather scarce and they have usually been used in order to prove certain religious, ethnical and/or political theses, since the issue of Bosnia and Herzegovina has been the matter of a long and bitter dispute over the centuries. The only aim of my work has been to try to give a survey of ecclesiastical circumstances in Donji Kraji, that is: to establish the existence of all the clerical organisations that were present in this area and to locate their centres (churches and monasteries). The data about the locations of the Catholic churches and of the Franciscan monastic order are used for establishing the urban status of settlements. Never before has a historical map about this problem been made, which led to a warped notion of it in the former Yugoslavia's historiography.

It is primarily considered in our historiography that the abovementioned Archive in Dubrovnik is the best destination for every historian aiming to research the history of medieval Serbia and Bosnia. The traders and business people from Dubrovnik (Ragusa) had been given the decisive role in the making of the Bosnian economy, especially in mining and trading with precious metals. Their settlements were founded near the most profitable gold, silver and lead mines, and the most important market places and crossroads. These settlements, i.e. colonies are treated as the primary indicator of urban status of the Bosnian towns. Naturally, since there was no gold or silver or lead mines in Donji Kraji and no commercial enclaves of the Dubrovnik traders, an opinion has been formed that only a couple of settlements in Donji Kraji should be regarded as towns. It has led to another unfavourable conclusion that this particular part of the Bosnian state was,

[4] See the bibliography at the end pages of this book.

in general, economically underdeveloped and of no significance. The Turkish sources seemed to prove that opinion, as they were pointing to a new phase in urbanisation and mine exploration.[5] This has been the starting point and the prevailing opinion when we have begun this research.

Due to the known reasons we have not been able to do our research in HAD, which has been a disadvantage for a start. However, there has been a good side to it: we have avoided being mesmerised by an almost immense quantity of historical sources, which may or may not deal with the subject of my thesis. Not only it has saved us time, but the most important consequence has been that we have been left to deal with primarily domestic, i.e. Bosnian sources. So we have had to make the best of them, to re-read them, carefully considering every word. It proved to be the right thing to do, combining them with the results achieved from the analyses of the Serbian charts.

Since Serbian historians, foremost *Miloš Blagojević* and *Siniša Mišić*, have elaborated on the making and the functioning of the ruling and administrative system in the medieval Serbian state, we could take a step further and try to make a comparative research within this area as well, in order to find out what the similarities and the differences were between Serbia and Bosnia. In both states lived Serbian people, the basic territorial and governmental unit was *župa* (Germ. *Gau*) which was primarily a geographical unit and has kept this meaning to the present day. It marked a region that was very convenient for settlements, with plenty of fertile soil, fresh water, mild climate and the ground of an average elevation of up to 900 metres. It has been proved lately that several župas usually formed a *zemlja* (Serb. "land"), which was also a

---

[5] Д. Ковачевић, *Трговина у средњовековној Босни (Commerce in Medieval Bosnia)*, Sarajevo 1961; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе (The Urban Settlements of Medieval Bosnian State)*, Sarajevo 1978; D. Kovačević, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države (Economic Development of the Medieval Bosnian State)*, Sarajevo 1987, 89-190; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе (The History of the Medieval Bosnian State)*, Belgrade 1964; the same author, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни (The Unfulfilled Autonomy: The Municipal Community in Serbia and Bosnia)*, in: Работници, војници, духовници, Beograd 1997, 257–274; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku (On Founding Some Urban Settlements in Bosnia in 16th Century)*, POF 25, Sarajevo 1975, 133–167; the same author, *O značaju puteva za razvoj gradskih naselja u Bosni (On the Importance of Roads for the Development of Urban Settlements in Bosnia)*, Prilozi 13, Sarajevo 1977, 171–177.

large geographical unit, with distinctive natural borders (mountain ranges and watersheds), a historical region, but also an administrative unit of a higher rank. Some of the "lands" were at the same time individual states called *udeone kneževine* – "co-ruled principalities", governed by the members of the ruling family who enjoyed a certain degree of self-government, but they also assisted the ruler in his state power. In the Serbian state of the Nemanjić dynasty the system of "lands" and "co-ruled principalities" was established very early, but they had lost their administrative role in the second half of 13th century. Serbia was a much more centralized state, with a stronger ruler's authority, than was the case with Bosnia.

However, considering territorial and administrative system, it was quite a similar situation in Bosnian state, as we have come to the conclusion in our prior research on Usora and Soli – there was a process in which several župas had been grouped round a central one that gave the name to the "land". In 1244 there were four "lands" forming the Bosnian state – *Bosna, Usora, Soli and Donji Kraji*. But their number had grown over time because in 1324 – 1326 the Bosnian ruler ban Stjepan II Kotromanić had conquered a new territory, i.e. the "land" of *Hum* (later dubbed *Hercegovina*). The names of all Bosnian "lands" were regularly represented in the ruler's official titles, so if there had been any new territorial acquisitions, it must have had effects on the title and it became longer. For example, in 1380 king *Stjepan Tvrtko I* had the following title: *I Stjepan Tvrtko by the grace of God king of the Serbs, of Bosnia, of Primorje, of the "land" of Hum, of Donji Kraji, of the Western Parts, of Usora, of Soli, of Podrinje etc.* It also happened that the "land" of Usora changed its borders – it spread until the "land" of Soli was incorporated in it. This was determined on the ground of the Bosnian charts, as the names of the witnesses representing the "land" of Soli appeared in 1351 as the ones coming from the "land" of Usora. Therefore, the name Usora encompassed the entire northern part of the Bosnian state – from the river Vrbas to the river *Drina*, and from the river *Sava* to the river *Drinjača*.

In order to precisely establish the territory of the "land" of Donji Kraji, it was necessary first to determine the borders of the central part of Bosnia – the "land" of Bosna. As we have already marked the borders of the northern part – Usora and Soli, it has been easy to deduce that the "land" of Bosna was placed to the south. It encompassed most of the today's region of Central Bosnia, according to the contemporary geographical classification, round the upper and the middle flow of

the river Bosna with its tributaries – *Lepenica* and *Lašva*. But the upper flow of the river Vrbas, a plain known as (U)Skoplje between Gornji and Donji Vakuf, did not belong to the "land" of Bosna. It was a župa with the same name and it was included in the "land" of Donji Kraji. Nowadays, the people in this region still do not consider *Uskoplje* a part of Bosnia, but call it *Kraji*. It is clear enough that donji meant inferior, a region of lower heights – Lowlands, but the meaning of the other word still remains vague.

In Slavic languages the word *kraj* (pl. archaic: *kraji* or today: *krajevi*) means "a part, region at the border, border itself" and it is in semantic relation to the words *krajina* and *krajište*, which are derivations and their meanings are "border, i.e. frontier region, a march". There were several such regions in the medieval Serbian state: *Krajina* between the river *Bojana* and the Lake *Skadar*, which had existed since 9th century, as a frontier region with the Byzantine Empire; then another Krajina between the rivers *Neretva* and *Cetina*, which was a frontier region with the Hungarian Kingdom from 12th century on. Certainly, the more famous example is the name of *Ukraine*, which is of the same linguistic origin as the name of the river *Ukrina* in northern Bosnia. When in 1097 and 1102, Hungary seized Slavonia, Croatia and Dalmatia, it became a threat to Bosnia on its southwest, western, northwest and northern frontier. In order to strengthen the state defence, a particular frontier region had to be formed and it had this name to emphasize its defensive function - Kraji. But since it was located in the valley of the river Vrbas and Pliva (Pljeva), it also got the adjective *Donji*.

Originally the "land" of Donji Kraji was formed out of three župas– *Uskoplje*, *Pliva* and *Luka*, and in the course of time several more župas were attached to them. It was an unsolved question which those other župas were, what their names and territories were, and when it happened. Every historian that has dealt with the Bosnian medieval history has made a list of župas of his own, with different names in it. Exploring the historical events from the first mention of Bosnia in 10th century onwards, and having for a fact that Donji Kraji was a specific "land" not later than 1244, it was clear enough to conclude that the only period of time when a Bosnian ruler could expand its borders by including some new territories, was in the time of *ban Kulin* (round 1180–1204). In fact, an unfavourable political situation continued till 1322, when *ban Stjepan II* came to power. Ban Kulin had also conducted the process of organizing administrative system by forming larger ter-

ritorial units – "lands". In his chart issued to the Republic of Dubrovnik in 1189, which is unfortunately the only one remaining from him, he had given its traders his protection, but also the protection from his čestniks – the co-rulers, the principals he was to share his rule with.

This form of the ruling system became more developed during the reign of *ban Matija Ninoslav* (round 1233–1250). His opponent – *knez Sibislav* (round 1236–1245) was the son of the former Bosnian ban Stjepan, and therefore was given the rule of the "land" of Usora as a co-ruler. In the charts of ban Matija Ninoslav co-rulers were mentioned, like Sibislav, but it also contained the names of the three financial officials with the title *kaznac* (Lat. comes camerarius). Their duty was to take care of all tributes belonging to the ruler, but since there were three of them, their scopes were restricted to particular "lands" of the Bosnian state – Bosna, Usora and Donji Kraji. The following Bosnian ruler – *ban Prijezda* (round 1250–1290) was also the member of the ruling family in Bosnia, but he was not able to preserve the unity of the state. In 1254 he had become the vassal to the King of Hungary – *Bela IV* (1235–1270), who had conquered the northern parts of Bosnia and formed a Hungarian *Banat of Usora and Soli*. Its territory was certainly smaller than that of the "lands" of Usora and Soli, as was the case with the *Banat of Mačva* and the "land" of *Srem*.

Since the "land" of Bosna would have encompassed 6 župas by 1244, it is safe to presume that the "land" of Donji Kraji had a similar territorial extent. Ban Prijezda had given in 1287 the entire župa Zemunik to his son-in-law, who was the eldest son of the Slavonian *ban Stjepan Babonjić*. In this unique document, the borderlines of this property are thoroughly delineated, i.e. the names of all border villages are given. Ban Prijezda also emphasized that he had inherited župa Zemunik from his ancestors, which meant that it was a part of the patrimony of the Bosnian ruling family. On the basis of the later documents it is known that župa Zemunik belonged to the "land" of Donji Kraji.

At the end of 13th century, the Bosnian ruler *Stjepan I Kotroman* (round 1290–1310), had experienced difficulties to preserve his rule. He was the eldest son of the former ban Prijezda and was married to Jelisaveta, the daughter of the former Serbian king – *Stefan Dragutin* (1276–1282). In Hungary there was a devastating feudal anarchy that was to last until 1301/8, when king Charles Robert I Anjou came to

power. Therefore a Croatian baron – *Pavle I Šubić* had established his authority and that of its family in Croatia and Dalmatia, formally carrying the title of "ban of Croatia and Dalmatia". But he had went on and attacked Bosnia, using the fact that Dragutin was unable to help his son-in-law, because he was at war with his brother – Serbian king *Stefan Milutin* (1282–1321).

The majority of Bosnian nobility had acknowledged the new ruler from the family of Šubić – first it was ban Pavle I, then his son Mladen I (1302–1304) and the nephew Mladen II (1304–1322). Among them was the family of *knez Hrvatin*, the son of *knez Stjepan*, and he was the founder of the family Hrvatinić. In 1299 Hrvatin became vassal to ban Pavle and in return his title and domain was acknowledged. Knez Hrvatin proclaimed himself *comes partium inferiorum Bosnae*, which meant that the entire "land" of Donji Kraji (Partes Inferiores) was under his authority, or he aspired so. Later historical sources show that only three župas in the "land" of Donji Kraji were in his patrimonial property – *Banjica, Lušci* and *Vrbanja*. This, however, means that those župas were also included in the "land" of Donji Kraji, therefore it consisted of the total of 8 župas in the valleys of the rivers Vrbas and Sana with their tributaries.

The son and heir of Stjepan I – ban Stjepan II Kotromanić (1322–1353) came to power after he had spent years as a refugee in Dubrovnik, from where he had negotiated his return with the Bosnian nobility and *ban Mladen II Šubić*. But the decisive fact was that Stjepan II paid homage to the Hungarian king Charles I Robert (1301–1342), who was successfully diminishing feudal anarchy in Hungary. The new Bosnian ruler had to gather all Bosnian "lands", whose names were first mentioned in his title in 1326: *Bosna, Usora, Soli, Donji Kraji and Humska zemlja* (the "land" of Hum). Stjepan II had accomplished it in the first couple of years of his reign, and furthermore, he began to build a higher and much stronger authority and prestige of the Bosnian ruler towards nobility. Therefore he introduced a new ideology, which was based on the same already existing in Serbia. For the first time in the Bosnian state, Stjepan II emphasized in his title that he is *gospodin* – the overlord (dominus) of all Bosnian "lands" and a sovereign ruler. Thus his charts became the acts of his *milost* – mercy (gratia), which was his right but also an obligation as a senior to his vassals. All Bosnian nobility was obliged to serve him loyally and regularly (Serb. "verna služba"), but also had a right to receive his mercy.

In most cases it was shown as the ruler's acknowledgment of the land possessions and the rights of a vassal, as well as ruler's bestowal of the new ones. The true meanings of the title gospodin and the term milost have recently been explained by M. Blagojević regarding the rulers of the Nemanjić dynasty, therefore it gives a new direction for a comparative approach.

Very fortunately, the part of the archive of the family Hrvatiniæ that has been preserved, contains several charts that Stjepan II issued to the successors of knez Hrvatin. These documents speak clearly of the feudal relationships in the Bosnian state, and most of the family land possessions are also mentioned. Since the Bosnian ruler was not able to completely break down the sons and heirs of knez Hrvatin, he began to treat them separately, i.e. each of the three of them was to pay homage for his own loyal services and land possessions. The first one to do so was *knez Pavle Hrvatinić* in 1323, who was given župa Zemunik as a full property for his services, therefore he called himself gospodin of Zemunik. The eldest son of Hrvatin – *knez Vukoslav Hrvatinić* recognized the authority of ban Stjepan II since 1326, and thus he received the confirmation of the family possessions – župas Banjica and Vrbanja. In those charts it is clearly set forth that Stjepan II denied the authority of knez Hrvatin over the whole "land" of Donji Kraji, because he had named knez Vukoslav as "the son of Hrvatin, knez of Ključ", i.e. the count of one town only – Ključ and one župa only – Banjica. In order to exclude the possibility that the possessions acknowledged to knez Vukoslav could be inherited by any other member of the family Hrvatinić, Stjepan II had explicitly stated that those župas were the sole property of knez Vukoslav, his sons and descendants. The third and the youngest son of Hrvatin – *knez Vukac Hrvatinić* began his career later, during the reign of the next Bosnian ban Tvrtko.

On the other hand, all land possessions of knez Pavle and knez Vukoslav Hrvatinić had been given to them together with the full administrative, legal and financial immunity, i.e. self-government. This meant that the only thing that kept them within the Bosnian state was the strength of the authority of Stjepan II, and his power to punish them for any disobedience as his vassals. In the long run, those exemption rights were the grounds of the further feudal disintegration of the central state administration.

The prestige of Stjepan II was recognized not long before his death (1353), when Hungarian king *Ludwig I* (1342–1382) married his daughter

Jelisaveta. His nephew *Tvrtko I* (1353–1391), the son of *knez Vladislav* was chosen as his successor in Bosnia. That was the first time in the history of Bosnia that an underage ruler had come to power, and there could be two basic reasons for this situation. First, it was the act of will of the Bosnian noblemen gathered in stanak – the state parliament. After the strong rule of Stjepan II, they saw the opportunity to enjoy more freedom in rendering their loyal services by choosing a much weaker ruler. However, considering the following events, it could be taken for certain that king Ludwig I had also had his part in it. At the same time, round 1350, there appeared a new generation in the family Hrvatinić – the sons of Hrvatin's sons. Those were sons of knez Vukoslav Hrvatinić – *knez Vlatko, Vuk* and *Pavle Vukoslavić*, then sons of knez Pavle Hrvatinić – *knez Grgur* and *Vladislav Pavlović*, but at the time the youngest son of Hrvatin – knez Vukac Hrvatinić had also begun his career. (See the family tree of Hrvatinić in this book).

Through the analysis of the charts issued by the family regency in 1353, i.e. Tvrtko's father, mother, brother and Tvrtko himself, it is clear that the Hungarian king had already seized the northern part of Bosnia – the "lands" of Usora and Soli, since the names of the witnesses representing those administrative units are missing. In the following year Tvrtko's father – knez Vladislav died, and his mother Jelisaveta went to Hungary to pay homage to Ludwig I, as well as to get the acknowledgment of Tvrtko's authority in Bosnia. This however did not satisfy the Hungarian king, who further claimed some other parts of the Bosnian state. In 1357 a certain agreement was made, by which, on the basis of his wife's dowry, Ludwig I had obtained the entire "land" of Hum, and in return ban Tvrtko and his brother knez Vuk's authority was recognized over the "lands" of Bosna and Usora. The "land" of Donji Kraji is not mentioned for a good reason, and that is the fact that Ludwig I planned to seize this part of the Bosnian state. He regarded it as the background of Dalmatia, over which he fought with Venice at the time. The king was to begin to systematically conquer not only Donji Kraji, but the Bosnian state as well.

In the same year, knez Grgur and Vladislav Pavlović and knez Grgur Stipanić acknowledged the authority of Ludwig I and were taken under his personal protection. They handed over their land possessions in Bosnia to the Hungarian king – the town of *Greben*, placed in župa Zemunik, and the town of *Glamoč*, the centre of župa in the plain Glamoč. In return, they were given a possession in Slavonia – a town

named *Dobra Kuća* near *Daruvar*. There were many implications of this move: certain parts of the Bosnian state came under the direct rule of the Hungerian king; one noble Bosnian family had gone to Hungary and made its fortune there, so the domestic nobility was weakened; the prestige and the authority of ban Tvrtko was seriously undermined.

While this was regarded as an act of *nevera* – treason (infidelia), the brother of the above mentioned noblemen – knez Vlatko Vukoslavić asked for recognition of his own fidelity from ban Tvrtko, i.e. he asked to be kept in ruler's *vera* – faith (fides). It guaranteed a vassal to have the protection and security, both for himself and his family, until his supposed guilt was proven in the presence of other ruler's vassals. The chart issued on this occasion, soon after the said act of treason, also represented the abolition of responsibility of the whole family if some of its members committed "something that would be worth a good man to be decapitated for". Not a decade after it had been written in the *Dušan's Code*, the rule of individual guilt and responsibility was introduced in the Bosnian law.

But only six years after, in 1363, when king Ludwig I tried to seize the town of *Sokol* in župa Pliva and the town of *Srebrenik* on the Mt. *Majevica* in the "land" of Usora, the same knez Vlatko committed treason towards the Bosnian ruler. He also became the vassal of the Hungarian king, giving him his town Ključ in župa Banjica and he was given a town in Slavonia in return – Bršljanovac. That meant more territorial loss for ban Tvrtko, further diminishing of his authority and respect, and another branch of family Hrvatinić emigrating from Bosnia. During the Hungarian campaign, knez Vukac Hrvatinić, however, managed to preserve the town of Sokol, but he received the reward for his loyalty three years after.

It was in March of 1366 when the authority of ban Tvrtko collapsed– his own brother, *knez Vuk* and some of the Bosnian nobility made an insurrection that forced the Bosnian ruler to flee the country and seek help from Ludwig I. Ever since he came to throne in 1353 onwards to this event, ban Tvrtko had been gradually losing his power and the Bosnian state was becoming smaller in its extent. Naturally, that was one of the reasons for the mutiny of some of the Bosnian noblemen, who were obviously joined by the majority, because Tvrtko decided to leave the country. As for his brother Vuk, it could be presumed that he wanted, at least, to become a "co-ruler" with ban Tvrtko, for that was a long tradition in the Bosnian state.

The Hungarian king gave his support to Tvrtko, who had never failed in his vassal obedience. And so, by the end of the summer, ban Tvrtko regained the power – first in the "land" of Usora, which gained the same significance in administration as the "land" of Bosna. Then he turned to *Podrinje*, where the family *Dabišić* had led the mutiny, and after successfully defeating them and confiscating their land possessions, ban Tvrtko formed a new administrative unit, i.e. the "land" of Podrinje. The name was first mentioned in 1366 in Tvrtko's title in the chart with which he rewarded knez Vukac for his services in 1363. He was granted the town of Sokol and the whole župa Pliva, which borders were described therein. Although this document was published in 19th century and since then many times quoted, there was a mistaken opinion in historiography on the territory of župa Pliva. By carefully locating each border-mark, the actual territory could be delimited herein.

Knez Vukac Hrvatinić also held *župa Tribova*, positioned round the valley of the river named *Crna rijeka*, in the vicinity of today's *Mrkonjić Grad*. This administrative unit has been unknown in historiography up to our research, although the source from HAD that we have used was published several decades ago. There was also a Turkish administrative unit of the same name – nahija of Trijebovo, and the data from Turkish censuses (*defters*) about the settlements in this territory have helped to locate it precisely. Its name – *Tribova, Trijebovo* – indicated that people in this area had cleared the land of the trees and other vegetation, in order to expand the soil, which was then cultivated for agriculture. This also speaks of a higher density of the population, whose needs could not be satisfied with the extent of the cultivated land. Therefore it could be considered that župa Tribova appeared in the later period, most probably in the first half of 14th century by separating a part of the territory from župa Zemunik.

Due to his loyal services and high respect he enjoyed among Bosnian nobility, knez Vukac Hrvatinić was granted the title of *veliki vojvoda bosanski* – the great Bosnian duke, somewhere between 1370 and 1374. The true meaning of this title and position could be explained on the grounds of the activities performed by his son Hrvoje, whom it was given to after knez Vukac had died in 1380.

After analysing the charts, i.e. the titles, the witnesses and their titles, which were issued by ban and king Stefan Tvrtko I between 1353 and 1380, a new conclusion could be made. It is now proven that the "land"

of Donji Kraji had seized to function as an administrative unit of the Bosnian state. That was the natural course of events, considering the fact that spacious parts of this province were taken away from the authority of the Bosnian ruler. The Hungarian king had two towns under his direct rule: Greben in župa Zemunik and Ključ in župa Banjica, with their territory, settlements and possessions. It should be emphasized that Ključ was the administrative, political and economical centre of župa Banjica, so it logically implies that its county was very spacious, with many villages and peasant households. On the other hand, knez Vukac held in full property župa Pliva, župa Tribova, and župa Vrbanja as well. In the region of Donji Kraji king Tvrtko's domain was constituted solely of župa Uskoplje, župa Luka, župa Lušci and perhaps župa Mel, so it is easy to conclude that it was the minor part of the "land" of Donji Kraji. Even though there was no central administration in this province, the "land" of Donji Kraji was still regarded as a geographical unit with distinctive natural borders as well as a *historical province* of *Bosnia*, such as *Bosna, Podrinje, Usora, Soli, Hum (Hercegovina)*.

The next historical period that can be demarcated in the history of Donji Kraji is the time between 1380 and 1416, because it was the era of Hrvoje Vukčić. He was, if not the eldest, than the most capable of all four sons of knez Vukac : *Hrvoje, Voislav, Vuk* and *Dragiša*, and they also had three sisters – *Resa, Vučica* and one whose name is unknown. The first reliable document involving Hrvoje is the chart of king Tvrtko from 1380, with which he granted Hrvoje the title of veliki vojvoda bosanski, as "he was worthy of his father's dignity" (*dostojan časti svojega oca*), according to king's words. It should be presumed that Hrvoje was brought up in the court of the Bosnian king, together with all other young noblemen, whose fathers were at high positions. There they were prepared for the forthcoming career, learning the matters of the state, as it was the case in most other European courts. Thus, Hrvoje was able to gain trust and become a person of great confidence for king Tvrtko. While this chart, i.e. the decision for promoting Hrvoje, was reached in stanak – state parliament, he also had to be a person of great respect and prestige among Bosnian nobility.

On the basis of all preserved historical sources, the career of this most prominent nobleman could be closely examined and some new deductions could be made. In the first place, the whole cursus honorum of Hrvoje can be divided into three stages, according to the titles he held and the position he had in administration of the Bosnian and Hugarian

kingdoms. The fist one lasted till 1399 and is depicted by the title of veliki vojvoda bosanski. On the stage of political events, the death of Ludwig I in 1382 meant the beginning of a huge change in Hungary, hence in Bosnia as well. For the Hungarian kingdom it meant the opening of a long and devastating crisis which lasted until 1402/3, when king *Sigismund I of Luxembourg* (1387–1427) finally managed to overpower the strong opposition. This situation served as an opportunity for king Tvrtko I to regain all territories he had lost since 1353. Those were: western part of the "land" of Hum, between the rivers Neretva and Cetina, with *Drijeva* – the most important *trg solski* (market of salt trade), situated on the left bank of the river Neretva; then, further in the background – župas in the plains Livno, Duvno and Glamoč, as well as parts of the "land" of Donji Kraji.

The sons of knez Vukac – Hrvoje with his brothers had their interests in recapturing all those territories that had once been the property of the family Hrvatinić, and therefore their aspirations suited the aims of the Bosnian ruler. Holding the position of veliki *vojvoda bosanski*, Hrvoje not only had the supreme command over the Bosnian army, but he also mastered the negotiations, acting on behalf of king Tvrtko I, with the Dalmatian and Croatian towns. It was due to his merits that all towns except Zadar acknowledged the Bosnian rule till 1390. In this way, the western border of the Bosnian kingdom reached its furthest point and was positioned on the river Zrmanja.

Hrvoje and his brother Vuk were highly positioned when in 1391 king Sigismund's opponent – king *Ludwig of Naples* named them governors of Croatia and Dalmatia with the title of ban. They were to win over the nobility in these provinces and to clear the path for him to the throne of the Hungarian Kingdom. From 1382 to 1391, together with his brothers, Hrvoje managed not only to return the family property, but also to expand it by seizing huge territories from the Hungarian state. They succeeded to conquer Hungarian župas (comitates) south of the river Sava – župa Vrbas and župa Sana, so the Bosnian northern border reached the river Sava, going to the west from the mouth of the river Vrbas up to the mouth of the river Moštanica.

Beside his title of *ban of Croatia and Dalmatia* and *veliki vojvoda bosanski*, Hrvoje was also *knez (comes) of Donji Kraji*, as was Hrvatin at the end of 13th century. A very important thing was unnoticed in contemporary historiography, and that is the fact that Hrvoje was also *vitez* – a knight, according to the chart of the Bosnian king Stefan Dabiša

(1391–1395) dated 1392. The king poetically described a clash with the Turks in which Hrvoje had "served him knightly, loyally and wholeheartedly" and called him explicitly "wholehearted and noble knight and our loyal duke", so it cannot be just a sheer coincidence or a literary phrase. However, it still remains unsolved what the ruler Hrvoje received his knighthood from. It could have possibly been king Stefan Tvrtko I, because he had adopted the ideology and ceremonies that were on the court of the Serbian tzar Stefan Dušan, who had also had his own Order of the Saint Pillar.

After king Tvrtko I had died in 1391, the Bosnian state entered a period when the nobility grew ever stronger on the account of the ruler's authority and this would continue until the second reign of king *Tvrtko II* (1422–1443). The first nobleman to form his own domain was Hrvoje Vukčić, who thus took an appropriate title to signify his newly obtained position. That was the title of *gospodin* (dominus), with which the government of Ragusa addressed him in February 1399. Up to then, the title was considered to be one of the symbols of the ruler's supreme authority first in Serbia, then in Bosnia. Therefore, this was a step further in the process of feudal disintegration of the Bosnian state, but it also marked the beginning of the second period of Hrvoje's career that did not last very long, only until 1403. Some other Bosnian grandees also assumed the title of gospodin for themselves, like *Sandalj Hranić, Pavle Radenović* and *Vukašin Zlatonosović*. The first one became Hrvoje's son-in-law in 1404 and soon after that Sandalj appeared with the title of gospodin, so it could be concluded that it was due to his establishing of family connections with Hrvoje.

Till the end of 1402 all Dalmatian towns except Dubrovnik had recognized the authority of Ludwig of Naples, and it was written then that Hrvoje led his army of 500 heavily armed equestrians (equites), which spoke loudly of his wealth and power. In the autumn of the following year (1403), king Ludwig of Naples personally arrived in Zadar to be crowned king of Hungary, because he did not want to risk it and make the ceremony in *Székesfehérvár* (Stuhlweißenburg), the crowning place of the Hungarian rulers. The king's secretary wrote that Hrvoje was the most prominent figure and the person that most contributed to the coronation of Ludwig of Naples. It was why the king decided, before he sailed off home, to grant Hrvoje a new title – *herceg splitski* (dux Spaleti) and the *general vicar of Dalmatia and Croatia* (vicarius generalis

in partibus Dalmatie et Croatie), while Hrvoje was also given the rule over the islands of *Brač, Hvar, Korčula* and *Vis*.

This was the highest position, as well as a turning point in the life of *Hrvoje Vukčić*. In the feudal hierarchy he was only a step lower than the Bosnian king, but Hrvoje's personal domain was more spacious by far. It consisted of, roughly speaking, one third of the Bosnian state – the "land" of Donji Kraji, župa Livno, western part of the "land" of Hum, and huge parts of Croatia and Dalmatia. The historical map presented in this book is the first ever to illustrate the spaciousness of Hrvoje's domain. So when king *Stefan Ostoja* (1398–1404, 1408–1419) tried to break him down, the king lost his crown and throne and was forced to leave the country. Immediately after that, herceg Hrvoje took over the richest silver mine in Bosnia – *Srebrenica* in Podrinje that gave him more wealth and more power.

This became visible very soon, when he started to mint his own silver coins in Split, in imitation of Venetian coins. He also ordered at least two richly illuminated manuscripts: one was written by *krstjan Hval*, the member of the Bosnian heretic church, and the other by pop Butko, probably a Catholic priest in Split. More obvious and important was his activity in building castles and fortifying towns in his domain. It is considered that he personally built up six castles and towns – Hrvoje made the town of *Jajce* his residential place, besides *Split*, and he built the fortress in the town of *Kotor* on the river Vrbanja as well, fortified the town of *Komotin*, the town of *Prozor* in *župa Vrhrika* on the upper flow of the river Cetina, and two castles in the "land" of Usora – *Brodar* and *Sused*. Under Hrvoje's rule was the total of some 16 towns and castles, and to establish the true value of this fact, we compared this number with the number of castles that were in the possession of the most eminent Hungarian grandees, such as *grof* (count) *Herman Celjski* and *vojvoda* (duke) *Stibor Stiborovič*. The result was that before 1408, when king Sigismund of Luxembourg had founded the Dragon Order, those two lords had not had a single castle, according to the researches of Hungarian historians. That meant that all of 14, i.e. 11 castles were given to them by king Sigismud, which ruined the royal domain in Hungary.

Herceg Hrvoje was powerful enough to assume regal rights of the Bosnian kings for himself, such as the right to mint the coins and to found towns, castles as well as establish market places. His wealth was further increased by the monopoly over salt trade in Split, control over

the entire route of the important antique trade road from Split to Gradiška (Salona - Servitium). To his treasury money poured from many different taxes, the number and variety of which he was able to increase as he pleased.

When in 1408 Hrvoje had finally recognized king Sigismund as his lord, he received the confirmation of his title of herceg and of all his possessions. Furthermore, he was accepted in the newly established Dragon Order, being the godfather of the king's daughter. Beside him, among the highest members - knights of this Order, there was also Serbian *despot Stefan Lazarević* (1391/1402 - 1427). In 1410 Hrvoje had to hand over to king Sigismund the silver mine Srebrenica, the town of Kučlat on the river Drinjača, as well as his castles Brodar and Sused. But Hrvoje was not so heavily damaged, as soon after that he appeared with the title of a *vice-king of Bosnia* and he also received *Požeška županija* (comitatus) and town *Segesd* in županija *Somogy* under his rule. In this way Hrvoje was directly included in the administration of the Hungarian kingdom, and it strengthened his vassalage toward king Sigismund.

The good relations between the two of them did not last very long, since Sigismund had waited for the opportunity to eliminate the most powerful grandee in Bosnia. Therefore, when Hrvoje in 1413 attacked the domain of his former son-in-law Sandalj Hranić, while he was away in Serbia to fight the Turks, it was considered to be an act of treason, since Sandalj was also vassal of the Hungarian king. A huge coalition in Hungary and in Bosnia was formed in order to defeat herceg Hrvoje. Having been attacked, he tried to justify himself in a letter addressed to queen Barbara, asking to be tried in the presence of all other members of the Dragon Order, but it was all in vain. Hrvoje then asked Venice for military help and having been denied it, he turned himself to Turks. In the summer of 1415, the Hungarian army was totally defeated by Turkish forces in a battle in župa Lašva, round today's *Travnik*, and many a Hungarian nobleman was taken to slavery.

Herceg Hrvoje was not able to relish his victory for too long – he died in April of 1416 and his legacy began to crumble immediately after. Unfortunately, herceg Hrvoje had only one child, a son *Balša Hercegović*, who presumably died the same year his f[illegible]er did. Balša left only two daughters – *Katarina* and *Doroteja*, whose descendants could be traced till the beginning of 16th century. On the basis of the newly discovered sources from HAD, which are obtained by the courtesy of professor

Sima Ćirković, corrections could be made regarding two marriages of Doroteja. The older historiography assumed that Doroteja's first husband was *knez Ivan Blagajski* and the second one *knez Martin Frankopan*, both very highly positioned, as it would have suited a granddaughter of a herceg. However, it is now ascertained that her true husbands were the members of the lower Hungarian nobility, and those were *knez Šimun of Kladuša* and *knez Ivan of Brezovica*. In those documents Doroteja used a very unusual title regarding her grandfather – *herceg of Glaž* (dux de Glas), which contained the name of a very small župa in the northern parts of the "land" of Donji Kraji. Certainly, both Hrvoje and Balša did not have the reason to put the name of such an irrelevant territory in their titles. Therefore, it could be supposed that it was Doroteja's first husband who created this title, while he had his own aspirations toward that particular part of Hrvoje's heritage. The second daughter of Balša, Katarina, was married to *Tvrtko Borovinić*, who had the title of *veliki knez bosanski* (the great count of Bosnia), which was transcribed as *palatinus* in a Latin document issued by king Tvrtko II. Although it still remains an open question whether those two titles could be considered equal, veliki knez Tvrtko Borovinić resided in the town of *Visoko*, where one of the courts of the Bosnian rulers was.

A special effort has been made to precisely establish the distribution of Hrvoje's possessions after his death. Since his son Balša died in the same year and left only two daughters, there was no one to defend the heritage. The majority of the possessions came into the hands of the Bosnian king Stefan Ostoja, and he married herceg's widow *Jelena Nelipčić* shortly after. The disappearance of his greatest opponent, as well of his direct heir, left a huge opportunity for king Ostoja to regain the parts of the former royal domain and to seize some other land estates. At the end, the town of Jajce was included in the king's domain, which later became the capital residence of the Bosnian kings, including the whole territory of the župa Luka, then the town of *Zvečaj* in župa *Zemunik*, the town and župa *Livno*, the town of *Vesela Straža* in župa Uskoplje. Queen Jelena brought as her dowry the town of Kotor with the whole župa Vrbanja, and she also had a large personally owned wealth. Following her death in 1421/2, Balša's daughters – Katarina and Doroteja claimed their rights to inherit the income of herceg Hrvoje's palace and land estate in Dubrovnik, and it was approved to them. The possessions they both had taken into possession as their dowries could not be determined, because of the lack of historical sources.

But still the true heir of herceg Hrvoje was his nephew – *Juraj Voisalić*, the son of vojvoda Voislav. In 1434 he carried the title of *vojvoda Donjih Kraja i veće* (the duke of Donji Kraji and wider), and it suited his real authority, while under his rule were the majority of župas in the "land" of Donji Kraji, but also the western part of the "land" of Hum. It should be assumed that there was a territorial connection between those two Bosnian provinces, which he ruled as well. His elder son, *vojvoda Petar Voisalić* appeared only in a small number of documents: ones regarding the conflict between *king Stefan Tomaš* (1443–1461) and *herceg od Svetog Save* (duke of Saint Sava) *Stefan Vukčić-Kosača*, the heir of Sandalj Hranić; the others are the correspondence between vojvoda Petar and the Roman pope. The second Hrvoje's nephew was *vojvoda Ivaniš Dragišić*, the son of Dragiša, who held župa Glaž and župa Banjica which were inherited by his sons – *knez Pavle*, *Marko* and *Juraj*.

The last period of the political history of Donji Kraji that is taken into account herein is the period of *Banat of Jajce* (1464–1527/28). This was a border area, i.e. a krajina, organized by the Hungarian king *Matija Korvin* (1451–1490) after the fall of the Bosnian Kingdom under the Turkish rule in 1463. Its territory has not been precisely delimited or presented in the form of a historical map so far. The result of our research is that the whole of the "land" of Donji Kraji, except only župa Uskoplje, was the ground on which Banat was formed. This continuous role of a border territory – krajina, had led to the appearance of another political, administrative, historical and geographical region under the name of *Bosanska Krajina*. But then it was meant to be the border area of the Turkish Empire toward the Habsburg monarchy, and it kept this role till 1878.

An extremely difficult problem was the question of the religious, i.e. ecclesiastical situation in the "land" of Donji Kraji. We have tried to present the facts based exclusively on the prime historical and archaeological sources, so as to reconstruct the existence of all three church organisations that were present in this province: Catholic, Orthodox and the heretic Church of Bosnia. The conclusion reached by *Ferdo Šišić* in his work *Bogumili i patareni* (Bogomils and Patarens, 1931), in which he had stated that in Bosnia members of all above mentioned confessions lived together and mixed with each other, has been accepted herein as a true statement proven by the sources. *Jeretici* and *šizmatici* were the two official terms used in the Papal correspondence to describe

Bosnian heretics while the second one – schismatics, referred to the Orthodox believers. This also served as the basis for determining the presence and the organisation of all three confessions. It has been ascertained that jeretici and šizmatici had lived together in the town of *Glaž* and in its vicinity, then near the towns of *Knin* and *Modruš* by *Ogulin*, in the valley of the rivers Sana, Vrbas and Cetina. Those were at the same time areas with the locations of the oldest Serbian Orthodox churches and monasteries, such as monasteries *Krka* and *Krupa* near Knin, *Dragović* near *Vrlika*, *Rmanj* near *Martin Brod*, *Gomionica* near *Banja Luka*. However, final conclusions on the ethnic structure of the medieval Bosnian state cannot be made, because certain changes occurred there which cannot still be studied without the publishing of the Turkish sources. Nevertheless, on the grounds of all given evidence, a special historical map has been made to illustrate the results of this research.

The second part of this book is completely dedicated to the basic point of interest of historical geography: nature, relief, soil, climate, water flows, then the aspects of their influence on the people inhabited there, and vice versa, the process of all human activities in a certain geographical region – their settlements, economic activity, political and administrative formations. This was also the most important part of our research, in which a large number of completely new conclusions and findings have been presented. In the first place, it has been necessary to determine the correct names and the total number of župas the "land" of Donji Kraji consisted of, during the long period of history between 10th and 15th century. Secondly, the land itself has been the object of our focus in order to outline those geographical areas that have distinguished themselves by their very favourable conditions for permanent settlements. Those areas were, in most cases, the ground on which župas, as territorial and administrative units, had been formed.

There is also a theoretical excursus on the typology of the medieval settlements in the "land" of Donji Kraji, and we have benefited very much from a number of works of German, Polish and Hungarian historiographers. But our insight has not been complete and the choice of literature has not been made by the usual scientific standards, but by their availability. The basic settlement typology we have applied is a very simple one, because only main categories have been singled out, such as: towns, castles, market places and villages. The ground reason

for this sort of distinction has been the fact that no domestic, i.e. Bosnian, or any other historical sources about legal and economical position of settlements and of social and economical relations has been preserved. Due to that, it has been assumed in our older historiography that Bosnia was a very underdeveloped state, both politically, socially and economically, which is a very wrong opinion. Apparently, there were laws and charts issued by the Bosnian rulers regarding the above mentioned questions, as well as city, family and church archives that have not survived till our time.

It was thought that towns and castles were some sort of isolated formations on the surface of the land, and the biggest attention was directed to the presence of the foreign traders. Here we have made some improvements based mostly on the results of the similar researches concerning European towns. First of all, we see settlements as occurrences of a *long endurance*, i.e. by establishing the presence of Roman settlements, then of the settlements from 16th century onward, we are given an opportunity to ascertain the continuity of the settlements during the Medieval Ages. The names of some of the settlements could point to their previous existence (for example: *Varošište*, means a former suburbia), the presence of a fortified place (*Gradac/Gradište* depicts the remains of a castle, fortress, even a town), or a certain human activity (*Trebova/Trijebovo*, reflects a settlement on a newly acquired land by removing trees from it). Lots of names have been obtained from many travels, e.g. *Benedikt Kuripečić's, Evlija Čelebi's* and *Ivan Frano Jukić's*. Never before were the locations of necropoleis of stećci being used as to assume the existence of settlements in their closest vicinity. We have thought that all graveyards should be brought in connection with the nearest settlements, while they could not exist without one. But the sad fact is that in our archaeological researches, in most cases, only one of three essential components of a town has been explored – fortified objects (i.e. city castle, walls). The suburbs and the necropolis were mostly left unidentified.

All those data regarding settlements have been organized in such a way to obtain a net of settlements with their precise location on the ground, and therefore we could observe their mutual relations, like: how distant towns were from nearest villages and castles, where the trading routes and the significant crossroads were, what the strategic positions for a particular area were. The results have been very positive: for about 10 settlements it has been determined that they should

be considered for towns, at about 20 locations there were castles and fortresses, and about 80 villages have been proved to exist in the Middle Ages. The towns in the "land" of Donji Kraji were very densely located, both within a particular župa and in general. This fact speaks, in return, of a higher level of urbanisation, as well of economical development for the whole region of Donji Kraji. As compared to the towns in a particular župa, villages were positioned in the perimeter of approx. 20 kilometres at most, and that distance allowed peasants to come to towns on daily basis, to supply it with food. In return, they could purchase salt for themselves as well as some of the crafted products that could not be made in the local production. A special map of settlements in the "land" of Donji Kraji has been enclosed as the result of our endeavours.

With the precise ubiety of all identified settlements, we have been able to accurately determine the borders of the "land" of Donji Kraji and to observe their changes over time. The borders have not been altered with regard to other "lands" of the Bosnian state – toward east and the "land" of Usora, the borderline followed the mountains *Uzlomac, Greben* and *Očauš;* then it went on to be the borderline with the "land" of Bosna, which also followed mountains on the watersheds of the rivers Vrbas and Bosna – *Vlašić, Komar, Kruščica, Štit* and *Vranica*. Further on the south side, the "land" of Donji Kraji has stretched to the high mountain ranges of *Raduša, Vitorog* and *Crna Gora*. The course of the expansion, i.e. the most changing borderline of Donji Kraji was towards northwest and north, with the Hungarian kingdom. In the time of ban Stjepan II, the borderline stretched between today's Vrpolje on the river Sana, Melina on the river Gomionica and Banja Luka. Later on, though, during the reign of herceg Hrvoje, the "land" of Donji Kraji had been vastly expanded and it reached the lower flow of the river Sana near *Prijedor* and the left bank of the river Sava, between today's *Srbac* and *Dubica*. This process of territorial development of the "land" of Donji Kraji is also presented in this work.

In this way we could ascertain the territorial and the essential, functional connection between *Donji Kraji* and *Bosanska Krajina*. Those terms are of the same linguistic origin and they both indicate a *krajina* – a frontier territory, a march. Bosanska Krajina first appeared in 1593 as a geographical, as well as a historical term. It changed its boundaries in the course of history, but it could be said that it was slightly larger than the "land" of Donji Kraji and *Banat of Jajce*, while it included the whole

northwest of Bosnia, crossing the left bank of the river Una, and the right bank of the river Vrbas in its lower flow.

The basic economic activity was agriculture and cattle farming, and the mutual relation between the two was determined by the nature of the land. Since the region of Donji Kraji was mostly mountainous and karstic, and very densely covered by trees, it was more convenient for cattle breeding. The largest part of the export consisted of live cattle and cattle products: meat (fresh and dried), cheese, leather and wool, linen. As said before, it was thought that Donji Kraji was economically rather underdeveloped, since there were no silver or gold mines, and due to that, no traders from Dubrovnik and their settlements. We began by observing antique, i.e. Roman trade routes, of which the most important went via Salona – Servitium (*Split – Bosanska Gradiška*) and via Salona – Argentaria (*Split – Srebrenica* by the river Drina). They were significant as the connection between the Adriatic and the Mediterranean region with Pannonia, therefore the whole western part of the future Bosnia was a transit area. The tracing of the medieval roads on the grounds of data from travels, and also of routes of the contemporary roads, proved that they generally matched the Roman ones. Therefore, it could be stated that the "land" of Donji Kraji kept its transit character during the Middle Ages. Unfortunately, there are no data about the commercial relations between Bosnia and Hungary, although they were certainly very regular and frequent. We have also assumed that the import of salt in the "land" of Donji Kraji was partly obtained from Hungary, because the salt transported from Split to Banja Luka, for example, would be extremely expensive due to a very long and arduous journey it demanded. Based on the previous establishing of the territorial/spatial relations between towns in the "land" of Donji Kraji, we have made a map of possible economic, but also of administrative and defence, areas of each town, i.e. towns with their counties. It is possible to see that many counties could be overlapping, which shows a higher level of economical development.

In the field of the mining activity, a parallel between Roman and Turkish mines has also been successfully established, so it could be concluded that, even though, there were no rich gold or silver mines, a number of iron mines did exist in the "land" of Donji Kraji. Obviously, the trading with iron was not profitable enough to cover the expenses of transportation. But this metal was essential for manufacturing of a range of products which were used in people's everyday living, such

as some household equipment, in agriculture, for metal parts of agricultural implements (hoe, knife, shovel, ploughshare, axe), then tools used in construction and mining, and finally, for manufacturing arms and armours. More luxurious arms and armour-plates were imported from Dubrovnik, Venice and other Italian cities.

In the end, we would like to point out that this work is only an effort to introduce some new methodological premises to our historiography, especially in the field of historical geography. It aims to illustrate some of the possibilities available to a researcher who is going to face an almost unknown territory, a small number of historical sources and archaeological material, and with false conclusions in the previous historiography. Of course, some aspects have not been adequately presented, such as enviromental changes of the landscape around towns and villages, but it is due to the lack of relevant geographical literature on the territory of today's Federation of Bosnia and Herzegovina. We hope that our work would still be considered an achievement of scientific efforts to thoroughly investigate the medieval past of a geographic and historical region.

Author

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Arkiv – Arkiv za poviestnicu južnoslavensku, Zagreb
ВИИНЈ – Византијски извори за историју народа Југославије, Београд
VZA – Vjesnik Zemaljskog arkiva, Zagreb
ГАДАР БиХ – Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ, Сарајево
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
GZM n. s. – Arheologija, Etnologija – Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija za Arheologiju i Etnologiju
GID BiH / GDI BiH – Glasnik Istorijskog društva / Glasnik Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва, Београд
Глас СКА – Глас Српске краљевске академије, Београд
Glasnik ADAR BiH – Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine
Годишњица НЧ – Годишњица Николе Чупића, Београд
Годишњак ФФ у Новом Саду – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
ЕЈ – Енциклопедија Југославије, Загреб
Зборник МСИ – Зборник Матице српске за историју, Нови Сад
Зборник ФФ у Београду – Зборник Филозофског факултета у Београду
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института САНУ, Београд
ИГ – Историјски гласник, Београд
IZ – Istorijski zbornik, Banja Luka
ИЧ – Историјски часопис, Београд
ЈИЧ – Југословенски историјски часопис, Београд
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
Насеља – Српски етнографски зборник, Насеља
ОП – Ономатолошки прилози, Београд

POF – Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo
Prilozi – Prilozi Istorijskog instituta, Sarajevo
Развитак – Културно друштво „Змијање", Бањалука

ИЗВОРИ

Anonim, *Wegrayss keiserlicher Maiestat legatio im. 32. jar zu den Türken geschickt* obj.: A. von Gevay *Urkunden und Acktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich Ungarn und der Pforte*, Band I, Wien 1848. (Anonim, *Wegrayss*)

Batinić M., *Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj istoriji*, Starine JAZU 17 (1885) 116–150.

Bonfinii A., *Rerum Ungaricarum Libri XLV*, Lipsiae 1771.

Brković M., *Tri povelje knezova Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu Stjepaniću*, Radovi JAZU u Zadru 32 (1990) 139–153.

Brković M., *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, Radovi HAZU u Zadru (40 (1998) 94–141.

Vego M., *Zbornik srednjevjekovnih natpisa BiH* I–IV, Sarajevo 1962–1970. (M. Vego, *Natpisi*)

Wenzel G., *Acta extera (Magyar diplomacziai emlekek az Anjoukorbol)* I–III, Budapest 1874–1876.

Gelcich J., *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887. (J. Gelcich, *Dipl. Rag.*)

Гильфердинг А. Ф., *Путованье по Херцеговини, Босни и Старој Србији. Друго, допуњено издање*, (предг. М. Екмечић), Београд 1996.

Динић М., *Из Дубровачког архива* III, Београд 1967.

Динић М., *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, ЈИЧ 1 (1935) 352–367.

Engel P., *Magyarország világi archontológiája* I–II, Budapest 1996. (P. Engel, *Archontologia*)

Законик цара Стефана Душана, издао и превео Н. Радојчић, Београд 1960.

Zlatar B., *Popis vakufa u Bosni iz prve prve polovine XVI vijeka*, POF 20–21 (1970–1971) 109–158.

Joannis Lucii Notae, ed. F. Rački, Starine JAZU 13 (1881) 211–268.

Jukić I., *Putopisi i istorisko-etnografski spisi*, Sarajevo 1953.

Кантакузин Јован, ВИИНЈ 6, превод и комент. С. Ћирковић и Б. Ферјанчић, Београд 1986.

Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, prir. B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, Sarajevo 1957. (*Kanuni i kanun-name*)

Кајер П. Петар – Вулетић Вукасовић Вид, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара 1450*, ГЗМ 17 (1905) 253–256.

Кинам Ј., *Историјски списи*, комент. Ј. Калић, ВИИНЈ 4, Београд 1970.

Ковачевић Д., *Пад босанске државе према дубровачким изворима*, ГДИ БиХ 14 (1964) 205–219.

Ковачевић Ј., *Надгробни натпис и рељеф казнаца Неспине*, ГЗМ Археологија 15–16 (1961) 317–322.

Kovačić S., *Pad Bosne i Hercegovine pod Turke u spisima bosansko-hercegovačkih franjevaca*, у: Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979, 60–85.

Костић П., *Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије Охридској архиепископији*, Споменик СКА 56 (1922) 32–39.

Kreševljaković H. – Kapidžić H., *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785. godine*, Sarajevo 1957.

Cuntz O., *Itineraria Romana – Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Lipsiae 1829.

Kuripešić B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. g.*, prev. Đ. Pejanović, Sarajevo 1950. (B. Kuripešić, *Putopis*)

Laszowski E., *Monumenta Habsburgica* I, Zagrabiae 1914.

Lašvanin Fra Nikola, *Ljetopis*, prir. i prev. I. Gavran, Sarajevo 1981.

Lukšić A., *Bosnien und die Herzegovina. Kurzgefasste Darstellung aller geographischen, volkswirtschaftlichen und socialen Verhältnisse dieser Länder nebst vollständigem Lexikon aller Städte und wichtigeren Orte*, Prag 1878.

Lucius I., *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Vindobonae 1758.

Lučić I., *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* I–II, Split 1979.

Ljubić Š., *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* I–X, Zagreb 1861–1891. (Š. Ljubić, *Listine*)

Malyusz E., *Zsigmundkori Oklevéltár* I–V, Budapest 1951–1997. (E. Malyusz, ZsOkl)

Matković P., *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI stoljeću*, Rad JAZU 56 (1881) 141–233.

Matković P., *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI stoljeću*, Rad JAZU 62 (1882) 87–126.

Matković P., *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI stoljeću*, Rad JAZU 124 (1895) 5–10.

Mesić M., *Građa mojih razprava u „Radu"*, Starine JAZU 5 (1873) 109–280.

Михаиловић Константин из Островице, *Јаничарове успомене*, прев. Ђ. Пејановић, Београд 1966.

Miklosich F., *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858. (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*)

Missale Hervoiae Ducis Spalatensis croatico-glagoliticum, ed. B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, sub red. V. Štefanić, Zagreb–Ljubljana–Grac 1973. (fototipsko izdanje)

Nagy I. – Nyáry A., *Magyarországi diplomácziai emlékek Mátyás király korából* I–II, Budapest 1877.

Nagy I. – Nagy I. – Veghely D., *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeö* VI, Budapest 1894.

Nagy I. – Nagy L. – Farkas G., *Hazai okleveltar 1234–1256*, Budapest 1879.

Новаковић Ст., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

Okiç T., *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, Südost-Forschungen 19, München 1960, 103–133.

Орбин М., *Краљевство Словена*, комент. С. Ћирковић, Београд 1968.

Ortvay T., *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV*, I–2, Budapest 1892.

Pesty F. – Ortvay T., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez* I, Pozsony 1896.

Порфирогенит К., *Спис о народима*, прев. и комент. Б. Ферјанчић, ВИИНЈ 2, Београд 1959.

Rački F., *Izvadci iz kraljevskog osrednjeg arkiva u Napulju za jugoslovjensku poviest*, Arkiv 7 (1863) 5–71.

Rački F., *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. g.*, Starine JAZU 4 (1872) 201–229.

Rački F., *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia* Zagrabiae 1877.

Rački F., *Povelja bana Tvrtka iz godine 1366*, Starine JAZU 21 (1881) 81–82.

Rački F., *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, Starine JAZU 14 (1882) 191–195.

Rački F., *Rukopisi tičući se južno-slovinske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, Rad JAZU 18 (1872) 205–258.

Sanudo M., *Odnošaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom*, Arkiv 5 (1859) 1–160; 6 (1863) 161–276; 8 (1865) 1–256.

Smičiklas T., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)*, I–XVIII, Zagreb 1904–1990. (T. Smičiklas, *CD* II)

Соловјев А., *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926.

Stipišić J. – Šamšalović M., *Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije*, Zbornik Historijskog Instituta JAZU 2–4, Zagreb 1959–1960.

Stojanović Lj., *Jedan prilog k poznavanju bosanskijeh bogumila*, Starine JAZU 18 (1886) 230–232.

Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма* I–1, I–2, Београд – Ср. Карловци 1929–1934. (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*)

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902.

Thallóczy L., *Istraživanja o postanku bosanske banovine s naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva*, GZM 18 (1906) 401–444. (L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku*)

Thallóczy L., *Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski*, GZM 9 (1897) 183–192.

Thallóczy L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914. (L. Thallóczy, *Studien*)

Thallóczy L. – Aldasy A., *Magyarország es Szerbia közti összeköttetesek okleveltar*, Mon. Hung. Hist. 33, Budapest 1907. (L. Thallóczy – A. Aldasy, *CD Magyarország es Szerbia*)

Thallóczy L. – Barabás S., *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* I–II, Budapest 1910–13. (L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Frangepan*)

Thallóczy L. – Barabás S., *Codex diplomaticus comitutum de Blagay*, Budapest 1897. (L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*)

Thallóczy L. – Horváth S., *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum – Comitatum Dubicza, Orbasz et Szana (Also-szlavoniai okmanytar)*, Mon. Hung. Histor. 36, Budapest 1912. (L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszalvonia*)

Thallóczy L.– Horváth S., *Jajcza (bansag, var, varos) története 1450–1527*, Mon. Hung. Hist. 40, Budapest 1915. (L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Jajcza*)

Бабић А., *О односима вазалитета у средњовјековној Босни*, ГИД БиХ 6 (1954) 29–44.

Babić A., *O pitanju formiranja srednjevjekovne bosanske države*, Radovi ND BiH III–2 (1955) 57–79.

Babić A., *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972.

Благојевић М., *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)*, ИГ 2–3 (1966) 3–92.

Благојевић М., *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1966) 1–17.

Благојевић М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

Благојевић М., *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, ИГ 1–2 (1976) 7–47.

Благојевић М., *Босанско Завршје*, Зборник ФФ у Београду XIV–1 (1979) 129–144.

Благојевић М., *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183–212.

Благојевић М., *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник МСИ 20 (1983) 45–125.

Благојевић М., *„Владаније" кнеза Лазара у Приморју*, Зборник ФФ у Београду XV–1 (1985) 97–113. (М. Благојевић, *„Владаније"*)

Благојевић М., *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 29–42.

Благојевић М., *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник МСИ 44 (1991) 7–17.

Благојевић М., *Српско краљевство и „државе" у делу Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 139–155.

Благојевић М., *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XV век), Београд–Смедерево 1992, 67–84.

Благојевић М., *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, у: Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78–92.

Благојевић М., *Северна граница босанске државе у XIV веку*, у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 59–76. (М. Благојевић, *Северна граница*)

Благојевић М., *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45–62.

Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997. (М. Благојевић М., *Државна управа*)

Благојевић М. – Медаковић Д., *Историја српске државности* I, Нови Сад 2000, 11–318.

Благојевић М., *Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији – Брат и браћа*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-2001, Београд 2001, 115-129.

Божић И., *Доходак царски*, Београд 1956.

Божић И., *Господин Којчин*, у: Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 206-217.

Bojanovski I., *Bočac*, Arheološki pregled 19, Beograd 1977, 111-113.

Bojanovski I., *Ključ na Sani*, Arheološki Pregled 15, Beograd 1973, 100 -105.

Bojanovski I., *Sokol na Plivi*, NS 13 (1972) 41-69.

Bösendorfer J., *Crtice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910.

Bošnjak S. (I. F. Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1951.

Brković M., *Bosanski kraljevski dvor prema Zadru i Hrvojeva uloga u zadarskim događajima krajem XIV i početkom XV stoljeća*, Radovi FF u Zadru 25 (12) (1985) 255-269.

Vasić M., *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku*, GDI BiH 3 (1962) 233-249. (M.Vasić, *Etnička kretanja*)

Vasić M., *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Djela ANUBiH knj. 29, Sarajevo 1967.

Васић П., *Ношња народа Југославије кроз историју*, Београд 1968.

Vasić P., *O nekim vidovima srednjevekovne nošnje u Bosni i Hercegovini*, Simpozijum: Srednjevekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 245-265.

Vego M., *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957. (M.Vego, *Naselja*)

Vego M., *Postanak imena Bosanska Krajina*, Pregled sv. 2, Sarajevo 1976, 185-193.

Vego M., Postanak srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1982.

Wilkes J. J., *Dalmatia*, London 1969.

Vinaver V., *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali HI JAZU u Dubrovniku (1953) 125-146.

Гошић Н., *Средњовековни топоним „Миле" или „Мили"*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 113-117.

Gunjača S., *Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije*, Split 1937.

Dabinović A., *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940.

Дабић В., *Карловачки генералат (1530-1746)*, Београд 2000.

Диниć М., *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955.

Динић М., *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955.

Динић М., *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ 9–10 (1959) 139–149.

Динић М., *Хумско-требињска властела*, Београд 1967.

Динић М., *Земље херцега од Св. Саве*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 178–269.

Dočkal K., *Srednjovjekovna naselja oko Dobre Kuće*, Starine JAZU 48 (1958) 85–167.

Драгојловић Д., *Зборник крстјанина Хвала и проблем „цркве босанске"*, Balcanica 13–14 (1982–83) 73–84.

Драгојловић Д., *Шизматички попови фрањевачких Dubia и православна традиција у средњевековној Босни*, Balcanica 16–17 (195–86) 43–55.

Дукић Д., Сава – *Потамолошка студија*, Београд 1957.

Đurđev B., *O vojnicima*, GZM n. s. 2 (1947) 75–138.

Ђурић В. Ј., *Минијатуре Хваловог рукописа*, ИГ 1–2 (1957) 39–52.

Engel P., *Zur Frage der bosnisch – ungarischen Beziehungen im 14. und 15. Jahrhundert*, Südost Forschungen 56 (1997) 27–42. (P. Engel, *Zur Frage*)

Ennen E., *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1975².

Žeravica L., *Arheološka topografija severozapadne Bosne*, Зборник Крајишких музеја 7 (1987) 61–110.

Žeravica Z., *Arheološki spomenici Goleša, Dobrinje i Zmijanja*, NS 18–19 (1989) 23–48.

Žeravica Z. – Žeravica L., *Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci*, Naše starine 16–17 (1984) 19–46.

Živković P., *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, Prilozi 10/2 (1974) 333–340.

Живковић П., *Млетачка трговина босанским робљем у средњем вијеку*, ГДИ БиХ 21–27 (1976) 51–59.

Živković P., *Prvi ugarsko-turski sukobi na tlu Bosne. („Dobojska bitka" 1415. godine)*, Značenja 3–4, Doboj 1983, 149–157.

Živković P., *Bitka kod Dobora 1394*, Značenja 5, Doboj 1984, 55–61.

Živković P., *Tvrtko II Tvrtković i njegovo doba*, Sarajevo 1981.

Živković P., *Jakov Markijski i bosanski franjevci. Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca*, IZ 5 (1984) 169–182.

Ивић П., *О првој српској сеоби у Жумберак (1530–1535)*, VZA 20 (1918) 245–279.

Историја српског народа I–II, Београд 1992². (*ИСН* I–II)
Историја Црне Горе II–2, Титоград 1970.
Jauker O., *Naselja u Bosni i Hercegovini s obzirom na geološki sastav zemljišta*, GZM 14 (1902) 83–111.
Jelenić J., *Kultura i bosanski franjevci* 1, Sarajevo 1912.
Јиречек К., *Историја Срба* I–II, Београд 1988³.
Јиречек К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: Зборник Константина Јиречека 1, Београд 1959, 205–304. (К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*)
Кајмаковић З., *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971.
Кајмаковић Р., *Традиционално и савремено у сеоским скуповима у Семберији*, Новопазарски зборник 2 (1978) 183–188.
Карановић М., *Границе средњовековне жупе Земљаник*, ГЗМ 48 (1936) 27–36.
Карановић М., *Историско-етнографске цртице о жупама Рами и Скопљу*, ГЗМ 50 (1938) 73–94.
Карановић М., *Још коју о жупи Земљаник*, ГЗМ 49 (1937) 105–107.
Klaić V., *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, VHAD n. s. 15 (1928) 13–24.
Klaić V., *Bribirski knezovi od plemena Šubić*, Zagreb 1897.
Klaić V., *Rodoslovlje knezova krbavskih od plemena Gusić*, Rad JAZU 134 (1898) 190–214.
Klaić V., *Pad Obrovca, Udbine i Jajca. Prilog za hrvatsku povijesnicu god. 1527–1528*, VZA 7 (1905) 57–67.
Klaić V., *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882. (V. Klaić, *Poviest Bosne*)
Klaić V., *Povijest Hrvata* 3–5, Zagreb 1972.
Klaić N., *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
Klaić N., *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
Klaić N., *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989.
Klaić N. – Petricioli I., *Zadar u srednjem veku*, Prošlost Zadra II, Zadar 1976.
Kovačević D., *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju BiH 1, Sarajevo 1987, 89–190.
Ковачевић Д., *Трговина у средњовјековној Босни*, Сарајево 1961. (Д. Ковачевић, *Трговина*)
Ковачевић-Којић Д., *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978. (Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*)

Ковачевић И., *Традиција и иновација годишњих сајмова*, Новопазарски зборник 2 (1978) 127–133.

Kreševljaković H., *Kamengrad*, Naše starine 6 (1959) 21–34.

Kreševljaković H., *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I (1953) 7–45.

Kreševljaković H., *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957.

Kubinyi A., *Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarns im XIV und XV Jahrhundert*, Die Mittelalterliche Städtebildung im südostlichen Europa, Köln–Wien 1977, 164–183.

Kujundžić J., *Crkva Sv. Ive u Podmilačju*, Dobri pastir sv. I–IV, god. 15–16 (1966) 369–375.

Kujundžić J., *Srednjovjekovne crkve u Jajcu*, Dobri pastir sv. I–IV, god. 21–22 (1972) 273–282.

Kukuljević I., *Priorat vranski sa vitezovi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj*, Rad JAZU 81 (1886) 1–118.

Лексикон српског средњег века, ур. С. Ћирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999.

Lovrenović D., *Cetinski knez Ivaniš Nelipčić u političkim previranjima u Dalmaciji krajem XIV i tokom prvih decenija XV stoljeća*, Prilozi 21 (1986) 204–215.

Lovrenović D., *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi FF u Zagrebu 20 (1987) 183–193.

Lovrenović D., *Da li je Jelena Nelipčić bila majka Balše Hercegovića*, IZ 7 (1986) 195–198.

Lovrenović D., *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna 1403–1413*, Prilozi 22 (1987) 37–45.

Лома А., *Именски пар Мальен : Повлен*, ОП 3 (1982) 155–167.

Loma A., *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 87–161.

Ljubić Š., *Poviesnička istraživanja o Hrvoji, velikom bosanskom vojvodi i spljetskom hercegu*, Rad JAZU 26 (1874) 74–93.

Mažuranić V., *Prinosi za hrvatski pravno-povijestni rječnik*, Zagreb 1908–1922.

Mazalić Đ., *Vinac i Doboj*, GZM n.s. – Arheologija 13 (1958) 233–239.

Mazalić Đ., *Biograd – Prusac, stari bosanski grad*, GZM n. s. – Arheologija 6 (1951) 147–189.

Mazalić Đ., *Stari grad Jajce*, GZM n. s. – Arheologija 7 (1952) 59–100.

Максимовић Ј., *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, ЗРВИ 22 (1976) 175–188.

Максимовић Ј., *Уметност у доба средњовековне босанске државе*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 35–72.

Malyusz E., *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437*, Budapest 1997. (E. Malyusz, *Kaiser Sigismund*)

Mandić D., *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava bosanske vikarije (1340–1735)*, Rim 1968. (D. Mandić, *Franjevačka Bosna*)

Манкен И., *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960.

Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997.

Марковић Ј., *Географске области СФРЈ*, Београд 1950.

Мијушковић Ј., *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ 246 (9) (1961) 89–130.

Милојевић Б. Ж., *Купрешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље*, Насеља 13 , Београд 1923.

Mitterauer M., *Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung*, Stuttgart 1980.

Мишић С., *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–1992) Београд 1992.

Мишић С., *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV и XVвека*, ИЧ 39 (1992) 47–57.

Мишић С., *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

Мишић С., *„Земља" у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1999) 133–146.

Мишић С., *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

Мишић С., *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и СВ. Саве*, Зборник Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1999.

Momirović P., *Drvene crkve Zapadne Bosne*, Naše starine 3 (1956) 149–172.

Момировић П., *Манастир Гомионица*, Богословље 1–2 (1965) 33–45.

Мргић Ј., *Жупе и насеља „земље" Усоре*, ЈИЧ 1–2 (2000) 27–42.

Mušeta-Aščerić V., *O vlastelinstvima na području župe Vrhbosne u XV vijeku*, GDI BiH 38 (1987) 87–100.

Mušeta-Aščerić V., *Župa Vrhbosna – Problem granica i vlasti*, Prilozi 20–21 (1985) 257–268.

Niškanović M., *Ilindanski dernek kod turbeta Đerzelez Alije u selu Gerzovu*, Новопазарски зборник 2 (1978) 163–168.

Niškanović M., *Prilog proučavanju stanovništva Zmijanja – O porijeklu stanovništva G. i D. Ratkova i Stražica*, GZM n. s. – Etnologija 33 (1978) 5–18.

Ницкановић М., *Становништво села Герзово у Босанској Крајини*, GZM n. s. – Etnologija 40 (1985) 131–160.

Novak G., *Povijest Splita* I, Zagreb 1957.

Новаковић С., *Село*, Београд 1965³.

Новаковић С., *Град, трг, село. К. историји речи и предмета који се њима казују*, у: Из српске историје, Београд – Н. Сад 1966, 144–161. (С. Новаковић, *Град, трг, село*)

Новаковић С., *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 48 (1880) 1–151.

Pavičić S., *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953.

Падежанин З., *Радови на санацији и конзервацији цркве манастира Гомионица*, Наше старине 1 , Бања Лука 1998, 81–92.

Pantelić M., *Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva Misala*, Slovo 20, Zagreb 1970, 39–94.

Patsch K., *Mali rimski nahođaji i posmatranja*, GZM 9 (1897) 511–516.

Pašalić E., *Antička naselja i komunikacije u BiH*, Sarajevo 1960.

Pašalić E., *Sabrano delo*, Sarajevo 1975.

Perić S., *Srednjevekovna utvrđenja oko Visokog, Sedmi susreti Zijo Dizdarević*, Fojnica 1984, 25–26.

Pesty F., *A macsoi banok*, Szazadok 1875, 361–381, 450–467.

Petrić M., *Geografski i historijski pregled, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, GZM n. s. – Etnologija 15–16 (1960–61) 21–30.

Petrić M., *Porijeklo stanovništva (u Imljanima)*, GZM n. s. – Etnologija 17 (1962) 11–26

Planitz H., *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Graz–Köln 1965².

Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak", Sarajevo 1942. (*Napretkova povijest Bosne*)

Поповић А., *Врхлаб – Беласица и жупа Врховина*, Годишњица НЧ 19 (1899) 241–256.

Поповић М., *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 33–55.

Поповић М., *Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 1–34.

Прокофьевъ В. Г., *Ростиславъ Михайловичъ, русскій князь XIII века*, Юбилейный сборникъ Русскаго Археологическаго общества въ Королевствѣ Югославіи, Белградъ 1936, 131–159.

Радојчић Н., *О једном наслову великог војводе босанског Хрвоја Вукчића*, ИЧ 1–2 (1948) 37–53.

Рађеновић П., *Бјелајско и Брвавско поље*, Насеља 20 (1925) 125–276.

Ракита Р., *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, Зборник Етнолошког института САНУ 9 (1979) 109–271.

Raukar T., *Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću*, Radovi FF u Zagrebu – Odsjek za povijest 7–8 (1969/70) 19–79.

Rački F., *Hrvatska prije XII vieka*, Rad JAZU 56 (1881) 63–140.

Rački F., *Bogumili i patareni*, Beograd 1931.

Rizaj S., *Rudarstvo Bosne u XVI i XVII veku u svetlu nekih turskо-osmanskih izvora*, Radovi sa simpozijuma: Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka (održan u Zenici 1973), Zenica 1999, 307–322.

Richter E., *Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine*, GZM 17 (1905) 253–417.

Rokai P., *Istorija porodice Maroti*, Beograd 1983. (neobjavljena doktorska disertacija)

Rokai P., *Poslednje dve godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437)*, Годишњак ФФ у Новом Саду 12–1 (1969) 89–108.

Руварац И., *Бановање Твртка бана. Три прилога к расправи...*, ГЗМ 6 (1894) 1–16, 611–620.

Руварац И., *Драга, Даница, Реса*, ГЗМ 3 (1891) 225–238.

Руварац И., *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 49 (1881) 45–52.

Szabo Đ., *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920.

Szakály F., *Phases of Turco-Hungarian Warfare Before The Battle of Mohacs (1356–1526)*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 33 (1), Budapest 1979, 66–111.

Sedić G., *Banja Luka i okolica na nekim kartama XVI–XVIII vijeka*, IZ 3 (1981) 167–178.

Скарић В., *О географској номенклатури Босне и Херцеговине*, Гласник ГД 13 (1927) 30–33.

Скарић В., *Жупа Земљаник и стара нахија Змијање*, ГЗМ 49 (1937) 37–53.

Skok P., *Prilozi k ispitivanju srpsko-hrvatskih imena mjesta*, Rad JAZU 224 (1921) 98–167.

Smiljanić F., *Teritorij i granice Kninske županije u srednjem vijeku*, Radovi FF u Zadru 27 (14) (1987–88) 135–141.

Станојевић С., *Студије о српској дипломатици. Интитулација*, Глас САНУ 92 (1913) 11–162.

Stockert G., *La monete del commune di Spalato*, Bulletino 40–2 (1917–1919) prilog I, str. 56–68.

Суботин-Голубовић Т., *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до половине XVII века*, Београд 1999.

Thallóczy L. – M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Zagreb 1916.

Thallóczy L., *Glagolski misal hercega Hrvoja u Eski-saraju u Carigradu*, GZM 4 (1892) 104–107.

Thallóczy L., *Vojvoda Hrvoje i njegov grb*, GZM 4 (1892) 170–187.

Тарановски Т., *Историја државног права. Историја кривичног права. Историја грађанског права*, у: Историја српског права у Немањићкој држави, Београд 1996².

Tošić Đ., *Tripe Buća, Dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića*, GDI BiH 20 (1972–1973) 25–40.

Тошић Ђ., *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.

Тошић Ђ., *Босанска краљица Катарина (1425–1478)*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 73–111.

Truhelka Ć., *Katakombe u Jajcu*, GZM 4 (1892) 57–68.

Truhelka Ć., *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo 1904.

Truhelka Ć., *Naši gradovi*, Sarajevo 1904.

Ćirković S., *Civitas Sancti Demetrii*, Sremska Mitrovica 1969, 59–69.

Ћирковић С., *Две године босанске историје (1414–1415)*, ИГ 3–4 (1953) 29–42.

Ћирковић С., *Херцег Стефан Вукчић Косача*, Београд 1964. (С. Ћирковић, *Херцег Стефан*)

Ћирковић С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964. (С. Ћирковић, *Историја*)

Ћирковић С., *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник ФФ у Београду VI–2 (1962) 96–111. (Работници, војници, духовници, 318–335)

Ћирковић С., *„Сугуби венац"*, Зборник ФФ у Београду VIII–1 (1964) 343–370 (Работници, војници, духовници, 277–305).

Ћирковић С., *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ у Београду X–1 (1968) 259–276.

Ћирковић С., *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, у: Работници, војници, духовници, Београд 1997, 257–274.

Ћирковић С., *„Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9–32.

Ћирковић С., *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, у: Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77.

Ћирковић С., *Русашка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–17.

Ћирковић С., *О „Баковачком уговору"*, ИГ 1–4 (1962) 3–10.

Ћирковић С., *Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву*, ИГ 3–4 (1958) 155–164.

Ћирковић С., *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, у: Работници, војници, духовници, Београд 1997, 341–349.

Ћирковић С., *Урбанизација као тема српске историје*, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 9–19.

Ћирковић С., *Властела и краљеви у Босни после 1463*, ИГ 3 (1954) 123–131.

Ćirković S., *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju BiH I, Sarajevo 1987, 191–254.

Ћоровић В., *Бан Кулин*, Годишњица НЧ 34 (1940) 25–37.

Ћоровић В., *Бан Борић и његови потомци*, Глас СКА 182 (1940) 45–61.

Ћоровић В., *Хисторија Босне* I, Београд 1940.

Ћоровић В., *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 5–47. (В. Ћоровић, *Територијални развој*)

Ćošković P., *Dubica u bosansko-ugarskim odnosima 1398–1402. godine*, ИЗ 2 (1981) 43–53.

Ћошковић П., *О гостима „цркве босанске"*, ИЗ 4 (1983) 7–40.

Ćošković P., *Banjaluka i potaganje Jajci 1525. godine*, ИЗ 8 (1987) 13–35.

Ćošković P., *Ustrojstvo „crkve bosanske" i njezina uloga u XV stoljeću*, Beograd 1987. (rukopis doktorske disertacije)

Ферлуга Ј., *Византијска власт у Далмацији*, Београд 1957.

Филиповић М. С., Височка нахија, Насеља 25 (1928) 191–774.

Fügedi E., *Castle and Society in Medieval Hungaruy (1000–1437)*, Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae 187, Budapest 1986, 1–162.

Fügedi E., *Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, y: Stadt und Stadtherr im XIV Jahrhundert, Linz 1979, 165–172.

Handžić A., *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, POF 25 (1975) 133–167. (A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*)

Handžić A., *O značaju puteva za razvitak gradskih naselja u Bosni*, Prilozi 13 (1977) 171–177.

Handžić A., *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Simpozijum: Srednjevekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 383–391.

Handžić A., *Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka*, Prilozi za istoriju BiH 2, Sarajevo 1987, 7–38.

Harisiadis M., *Minijature i inicijali Misala Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU 11, Zagreb 1963, 51–63.

Hadžijahić M., *O nekim lokalitetima iz povelje Bele IV od 20. jula 1244. godine*, Radovi ANU BiH 35 (1970) 289–291.

Hensel W., *Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*, Bauzen 1967.

Herkov Z., *Građa za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske* I–II, Zagreb 1956.

Homan B., *Geschichte des ungarisches Mittelalter*, I–II, Berlin 1940.

Huber A., *Ludwig I von Ungarn und die ungarischen Vasallenländern*, AfÖG 66 (1885) 21–44.

Цвијић Ј., *Балканско полуострво*, Сабрана дела 2, Београд 1989.

Цвијић Ј., *Геоморфологија* I, Сабрана дела 6, Београд 1989.

Цвијић Ј., *Географија краса*, Сабрана дела 7, Београд 1989.

Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982².

Šabanović H., *Bosansko Krajište (1448–1463)*, GID BiH 9 (1957) 177–220.

Šajnović I., *Kola. Narodni život i običaji*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena 3 (1898) 252–264.

Šidak J., *Franjevačka „Dubia" iz 1372/3. kao izvor za povijest Bosne*, ИЧ 5 (1955) 207–231 (Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu, Zagreb 1975, 225–247).

Šidak J., *„Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni*, Zbornik FF u Zagrebu III (1955) 11–40, 245 (Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu, Zagreb 1975, 177–209).

Šišić F., *Pad Mladena Šubića, bana hrvatskog i bosanskog*, GZM 14 (1902) 335–366.

Šišić F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

Šišić F., *Studije iz bosanske istorije*, GZM 15 (1903) 319–349.

Šišić F., *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1380–1416)*, Zagreb 1901. (F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*)

Шкриванић Г., *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

Шкриванић Г., *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
Šunjić M., *Bosna i Venecija. Odnosi u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1996. (M. Šunjić, *Bosna i Venecija*)

СПИСАК КАРАТА И ИЛУСТРАЦИЈА

Карта 1: Босанска држава у XIV веку – аутор М. Благојевић
Bosnian state in 14th century
Карта 2: Ширење „земље" Доњи Краји у средњем веку
Expansion of the "land" of Donji Kraji in Middle Ages
Карта 3: Феудална област Хрвоја Вукчића (1380–1416)
Feudal domain of Hrvoje Vukčić (1380-1416)
Карта 4: Територија Јајачке бановине 1464/65. године
The territory of Banat of Jajce in 1464/65
Карта 5: Црквена организација у Доњим Крајима у средњем веку
Ecclesiastical Organization in Donji Kraji in Middle Ages
Карта 6: Насеља „земље" Доњи Краји у средњем веку
The settlements of the "land" of Donji Kraji in Middle Ages
Карта 7: Привредне области градова у Доњим Крајима
Economic extent of towns in the "land" of Donji Kraji
Карта 8: Путеви у Доњим Крајима
Roads in the "land" of Donji Kraji

Карте 2–8 – аутор Ј. Мргић-Радојчић; техничка израда и картографска обрада – М. Бутурић и Љ. Јовичић

- Гравире Сокола, Каменграда и Кључа – факсимил издање B. Kuripešić, *Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I. von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, herausgeg. von S. M. Džaja und J. Džambo, Bochum 1983.
- Хрвојев портрет и грб – факсимил издање *Missale Hervoiae Ducis Spalatensis croatico-glagoliticum*, Zagreb–Ljubljana–Grac 1973, f. 242 v., 242 r. – Грб Хрватинића – фототипско издање *Фојничког грбовника*, Сарајево 1972.
- Хрвојев новац – F. Stockert, *La moneta del comune di Spalato*, Bulletino 40–2 (1917–1919), Prilog I.
- Портрет Пипа Спана – рад Андреа дел Кастање, Галерија Уфици, Фиренца.

- Стећак великог казнаца Неспине – M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970.
- Месец март и мај из *Часловца* војводе од Берија, рад браће Лимбург 1413–1416, Музеј Конде, Шантили.
- Портрет Жигмунда Луксембуршког, рад Антонија Пизана, Kunsthistorisches Museum, Wien.
- Портрет Жигмунда Луксембуршког у књизи „Bellifortis", Библиотека Мађарске академије наука, Будимпешта.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Алдемариск, маршал Сицилије краља Ладислава Напуљског (1386–1414) – 84.
Александар, сански жупан – 245.
Алфонс Арагонски, напуљски краљ (1443–1458) – 79.
Андреј Стрезивојевић, кастелан Великог Калника – 81.
Андрија III, угарски краљ (1290–1301) – 256.
Анђела, ћерка Владислава Шимраковића – 114.
Анђелић Павао, *историчар* – 18, 31, 172.
Анка, баница, супруга Вука Вукчића – 87, 88.
Антоније, мартолос – 153.
Антоније Благајски, кнез (1396–1436) – 92, 247.
Антоније Бонфини, дворски *историчар краља Матије Корвина*, (1434–1503) – 124, 130, 293.
Антоније Ђорђић, *путописац* – 203, 222.
Анчић Младен, *историчар* – 18, 64, 72, 79, 80, 163, 164.
Ачијауоли, кардинал и легат папе Бонифација IX – 146.

Бабоњићи, угарска властеоска породица – 41, 43, 45, 46, 226, 245.
Бакоч, магистар – 246.
Балтазар Баћањи, бан Јајачке бановине (1493–96, 1501–03) – 252.
Балтазар Колумбо, млетачки трговац – 288.
Балша III Балшић, господар Зете (1403–1421) – 118.
Балша Херцеговић, син херцега Хрвоја, (1398–†1416) – 82, 108–111, 113, 147, 307.
Балшићи, српска властеоска породица – 176.
Банфи, угарска властеоска породица – 110.
Бапишићи (Бабоњићи) – 226.
Барбара, ћерка Хермана Цељског, угарска краљица, друга супруга краља Жигмунда, (1408–†1451) – 92, 147, 250.
Бартоло Пизански, фратар – 145.
Батало Шантић, тепчија (1392–†1400) – 71, 77, 94, 247, 312.
Баћањи, угарска племићка породица – 12.
Бела (III) Алексије, угарски престолонаследник, угарски краљ Бела III (1172–1196) – 35.
Бела IV, угарски краљ (1235–1270) – 28, 31, 36, 37, 39, 207, 257, 260, 298–300.
Белхан, казнац – 37.
Бенедикт Курипечић, *путописац* – 16, 152, 164, 182, 185, 190, 194, 196, 197, 234, 237, 282, 283, 315.
Бенковићи, властеоска породица у жупи Лушци – 43.
Бериславић Скочић – 224, 249.
Бернард, сплитски надбискуп – 136.

Гргур Курјаковић, крбавски кнез – 58, 64.
Гргур (Максим) Бранковић, српски деспот (1486–1496) – 258.
Гргур II Шубић, кнез зрињски (1346–1361) – 63.
Гргур Павловић, син Павла Хрватинића, (1351–†1365) – 50, 51, 59, 63–65, 216, 220, 246, 252, 303.
Гргур Стипанић (Стјепанић), велики кнез (1329, 1357?) – 50, 63, 220, 246, 303.
Грдомил, казнац – 47.
Грубац, властелин – 256.

Дабижив Латиница, кнез Сребренице – 99.
Дабиша – видети Стефан Дабиша.
Держ Горјански, пожешки жупан (1408–1409), палатин (1414–1416) – 90.
Дивјеновићи, властеоска породица у жупи Лушци – 43.
Дивош Тихорадић, усорски кнез – 54, 57.
Динић Михаило, *историчар* – 18, 185, 190, 275.
Дионисије Бабоњић, кнез (1327–1370) – 141.
Доброслава – 138.
Доментијан, епископ зворнички – 154.
Доротеја, ћерка Балше Херцеговића, (1422–1470) – 109, 110, 112, 113, 147, 252, 307.
Доротеја, ћерка Петра Воисалића, (†1456) – 118.
Доротеја Банфи, ћерка Стефана Банфија од Доње Лендаве, (1416–1464) – 110, 113.
Драгиша Вукчић, син Вукца Хрватинића, (1391–1414) – 71, 75–77, 80, 81, 108, 120, 150, 249, 252, 305, 308.
Драгишићи, браћа, синови Иваниша Драгишића – 150, 240, 247, 248, 253, 256, 270.
Драгост (Драгослава) – 138.
Драгош, кастелан – 81.
Драгутин, српски краљ – видети Стефан Драгутин.
Душан, српски краљ и цар – видети Стефан Душан.

Ђерзелез Алија, турски јунак – 197.
Ђурађ Кер, опуномоћеник краља Жигмунда – 117.

Еберхард од Албена, загребачки бискуп и канцелар (1397–1419) – 110, 111, 252.
Евгеније IV, папа (1431–1447) – 149.
Евлија Челебија, *путописац* – 16, 190, 222, 266, 268.
Емерик Бебек, дубички жупан – 257.
Енгел Пал, *историчар* – 25, 67, 81, 96, 252.
Енен Едит, *историчарка* – 24.

Жарко Дражојевић, војвода мартолоса – 153.
Жигмунд Луксембуршки, угарски (1387–1437) и чешки краљ, немачки цар – 73, 74, 78–82, 85, 88–92, 95, 98, 101, 102,104, 109–111, 116, 117, 145, 148, 221, 247, 257, 306.
Жуан, фратар – 116, 149.

Жунбор, „старац" – 140.

Зубовић Јован, *географ* – 17, 27, 261.

Иван, жупан – 62.
Иван, син Ивана Брезовичког – 113.
Иван Бабоњић, славонски бан (1316–1322) – 226.
Иван Банфи од Доње Лендаве, славонски бан (1381–1385) – 247.
Иван Бебек, јајачки бан (1496) – 253.
Иван Бериславић, *српски деспот* (1504–1514) – 258.
Иван Брезовички, други супруг Доротеје – 112, 113, 147, 307.
Иван Будисалић, син жупана Будоша – 54, 57.
Иван Горјански, усорски војвода (1412–1417) – 81, 92, 93, 147.
Иван Дивнић, *путописац* – 192, 283.
Иван Мишљеновић, подбан бана Вука Вукчића – 80.
Иван Моровић, мачвански бан (1397–1410, 1427–1428) – 89, 93.
Иван од Гисинга, жупан – 245.
Иван Лучић (1604–1679), *историчар* – 15, 250.
Иван Палижна, вански приор (1381–1383, 1385–1391) – 73, 80.
Иван(иш) Благајски, кнез (1396–1442) – 92, 110, 120, 247, 252, 307.
Иваниш Драгишић, син Драгише Вукчића, (1434–†1446) – 116, 117, 120, 150, 191, 233, 240, 245, 247, 252, 254, 308.
Иваниш Ивановић, дијак – 45.
Иваниш Корвин, угарски херцег, ванбрачни син краља Матије Корвина – 130, 205.
Иваниш Нелипчић, цетински кнез (1404–†1434) – 49, 58, 84, 90, 94, 104, 141.
Иваниш Павловић, војвода – 114.
Иваниш Петровић, војвода – 99, 250.
Иваниш Хорват, мачвански бан (1375–1381, 1385–1386) – 73, 80.
Ивахн (Ивановић), тепчија – 62.
Иноћентије VII, папа (1404–1406) – 87.

Јаков, *епископ сремски* – 149.
Јаков Маркијски, *папски легат-инквизитор, викар босанских фрањеваца* (1435–1440) – 148, 149.
Јанко Хуњади, гувернатор Угарског краљевства (1446–1452) – 118.
Јанош, сестрић Еберхарда од Албена – 110.
Јелена, ћерка кнеза Курјака, удовица Вукослава Хрватинића – 58, 59, 64.
Јелена, *сестра деспота Стефана Лазаревића, друга супруга војводе Сандаља*, (†1443) – 91.
Јелена, сестра српског краља Душана, супруга Младена III Шубића (†1348) – 51.
Јелена, ћерка Балше III Балшића, прва супруга Стефана Вукчића, (1407–†1453) – 118.
Јелена Јиповичка, супруга кнеза Мартина Франкопана – 258.
Јелена Нелипчић, ћерка кнеза Нелипца, супруга херцега Хрвоја, а потом краља Остоје, (†1421/22) – 83, 84, 94, 102, 105, 108, 109, 111, 114, 115, 146, 229.
Јелисавета, баница, ћерка краља Стефана Драгутина, супруга Стјепана I Котромана, (†1330/31) – 41, 42, 48, 49, 59, 61, 65, 302.

Јелисавета, ћерка бана Стјепана II, угарска краљица, супруга краља Лајоша, (1353–†1387) – 60, 66, 73, 74.
Јиречек Константин, *историчар* – 274, 278.
Јован, поп – 154.
Јован, син Доротеје и Шимуна Кладушког – 112, 113, 307.
Јован XXII, папа ((1316–1334) – 44.
Јован Бранковић, српски деспот (1494–1502) – 258.
Јован Владимир, дукљански владар (пре 998–†1016) – 27, 298.
Јован Запоља, ердељски војвода и угарски краљ (1527–1540) – 131.
Јован (VI) Кантакузин, византијски цар (1347–1354) и *писац* – 52, 53.
Јован Кањишки, егерски бискуп – 74.
Јован Кинам, византијски *писац* – 35, 134.
Јован Неустрашиви, бургундски војвода (1404–1419) – 103–104.
Јован Тамаши, ердељски војвода (1387–1416) – 148.
Јован Цимискије, византијски цар (969–976) – 32.
Јукић Иван Франо, босански фрањевац и *писац* (1818–1857) – 127, 154, 158, 162, 184, 191, 192, 199, 205, 212, 222, 226, 227, 234, 272, 273, 277, 278, 282, 292, 315.
Јуније Растић, дубровачки *хроничар* (1669/71–1735) – 83, 93, 201.
Јурај Воисалић, војвода, син војводе Воислава, (1419–1438) – 115–118, 120, 149, 216, 247.
Јурај Воисалић, кнез, син војводе Јурја Воисалића, (1434) – 116–118, 172, 308.
Јурај Драгишић, син Иваниша Драгишића, (1446) – 120, 150, 252.
Јурај Мишљеновић, кнез – 116, 247.
Јурај III Шубић – 63.
Кабога, властеоски род – 97.
Кајмаковић Здравко, *историчар уметности* – 154.
Калошевићи, властеоска породица – 43.
Кањижаји, угарска властеоска породица – 81.
Карановић Милан, *етнолог* – 16, 213, 231, 268, 270.
Карло I Роберт Анжујски, угарски краљ (1301–1342) – 44, 60, 301.
Карло III Анжујски, напуљски краљ (1381–86), угарски краљ Карло II Мали (1385–86), супруг краљице Марије, ћерке краља Лајоша – 42, 43, 73, 75.
Карло IV Луксембуршки, немачки цар ((1346–1378), отац Жигмунда – 73.
Карло Курјаковић, кнез, син крбавског кнеза Павла – 87.
Катарин Зено, млетачки посланик и *путописац* – 283.
Катарина, ћерка Стефана Вукчића, босанска краљица, супруга краља Стефана Томаша, (1425–1478) – 118, 150, 202.
Катарина Боровинић, ћерка Балше Херцеговића, (1422–1434) – 109, 111, 113, 114, 147, 307.
Катарина Вукчић, ћерка бана Вука Вукчића, супруга војводе Сандаља – 87, 88, 91.
Клара, супруга Стефана Банфија – 110.
Клаић Вјекослав, *историчар* – 17, 26, 76, 103, 110, 126, 131, 163–165.
Клаић Нада, *историчарка* – 15.
Ковачевић-Којић Десанка, *историчарка* – 14, 19, 287.
Ковачевићи (Дињичићи), власте-

оска породица у Подрињу – 122.
Која Закарије, господар Дања – 118.
Константин Михаиловић из Островице, *писац* – 124, 220.
Константин VII Порфирогенит, византијски цар (913–959) и *писац* – 23, 28, 134.
Котроманићи, босанска династија – 45, 85, 88, 202, 206.
Крекић Баришa, *историчар* – 112.
Крешевљаковић Хамдија, *историчар* – 15, 125.
Кристофор Шубић, син Маргарите – 112, 307.
Кубињи Андраш, *историчар* – 25.
Кујава, друга супруга краља Стефана Остоје, мајка краља Стефана Остојића – 114.
Кукуљевић Сакцински Иван, *историчар* – 293.
Кулин, босански бан (пре 1180 – око 1204) – 35–40, 136, 285, 299, 300.
Курјаковићи, хрватска властеоска породица – 58, 64.

Ладислав, пожешки жупан – 148.
Ладислав Благајски, кнез (1396–1436) – 92, 110, 247.
Ладислав Кањижаји, јајачки бан (1496–1499) – 252.
Ладислав Моровић, мачвански бан (1441–1443), палатин (1440, 1444) – 148.
Ладислав Напуљски, напуљски краљ (1386–1414), угарски краљ (1403–1414) – 75, 79–82, 84, 85, 88–90, 95, 96, 100, 101, 104, 106–108, 146, 249, 286, 305, 306.
Ладислав Силађи, сребренички кастелан (1403–1436) – 90.
Ладислав Тетеш (Титушевић) – 93.
Ладислав Хорват, брат Павла Хорвата – 73.
Лазар Хребељановић, српски кнез (око 1329–†1389) – 135.
Лазаревићи, српска династија – 60.
Лазарет – 53.
Лајош I Велики, угарски краљ (1342–1382) – 52, 60, 63, 64, 66, 67, 72–74, 79, 145, 176, 193, 231, 244, 246, 286, 302–304.
Латичићи, властела – 61, 229.
Леустахије, славонски бан – 269.
Ловреновић Дубравко, *историчар* – 18, 109.
Лома Александар, *лингвиста* – 29, 31, 207.
Луј Орлеански, брат француског краља Шарла V, (†1384) – 73.
Лукшић Абел, *писац* – 273, 278, 292.
Љубић Шиме, *историчар* – 14.

Мавро Орбин (†1611), *историчар* – 44, 136.
Мазалић Ђоко, *археолог* – 184, 205.
Мајнхард Ортембуршки, корушки гроф – 44.
Максим, епископ херцеговачки – 154.
Максим, калуђер – 153.
Максимовић Јованка, *историчарка уметности* – 36.
Маљус Елемер, *историчар* – 25.
Манојло Грк, писар – 55.
Манојло I Комнин, византијски цар (1143–1180) – 35.
Мара, ћерка кнеза Лазара, супруга

Вука Бранковића, (†1426) – 179.
Маргарита, ћерка Доротеје и Шимуна Кладушког – 112, 307.
Марија, ћерка Лајоша I и Јелисавете, угарска краљица (1382–†1395) – 72–74, 80.
Марин, старешина босанских фрањеваца – 119.
Марко, војвода, сведок (1434) – 116, 216.
Марко, епископ босански – 154.
Марко Драгишић, син Иваниша Драгишића, (1446, 1461) – 120, 150, 252.
Мароје Растић – 113.
Мартин, син Јована Кладушког – 112.
Мартин V, папа (1417–1431) – 147.
Мартин Держ од Сердахеља, вицебан Славоније и вицепалатин (1385–1416) – 93.
Мартин Дијанишевић, кнез – 116, 117, 247.
Мартин Франкопан, кнез (1416 –1479) – 110, 111, 123, 252, 258, 307.
Мастан Бубањић, кнез – 62, 72.
Матија Воисалић, брат или син Петра Воисалића, „краљ Босне" (1476) – 124, 125, 308.
Матија Корвин (Хуњади), угарски краљ (1458–1490) – 99, 122 –124, 128, 185, 189, 308.
Матија Нинослав, босански бан (око 1233 – око1250) – 36–39, 134, 135, 137, 285, 299, 300.
Матија Шабанчић, син Радивоја Остојића, „краљ Босне" (1465–1467) – 124.
Матко Таловац, славонско-хрватски бан (1435–1445) – 116, 117, 221.
Матковић Петар – 16, 186, 192.
Микић Ђорђе, *историчар* – 17.
Миклошић Франц, *филолог* – 12.
Милат, тепчија – 69.
Милат Чучић, кнез – 99, 199.
Миливоје, дијак – 98.
Милица (монахиња Јевгенија), кнегиња, супруга кнеза Лазара, (око 1353–†1405) – 84.
Милица, ћерка Катарине и Твртка Боровинића, супруга Стјепана Шимраковића – 114, 307.
Милојевић Боривоје, *географ* – 16.
Милош Дружић – 92, 247.
Милтен Хрватинић, жупан – 69, 70, 243, 305.
Милутин, српски краљ – видети Стефан Милутин.
Мирко Радославић – 53.
Мирослав Мастновић – 72.
Михаило (Микац) Кабужић, протовестијар херцега Хрвоја, (†1428) – 93, 97, 115.
Михајло Крешимир II, хрватски кнез – 32.
Михач Шубић – 112.
Мишић Синиша, *историчар* – 19, 20, 168, 263.
Младен, скопски кастелан – 58.
Младен Станчић, кнез – 69, 70, 305.
Младен I Шубић, босански бан (1302–1304) – 42, 285.
Младен II Шубић, хрватски и босански бан (1304–1322) – 41–44, 46, 226, 301.
Младен III Шубић, брибирски кнез (†1348) – 51.
Михоч, кнез – 113.
Мојсије, кнез – 245.
Момчило, војвода, родопски великаш – 52.
Моровићи, угарска властеоска породица – 97.
Мркоје (Шћитовљанин), кнез – 62.
Мустај-бег Скендерпашић – 185, 189.
Мутимир, српски кнез (око 852–892) – 38.

Нелипац, цетински кнез (†1344) – 52, 60, 64, 252.
Нелипчићи, хрватска властеоска породица – 58, 64.
Немањићи, српска династија – 29, 38, 47, 49, 54, 135, 139, 298, 299, 302.
Неспина, велики казнац – 30, 272.
Никола, син Доротеје Банфи – 111.
Никола, острогонски надбискуп – 66.
Никола IV, папа (1288–1292) – 41.
Никола V, папа (1447–1455) – 119, 150.
Никола Алтомановић, жупан (1366–1376) – 141.
Никола Велички, барањски жупан (1449–1450) – 252.
Никола Горажд, сребренички кастелан (1405–1408) – 90.
Никола Горјански, палатин (1375–†1386) – 73, 81.
Никола Илочки, титуларни босански краљ (1471–1477) – 124.
Никола Конт, палатин (1356–1367) – 66.
Никола Лашванин, босански фрањевац, *летописац* – 199.
Никола Нинковић, војвода – 153.
Никола Секељ – 123.
Никола Трогиранин, кнез – 202, 288.
Никола Франкопан, кнез, хрватски бан (1426–1432) – 89, 110.
Никола Шубић, син Михача Шубића – 112.
Нинослав Новаковић, *властелин* – 60, 70.
Нишкановић Мирослав, *етнолог* – 16.
Новак Грга, *историчар* – 15, 72.
Новаковић Стојан, *историчар* – 167.
Остоја, босански краљ – видети Стефан Остоја.
Остоја Боровинић, кнез – 114.
Остоја Тепчић, син тепчије Батала и *Ресе* – 77.

Павко Комлиновић, кнез – 116.
Павковић Никола, *етнолог* – 31.
Павле, епископ смедеревски – 154.
Павле, син Гргура Павловића, (1365) – 252.
Павле Бешењи, славонски бан (1402–1406) – 89.
Павле Влатковић, кнез – 80.
Павле Вукославић, кнез, син Вукослава Хрватинића, (1351–1367) – 50, 51, 59, 67, 68, 70, 229, 230, 232, 239, 240, 303, 304.
Павле Драгишић, кнез, син Иваниша Драгишића, (1446) – 120, 150, 252.
Павле Зрињски, син Гргура II Шубића, (1380–1410) – 89.
Павле Клешић – 141.
Павле Курјаковић, крбавски кнез – 58, 87.
Павле Раденовић, кнез – 91, 305.
Павле Радишић – 85.
Павле Хорват, загребачки бискуп (1379–1386) – 73.
Павле Хрватинић, кнез (1323–†1351) – 45, 48, 55, 57, 59, 63, 64, 216, 220, 224, 301, 303.
Павле Чупор, славонски бан (1412–1415) – 92, 93.
Павле Шимраковић, син Владиславa Шимраковића – 114.
Павле I Шубић, хрватско-далматински (1274–1312) и босански бан (1299–1302) – 41–43, 300, 301.
Павловићи, браћа, синови кнеза Павла Хрватинића – 51, 59, 64, 65, 67, 79, 122, 216.

Пантелић Марија, *историчарка уметности* – 146.
Пач Карл – 184.
Пашалић Есад, *епиграфичар* – 185, 274, 278, 284.
Пелегрин Арагонски, сплитски надбискуп – 146.
Перењи, угарска *властеоска* породица – 96.
Петар, бугарски цар (927–969) – 32.
Петар, сестрић Еберхарда од Албена – 110.
Петар Брсачић, кнез – 116, 216.
Петар Воисалић, војвода, син војводе Јурја Воисалића, (1434–1456) – 116, 118, 119, 149, 150, 308.
Петар Вуковић, *кастелан* – 81.
Петар Гереб, угарски палатин (1491–1495, 1501–1502) – 253.
Петар Јочић – 99, 250.
Петар Павловић, војвода – 114.
Петар Перењи, мачвански бан (1400–1401), палатин (1415–1423) – 89, 113.
Петрица Јурјевић, кнез – 98.
Пије II, папа (1458–1464) – 150.
Планиц Ханс, *историчар* – 24.
Познањ Пурћић, жупан – 62.
Понграци, *мађарска* грофовска породица – 64.
Поп Дукљанин, *летописац* – 35.
Породош, жупан – 55, 57.
Поручен Прибиславић – 55, 57.
Прибислав Хлаповић, кнез – 55, 57.
Пријезда, босански бан (око 1250 – око 1290) – 37, 39–42, 60, 213, 219, 224, 300.
Пријезда (II), син бана Пријезде (1287, 1290) – 40–41.
Припко, војвода – 99.
Пурћа, војвода – 60, 62.
Пуцић Медо, књижевни радник – 12.
Радек, кнез – 46.
Радивој Остојић, син краља Стефана Остоје, (1432–1463) – 115, 116, 124, 150, 182, 199,205, 252, 268.
Радивојевићи, хумска властела – 90, 94, 116, 149, 150, 172.
Радимски Венцеслав, рударски сатник – 23.
Радин Бутковић, „гост" – 141, 151.
Радић Радосалић, трговац из Јајца – 288.
Радоје Чуклић, кнез – 116.
Радомир, „старац" – 140.
Радослав, „велики гост" – 140.
Радослав, „дјед" – 140.
Радослав, тепчија – 47, 60, 62, 69.
Радослав, хумски жупан (1249–1254) – 40.
Радослав Бабоњић, кнез и *славонски* бан (1292–1299) – 40, 245, 249, 256.
Радослав Мастновић – 72.
Радослав Павловић, војвода – 114.
Радослав Хлаповић – 55, 57.
Радост (Радослава) – 138.
Рађеновић Петар, *географ* – 240.
Ракита Радивоје, *етнолог* – 16, 266.
Растко Немањић, син Стефана Немање, хумски кнез (1190–1191), монах Сава, архиепископ *српски* (†1236) – 38.
Ратко, кнез – 241.
Ратко Лужац, жупан – 55, 57, 243.
Ратко Мишановић – 99.
Раукар Томислав, *историчар* – 15.
Рауп Драговић, кнез – 98, 99.
Рачки Фрањо, *историчар* – 192, 193, 308.
Реса, ћерка Вукца Хрватинића, супруга тепчије Батала – 71, 77, 247, 305.
Решетар Милан, *филолог* – 12.
Рокаи Петер, *историчар* – 96.
Роман IV Диоген, византијски

цар (1068–1071) – 179.
Руварац Иларион, *историчар* – 66.

Сакаљи Ференц, *историчар* – 124, 125.
Самуило, македонски цар (976–†1014) – 34.
Сандаљ Хранић (Косача), велики војвода босански (око 1370–†1435) – 87–92, 116–118, 305.
Санудо Марин, службени *историчар* Млетачке републике, (1466–1536) – 14, 130, 153.
Седић Гордана, *историчарка* – 252.
Семијун, казнац – 37.
Сибислав, усорски кнез (1236–1245), син босанског бана Стефана – 36, 38, 299.
Синан-паша Боровинић, унук (?) Твртка Боровинића, санџакбег Босне (1496, 1513) и Херцеговине (1504–1506) – 114.
Скарић Владислав, *историчар* – 16, 27, 213.
Сладоје Дивошевоћ, тепчија – 69.
Смичиклас Тадија, *историчар* – 13, 76.
Спахо Фехим, *историчар* – 15.
Стана, ћерка босанског краља Стефана Дабише – 105.
Станац Воисалић – 57.
Станац Гапиловић, властелин – 60, 70.
Станислава, робиња, ћерка Стојка – 138, 209.
Станица Радосалић – 288.
Стефан, архиђакон – 176.
Стефан, син Јована Кладушког – 112.
Стефан Банфи од Доње Лендаве, славонски бан (1381–1385) – 110, 247.
Стефан Бериславић, син деспота Иваниша Бериславића, српски деспот (1515–1535) – 258.
Стефан Војковић – 127, 153, 209.
Стефан Вукчић Косача, херцег од Светог Саве (око 1405–†1466) – 79, 117, 118, 123, 141, 150, 177, 189, 308.
Стефан Дабиша, босански краљ (1391–1395) – 77–81, 105, 176, 243, 305.
Стефан Драгутин, српски краљ (1276–1282) и „сремски краљ" (1284–1316) – 41, 45, 49, 54, 145, 302.
Стефан Душан, српски краљ и цар (1331–1355) – 50–52, 54, 58, 135.
Стефан Лазаревић, српски кнез и деспот (1389–1427) – 83, 84, 91, 95, 306.
Стефан Милутин, српски краљ (1282–1321) – 29, 42, 178.
Стефан Немања, велики жупан (1166–1196) – 29, 38, 285.
Стефан Немањић, син Стефана Немање, велики жупан и краљ (1196–1228) – 38.
Стефан Остоја, босански краљ (1398–1404, 1409–1418) – 77, 82, 84–86, 90, 91, 95, 96, 99, 105, 106, 109, 114, 140, 177, 287, 305.
Стефан Остојић, син краља Остоје, босански краљ (1418–1421) – 113, 115, 220.
Стефан Твртко I, син кнеза Владислава, босански бан и краљ (1353–1391) – 34–35, 59–63, 65–71, 73, 74, 78, 79, 88, 90, 100, 105, 114, 135, 141, 161, 165, 176, 177, 191, 193, 224, 230, 233, 286, 301, 303–305.
Стефан Твртко II, син краља Твртка I, босански краљ (1405–1408, 1422–1443) – 88, 102, 106,

109, 111, 113, 115, 116, 147, 287.
Стефан Томаш, син краља Остоје, босански краљ (1443–1461) – 76, 110, 113, 117–120, 150, 164, 185, 189, 191, 199, 202, 231, 233, 252–254, 288, 308.
Стефан Томашевић, син краља Томаша, босански краљ (1461–1463) – 115, 119, 120, 122, 150, *182, 199, 202, 205, 237, 268.*
Стефан Урош I, син цара Душана, српски цар (1355–1371) – 38.
Стибор Стиборович, ердељски војвода (1395–1401, 1409–1414) – 96.
Стипоје Хрватинић, пристав – 60.
Стипоје Челничић, син челника Хлапа – 55, 57.
Стјепан, кнез, отац кнеза Хрватина, (†пре 1299) – 42.
Стјепан Бабоњић (Бабонежић), славонски бан (1310–1316) – 40.
Стјепан Коњевић, трговац из Јајца – 288.
Стјепан I Котроман, син бана Приезде, босански бан (око 1290 – око 1310) – 37, 40–42, 301.
Стјепан II Котроманић, син бана Стјепана I, босански бан (1322 –1353) – 26, 37, 41–52, 54–61, *66,* 69, 70, 83, 135, 139,140, 150, 164, 190–191, 193, 216, 224, 226, 231, 232, 239, 243, 286, 299, 301, 302.
Стјепан Лацковић, палатин (1382 –1392) – 74.
Стјепан Рајковић – 68, 70, 141.
Стјепан Тепчић, син тепчије Батала и Ресе – 77.
Стјепан Шимраковић, хумски властелин – 114, 307.
Стјепко Вуковић, жупан – 70, 243.
Стојановић Љубомир, *историчар* – 12.
Стојко – 138, 209.
Стојна – 138.
Талоци Лајош, мађарски *научник* и политичар – 12, 13, 48, 103, 125–127, 131, 164, 268.
Тврдислав, властелин – 256.
Тврдислав Галешић, кастелан – 81.
Твртко Боровинић, кнез – 111–114, 147, 307.
Твртко Брајовић, трговац из Јајца – 271, 288.
Твртко Котроманић, босански бан – видети краљ Стефан Твртко I.
Твртко II Котроманић, босански краљ – видети Стефан Твртко II.
Твртко Латичић – 229.
Твртко Милатовић, кнез – 116.
Теобалд, папски легат – 39, 136.
Теодора, Ћерка Балше III Балшића и Боље, супруга војводе Петра Воисалића, (†после 1445) – 118.
Тихчин Витановић – 57.
Ткалчић Иван, *књижевник* – 66.
Толислав, казнац – 45, 224.
Тома, епископ хварски – 119, 142.
Тома Архиђакон, сплитски надбискуп и *писац* – 15.
Томазина, угарска краљица, мајка краља Андрије III – 256.
Томас, сански жупан – 246.
Трипе Бућа, протовестијар – 79.
Трухелка Ћиро, *историчар* – 114, 199, 220, 221.
Ћирковић Сима, *историчар* – 11, 13, 17, 18, 24, 109, 112, 165.
Ћоровић Владимир, *историчар* – 17, 18, 26, 29, 58, 165, 184.

Ћошковић Пејо, *историчар* – 151.

Улрих Цељски, син Фридриха, кнез и славонски бан (†1456) – 118.

Фердинанд I Хабзбуршки, аустријски надвојвода и угарски краљ (1527–1564) – 131, 152.
Фигеди Ерик, *историчар* – 25, 96.
Филип Смели, бургундски војвода (1363–1404) – 103.
Филиповић Недим, *историчар* – 125, 130.
Франкопани, *грофовска породица* – 13.
Франо Бутришић, *путописац* – 192, 283.
Фрањо Бериславић, јајачки бан (1494, 1499, 1501–1503) – 130, 221.

Хрватин Вучковић – 55, 57.
Хрватин Стјепанић, *кнез Доњих Краја* (1299–1305) – 28, 41–46, 48, 50, 58, 59, 68, 69, 120, 231, 243, 300, 301, 303, 304.
Хрватинићи, *босанска властеоска породица* – 12, 13, 17, 28, 45, 49, 50, 55, 56, 58, 60, 64, 67, 69, 71, 145, 147, 177, 231, 240, 243, 247, 297, 301–305.
Хрвоје Вукчић (Хрватинић), *велики војвода босански и херцег сплитски* (1380–†1416) – 14, 17, 18, 20, 65, 68–72, 74–88, 90–111, 113–117, 120, 133, 139, 145–147, 166, 177, 185, 199–202, 205, 206, 216, 220, 226, 229, 231, 243, 244, 247, 249, 250, 252, 257, 260, 274, 276, 286, 287, 297, 304–310, 312.

Цвијић Јован, *географ* – 16.
Цвитко Толихнић, кнез – 92, 97, 98.
Црнуг, жупан – 62.

Ханцић Адем, *историчар* – 15, 125, 127, 133, 152, 192, 209, 222, 373.
Хаџи Мустафа-ага – 210, 212.
Хаџијахић Мехмед, *историчар* – 31, 135.
Хвал, крстјанин – 98, 101, 106, 146.
Хедвига, ћерка краља Лајоша I, пољска краљица (1371–1399) – 72.
Хенсел Витолд, *историчар* – 24.
Херков Златко, *историчар* – 59.
Херман Цељски, таст краља Жигмунда, хрватски и славонски бан (1406–08, 1423–1435) – 96.
Хлап, челник – 47, 54, 55, 57.
Хорвати, браћа – 73, 74, 80, 81.

Часлав, српски кнез (928 – око 950) – 42, 34.
Чубриловић Васо, *историчар* – 261.

Шабановић Хазим, *историчар* – 15, 125, 126, 209.
Шајновић Иво, *етнолог* – 208.
Шарл V, француски краљ (1338–1380) – 73.
Шарл VI, француски краљ (1380–1422) – 104.
Шимун Кладушки, кнез, први супруг Доротеје, ћерке Балше

Херцеговића, (1422–†1434) – 111–113, 147, 307.
Шишић Фердо, *историчар* – 11, 12, 17, 26, 76, 103, 110, 164, 297.
Штитко Хлаповић, пристав – 55, 57.
Шубићи, хрватска властеоска породица – 41, 42, 44–46.
Шуњић Марко, *историчар* – 72, 206, 227, 288.
Шурмин Ђуро, *историчар* – 193.
Шуфлај Милан, *историчар* – 13.

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА

Авиньон, град у Француској – 73.
Агино село – 213.
Акхисар (Београд, Прусац), видети Прусац.
Алшан, фрањ. самостан – 142, видети Машањ.
Анкона, град у Италији – 288.
Аржани, насеље – 282.
Арнаутовићи, село – 30, 45, 206, видети Мили.
Аустроугарска монархија – 262, 278.

Бабиндол, село – 180, 184, 191, 194, 195, 197, 198, 261, 283, 291, 294.
Бабићи, село – 194, 195, 267.
Бајића-град, тврђава – 215, 218, 223.
Балкан, полуострво – 90.
Балкана, језеро – 210.
Бањевине, локалитет – 213.
Бановац, хан – 294.
Баноштор, насеље у Сремској жупанији (Угарска) – 149.
Бања, топоним – 227.
Бањалука, град – 124, 125, 129, 131, 151, 154, 159, 203, 207, 208, 213, 215, 217, 218, 222, 223, 227, 234, 253, 256, 261, 265, 268, 281, 282, 289, 291, 293, 294, 312.
Бањалука, фрањ. самостан – 151.
Бањалучка котлина – 159.
Бањица, жупа – 41, 43, 45, 48–51, 55, 61, 67, 69, 116, 120, 140, 161, 164–166, 171, 177, 198, 211, 215, 216, 224, 227, 231, 237, 239–244, 246, 259, 300, 301, 304, 308, 309.
Бањица, потес – 232–233, 241.
Бањица, река – 160, 215, 232, 233.
Бањица, село – 165, 182, 224, 231, 233, 236, 241, 242.
Баре, село – 214.
Батар, село – 251.
Бачка жупанија (Угарска) – 144, 149, 246.
Бела, варош код Дарувара у Крижевачкој жупанији (Угарска) – 268.
Београд (Гламоч), видети Гламоч.
Београд (Прусац, Акхисар), видети Прусац.
Београд, град – 124, 125, 129.
Бесарабија (Влашка) – 141, 142.
Бехремагиница, планина – 277, 278.
Беч, град у Аустрији – 290.
Бешњево, локалитет – 195.
Бијелајско поље – 282.
Бијелајско-петровачко поље – 157.
Бијело Поље у Црној Гори – 229.
Билавице (Горње и Доње), село – 210.
Билај, град код данашњег Бјелаја – 125, 126.
Биљани, село – 233, 237, 239, 240–241, 268.
Бисковићи, село код Јајца – 206.
Бискупићи, село – 136.
Бистрица, притока Врбаса – 159, 187, 215, 282.
Бистрица, притока Сане – 274, 313.
Бистрица, село – 214, 218, 219.

Бистрички град, видети Ливно.
Бителићи, село – 283.
Бихаћ, град – 124, 151, 234.
Бишће, подграђе града Благаја на Буни – 139.
Бјелајце, село – 210, 211.
Благај, град на Буни – 53, 140.
Благај, град на Сани – 139, 246.
Благај, село на Врбасу – 191.
Блажена девица, црква – 36.
Близна, посед у Вуковској жупанији (Угарска) – 36.
Блија, река – 157, 160, 282.
Бобац, тврђава – 87, 226, видети Котор на Врбањи (Котор Варош).
Бобовац, град – 122, 129, 147.
Бодрог, угарска жупанија – 246.
Божићи, село – 223.
Бољковац, село – 186.
Борак, село – 136, 207.
Борја-планина – 226.
Борје, вис – 186.
Борковићи, село – 214.
Борна, река – 76.
Борова глава, планински врх – 35, 282, 283, 294.
Борова планина – 134.
Боровица, коса – 196.
Борово поље – 282.
Борци, село – 229.
Босанска Крајина – 11, 26, 27, 131, 166, 260–262, 311, 312.
Босанска Крупа, град – 157, 314.
Босанска фрањевачка викарија – 309.
Босански Нови, град – 152, 160, видети Нови на Уни.
Босански Петровац, град – 126, 231, 282.
Босански санџак – 15, 152.
Босанско краљевство – 71, 72, 75, 81, 88, 90, 93, 103, 120, 124, 148, 202, 305, 308.
Босна, банат – 66.
Босна, жупа – 30, 137, 140.
Босна, „земља" – 11–14, 16, 18–24, 28–33, 34–39, 42, 46–49, 54, 57, 58, 60, 61–63, 65, 69, 70, 74, 81, 82, 86, 98, 90, 94, 98–103, 110, 114, 116, 117, 122, 124, 128, 133–137, 140–144, 146, 148, 152, 157, 158, 165, 168, 169, 175, 184, 190, 191, 202, 206, 256, 260, 262, 263, 268, 272, 273, 277, 278, 287, 289, 297–301, 303, 305, 309, 311–313, 315.
Босна, река – 22, 28, 30, 36, 89, 116, 136, 184, 186, 201, 260, 298, 311.
Босна и Херцеговина – 16, 170, 217, 261, 268, 278, 311.
Бочац, гора – 171, 199, 205.
Бочац, град – 23, 116, 125, 128–130, 153, 203, 211, 213, 218, 219, 221, 222, 265, 291.
Бравско поље – 157, 231, 240, 241, 260, 270, 282, 291.
Браничево, „земља" – 260.
Браничевска епископија – 139.
Браничко брдо – 229.
Брач, острво – 109, 286, 306.
Брдо код Сарајева, локалитет – 137, видети Дебело брдо.
Брђани, локалитет – 195.
Брезовица, гора – 112, 113.
Брекиња, село, центар католичке парохије – 139, 257.
Бријег, локалитет у Миљевцима – 250.
Брод, жупа – 137, 298.
Брод, село – 179.
Бродар, тврђава – 177, 306.
Бронзани Мајдан, насеље, рудник – 218, 223, 224, 277, 278, 295.
Броћно, жупа – 116.
Брчко, град – 142.
Бршљановац, град у Крижевачкој жупанији (Угарска) – 67, 231, 304.
Бршћаник, град (Св. Михаило) – 286.

Бугарско царство – 32.
Бугојно, *насеље* – 135, 187, 274.
Будељ, *село* – 268.
Будим, *град у Угарској* – 90, 290.
Буквалук (Голеши), *локалитет* – 213.
Букова гора – 284.
Бунареви, *заселак* – 214.
Бунари, *село* – 217, 219, 281, 294.
Бургундија, *покрајина у Француској* – 103.
Бусовача, *рудник* – 273.

Ваганац, *притока Пливе* – 159, *видети* Јањ, Купрешка ријека, Ријека.
Вагањ, *брдо* – 204, 264.
Валпово, *тврђава у Барањској жупанији (Угарска)* – 97, 148.
Варвара, *село* – 282.
Вареш, *насеље* – 29.
Варешчић, *локалитет* – 222.
Варош, *трг* – 227, 245, 248, *видети* Котор (Котор Варош).
Варошиште, *тврђава, локалитет* – 190, 203, 218, 222, 224, 253, 279, 295.
Варошлук, *село* – 77.
Варцар Вакуф (Мркоњић Град), *насеље* – 209, 212, 277, 279, *видети* Ново Јајце, Јајце Јеницеси.
Велечево, *тврђава, локалитет* – 235, 238.
Велика Влашка – 142.
Велика Градина, *локалитет* – 211.
Велика Кладуша, *град* – 261, 312.
Велика планина, *планина* – 193.
Велики град, *локалитет (Арифов-град)* – 174, 245, 248.
Велики Калник, *град у Крижевачкој жупанији (Угарска)* – 81.
Велики стожер, *планина* – 185, 186.
Вељаке, *село* – 170.
Венеција, *видети* Млетачка република.
Весела Стража, *град* – 93, 115, 123, 127, 162, 185–191, 275, 284, 285, 289, 291, 307.
Весеочица, *река* – 187.
Ветрено брдо – 30.
Византија, *Византијско царство* – 27, 34, 35, 52, 102, 298.
Вијенац, *гора* – 125.
Вијеначац, *град у жупи Неретви* – 205.
Вилуси, *село* – 139, 159, 214, 218, 255.
Вилуси, *центар католичке парохије* – 249.
Винац (Вијенац), *тврђава* – 125, 127–129, 152, 186, 200–202, 205, 268, 283, 288, 291, 293, 312.
Вираш Поток, *село* – 241.
Вис, *острво* – 85, 92, 94, 109.
Висовац, *насеље* – 151.
Високи, *град* – 31, 113, 272.
Височко поље – 29, 30, 298.
Висућ, *град на Висућници, притоци Уница* – 150.
Висући, *град на Цетини* – 52, 149, 150.
Витез, *насеље (Bistue Nova)* – 72, 282.
Витина, *притока Врбаса* – 159, 191.
Витовља, *село* – 207.
Виторог, *планина* – 22, 131, 158, 159, 193, 243, 260, 261, 311, 312.
Вишевице, *област* – 227.
Вишеград, *град* – 32, 314.
Власиње (Горње и Доње), *село* – 170, 171, 194, 197–199, 204, 211, 264.
Влашић, *планина* – 32, 127, 131, 157, 159, 260, 261, 311, 312.
Влашка (Бесарабија), *држава* – 141, 142, 289.

Влашки бријег, локалитет – 154.
Водица, град – 195.
Водица, центар католичке парохије – 139, 246.
Возућа, српски православни манастир – 144.
Бојска, село, центар католичке парохије – 139, 249.
Волари, село – 159, 188, 195, 198.
Вољевац, село – 158.
Вољица, локалитет – 188.
Вољица, река – 159, 187, 282.
Бормс, град у Немачком царству – 222.
Вражић, село – 196, 198.
Вран, планина – 158.
Врана, град – 73, 80, 84, 257.
Врандук, град – 116, 124, 127, 129.
Враница, планина – 31, 158, 184, 186, 260, 274, 278, 282, 311.
Вратар, град – 172.
Врацар-град код Бришева, локалитет – 275.
Врбања, жупа – 41, 43, 46, 48, 50, 51, 55, 61, 64, 69, 87, 91, 108, 140, 154, 160, 163, 164, 166, 171, 177, 207, 214, 216, 227, 229, 239, 243, 259, 300, 301, 307, 309.
Врбања, нахија – 131.
Врбања, река – 131, 157, 159, 207, 226, 228, 230, 265, 294.
Врбањци, село – 230.
Врбас, град – *видети* Врбашки Град.
Врбас, жупа – 13, 40, 65, 76, 92, 94, 99, 101, 143, 159, 163–166, 215, 223, 246, 249, 252, 304, 309.
Врбас, жупанија – 110, 117, 138, 145, 244, 245, 260, 275, 306, 310.
Врбас, река – 11, 22, 23, 30, 35, 40, 41, 58, 63, 95, 116, 123, 127, 131, 135, 144, 153, 157–159, 161, 171, 173, 181, 184–187, 190–193, 199–202, 204–206, 208, 211, 213–217, 219–223, 228, 249, 252, 253, 260–262, 265, 274, 275, 282, 283, 289, 299, 311–313.
Врбашки Град – 82, 92, 110, 125–127, 129, 131, 139, 249–250, 256.
Врбенац-град (Врбовац), тврђава – 125, 127, 129.
Врбљани (Горњи и Доњи, Врбне), село – 198, 232, 235, 239–241, 243.
Врлика, насеље – 143.
Врпоље, локалитет – 160, 237, 238, 248, 289.
Врсе, село – 187, 188.
Врсушје (Врше), село, центар католичке парохије – 139, 246.
Врхбелица, тврђава, видети Врбенац-град.
Врхбосна, жупа – 29–31, 36, 122, 152, 169, 184, 298.
Врхлока, село (Прапратница) – 210.
Врх-Крупа, тврђава – 221, видети Гребен (Крупа) на Врбасу.
Врхлаб, жупа – 29.
Врховина, област – 64, 159, 207, 208, 220, 227, 304,.
Врхрика, жупа – 29, 89, 94, 129, 143, 151, 169, 177, 309.
Врченац, локалитет – 211.
Вршчић-градина, локалитет – 219.
Вуковска жупанија (Угарска) – 137.
Вуковско поље – 35, 158, 282.
Вусочић, мезра – 220.
Вучај, поток – 214, 215, 242.
Вучај, село – 218, 219, 223, 224.
Вучај-град, тврђава – 215, 218, 223, 242.
Вучјак, поток – 215.

Герзово (Прово, Прхово), село – 160, 194, 197, 198.
Главица-Махиња, локалитет – 236.
Глаж, град – 40, 76, 95, 120, 134, 143–145, 151, 161, 173, 178, 245,

249, 251, 252, 254–256, 269, 291, 309.
Глаж, жупа – 20, 77, 91, 99, 111–113, 116, 117, 120, 141, 142, 144, 159, 163, 164, 166, 174, 213, 215, 234, 249, 252, 253, 255, 256, 306–310, 312.
Глаж, фрањевачки самостан – 145.
Глаж, центар католичке парохије – 139, 249.
Гламашница, поток – 248, 278, 279.
Гламоч, град (Београд) – 63, 95, 128, 129, 145, 216, 220.
Гламоч, жупа – 66, 76, 117, 144, 152, 190, 261, 301, 303.
Гламоч, крашко поље – 74, 158, 194, 260, 281, 312.
Гламоч, фрањ. самостан – 35, 145.
Глибаја, поток – 241, 242.
Глоговац, притока Јања – 193, 266.
Глоговац, село – 195, 196, 198.
Глоговица, село – 276.
Гмићи, село – 185, 189, 191, 192.
Гњат, планина – 284.
Гобјеловина, село – 241.
Гола коса – 261.
Гола планина – 159, 166, 208, 211.
Голеши, село – 159, 218.
Голо Брдо, заселак – 186, 190.
Гомиле, село – 224.
Гомионица, село – 277, 279.
Гомионица, српски православни манастир – 154, видети Залужани.
Гомјеница, река – 40, 157, 160, 178, 215, 223.
Гомјеничко поље – 159.
Горица, планина – 194.
Горјани, тврђава у Вуковској жупанији (Угарска) – 73.
Горња Јурковица, село – 250.
Горња Клока, село – 209, 210, 212, 295.
Горња Саница, село – 234.
Горње Билавице, село – 210.
Горње језеро реке Пливе – 159.
Горње Ратково, село – 159, 214, 219, 224.
Горње Скопље, нахија – 192.
Горњи Вакуф, насеље – 31, 135, 158, 161, 185, 187, 188, 192, 278, 282, 283.
Горњи Вијачани, локалитет – 144.
Горњи Врбљани, локалитет – 238, видети Врбљани (Врбне).
Горњи град (Град) у Јајцу – 204.
Горњи Ибар, жупа – 169.
Горњи Нови, тврђава – 187.
Горњи Подградци, подграђе града Врбаса – 249, 291.
Горњи Подградци, седиште католичке парохије – 139.
Горњи Шехер, насеље, део Бањалуке – 216, 281.
Горуша, град (Чајан-град) – 30, 122.
Горуша, река – 30.
Гостовић (Удрим), српски православни манастир – 144.
Граб, локалитет – 214.
Грабарје, посед у Пожешкој жупанији (Угарска) – 130.
Грабик, село – 214, 215, 219.
Грабовичко поље – 294.
Град, потес, топоним – 211, 221, 235.
Градачац, град у Сребреничкој бановини – 125.
Градачац, село у нахији Змијање – 220.
Градина, топоним – 164, 188, 195, 200, 211, 218, 223, 235, 239.
Градина у Вакуфу – 251, 252.
Градина у Вилешима – 188.
Градина у Сеферовцима – 251.
Градина, локалитет у Бакинцима – 250.
Градић у Велијама – 235.
Градишка (Босанска), град – 22, 85, 95, 120, 139, 194, 249, 250,

252, 253, 256, 265, 281, 289, 291, 293, 314.
Градишка, центар католичке парохије – 249.
Граховик, село код Травника – 191.
Граховo (Босанско), град – 231.
Граховско поље – 261, 312.
Грачаница, локалитет – 237, 238.
Грачаница, притока Врбаса – 159, 187, 284.
Грачаница, рудник (Стари Мајдан) – 276.
Грачаница, трг, подграђе града Сусида – 173, 188, 189, 192, 291.
Гребен, град (Крупа на Врбасу) – 23, 63, 74, 95, 125, 126, 128, 131, 145, 151, 203, 216, 220, 221, 246, 247265, 285, 291, 303, 304, 309, 311.
Гребен, град у Вараждинској жупанији (Угарска) – 221.
Гребен, фрањевачки самостан и центар кустодије – 145.
Греда, центар католичке парохије – 139, 257.
Грич-Пауша, локалитет– 250.
Грлоница, река – 283.
Грмеч, планина – 157, 158, 241, 260, 267, 311.
Грмеч-град, локалитет – 125, 126.
Громиле, локалитет – 218.
Грчка градина, локалитет – 219.
Гурсев, тврђава – 237.
Гуча Гора, насеље – 72, 75, 92, 247.

Дабар, насеље – 277.
Дабар, поток – 164, 245, 248.
Дабрац, тврђава – 211.
Давор, село – 158.
Далмација – 22, 32, 38, 60, 63, 73, 75, 81, 84, 85, 90, 100, 101, 103, 135, 145, 146, 151, 153, 229, 274, 275, 281, 286, 293, 303, 305, 306.
Дањ, град у Албанији – 118.
Дарувар, насеље – 64.
Двориште, топоним – 235, 239.
Дебело брдо у Сарајеву, локалитет – 31, 137.
Дервента, насеље – 144.
Десник (Δεονίκ), град – 29.
Детлак, српски православни манастир – 144.
Диван, планина – 186.
Дивичани, село – 200.
Димитор, планина – 159, 194, 215, 216, 238.
Динара, планина – 158.
Динарске планине – 263.
Динарски систем – 263.
Диоклија (Дукља) – 135.
Днолука, планина – 206, 208.
Днолука, поље – 159, 199.
Днолука, село – 200, 201, 206.
Добој, град – 124, 129.
Добор, град – 74, 80, 81, 89,.
Добра Кућа, град у Крижевачкој жупанији (Угарска) – 64, 65, 216, 220, 252, 303.
Добретић, село – 207.
Добриња, село – 30, 159, 217, 224.
Добрињско поље – 217.
Доброшин, село – 274, 278.
Долачко брдо – 30.
Доња Билавица, село – 210.
Доња Босна, област – 203.
Доња Клока, село – 210, 211.
Доња Лендава, тврђава у Задарској жупанији (Угарска) – 110, 247.
Доња Пецка, локалитет – 236.
Доња Саница, село – 236.
Доња Славонија, област – 244, 275.
Доње језеро реке Пливе – 159.
Доње Ратково, село – 224, 233, 241.
Доње Скопље, нахија – 192.
Доњи Будељ, село – 234, 235.
Доњи Вакуф, насеље – 135, 152,

158, 159, 161, 180, 185, 191, 192, 270, 291, 295.
Доњи град (Варош) у Јајцу – 191.
Доњи Ибар, жупа – 169.
Доњи Корићани, село – 126, 208.
Доњи Краји, „земља" – 11–15, 17–20, 22, 24, 26–28, 32, 33, 36–46, 53, 55, 57, 59–61, 63, 68–79, 80, 88, 94, 100, 101, 103, 105–107, 113, 115–117, 119, 120, 122–124, 131, 133–135, 138, 140, 145, 147, 149, 157, 158, 160, 163, 165–169, 171–173, 177, 178, 182–184, 191, 202, 208, 243, 246, 259–264, 269, 273–276, 278, 280–282, 284, 285, 287–290, 292, 295–301, 303–306, 308–315.
Доњи Нови, тврђава – 187.
Драговић, српски православни манастир – 143.
Драгочај, село, центар католичке парохије – 255.
Дражево, насеље – 282.
Драчевица, жупа – 176.
Дрвар, град – 150.
Дрежник, град – 89.
Дрежница, жупа – 62.
Дријева, трг на Неретви – 66, 74, 86, 91, 93, 117, 176, 286.
Дрина, река – 35, 42, 55, 86, 123, 133, 134, 144, 154, 262, 298, 301.
Дриња, река – 55.
Дрниш, град – 282, 283.
Дрогучина, река – 186.
Дубица, град – 13, 22, 40, 63, 82, 94, 109, 124, 139, 257.
Дубица, жупа – 163, 164, 166, 246, 257.
Дубица, село – 214, 223.
Дубица, центар католичког архиђаконата – 82, 88, 109, 110, 138, 244, 245, 257, 258, 260, 275, 309.
Дубичка гора – 214.
Дубочац, тврђава – 93.
Дубровачка општина (република) – 13, 49, 83, 91, 92, 99, 102, 112, 115, 118, 138, 285, 305, 307.
Дубровник – 22, 42, 44, 49, 50, 52, 83–85, 97, 99, 105, 109, 113, 114, 129, 170, 176, 220, 245, 274, 301, 307.
Дувно, град – 180, 194, 270, 282, 284.
Дувно, жупа – 190, 301, 302.
Дувно, крашко поље – 74, 158, 282.
Дукља – 28, 38, 298.
Дуљци, локалитет – 196.
Дунав – 148, 149.
Дусина, рудник – 273.

Ђаково, град у Вуковској жупанији – 36.
Ђаково, центар босанске католичке бискупије – 137.
Ђол-Хисар, град – 204, видети Језеро.
Ђула, тврђава у Бекешкој жупанији (Угарска) – 97.
Ђурђа брдо, локалитет – 250.

Европа – 103, 122, 306.

Железница (Мајданска ријека) – 276.
Жепине, село – 213, 219, 220, 232.
Жепче, град – 124.
Живинице, село – 208.
Жумберак, посед у Крањској – 144, 152.
Жупа – 193, 194, 265–267, 270.

Заблаће, село – 182, 238, 240, 282, 283.

Заваље, предео – 241.
Завидовићи, насеље – 31.
Завршје, област – 55–57, 216.
Загорје, жупа – 47, 61, 62.
Заграђе, село – 127, 226.
Загреб, град – 74, 93, 113.
Загуљани, село – 240.
Задар, град – 14, 60, 67, 85, 150, 204, 284, 286, 305.
Залужани, село – 153.
Залужани, српски православни манастир Гомионица – 153.
Западне Стране, „земља" – 69, 74, 94, 168, 190, 191, 301.
Збориште, брдо – 212.
Звечај, град – 23, 95, 98, 105, 115, 117, 123, 125, 128, 129, 131, 151, 203, 213, 219, 220, 265, 291, 307.
Зворник, град – 123, 129.
Здаљевац, село – 171, 199, 205.
Здена, село – 277.
Зеленград, тврђава, локалитет – 216, 218, 223.
Земуник, град – 67, 216, 292.
Земуник, жупа – 12, 19, 40, 41, 43, 45, 48, 51, 55, 59, 64, 66, 69, 91, 99, 115–117, 157, 159, 163–166, 207, 211, 213–217, 219 222, 224–226, 239, 242, 244, 246, 249, 259, 279, 300, 301, 303, 304, 307–310.
Зеница, насеље – 298.
Зеничко поље – 30, 31.
Зец-планина – 186.
Зидине, локалитет – 217, 220, 250.
Зимашница, река – 30.
Златан-врело – 274.
Златни поток – 274.
Златно врело – 274.
Златно гумно – 274.
Змајевац, поток – 207.
Змајевац, тврђава – 228.
Змијање, нахија – 153, 159, 182, 189, 213, 216, 217, 220, 223, 224, 241, 289, 293.
Зрињ, град у Загребачкој жупанији (Угарска) – 63, 89.
Зрмања, река – 75, 94, 286.

Иванjска, село, центар католичке парохије – 139, 249.
Иг, село – 61, 234, 239.
Иломска река – 126, 208.
Имљани, село – 136, 207, 208, 291, 300, 310.
Имотски, град – 140.
Истра, полуострво – 122.
Италија – 77, 103, 146, 274.

Јаворани, село – 227–229.
Јадран (Јадранско море) – 281, 286, 287.
Јадрански слив – 186.
Јајачка бановина (банат) – 13, 14, 122, 124–129, 131, 151, 153, 154, 166, 177, 197, 202, 205, 208, 209, 212, 220, 221, 225, 227, 237, 252, 253, 260–262, 268, 293, 308, 311.
Јајце, град – 14, 34, 83, 92, 93, 96, 98, 105, 115, 116, 122–125, 127–131, 147, 148, 150, 151, 153, 159, 163, 171, 177, 180, 182, 196–206, 208, 209, 217, 221, 259, 264, 265, 268, 269, 271, 281–285, 278, 288, 291, 293, 294, 306, 307, 312, 314.
Јајце, „котар" – 170–171, 199, 204.
Јајце, фрањевачки самостани – 147–148, 150–151, 202.
Јаклић, село – 186, 189, 190, 192.
Јаковљевићи, заселак – 198.
Јакотина, река – 226.
Јакотина, село – 61, 171, 229, 230.
Јањ, висораван – 161, 270.
Јањ, насеље – 282, 284, 294.
Јањ, нахија – 182, 198.
Јањ, река – 32, 35, 158–160, 180, 184, 193, 194, 197, 263, 265–267,

283, 311, видети Ваганац, Купрешка ријека, Ријека.
Јапра, река – 160, 275, 282, 311.
Јапра, село – 139, 246.
Јасеновац, планина – 158, 241.
Једрене, град – 97.
Језеро, град (Бол-Хисар) – 125, 128, 130, 131, 151, 153, 171, 182, 196, 199–201, 203–205, 209, 240, 259, 265, 267, 268, 281, 283, 285, 287, 288, 293, 294.
Језеро, фрањевачки самостан – 150, 205.
Језерце (Језерача), село – 210.
Јелеч, село – 277–279.
Јелићи, заселак – 277.
Јеринин град, локалитет – 250.
Јурковица, река – 249.

Кабле (Кабао), село – 61, 171, 228–230.
Кадина вода, хан – 294.
Какањ, село – 78, 94.
Калин, планина – 189, 191, 279.
Каменац, тврђава – 237.
Каменград, тврђава – 123, 125, 127–129, 234, 237, 243, 246, 276, 277, 279.
Камичак, тврђава – 127, 128, 235, 237, 278, 279.
Карансебеш (Гурну Руиени), град у Румунији – 124, 142.
Караула, планина – 201, 293.
Карин, насеље – 151.
Карински залив – 75, 286.
Кастел (Castra), тврђава у Бањалуци – 218, 222.
Каштел, тврђава на планини Калин – 189, 279, 283.
Келн, град у Немачком царству – 222, 290.
Керменд, град у Мађарској – 12.
Ки, село – 174, 242, 248.
Кијевац, град (Кијево) – 120, 174, 242, 245, 248, 279.
Кијевска ријека – 160.
Кистање, село – 282.
Кладаре, тврђава – 252.
Кладе, село – 240.
Кладуша, град – 111, 112, 151.
Клис, град – 52, 74, 75, 124, 286.
Клис, жупа – 94.
Клисина, некропола – 235.
Клишки санџак – 15, 152.
Клока, река – 210.
Кљевци, село (Кијевци) – 165, 241, 248.
Кључ, град – 43, 46, 50, 61–63, 76, 95, 120, 122, 126–129, 140, 145, 157–159, 164, 171, 173, 177, 182, 222, 226, 231–235, 237–241, 243, 249, 259, 265, 270, 276, 282, 291, 293, 300, 301, 304.
Книн, град – 57, 75, 81, 124, 125, 143, 151, 231, 309
Кобиља река – 207
Ковачевац, село – 277, 279.
Ковачић (Ковачевић), село – 241.
Козара, град – 77, 92, 95, 110, 111, 117, 123, 125, 128, 131, 246, 247, 249, 252, 291.
Козара, планина – 40, 153, 160, 216, 246, 253, 257.
Козара, центар католичке парохије – 139, 246.
Козарац, насеље – 246, 291, видети Козара, град.
Козица, река – 242, 248.
Кола, село – 208, 213, 215, 219.
Кола-Плавшићи, локалитет – 218.
Колобара, део Мркоњић Града – 212.
Колубара, река – 41.
Комар, планина – 31, 127, 184, 186, 260, 283, 311.
Комотин, град – 53, 96, 116, 125, 128–130, 171, 177, 199, 205, 221, 291, 293, 306.

Конавле, жупа – 170, 176.
Конатари, село – 281.
Констанца, град у Немачком царству – 92.
Коњиц, град – 140.
Копривна, насеље – 277.
Копчићи, село – 188, 275, 283.
Корићани, село – 208, 300, 309.
Корице, село – 234, 235, 240, 268.
Коричаница, река – 234, 268.
Корлач, утврђење – 207.
Корчула, острво – 85, 92, 94, 109, 306.
Косово поље код Книна – 98, 282, 284.
Костајница, град – 88, 258.
Котор (Κάτερα), данашњи Которац (код Сарајева) – 29.
Котор (Котор Варош), град на Врбањи – 46, 50, 51, 69, 74, 91, 95, 96, 109, 125, 128, 129, 131, 140, 170, 171, 177, 208, 226–240, 261, 279, 285, 291, 294, 300, 301, 304, 306, 307.
Котор, град у жупи Драчевици – 176.
Котор, село код Мркоњић Града – 170, 212.
Которац, топоним – 170.
Коториште, топоним – 170, 227, 230, видети Котор (Котор Варош).
Которско, топоним – 170.
Кочерин, насеље – 85.
Кочића хан – 294.
Кочићево, локалитет – 251.
Кош, локалитет – 188.
Крајина – 26, 28, 33, 131, 261, 286, 290, 298, 301.
Краљевска Сутјеска, двор босанских владара – 31, 139.
Краљушица, река – 30.
Крањска, покрајина у Аустрији – 122, 144.
Красуље, село – 232, 237, 239, 240.
Крбава, град – 143, 145, 151.
Крбава, жупа – 142.
Крбава, заселак у селу Соколово – 214.
Крбава, крашко поље – 142.
Крбава, центар католичке бискупије – 144.
Кремона, град у Италији – 77, 312.
Крешево, град – 177, 273.
Крива јела, планина – 184, 185, 191, 193, 194, 283.
Крижевачка жупанија у Угарској – 64, 67, 81, 268, 303.
Крка, српски православни манастир – 143.
Крмине, село – 213, 214, 219.
Крстјан (Новосел) – 152, 188, 192, 295, видети Доњи Вакуф.
Крстови, топоним – 198, 236.
Крупа (Босанска), град на Уни – 22, 81, 124, 145, 234.
Крупа (Гребен), град на Врбасу – 125, 126, 217, 221.
Крупа на Зрмањи, српски православни манастир – 143.
Крупа, река – 187, 221, 274, 313.
Крупа, село – 213.
Крушевац, град у жупи Блато – 172.
Крушевљак, поток – 160, 184, 229.
Крушчица, планина – 186, 260, 283, 311.
Крушчица, село – 31.
Крчевине, топоним – 162.
Крчмарица, брдо – 227.
Кршеви, планина – 194.
Кувељ, брдо – 223.
Кук, вис – 214.
Кукуљи, село – 254.
Кула, локалитет – 223.
Купрес, град – 284, 294.
Купрес, жупа – 190, 194, 301.
Купрес, крашко поље – 35, 74, 158, 162, 185, 194, 260, 282–284.
Купрешка ријека – 159, видети

Ваганац, Јањ, Ријека.
Кути, село код Бугојна – 152, 187, 188, 275.
Кућерина, насеље – 218.
Кућиште, насеље – 223.
Кучлат, град – 86, 91, 94, 95,.

Лаб, жупа – 29.
Лаб, река – 134.
Лазани, насеље код Сплита – 105.
Лакташи, насеље – 160, 253, 256.
Ланишта, топоним – 261, 313.
Лауш, село – 229.
Лаушка река – 229.
Лашва, жупа – 31, 36, 72, 74, 93, 94, 184, 186, 191, 207, 247, 312.
Лашва, нахија – 127.
Лашва, река – 283, 298.
Левач, град – 64, 125–128, 130, 131, 151, 203, 206, 251–253.
Левач, нахија – 253.
Лепеница, жупа – 30, 31, 36, 136, 184, 186, 187.
Лепеница, река – 136, 298.
Ливно, Бистрички Град – 35, 63, 75, 82, 98, 104, 109, 115, 128, 129, 151, 194, 283, 284, 291, 294, 307.
Ливно, жупа – 63, 65, 82, 94, 95, 109, 115, 117, 127, 190, 302, 307.
Ливно, крашко поље – 35, 74, 281.
Лијевче поље – 160–162, 252, 265.
Липљан, град – 134.
Липље, српски православни манастир – 144.
Липница, село – 224.
Липовац, село – 61, 227, 234, 239, 251, 255.
Лисина, планина – 153, 194, 201, 216, 275–277.
Лисичији бријег, локалитет – 251.
Лисковице, локалитет – 214, 237.
Лишња, насеље – 82.
Ломница (Ловница), српски православни манастир – 144.
Лубово, локалитет – 195.
Лука, жупа – 32, 41, 57, 69, 91, 99, 115, 163, 165, 171, 177, 182, 184, 194, 199, 201, 205–207, 211, 215, 243, 259, 268, 279, 292, 298, 300, 304, 307, 309, 310.
Луке, локалитет – 211.
Луњевача, планина – 261.
Лупница, река – 72, 94.
Лупница, село – 72.
Лусићи, локалитет – 219.
Лучина, поток – 199.
Лучица, поток – 243.
Лучице, локалитет – 195.
Лушко поље – 243.
Лушци Паланка, насеље – 243.
Лушци, жупа – 42, 43, 48, 55, 57, 69, 78, 163, 165, 166, 194, 243, 304, 309.

Љешак, мезра – 229.
Љешевица, река – 30.
Љиљановац, село – 224.
Љубач, тврђава – 84.
Љубачево, село – 220.
Љубија, насеље – 248, 275, 314.
Љубиње, село – 61, 231, 233, 237, 239.
Љубица, кула – 234.
Љубљана, град – 141.
Љубнић, село – 30, 31.
Љубунце, село у Рами – 186, 283.
Љубуша, планина – 158.
Љуша, село – 196, 198.

Маглај, град – 89, 124, 129.
Мајдан, насеље – 200, 277, 281.
Мајдан, планина – 160, 260, 276.
Мајданкићи, село – 277.
Мајдан-Синьаково, предео – 201,

275, 276, 314.
Мајданска ријека – 275, 276, 282.
Мајнц, град у Немачком царству – 222.
Македонија – 52, 58.
Мали стожер, планина – 185, 186.
Мало Чајно, село – 30.
Малован, планина – 158, 207.
Маљева, село – 207, 229.
Маљевац, ороним у Полимљу – 207.
Маљен, планина у Србији – 207.
Мањача, планина – 157, 208, 217, 263, 281.
Маовице, село – 283.
Маријин-град, локалитет – 249, видети Врбашки Град.
Масловаре, село – 229.
Маховљани, село – 251, 282.
Мачак, село (Мачковац) – 251, 255.
Мачванска бановина (банат) – 40, 42, 73, 260.
Мачванско-усорско војводство – 41.
Машањ, поље – 142, видети Алпан.
Медићи, село – 196, 198.
Медна, село – 243.
Међи дол – 241.
Мејник, брдо – 186, 283.
Мел, жупа – 36, 69, 136, 166, 207, 208, 226, 229, 259, 300, 304, 309.
Мелина, село у жупи Земуник – 215, 218, 219.
Мелина, село у жупи Мел – 136, 207, 300, 309.
Металка, локалитет – 200.
Милано, град у Италији – 77.
Милетићи у Лашви – 136.
Милешева, српски православни манастир у Полимљу – 135.
Мили (Арнаутовићи), некропола босанских владара, место одржавања сабора бос. државе – 30, 31, 43, 45, 57, 70, 136, 140.
Мили, Горњи и Доњи, код Јајца – 200, 206.
Милодраж код Високог – 118, 136.
Миљацка, река – 137.
Млетачка република – 52, 60, 63, 85, 90, 102, 122, 144, 146, 153, 202, 286–288, 290, 303, 305.
Млиниште, превој – 281.
Млинови, насеље – 221.
Мљет, острво – 306.
Модра, насеље – 277.
Модруш, тврђава у Хрватској – 143, 309.
Моштра (Горње Моштре), двор босанских владара – 30, 43, 45, 57, 71, 140.
Мокриње, село – 136.
Моравица, „земља" – 29, 298.
Моравичка епископија – 139.
Моровић, тврђава у Вуковској жупанији (Угарска) – 97.
Мочила, топоним – 313.
Мочиоци, село – 198, 210, 214, 219, 267, 313.
Моштаница, српски православни манастир на Козари – 154.
Мравиште, село – 241.
Мрачај, село – 162.
Мрин, град – 117, 120, 139, 164, 165, 173, 245, 246, 248, 271, 279, 313.
Мрин, жупа – 163–165.
Мрин (Дабар), речица – 271, 291.
Мркоњић Град – 68, 126, 198, 209, 210, 212, 275, 279, 281, 283, 290, 291, 293–295, видети Варцар Вакуф, Јајце Јеницеси, Ново Јајце.
Мујићи, село – 180, 194, 195, 198.

Напуљ, град у Италији – 43, 146, 202.
Напуљска краљевина – 95, 285.
Немачко царство – 73.

Неретва, жупа – 36, 62, 118, 150, 186, 205.
Неретва, река – 28, 52, 53, 66, 84, 91, 94, 286, 298, 301, 302, 308.
Никопољ, град у Бугарској – 81.
Нин, град – 84.
Нова Топола, село – 252.
Новаки, жупанија у Угарској – 39.
Нови Мајдан, насеље – 276.
Нови Пазар, насеље – 276.
Нови, град на Неретви – 51, 52, 139, 172.
Нови, град на Уни – 152, видети Босански Нови.
Новиград (у Каринском заливу) – 73.
Ново Брдо, рудник – 248, 278.
Ново Јајце – 295, видети Варцар Вакуф, Јајце Јеницеси, Мркоњић Град.
Ново Село – 152, 165, 188.
Новосел, мезра – 192, 291, 295, видети Крстјан, Доњи Вакуф.
Ноздрвце, село – 170, 171, 200, 204.
Нутјак, тврђава – 153.

Оборачка ријека – 159.
Оборци, насеље – 187, 488, 283.
Огулин, град – 143.
Одрина, топоним – 229.
Одринице, тврђава – 228.
Округлица, насеље – 215.
Окућница, локалитет – 251.
Оловине Луке, мезра – 277.
Омиш, град – 52, 74, 75, 80, 84, 94, 108, 150.
Орахова, село – 219, 265.
Ораховљани, село – 211, 214, 215, 219.
Оршава, град у Угарској – 124–125.
Османско царство, видети Турско царство.
Осмач, планина – 40, 207, 214, 220, 226.
Осој, планина – 227.
Осорна, река – 249.
Островица, град – 63, 80, 88, 123.
Острожац, град – 81.
Острос, насеље у Албанији – 27.
Остружница, рудник – 273.
Отока на Уни, град – 143, 145, 151.
Оточац, град – 124.
Охрид – 154.
Очауш, планина – 311.
Оштра Лука, село – 139, 246.
Оштреград (Истреград), Оштри-град, тврђава – 125, 126.
Оштрељ, брдо – 241.

Павићи, село – 214, 215, 219.
Павловци, село – 213.
Паганија – 28.
Паланка, засеље – 245, 248.
Паланчиште, топоним – 239.
Палоч, село – 189, 192.
Панонија, римска провинција – 22, 32, 281, 314.
Панонско море – 157.
Паовице, насеље (Пијавице) – 204.
Папраћа, српски православни манастир – 144.
Пејићи, село – 241.
Пељешац, полуострво – 50, 58.
Перга, тврђава – 125, видети Пећ.
Перића-град, утврђење – 237, 238, 279.
Петрово поље – 31, 282–284.
Петрово Село – 251.
Пећ, тврђава – 67, 126, 128, 131, 153, 212, 232, 239.
Пећка патријаршија – 154.
Пецка, српски православни манастир – 153.
Пецка, село – 153, 198, 236, 243, 281.

Пискавица, планина – 246.
Пиштеница, *село* – 232, 234, 236, 239, 240, 268.
Плавшићи, насеље – 281.
Плазеница, планина – 158.
Плива, жупа – 12, 32, 35, 41, 57, 66–69, 71, 116, 163–165, 177, 184, 185, 193, 194, 196, 197, 199, 201, 209, 243, 259, 298, 300, 302, 304, 308, 309.
Плива, река – 159, 160, 184, 185, 193, 194, 196, 197, 201–205, 265, 281, 283.
Пливско језеро – 271.
Пљева, село – 193.
По, река у Италији – 77.
Повлен, планина у Србији – 207.
Подградница, топоним – 221.
Подблизак, село (Плитска) – 61, 171, 228, 229.
Подбочац, *подграђе* Бочца – 221, 285.
Подбрђе, локалитет – 228, 229, 265.
Подбријежје, село – 139, 246.
Подбријежје, центар католичке парохије – 139, 246.
Подвидача, село – 277.
Подвисоки, подграђе Високог – 287.
Подгорија, *висораван* – 193, 194.
Подградина, насеље – 281.
Подграђе, село у жупи Глаж – 174, 255.
Подграђе, трг, подграђе града на Сутиној градини – 187, 188, 192.
Подић, локалитет – 195.
Подкључ, варош града Кључа – 173.
Подмилачје, *насеље* – 205.
Подмилачје, предео – 171, 199, 206.
Поднови, подграђе града Новог на Уни – 145.
Подови, равница – 189.
Подрашничко поље – 159, 162, 181, 215, 281.
Подриње, „земља" – 20, 31, 122, 168, 273, 275, 282, 312, 313.
Подунавље – 83.
Пожешка жупанија у Угарској – 90, 92, 93, 99, 306.
Покупље – 261.
Полимље – 51.
Полог, жупа – 58.
Полом-граци, утврђење (Пролом) – 236, 238.
Поморје, „земља" – 69, 135.
Понор, река – 210, 214.
Понор, село – 219.
Понор Горњи (Пониква), село – 210, 211, 214.
Поповац, село – 255.
Поричница, притока Врбаса – 159.
Посавина – 83.
Посавски Подгајци, насеље – 142.
Посање – 276.
Поткотор, подграђе Котора на Врбању – 227, 270.
Поткрешево, подграђе Крешева – 116.
Поуње – 312.
Прапратница (Врхклока), село – 210.
Прача, жупа – 298.
Прача, река – 36, 298.
Прибељ, село – 267.
Привор (*Придворце*), село – 186.
Призрен, „жупа" – 172.
Призрен-град, тврђава (Призренац) – 168, 172, 194, 236, 238, 282, 292.
Приједор, насеље – 160, 276.
Приморје – 176, 285.
Присика, село – 233, 235, 240, 268.
Прњавор, насеље – 261.
Прово (Прково), село (Герзово) – 196–198.
Прозор, град у жупи *Врхрици* –

87, 89, 95, 177, 306.
Прозор, град у жупи Рами – 70, 94, 123, 129, 283.
Пролог, планински превој – 281, 283.
Пролом, утврђење – 238.
Прусац (Аккисар, Београд), град – 125, 127, 129, 285, 187, 189–191, 283, 285, 291.
Прусачка ријека – 159, 187.
Пустош, гора – 166.
Пухарска, село, центар католичке парохије – 139, 246.

Раваньско поље, Равно – 158, 282, 283.
Равна гора – 193, 194.
Равне врховине, област – 208.
Радимља, некропола – 272.
Радмановићи, локалитет – 218.
Радовањка, река – 30.
Радочајник, село – 255.
Радуша, планина – 158, 185, 186, 260, 311.
Раћевићи, локалитет – 223.
Раковац, заселак – 255.
Рама, жупа – 47, 58, 98, 123, 187, 190, 260, 282, 301.
Рама, река – 283.
Ранча, планина – 159, 201, 208.
Рапта, село – 171, 228, 230.
Рас, жупа – 29.
Рас, „земља" – 29, 51, 134, 298.
Раст, брдо – 78, 243.
Растова коса, планина – 194.
Рашка епископија – 139.
Рашка, држава, видети Србија.
Ребровац, село – 154, 227.
Рекавица, заселак – 219, 294.
Рељево, село – 30.
Рибићи (Рибник Горњи и Доњи) – 48, 61, 76, 233, 235, 238, 239, 249, 313.
Рибник, река – 158, 160, 198, 271.
Ријека, притока Пливе – 159, видети Баганац, Јањ, Купрешка ријека.
Рим, град у Италији – 149.
Римско царство – 184, 194, 201, 217, 273, 275, 276, 296.
Рипишта, село – 240.
Рмањ, српски православни манастир – 144, 154.
Рогољи, село – 210.
Романија, планина – 32.
Росиње, брдо – 274, 278, 279.
Ростово Равно, локалитет – 189, 191.
Рудина, планина – 279.
Рудинце, село – 61.
Рудник, трг – 141.
Рујишка (Рујиште), заселак у Рекавицама – 213–214, 219, 279.
Румбоци, село – 283.
Румија, планина – 27, 298.

Сава, река – 11, 36, 40, 76, 85, 92, 93, 123, 128, 131, 139, 142, 148, 149, 162, 166, 244, 249, 256, 257, 262, 287, 311.
Савски луг, шума – 162.
Салона, град (Солин) – 282, видети Сплит.
Сана, жупа – 13, 22, 27, 40, 42, 67, 76, 78, 91, 94, 98, 99, 101, 116, 164, 166, 174, 215, 223, 241, 242, 246, 247, 249, 279, 308–310.
Сана, жупанија – 110, 117, 138, 145, 244, 245, 247, 249, 260, 275, 276, 306, 310.
Сана, река – 43, 117, 122, 128, 143, 153, 157–160, 164, 193, 194, 216, 231, 234, 237, 238, 241, 248, 260, 261, 265, 275, 277, 278, 281, 282, 289, 309, 311.
Саница, жупа – 165.

Саница, река – 117, 160, 161, 165, 234, 237, 239–241, 265, 267, 268, 270, 278.
Саница, село – 43, 45, 231, 240, 267, 279.
Саничка долина – 267.
Саничке баре – 267.
Саничке луке – 267.
Саничко поље – 267.
Сански Мост, насеље – 157, 164, 234, 270, 275, 291.
Сарај-Вилић, село – 188.
Сарајево, град – 15, 23, 31, 32, 95, 170, 291, 314.
Сарајевска врата, планински превој – 186.
Сарајевско поље – 29–31, 298.
Сасина, река – 160, 234, 275, 277–279.
Сасина, село – 275, 279, 295.
Саставци-Калаура, локалитет – 164.
Света Богородица Љевишка у Призрену – 178.
Света Богородица, фрањевачки самостан – 149.
Света Гора, село – 61, 239, 242.
Света Катарина (Свети Лука), црква у Јајцу – 150, 151, 202.
Света Марија, црква у Јајцу – 27, 150, 202.
Свети апостол Тома, црква у Подврандуку – 150.
Свети Гргур, црква у жупи Лука – 205.
Свети Дионисије, црква у Отоци на Уни – 141.
Свети Ђорђе (Јурај), црква у Подбрежју код Зенице – 136.
Свети Ђорђе, манастир у Скопљу (Македонија) – 179.
Свети Ђорђе, црква у граду Језеру – 150.
Свети Ива, црква у Подмилачју код Јајца – 151, 206.
Свети Илија, црква у Гребену – 221.
Свети Илија, црква у Доњој Пецки – 198.
Свети Јован, црква у жупи Ускопљу – 135, 184.
Свети Кузма и Дамјан, црква у жупи Мел – 135, 207.
Свети Лука (Света Катарина), црква у Јајцу – 151, 202.
Свети Никола, манастир у Задру – 58.
Свети Никола, црква у Бањи (код Прибоја) – 51.
Свети Никола, црква у Високом – 139.
Свети Никола, црква у Глажу – 150.
Свети Петар, црква у Брду, у жупи Врхбосни – 31, 137, видети Брдо, Дебело брдо.
Свети Петар, црква у Усори – 63.
Свети Срђ, трг на Бојани – 176.
Свети Стефан, град (Херцег Нови) – 176.
Свилај, планина – 283.
Сводна, река – 246.
Себеш, град – 124, 142, видети Карансебеш, Турну Руиени.
Северин, тврђава – 129.
Сегест, град у Шомођској жупанији (Угарска) – 90, 92, 95, 99, 109, 110, 306.
Секулар, тврђава – 237.
Селиште, локалитет – 195, 236.
Семешница, притока Врбаса – 159, 184.
Семин, планина – 191.
Семин, село – 189, 283.
Сеоци, село – 30, 171, 199, 205.
Серска епископија – 139.
Синь, град – 98, 104, 124, 129, 141, 229, 281, 283.
Сињаково, насеље – 209.
Ситница, село – 159, 215, 281, 293, 294.

Сицилија – 84, 85.
Скадарско језеро – 27, 298.
Скендер Вакуф, насеље – 207, 208, 227.
Скопаљско поље – 185.
Скопљанска депресија – 158, 159.
Скопље, град у Македонији – 58.
Скрадин, град – 43, 52, 88, 124, 125.
Скробовић, село – 152.
Скрте, село – 189, 192.
Скузмадањ, потес – 135, 136.
Слабиња, село, центар католичке парохије – 139, 257.
Славонија, бановина – 27, 28, 32, 68, 73, 151, 162, 256, 258, 261, 299, 304, 306.
Сланско приморје – 82, 83, 97, 109, 111, 307.
Слатина, село – 238, 277.
Сливанце, село – 240.
Слуњ, град – 89.
Смедерово, град – 151.
Соко, град у Усори – 129, 301, 304.
Сокол, град на Сокошници, у жупи Пливи – 66–68, 89, 95, 124, 125, 127, 129, 130, 153, 177, 193–198, 205, 209, 238, 240, 291, 303, 304.
Сокол, нахија – 198, 240.
Соколац, село – 193, 197, 198.
Соколине, село – 227.
Соколово, село – 194, 238, 241, 279.
Сокошница, река – 160, 193, 196, 198, 266, 282.
Соларски пут – 194, 282, 284, 294.
Соли, жупа – 29, 298, 300, 301.
Соли, „земља" – 29, 36–40, 45, 47, 54, 57, 58, 62, 63, 70, 135, 168, 216, 260, 298, 299, 302.
Сплит, град – 14, 22, 43, 72, 75, 84–86, 90, 93, 95, 96, 98, 99, 102, 113, 146, 147, 187, 194, 202, 204, 227, 264, 269–271, 281–289, 294, 312, 314.
Срб, град – 144.
Срб, жупа – 152.
Србац, насеље – 131, 261, 265, 312.
Србија, држава – 12, 20, 22–24, 28, 29, 32, 34, 35, 45, 49, 52, 54, 86, 92, 95, 101, 133–135, 139, 141, 142, 148, 149, 168, 169, 175, 207, 263, 265, 312, 315.
Сребреник, град на Мајевици – 57, 66, 89, 123, 129, 303.
Сребреница, град – 187, 275, 287, 295, 314.
Сребреница, рудник – 22, 86, 91, 94, 95, 98, 99, 273, 276, 282, 306.
Сребреничка бановина – 123, 124, 131.
Средице, село – 241.
Средоземље – 281, 314.
Срећани, село – 249, 251, 252, 254.
Срем – 40, 148, 149.
Сремска епископија – 139.
Сремска Митровица – 124.
Срида, варош, подграђе града Глажа – 75, 76, 173, 174, 178, 249, 255.
Сридица, село – 245.
Сриједа, село код Слатине – 241.
Срнетица, планина – 241, 311.
Српско царство – 303.
Станковац, село – 195, 198.
Стара ријека – 275–279, 282.
Стари Мајдан, рудник (Грачаница) – 231, 248, 275–279, 314.
Стеничњак, град – 151.
Стјенице, село – 224.
Стожер, планина – 158.
Стон, град – 50, 58, 139.
Стони Београд, град (Szekesfehervar), у Фехерској жупанији (Угарска) – 73.
Стражбеница, тврђава – 214, 215, 221, 228, 242.
Стражице, брдо – 187, 227.
Стражице, село – 214, 215, 219, 224, 279, 291.

Стратинска, насеље – 277–279.
Стрибово, село код Јајца – 206.
Стригова, село, центар католичке парохије – 139, 257.
Стричићи, село – 209, 224.
Стричићко поље – 159, 217.
Ступље, српски православни манастир – 144.
Суботица, село са тргом – 157, 178, 218, 224, 279, 295.
Суртолија, река – 157, 216, 223.
Сусед (Сусид), град – 87, 91, 94, 129, 173, 184, 187, 189, 191, 192.
Сусјед, тврђава у Усори – 96, 177, 306.
Сутина градина – 187, 188, 191.
Сутјеска, река – 214.
Суторина, поље у жупи Драчевици – 99.
Сутрашница (Сутрошница), локалитет – 213.
Суха, село – 70.
Сучани, тврђава – 80, 98, 104,.

Тамна (Тавна), српски православни манастир – 144.
Темишвар, град у Тамишкој жупанији (Угарска) – 124.
Тепића-градина, локалитет – 235.
Теслић, насеље –144.
Тетово, село код Зенице – 136.
Тетумио, град – 255.
Тешањ, град – 124.
Тијесно, кањон Врбаса – 220.
Тимар, село – 278, 279.
Тисовац, планина – 40, 208, 214, 226.
Тичја глава, вис – 186, 189, 192.
Толиса, река – 36.
Толна, угарска жупанија – 60.
Томина кула, утврђење, локалитет – 248.
Томина, насеље – 277.
Топлица, „земља" – 38.
Топличка епископија – 139.
Топола, село – 251, 254, 294.
Торичан, град – 72, 77, 129, 247, 312.
Травник, град – 122, 124, 125, 127, 159, 283, 291, 293, 314.
Травунија – 28, 32, 135.
Трговиште, село с тргом, центар католичке парохије – 139, 246.
Требиње, „земља" – 38, 176.
Треботић, жупа – 47, 55, 57, 62, 216.
Требоуша, село (Трибоуша) – 72, 94, 162, 259.
Трешник, хан – 294.
Тржат, насеље – 151.
Трибова, жупа – 68, 69, 71, 126, 138, 162, 165, 170, 201, 209, 210, 211, 215, 259, 279, 302, 304, 309.
Тријебово, нахија – 126, 165, 170, 209, 210.
Тријебово, село – 182, 211, 281, 291, 309.
Тријебовски Понорац, село – 210, 211.
Триљ, град – 52, 282.
Трир, град у Немачком царству – 222.
Триска, село (Трескавац) – 232, 234, 236, 238, 240.
Трн, село – 250, 253, 269, 282.
Трнови, мезра – 241.
Трново, село – 196, 198, 277.
Трогир – 14, 22, 49, 75, 96, 284, 286.
Троска, брдо – 275.
Трстивница, жупа – 31, 78, 94.
Турјак, село, центар католичке парохије – 139.
Турско царство – 15, 155, 260, 262.

Ћелепирова кула, локалитет код Бугојна – 126.

Угар, река – 40, 126, 136, 157, 159, 201, 206–208, 215, 226, 227, 259, 300, 309, 311.
Угарска – 13, 24, 28, 32, 42, 52, 73, 74, 81, 82, 84, 86, 92, 102, 103, 122, 123, 134, 141–143, 151, 215, 258, 275, 287, 292, 299.
Угарско краљевство – 14, 27, 28, 73, 76, 80,96, 103, 110, 118, 124, 133, 138, 143, 145, 148, 153, 161, 260, 262, 285, 298, 299, 303, 304, 306, 308, 311, 314.
Угарско црквиште, локалитет – 236.
Узломац, планина – 160, 226, 260, 261, 311, 312.
Укрина, жупа – 27, 41.
Укрина, река – 144, 164, 298.
Уна, река – 11, 40, 89, 127, 131, 139, 145, 152, 157, 160, 166, 246, 261, 262, 311, 312.
Унац, жупа – 144, 152, 261.
Унац, река – 131, 150.
Унска крајина – 157, 160.
Ускопље, жупа – 22, 32, 36, 41, 56–58, 69, 93, 98, 115, 120, 123, 124, 126–128, 131, 135, 138, 151, 152, 161, 165, 166, 181–187, 189–194, 201, 259–262, 265, 267, 274, 278, 279, 288, 292, 299, 300, 304, 307–310, 313.
Усора, жупа – 29, 67, 165, 260, 298, 308.
Усора, „земља" – 27, 36–42, 45, 47, 50, 54, 57, 58, 62, 63, 65, 69, 70, 74, 82, 94, 123, 131, 135, 168, 177, 216, 226, 260, 298–304, 309, 311, 312.
Усора, река – 164.

Фенарлик, насеље – 129, 185.
Фехер, угарска жупанија – 60.
Фојница, рудник – 273, 288.
Фојничка река – 30.
Фратарска вода, извор – 136, 207.

Хабзбуршка монархија – 204.
Хан Давидов – 294.
Хан Загорци – 294.
Хан Кнежевић – 294.
Хан Кола, село – 217, 218.
Хан Превиле – 294.
Хан Рогољи – 294.
Хвар, острво – 75, 85, 92, 94, 306.
Хвосно, „земља" – 38.
Хвостанска епископија – 139.
Херцеговина – 20, 114.
Хиландар – 179.
Хмељина (Мелина), село у Земунику – 214.
Ходидјед, град – 116.
Хоча, село код Ораховца – 179.
Храст, село – 78, 243.
Хрватска, држава – 32, 60, 63, 68, 73, 75, 81, 85, 100, 101, 103, 144, 229, 258, 261, 286, 299, 305, 306, 311.
Хрваћани, село – 261, 312.
Хрипавци, село – 234, 237.
Хрустовачка пећина – 236.
Хум, брдо код Зенице – 30.
Хум, „земља" – 38, 58, 63, 65, 69, 72, 74, 81, 94, 116–118, 150, 298, 302, 308, видети Хумска земља.
Хумска земља, „земља" – 37, 52, 53, 56, 57, 61, 70, 116, 135, 168, 263, 286, 301, 312.

Цаган-град, локалитет – 251.
Царевац, село – 160, 194, 196, 197, 236, 238, 281, 282.
Царево поље – 159, 200, 201, 206.
Цариград (Константинопоље), град – 191.

Цвитовићи, село – 171, 199, 205.
Цеста, село (Горњи Вакуф) – 186, 187, 192, 283, 291.
Цетина, жупа – 28, 29, 94, 104, 141, 144, 169.
Цетина, река – 52, 66, 89, 91, 94, 95, 283, 286, 298, 301, 302, 308, 309.
Цетинград, град – 141, 151.
Цинцар, планина – 158.
Цријепово код Шипрага – 126.
Црквена, речица – 40, 159, 215, 222, 249.
Црквени бријег, планина – 136, 207.
Црквени-град, локалитет – 223.
Црквина, локалитет – 77, 195, 200, 222, 236, 250.
Црквиште, топоним – 136, 207, 219, 229.
Црљени, село – 241, 279.
Црна гора, планина – 158, 160, 241, 260, 311.
Црна ријека (Клока) – 68, 201, 210, 214, 215, 304, 309.
Црни врх, планина – 162, 194.
Црни Луг, село – 284.
Црниче, село – 186, 189, 190, 192.
Црничка гора (Чурничка) – 171, 205.
Црноморски слив – 186.

Чава, град (Бужим) у Загребачкој жупанији (Угарска) – 63.
Чаћавица, село – 217, 283, 293, 294.
Чапли, село (Чапље) – 165, 242, 245, 248, 277.
Чараково, село – 245.
Челинац, насеље – 131, 227, 228, 261.
Челић коса – 241.
Чемерница, планина – 40, 157, 159, 208, 214, 226.
Черепвар, град (Цријепово) – 125, 126.
Черкезовићи, село – 159.
Чипуљићи, село – 188, 191.
Чифлук, локалитет – 195.
Чокори, локалитет – 214.
Чуклић, село – 196, 198.
Чурничка гора (Црничка) – 199.
Чучковица, планина – 193.

Шабац, град – 124, 125, 129.
Шарампово, село код Г. Вакуфа – 189.
Шарићи, село – 194, 195.
Шатор, планина – 261, 312.
Шединац, кланац – 294.
Шеховци, локалитет – 214, 275.
Шибеник, град – 22, 60, 77, 86, 98, 106, 108, 284, 286.
Шипово, насеље – 159, 180, 194, 198, 281.
Шипраге, село – 226, 228, 229.
Шиша, планина – 184, 186.
Шкрљевита, планина – 278.
Шљивно, село – 159, 182, 224.
Шомођска жупанија у Угарској – 306.
Штит, планина – 184, 186, 260, 311.
Шуица, насеље – 283, 284.
Шуљага, планина – 283.

Јелена Мргић-Радојчић

ДОЊИ КРАЈИ. КРАЈИНА СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСНЕ

Издавачи
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БАЊАЛУЦИ
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ У БАЊАЛУЦИ

Уредници
Проф. др ЖИВАН ЛАЗОВИЋ
Проф. др ДРАГО БРАНКОВИЋ
Проф. др ЂОРЂЕ МИКИЋ

Лектура и коректура
мр ИЛИЈА КОВИЋ
ВЛАДИМИР РАНЧИЋ

Енглески текст – Summary
ЈЕЛЕНА МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ

Лектура и коректура енглеског текста
ВЕСНА ЈЕВТИЋ
СУЗАНА МРГИЋ

Регистар личних имена
ВЛАДИМИР РАНЧИЋ

Регистар географских појмова
мр ИЛИЈА КОВИЋ

Техничка израда и картографска обрада карата
МИРЕЛА БУТУРИЋ
ЉИЉАНА ЈОВИЧИЋ

Ликовна опрема
СВЕТИСЛАВ ЈЕВТИЋ
ЈЕЛЕНА МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ

Компјутерска припрема и техничка обрада
мр СРЂАН ДИНИЋ

Штампа
МИЛТИН – Београд

Тираж
1.000